

BIBLIOTHECA INDICA :

▲

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1051, 1061, 1081, 1086, 1095, 1108, AND 1121.

THE

ḠATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCĀRYA,

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYA VRATA SĀMASRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author,
Commentator, Annotator, Compiler, Translator and
Publisher of different Vedic Works, &c., &c.*

VOL. III, KANḠA III.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1905.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

॥ श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशभाष्यसहितम् ॥

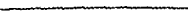
वङ्गदेशीयास्थायितिकषमितेरसुमत्या व्ययेन च,

सामथ्रमौत्पत्तमाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

पथामति संग्रोध्य सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ ३ भा० । ३ का० ॥

(द्वितीयकाण्डाख्यदशतृतीयोभाऱ्)

कालीकोठा-राजन्वत्याम्,

१८६२-संवत्समाप्तौ दामिस्तमिशनपन्ने मुद्रितम् ।

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि प्रथमकाण्डानन्तरं क्रमप्राप्त द्वितीयकाण्डसम्पादनमेव युक्तम्, परं द्वितीयकाण्डभाष्यस्य सङ्गृहीतादर्शपुस्तकेभ्योऽपरमेकमपि विशुद्धपुस्तकं सङ्गृहणीयं तच्च कालसायेत्तमिति धिया क्रममुल्लङ्घ्याप्यस्य द्वितीयकाण्डस्य सम्पादने प्रवृत्तोऽभवमितीदमेवैवविधकमव्यत्यासस्य निदानम् ।

तस्यैतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानामादर्शपुस्तकाणामेव नामधेयानि कल्पितानि—

- क = १६४-पत्रात्मकम्, १६०३-संवलिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = ४८-पत्रात्मकम्, १६०५ (१)-संवलिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा०-वेबर-सम्पादितम्, ख०-१८४६-वालिनमुद्रितम्, पूर्णम् ।
 घ = अजमेर-वैदिकपन्नालये १९५६-संवन्मुद्रितम्, पूर्णम् ।
 ङ = १८५-पत्रात्मकम्, १६६१-संवलिखितम्, पूर्णम् ।
 च = ३२-पत्रात्मकम्, १८२६-ख०-लिखितम्, पूर्णम् ।
 छ = डा०-वेबरेणालुताच्छरायि विधाय समाहृत ग-मुद्रितम् ।
 ज = श्रीरामपुरकलेजीयं ख०-१८१८-लिखितम्, पूर्णम् ।

एष्वष्टसादर्शपुस्तकेष्वष्टचतुष्कं मूलस्यापरं तु चतुष्कं भाष्यस्य । तत्र ग-घयोरेक्यमुपलभ्यते, समुपलभ्यते च छ-घ-जानामेकादर्शवीजत्वम्, तत्रापि जस्य परित्याज्यतैव सम्पन्ना ।

अस्मिन् द्वाष्टोऽपिद्योमसंख्यस्य सोमयागस्य शाखानिर्माणादिसोमाभिषवान्तानि कर्माणि विहितानि । तत्र दोक्षणीया, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसद्, अधिप्रणयणीया, आग्रीयोमीया, सत्या चेति प्रधानाङ्ककर्माणि ; देव्येदं ऋजुनिष्ठजन्मादीनि निष्प्राण्यास्तभिद्युतशोभरसद्यह्यान्तानि प्रत्यङ्गकर्माणि समाश्रितानीति विवेकः ।

एकाहाद्योमसचेतित्रैविध्यमापन्नानां सर्वेषामेव सोमयागानां प्रकृतिभूतस्यापिद्योमस्याध्वरस्यादिभूताङ्गप्रत्यङ्गकर्मणा शाखानिर्माणादीनामिह विधानमासात् मितोदं काण्डसम्भारमित्याद्यतते । “अध्वरमिति

पञ्चनाम, ध्वरतिर्दिसाकम्मां, तत्प्रतिषेध"—इत्याह हि यास्तु (निर० १ ३. ३) । यद्यप्यत्रैव काण्डे पशुसञ्ज्ञपन विहितम्, तथाप्यस्याध्वरत्वं न विद्यन्ते, अघ्नोघ्नोमीपशुसञ्ज्ञपनस्याप्यविहितत्वेन हि सात्वाभावात् । तथाह्युक्तं भगवता यास्त्रेण— "याम्नायवधनादिसा प्रतीयेत"—इति (निर० १ ५. २) । एवमेव छिद्धान्तितं मीमासादर्शनेऽपि महामुनि-
जैमिन्यादिभिः । तदेव "दृष्टवदानुश्रविकं, स ह्यविशुद्धि"—इति (सा० त० कौ० २ का०) साङ्ख्याचार्यसिद्धान्तो जलमध्यस्थमसौप्तोदवत् किं न विस्तिन्न इति सुधीभिर्विभाष्य मेव ।

इह काण्डे यावन्त्याख्यानानि श्रुतानि, तेषु "सौपर्णिकादिव" नाम (११६, १६२ प०) प्रधान मन्यतेऽस्माभिः । वस्तुतस्त्वितदाख्यान स्याच्छत-
पथाम्नाच्च पूर्वतनम्, कथं मन्यथा ह्युपपद्येताऽत्र ब्राह्मणे तद्वाख्यानम् । एतस्याख्यानस्याधियज्ञ्याख्यानतोऽधिदैवत (वैज्ञानिकं) व्याख्यानं सुक्तं, एतदरम्, ज्ञेयं तु तद् गुरुपदेशादिभिः ।

एतदेवाख्यानं रामायण—महाभारत—भागवतामिपुराणादिषु बहुधा प्रपञ्चितं मतिपक्षवित्तम् । तत्त्वतस्त्विदं मुपाख्यानं किञ्चिदुपदेशदानाय, वक्तव्यविषयस्य गौरवपरिहाराय च कविकल्पनाप्रसृतं सर्वं मन्तव्यं मेव । तदिदं मस्य यज्ञोपध्याख्यानतोऽपि सुप्रतीयते, तथाच "वागैव सुपर्णी, इयं कद्रू"—इत्यादिकं (१६१ प०) द्रष्टव्यम् । तैत्तिरीयकेऽप्येवमेव—“इयं कद्रू, असौ सुपर्णी, छन्दांसि सौपर्ण्या”—इति (स० ६. १ ६. २) । अतएवोक्तं ममिपुराणेऽपि—“गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्ण्यानि पत्न्यम्”—इति । वैदिकाख्यायिकानां मेधैव गतिं प्राप्य सर्वत्रोप-
कथ्यते । उक्तं चैतन्मीमासादर्शनेऽतिसुव्यक्तम्—“अथसद् एतान्नान्वाख्यानम्”—इत्यादि (जै० सू० १ २ १० श्र० भा०) । एवञ्चैतन्मूलक-
महाकाण्डेतिहासपुराणग्रन्थानां मपि सर्वथा मेवमेव गतिं सर्वे श्रेष्ठो-
मद्भिः सौकार्येणैव किमु वक्तव्यं मस्तौति श्रमम् ।

काशीकोठा-नाम राजन्वतो । } श्रीमत्प्रवक्तव्यम् ।
स १८६१ । ख० १८०५ । } (व्यावसथ, सामश्रमो, आचार्य्य)

(क)

॥ अथमूलशुद्धिपत्रम् ॥

शब्दम्	शब्दम्	प्र०	प्रा०	क०	श्लो
सुर्व्वं ...	सुर्व्वं ...	१.	२.	१४.	१५
पुष्यमिति ...	पुष्यमिति ..	१.	२.	२०.	१७
पुष्यमिति ...	पुष्यमिति ...	१.	२.	२०.	१०
घेन्वे ...	घेन्वे ...	१.	२.	२१.	१७
मुत्तरं ...	मुत्तरं ...	१	५.	११.	६०
मित्रेक्षुतो ...	मित्रेक्षुतो ...	१.	५.	२१.	६४
युद्धाघंयमो ...	युद्धाघंयमो ...	१.	५.	२८.	६६
कुरुपञ्चालवा ...	कुरुपञ्चालवा ...	२.	२.	१५.	१०५
तद्विद्विष्याना ...	तद्विद्विष्यानां ...	२.	३.	१.	११६
वेदागु ...	वेदागु ...	२.	३.	४.	११६
वृथ्यस्युदिति- ...	वृथ्यस्युदिति-	२.	४.	२	१३६
व्यौर्यं ...	व्यौर्यं ...	१.	६.	७.	१६६
सुम्भूता ...	सुम्भूता ...	२.	६	८.	१६६
प्रक्ष्णं ...	प्रक्ष्णं ...	२.	६	११.	१६०
षड्दोभ्यः ...	षड्दोभ्यः ...	३.	२.	८.	२१०
वे ...	वे ...	३.	४.	८.	२४३
ऽग्नानामौषधिः	ऽग्नानामौषधि	३	४	१३	२४४
निङ्गुवोरनु ...	निङ्गुवोरनु ...	३	४.	२०.	२४६
हाप्ति ...	हाप्तिं ...	३	५.	११.	२५८

अश्वत्थ	—	अश्वत्थ	प्र० प्रा० क०	पृष्ठे
दुरीहसौ	...	दुरीहसौ	४. १. ११	... २०३
मेतुद्दिग्भ्यो	.	मेतुद्दिग्भ्यो	४. १. ३२.	... २०६
हैवास्या	..	हैवास्या	४ २. १५.	... २६८
ध्रुवेण ..	..	ध्रुवेण	५ ४. १६.	.. ३४४
युद्धै	...	युद्धै	५. २. १.	... ३०६
मुघ्ये-	...	मुघ्ये-	४ ५ १४.	... ४१९
सुग्धानुव्वता	...	सुग्धानुव्वता	५. ४. २२.	... ४१३
यूप शकल	..	यूपशकल	५. ४. ३०.	... ४१५
एत	...	एतं	५. ५. २	... ४३३
॥ ११ ॥	...	॥ १२ ॥	६. २ १२.	... ४५४
ऽसिनु	...	ऽसिर्नु	६. २. १२.	... ४६६
ऽसिनु	...	ऽसिर्नु	६ ३ १२	... ४६६
रेतुन्सोक्तान्	...	रेतुन्सोक्तान्	६. २. २२.	... ४६८
सुन्दधत्ते	...	सुन्दधते	६. २. ३०.	... ४७०
भूतोऽनर्थः	...	भूतोऽनर्थः	६. ४. १५.	... ४८४
मसुरित्यु	...	नमसुरित्यु	७ ४. ३१.	... ५५९

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाश्वत्थपाठ शोधकदृष्ट्यादिदोषत ।

शतपथब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (देवयजनं १ध० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वार्चं यच्छति २ध० २ब्रा०)	...	८१
अथ तृतीयः प्रपाठकः (गौडे कृष्णाग्नि ३ध० ३ब्रा०)	...	१८१
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (तद्य एष पूर्वाङ्गी ५ध० १ब्रा०)	...	२६२
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (त्विजामानो देवास्य ६ध० २ब्रा०)	...	३६१
अथ षष्ठः प्रपाठकः (पाशं कृत्वा ७ध० ३ब्रा०)	...	४४१
अथ सप्तमः प्रपाठकः (सोऽत्युपयजति ८ध० ५ब्रा०)	...	५१३

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (देवयजनं १प्र० १ब्रा०)	...	१८०
अथ द्वितीयाध्यायः (दक्षिणेनाहवनीयं १प्र० ५ब्रा०)	...	५८
अथ तृतीयाध्यायः (सप्त पदान्यनु- २प्र० ३ब्रा०)	...	१३६
अथ चतुर्थाध्यायः (शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं ३प्र० २ब्रा०)	...	२०६
अथ पञ्चमाध्यायः (तद्य एष पूर्वाङ्गी ३प्र० १ब्रा०)	...	२७२
अथ षष्ठाध्यायः (उदर मेवास्य सदः ४प्र० ५ब्रा०)	...	३४१
अथ सप्तमाध्यायः (अग्निं मादत्ते ५प्र० ३ब्रा०)	...	४०८
अथाष्टमाध्यायः (तद्यभैतम् प्रष्टतो ६प्र० १ब्रा०)	...	४५१
अथ नवमाध्यायः (प्रजापतिर्वै प्रजा ७प्र० २ब्रा०)	...	५२१

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
१	देवयजनब्राह्मणम् ...	१प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	१
२	दौक्षाब्राह्मणम् ...	१प्र० २ब्रा० ..	१अ० २ब्रा० ...	१२
३	आमावैष्णवेष्टिब्राह्मणम्	१प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	२६
४	शौद्रभग्नब्राह्मणम् .	१प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	४४
५	अग्निदौक्षादिब्राह्मणम्	१प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	५८
६	दौक्षितव्रतब्राह्मणम्	२प्र० १ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	८१
७	प्रायणीवेष्टिब्राह्मणम्	२प्र० २ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१०३
८	सोमाख्यानब्राह्मणम्	२प्र० ३ब्रा० ..	२अ० ४ब्रा० ...	११६
९	सोमशयणीब्राह्मणम्	२प्र० ४ब्रा० .	३अ० १ब्रा० ...	१३६
१०	सोमोपनहनब्राह्मणम्	२प्र० ५ब्रा०	३अ० २ब्रा० ...	१५१
११	सोमपयनब्राह्मणम्	२प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	१६४
१२	सोमपर्याणहनब्राह्मणम्	३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	१८१
१३	आतिथ्येष्टिब्राह्मणम्	३प्र० २ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२०६
१४	तानूनपत्रब्राह्मणम् ...	३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० २ब्रा० ...	२२६
१५	ध्वान्तरदौक्षाब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा० ...	४अ० ३ब्रा० ...	२४१
१६	उपसदिष्टिब्राह्मणम्	३प्र० ५ब्रा० ...	४अ० ४ब्रा० ...	२५०
१७	वेदिनिर्माणब्राह्मणम्	४प्र० १ब्रा० ...	५अ० १ब्रा० ...	२७३
१८	अभिप्रणयनब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा० ...	५अ० २ब्रा० ...	२८५
१९	यक्षपुरुषब्राह्मणम् ...	४प्र० ३ब्रा० ...	५अ० ३ब्रा० ...	३०५
२०	सोमाभियवब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा० ...	५अ० ४ब्रा० ...	३२५
२१	सदोब्राह्मणम् ...	४प्र० ५ब्रा० ...	६अ० १ब्रा० ...	३४१
२२	धिर्य्यब्राह्मणम् ...	५प्र० १ब्रा० ...	६अ० २ब्रा० ...	३६१
२३	वैश्वर्ज्यब्राह्मणम् ...	५प्र० २ब्रा० ...	६अ० ३ब्रा० ...	३७०

शब्दा	प्राक्षणात्म	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	श्लो
२४	यूपमानब्राह्मणम् ...	५५०	३ब्रा० ... ६व्य० ४ब्रा० ...	३६४
२५	यूपनिधानब्राह्मणम्	५५०	४ब्रा० ... ७व्य० १ब्रा० ...	४०८
२६	सूपैकादशिनौब्राह्मणम्	५५०	५ब्रा० ... ७व्य० २ब्रा० ...	४२६
२७	पशुपाकरयब्राह्मणम्	५५०	६ब्रा० ... ७व्य० ३ब्रा० ...	४३२
२८	पशुसञ्चपनब्राह्मणम्	६५०	१ब्रा० ... ७व्य० ४ब्रा० ...	४४९
२९	आप्रौब्राह्मणम् ...	६५०	२ब्रा० ... ८व्य० १ब्रा० ...	४५९
३०	पशुवपामब्राह्मणम् ...	६५०	३ब्रा० ... ८व्य० २ब्रा० ...	४६३
३१	पशुपुरोडाशब्राह्मणम्	६५०	४ब्रा० ... ८व्य० ३ब्रा० ...	४८९
३२	प्रयाजानुधाजब्राह्मणम्	६५०	५ब्रा० ... ८व्य० ४ब्रा० ...	५०४
३३	उपयाजब्राह्मणम् ...	७५०	१ब्रा० ... ८व्य० ५ब्रा० ...	५१३
३४	पञ्चैकादशिनौब्राह्मणम्	७५०	२ब्रा० ... ९व्य० १ब्रा० ...	५२९
३५	वसतीवरीब्राह्मणम्	७५०	३ब्रा० ... ९व्य० २ब्रा० ...	५३२
३६	सत्याब्राह्मणम् ...	७५०	४ब्रा० ... ९व्य० ३ब्रा० ...	५४४
३७	अधियवयब्राह्मणम्...	७५०	५ब्रा० ... ९व्य० ४ब्रा० ...	५७३

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अग्रये त्वा रायस्योषदे ...	२११	अत्र दैके । द्यं वा ...	१५४
अग्निं वैश्वानरं ...	५१३	अथ ऽइतरयाहुः ...	३२६
अग्निर्दक्षेति ...	८३	अथ द्वाष्यविषायाः ...	६१
अग्नीधोमौ वै देवानाः ...	२५८	अथ खनति । प्राक्ष ०—०	
अतिच्छन्दसा भिमौते ...	१५३	उपरेण ...	४०८
अतिघेरातिथ्य भवि ...	२११	अथ खनति । प्राक्ष ०—०	
अत्र दैके । अद्भुतोय ...	६५	यजमानेन ...	३४२
अत्र दैके । उदमान ...	१८९	अथ गृह्णाति । समुदस्य ...	५५९

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ ग्रावाण्य मादत्ते ...	५७४	अथ दर्भतखणक मन्तर्दधाति	
अथ ग्रावण्य उपावहरति	३३०	•—• परशुक्लपो ...	३६६
अथ चतुर्थीं जुहोति ...	४७	अथ दर्भतखणके निदधाति	२१३
अथ चत्वारो राजासन्दौ ...	१८८	अथ देवा । वीणा मेव ...	१२०
अथ चषाल मुदीक्षते ...	४१९	अथ द्वितीय माञ्जावयति	४४४
अथ चषाल सुभयतः ...	४१०	अथ द्वितीया कुश्री ...	३६३
अथ चात्वाले मार्क्यन्ते ...	४७०	अथ न दौक्षित । काष्ठेन	६४
अथ कुदिरधिनिदधाति ...	३४५	अथ नामिताय क्षुरं प्रयच्छति	१४
अथ जघनेन श्याजिने ...	५८	अथ निग्राभ्या आहरति...	५७५
अथ जाघन्या पत्नीः ...	५१४	अथ निग्राभ्याभिरुपखजति	५७७
अथ जिह्वायै । सा ...	४८५	अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्	५८१
अथ जुहोति । उरु विष्णो	३८०	अथ नियुनक्ति	४४२
अथ जुहोति । त्वं सोम	३७८	अथ नीवि मुद्गूहते ...	६१
अथ जुहोति । यया •—•		अथ पत्नीभ्य पत्नीयूप ...	४२७
या ते ऽयमे रज शया	२६१	अथ पत्न्यै पदं प्रति ...	१४१
अथ जुहोति । यया •—•		अथ परिधीन् परिदधाति	२६८
या ते ऽयमे हरिशया	२६१	अथ परिषयति	४१२
अथ जुह्ना पृथदाव्यस्योपघ्नन्	४८८	अथ पर्युहति । ब्रह्मवनि त्वा	३४४
अथ जुह्ना पृथदाव्यस्योपहृत्य	४८२	अथ पर्युषति । ब्रह्म दृष्ट	३४४
अथ द्रव्य भादायोपाकरोति	४३४	अथ पशु व्विशक्ति ...	४८१
अथ दक्षिणत' प्रोक्षति ...	२६६	अथ पशुं संस्पृशति ...	४८६
अथ दक्षिणेन जानु ...	५६	अथ पशो प्राणानङ्घि' ...	४६४
अथ दर्भतखणक मन्तर्दधाति		अथ पश्चात्परिक्रम्य ...	१८५
•—• क्षुरक्लपो ...	१४	अथ पश्चात्प्रोक्षति ...	२६६
		अथ पशुभेन वासिना ...	४८६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ पुनः प्रपद्य	३०७	अथ मिनोति । या ते ...	४११
अथ पुनरेत्याहवनीय ...	४५४	अथ मुखं ब्विमृष्टे... ..	५१३
अथ पुनर्होष्टं न्यस्यति ...	८७	अथ मेखलां परिहरते ...	६०
अथ पुरस्तात् । उदीचीः	२७८	अथ मैत्रावरुणचमसेनेता	५५०
अथ पूर्वयोश्चत्तरस्याम् ...	२६८	अथ य एष मध्यमः ...	३४१
अथ एषदान्यं गृह्णाति ...	५०५	अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा	२०३
अथ मौष्णम् । पशवो ...	५२२	अथ यजमानाय पदं ...	१४०
अथ प्रतिप्रस्थाता । अग्रेण	१८७	अथ यत् त्रिंशत्	२७३
अथ प्रतिप्रस्थाता । उत्तरं	३१०	अथ यत्पञ्चदशत्वः पण्यते ...	१६६
अथ प्रक्षरे निद्भुवते ...	२४६	अथ यत्पञ्चदशत्वो गृह्णाति	२११
अथ प्रहरिष्यन् । यं ...	५७८	अथ यत्पञ्चदशत्वो भिमोते	५७६
अथ प्राङ्दिवोदङ्कुत्कामति	१५	अथ यत्पञ्चदशत्वस्य	३०६
अथ प्रोक्षते । गर्भो वा ...	६१	अथ यत्पञ्चदशत्वस्य प्रति ...	४६४
अथ बर्हीःषि •—•		अथ यत्पञ्चदशत्वस्य सौ ...	२७३
अस्या एतद्	३४३	अथ यत्र मेक्ष्यन् भवति ...	८६
अथ बर्हीःषि •—•		अथ यत्र सुप्त्वा पुनरु ...	८७
अस्यैतद्	४०६	अथ यत् षट्त्रिंशत्	२७३
अथ बार्हस्पत्यम्	५२३	अथ यत्समिध मभ्यादधाति	५४६
अथ मदन्तोश्चस्पृश ...	२४३	अथ यत्साक्षा साहेति ...	३२
अथ मध्य उद्याघारयति ...	२६८	अथ यदक्षया	४८६
अथ मध्यमं कृदित्प ...	३११	अथ यदधौ होष्यन्ति ...	३६५
अथ मध्येऽङ्कुल्याक्काशं ...	१५५	अथ यदपा मन्ते क्रौञ्चाति	१६६
अथ मनोतायै हविषो ...	४८४	अथ यदि द्वे क्षणाग्निने ...	१८३
अथ भारतम् । ब्विशो वै	५२४	अथ यदुपमृत्यास्यं ...	२५६
अथ मिनोति । सुतान्त्या	३४४	अथ यद्वद्वत्सो भिमोते... ..	१५४

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ यदौचित्त । अत्रत्य वा	८८	अथ या प्रोक्षणा परि-	
अथ यदौचित्त । ऋचं वा		शियन्ते । ता ऽव्यवटे	
यजुर्वा साम	६५	ऽवनयति ... ३४३, ४०६	
अथ यदौचित्तायाभिद्धरन्ति	८८	अथ या व्याप परिशियन्ते	४६४
अथ यद् भ्रुवाया माज्यं ०—०		अथ यान्युपभृत्यवदानानि	४८८
तज्जुह्वा घनुष्कालो ...	१२०	अथ या मक्ष्मोऽऽक्षुषा . .	४८
अथ यद् भ्रुवाया माज्यं ०—०		अथ यावेतौ जघनेनामौ ...	३०६
तज्जुह्वा मानयति ...	४८	अथ यास्तद्देवाः । जुष्टास्तनू	
अथ यद् ब्राह्मण इत्याह...	६६	०—० तत्साहोऽऽसङ्गमे	२३१
अथ यद्यु परिशियन्ते ...	४८६	अथ यास्तद्देवा । जुष्टास्तनूः	
अथ यद्दपया प्रघर्ष्य ...	४८१	०—० तदिन्ध्रे सन्नयदधतैय	२३०
अथ यद्दसा होमस्य ...	४८६	अथ युनक्ति । उखावेत ...	१८४
अथ यद्दाघं यच्छति ...	६६	अथ यूपशकल मवगूहति	४१३
अथ यद् दृष्योस्तका ...	२६६	अथ यूपशकल मादत्ते ...	४५२
अथ यद्विद्याभ मुपैति ...	५०६	अथ यूपशकलं प्रास्यति ...	४०६
अथ यवमत्यः प्रोक्षणीो ...	३४२	अथ रराद्या मुपस्पृश्य ...	३११
अथ यस्मात्सोमो नाम ...	५८०	अथ राजान मादत्ते ...	१६०
अथ यस्मात्स्वरुर्नाम ...	४१३	अथ राजानमादायोत्तिष्ठति	१६८
अथ यस्मादातिथ्यं ...	२०६	अथ राजानमादापारोहण	१६८
अथ यस्माद्यज्ञो नाम ...	५८०	अथ राजान मुपावह्वरति	५४४
अथ या प्रोक्षणा परि-		अथ कस्यज्जन्त्या ०—० इन्द्रस्य	३४६
शियन्ते । तद्ये ...	२६०	अथ कस्यज्जन्त्या ०—० विष्णोः	३११
अथ या प्रोक्षणा परि-		अथ व्वपा मुत्तिष्ठन्ति ...	४६६
शियन्ते । ता ऽव्यवटे-		अथ व्वसाहोमं ऋहाति...	४८५
अवनयति	३२६	अथ व्यृतं व्यृतयति ...	८५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथ वृतं वृतयित्वा ...	८५	अथ सोमोपनहनस्य ...	१५५
अथ वाचं यच्छति... ..	५७५	अथ सौम्यम्	५२२
अथ व्वाचयति । परि ...	१६८	अथ स्त्रीसर्गायै व्वेदेः ...	४५३
अथ व्वाचयति । प्राची... ..	३०६	अथ स्नाति । अग्नेधो वै... ..	१४
अथ व्वाचयति । भद्रौ	१८५	अथ स्फ्य मादाय	१४०
अथ व्वाचयति । रेवति	४५३	अथ सुवेणोपस्पृशति	३६५
अथ व्वाचयति मन्तत	५२५	अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अथ व्वासः । द्विगुणं	१५३	अग्नि मभिक्षुहोति	२१४
अथ व्वासः परिधत्ते	१५	अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अथ व्वैश्वदेवम्	५२३	अथ वट मभिक्षुहोति	४१०
अथ शमितारः	४८१	अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अथ शग्वाक्ष स्फ्यक्ष	२७७	अध्वर्युर्वपा मभिक्षुहोति	४६८
अथ शरीर मेवान्ववहन्ति	१८६	अथ सुवेणोपहृत्वाज्यम् ।	
अथ सप्तमं परं	१३६	विष्टप मभिक्षुहोति	३४५
अथ समिध मभ्यादधदाह	५४६	अथ हरति	२७८
अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावद-		अथ हविर्दानयोः... ..	३४६
णस्य धमसाध्वर्यवेहि	५४८	अथ हिरण्य मपोद्धरति... ..	१२१
अथ सम्प्रेष्यति । सोमोप-		अथ हिरण्ये व्वाचयति	१६६
नहन माहर	१५१	अथ हृदयशूलं प्रपच्छति... ..	५१४
अथ सारस्रतम्	५२२	अथ हृदयशूलेनावष्टयं	५१४
अथ सावित्रम्	५२५	अथात्सावानक्ति	२८
अथ सुव्रह्मण्या माह्वयति	१८६	अथामये परिदाय	८७
अथ सोमक्रपणानुदिशति	१६७	अथामि मभ्याह्व... ..	८२
अथ सोमपय्याणहनेन	१८२	अथाङ्गुलीर्न्यघति	३१
अथ सोमविक्रमिण मभि	१६६	अथामेण राजानं	१५२

कणिकाप्रतीकम्	श्लो	कणिकाप्रतीकम्	श्लो
अथापेण शाला तिलन्नभङ्गे	२७	अथानुसृज्योपतिष्ठते ।	
अथाजायां प्रतीचीन मुख्यां	१६६	व्विश्वास्वा ५४५	
अथाज्य सुपक्तृणीते । अथ	४६६	अथाम उपनिनयति १४०, २४४	
अथाज्य सुपक्तृणीते । जुह्वां	४८३	अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
अथातः समवमृशन्त्येव ...	२२६	गृहीत्वा । अन्वारभस १२२	
अथातो गृह्णात्येव । आप-		अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
तये त्वा मरिपतये ...	२२६	गृहीत्वा । उदङ् प्रयन् ५४८	
अथातो गृह्णात्येव । इवि-		अथामरं चतुर्गृहीत मान्यं	
द्वतोरिमा चाप इति...	५२४	गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति ३०८	
अथातो व्वतोपसदा ...	२६१	अथापरयोर्द्विद्वये ... ३२६	
अथातो होमस्यैव...	४६	अथाप्तये द्वितीया ... ३७८	
अथात्युपपन्नति	५०७	अथाप्रीभिस्वरन्ति ... ४५१	
अथात्रापोर्युते	१६८	अथाभिमन्तयते ५१५	
अथाधरारखिं निदधाति...	२१२	अथारणौ पाणौ कृत्वा ... ४	
अथाधिभवर्षं	३३०	अथावटं परिलिखति ३४२, ४०८	
अथाधिभवणे पर्युपविशन्ति	५०२	अथावचन मभिजुहोति... ३६०	
अथाधिभवणे मङ्गके ...	३२०	अथाशिक्षा मारम्भं ... ३१	
अथाध्वर्युरात्मान सुपस्पृशति	१४१	अथाश्राव्य न होतारं ... २५८	
अथाध्वर्युरारोह्यं ...	१८८	अथासाद्य लुघं ३८१	
अथाध्वर्युश्च	३२८	अथास्याः हिरण्यं ... १५१	
अथानवाहावाजन्ति ...	१८४	अथासौ दण्डं प्रयच्छति ... ६५	
अथानुवेद्यन्तम्	२७८	अथासौ व्वतं प्रदास्यन्नप ... ८५	
अथानुव्यूहति	२७६	अथासौ व्वतं प्रयच्छति ... ८५	
अथानुसृज्योपतिष्ठते ।		अथासौ व्वतः प्रयच्छति... ८३	
एतत् त्वं	३८१	अथाह पर्य्यमयेऽनु ... ४५३	

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
अथाह प्रतिप्रस्थाता ...	४६८	अथैव मभिपद्य ०—०	
अथाह समुल्लुप्य	२४६	विष्णोः	४११
अथाह सोमायानुब्रूहीति	२५६	अथो ऽव्यपि त्रयस्त्रिंशत्	२०३
अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति	४६८	अथो ऽव्यपि त्रीणि स्युः ...	३०
अथाहामये समिद्धमानाय	४४३	अथो ऽव्यपि सप्त स्युः ...	३०
अथेत्याहवनीये	३८२	अथो ऽइतरथाहुः ...	४२७
अथैक उददति	६६	अथोत्तरतः । प्राचींश्च ...	२७८
अथैनश्च शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तरतः प्रोक्षति ...	२६६
स जघनेनाहवनीय ...	३२	अथोत्तरतस्तिष्ठन्नपा ...	४६७
अथैनश्च शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः...	३१०
स धेनूँ चानदुहस्य ...	१७	अथोत्तरेण शाखा परिश्रयन्ति	१३
अथैनश्च शाखा प्रपादयति ।		अथोत्तानं पशुं पर्यस्यन्ति...	४६५
स प्रपादयन्	१८६	अथोद्यच्छन्तीध्राम्... ..	२६६
अथैनं दर्भपवित्रेण ...	२६	अथोपगृह्णाति	४४२
अथैन मतो गदन्तीभिर्... ..	२४६	अथोपनिष्क्राम्याभि ...	१२२
अथैन्द्रम् । इन्द्रियं... ..	५२४	अथोपनिष्क्रामति... ..	३८२
अथैन्द्रामम् । तेजो ...	५२४	अथोपभृति । व्यङ्ग्यस्य ...	४८५
अथैभ्यः पथ्या सन्तिः ...	१०४	अथोपाहृत्य पशुम् ...	४३६
अथैभ्यः सविता	१०४	अथोद्धुक मादायामौत्... ..	४५३
अथैभ्यः सूर्य	२७५	अथोस्तिष्ठति	६४
अथैभ्यः सोमः प्रारोचत... ..	१०४	अथोर्वा प्रेक्षीति	४६३
अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत... ..	१०४	अथु त्वा माता मन्यता ...	४४२
अथैव मभिपद्य ०—०		अथेनैव व्याघं	८२
अथैव मभिपद्य ०—०		अथेनो रिके व्याघं	८२
अथैव मभिपद्य ०—०		अथैव मु रिके पथात् ...	५८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते	कण्डिकाप्रतीकम्	श्रुते
अन्तरतो देवाना	५१४	आददते या य	३७६
अन्तरिद्य गच्छ स्वाहेति	५०६	आददे श्वासीति	५७५
अन्तरेयाद्भौ	४८७	आदित्य चरु प्रायणीय	१०३
अन्तरेण्येमुऽउपावहरति	५४४	आन्त मन्त्रिणा मनक्ति	४११
अप प्रणीय । आत्मावैष्णव	०६	आश्ववाल प्रस्तर	२१२
अप एवाभवेत्	५१४	आसाद्य हवीऽर्घ्याग्नि	२१३
अपराहेदीक्षते । पुरा केश	१२	आसीदद्विश्वा भुवनानि	१८२
अभि मादत्ते	४०८		
अमिमीत व्वरिमाण	१८२	इद वै पशो सञ्जप्यमानस्य	४४३
अयुक्ता अयुक्ता एकधना	५५०	इद मह त ०—० सजातो	३२८
अर्वाक त्वा परेभ्यो	३६५	इद मह त ०—० सबन्धुर	३२७
अवच्छित्तो हि वै पुरुष	१५	इद मह त ०—० समानो	३२७
अथारत्नि परिवासयेत	३६८	इध्ना मभ्यादधति	२६५
अथौ ह वै पुत्रा अदिते	२६	इन्द्रागच्छेति	१८६
असुरा ह वा ऽथग्रे	४८	इन्द्रायाध्यक्षायेति	१२३
अस्य हविषस्तमना	४५४	इन्द्रो ह वा ऽइन्द्राक्षके	६३
अक्षोरात्रे गच्छ स्वाहेति	५०७	इमे वै प्राणा	८४
आकुयै ०—० आत्मना वा	४६	उदर मेवाम्य सद	४०६ ३४१
आकुयै ०—० नात एकश्च	४६	उदौघो मेव दिशम्	१०५
आतिष्ठेन वै देवा इष्टा ।		उद्धते प्रऽउगे फलके	१८४
०—० चतुर्धा व्यद्ववन्	२२६	उद्यच्छन्तीधाम्	३७८
आतिष्ठेन वै देवा इष्टा ।		उभयतो द्वारऽ हविर्ज्ञान	३०६
०—० तानूनपुत्रे	२४१	उशिषो व्वर्जितमग्नि	

कषिकाप्रतीकम्	श्लो	कषिकाप्रतीकम्	श्लो
ऊर्द्धा भेव दिशम्	१०५	गन्धो हैवास्य	२६६
ऊग्रणो व्यधिषदिति	४८६	गभीर मिम मध्वरं द्यधोति	५७४
ऋणः ह वै पुरुषो	३६४	गुदं वेधा करोति... ..	४८५
ऋतवो मुग्धा आसन्	१०४	गुदो वै पशुः । मेदो	५०५
ऋत्वजो है व देवयजनम्	२	गुम्ये वा ऽएताः परिङ्गियन्ते	५३५
एकादशारत्निं परिवासयेत्	३६८	गोपीधाय ता ऽएता	५३३
एतद् वै विश्वेदेवा	५३३	गोर्वै प्रतिधृक् । तस्यै	१६५
एतद्वाचयेत्	३१०	ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः	२५७
एतया सर्वाभिः	१५४	चतुर्गृह्येत मान्यं गृह्यीत्वा	३०८
एताभिर्वै देवा	२५७	कन्दाऽसि गच्छ स्वाहेति...	५०७
ऐक्ष्यौ विश्वती	२१२	जुष्टा विश्वाव इति	१२१
ऐन्द्रः प्राणः । अङ्गे ऽव्यङ्गे ...	४८६	तं वा इति हरन्ति	१६६
औदुम्बरो भवति	१८८	तं वै पूर्वार्द्धे मिनोति	४१४
औदुम्बरो भवति	६५	तः सप्तभिः सप्तभिः	३०
कार्श्र्यमयाः परिधयः	२१२	तः ह स्मैतं देवा	४१४
कार्श्र्यमय्यौ वपाथपय्यौ...	४६७	त ऽद्याप्याययन्ति... ..	२४५
कौशिक ब्राह्मण	१८६	त ऽद्यायन्ति । तः होता	५५१
खदिरेण ह सोम माषखाद	२६३	त ऽद्यायन्ति । प्रत्युपतिष्ठते	५५१
		त ऽउदस्यो निष्कामन्ति	५४८
		त ऽउपवथ्यैव पशून्	४६४

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
त ऽउ चैत ऽउचु । देवा	२६	तदाऽ । पुनरेतदुल्लुक्	४५२
तच्छाला वा विमित वा	३	तदाऽ पूर्वीऽतीत्य ...	२०६
त जघनेन घात्वाल	४८३	तदाऽ । यदेव प्राथम्ये	१०६
ततो देवा एत व्वच्च	४३३	तदाऽ । यस्मा ऽएतदा .	२४३
ततो यानि त्रीणि सुवेण	४५	तदिहान्त भवति	०१४
तत्परिधत्ते । दीक्षातपसोस्तनु	१७	तदु तथा न कुर्यात् । अग्रिष्ठ	४२०
तत्परिश्रयन्ति	३४५	तदु तथा न कुर्यात् । काम	१०६
तत्रैता मपि वाच सुवाद	५८२	तदु तथा न कुर्यात् । यथा वै	४५२
तत्रैता मपि वाच मूदु	६३	तदु तथा न कुर्यात् । विमुञ्चैव	२१०
तथेति देवा अत्रवन् । तवैष	१०३	तदु तथा न कुर्यात् । सार्द्धं	३७८
तथेति देवा अत्रवन् सोम-	३६४	तदुदीचीनवऽग्रऽ सदा भवति	३४५
तथो ऽएवैष एतत् । उपरुद्धीव	४३४	तदुपास्याभितिष्ठति	४६६
तथो ऽएवैष एतत् । यूपशकल	४१५	तदु द्वैक व्याहृ	५४६
तथो ऽएवैष एतत् । सचैव	५४६	तदु होवाच याज्ञवल्क्य ..	२
तदायत्सु व्याचयति ; अग्ने नय	३७६	तदेव निदधति ग्राण्य	३८०
तदायत्सु व्याचयति । एष ते	१५२	तद्वैके । व्यादित्येभ्यश्चर ..	२६
तदाऽ । अक्ते . . .	२४६	तद्वैके । व्याह्वनीया ..	१८७
तदाऽ । अत्रद्वैवैता ...	४६	तद्वैके । देव मैत्रावरुणचमसे	५५१
तदाऽ । उत्तरवेदे	३१०	तद्वैके । अ्योत्तरवेदेरनु ...	२६६
तदाऽ । एता मेवैका .	४६	तद्वैके । अतुर्द्धा कुर्वन्ति ..	३७७
तदाऽ । क प्रातरनुवाकस्य	५४६	तद्वैके । गच्छव दृष्टा ...	८२
तदाऽ । कि तद्यज्ञे .	५०४	तद्वैके । प्रथमे व्यत ऽउभौ	८४
तदाऽ । नैष यजमानेनान्वा-		तद्वैके । प्रथमे व्यते सर्वै-	८४
रभ्यो . . .	४५३	तद्वैके । सर्वे ऽएव व्यपन्ते	१३
तदाऽ । गोपाकुर्यान्नाभि	४३४	तद्य एष पूर्वार्द्धे, . . .	२०२

कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्टे	कण्डिकाप्रतीकम्	प्रष्टे
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या ...	२५७
नेदेत-	४६५	तद्यावेतौ मूर्खा	३२६
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तद्यर्षा सत् समष्टं स्यात् ...	१
सन्धत्तः	४६५	तद्वा ऽव्यन्यतर एव	२०६
तद्यत् क्रूरौकुर्वन्ति ०—०		तद्वा ऽव्यहृतं स्यात्	१६
सन्धत्तस्तप्ते	४६५	तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
तद्यत्पञ्चकृत्व व्यानक्ति ...	२६	मास । ०—० यदेतानि	४५
तद्यत् पृच्छति प्रष्टवं वै ...	४०२	तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत	
तद्यत् पृच्छति प्रष्टतेन ..	४०२	मास । ०—० यो दीक्षते	८१
तद् यत् पौष्ण मनु ...	५२३	तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
तद्यत्रैतत् प्रष्टतो होता ...	४५१	०—० सम्भत एवं ६०, २४५	
तद्यत्रैतं निविध्यन्ति ...	४५४	तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास ।	
तद्यत्रैतं विप्रसन्ति ...	४५४	०—० सम्भत एष ...	८३
तद् यत् सारस्वत मनु ...	५२२	तद्वा ऽएकं स्यात् ...	३०
तद्यदन्तरेण... ..	४००	तद्वा ऽएतदुभयं	१२०
तद्यदाप्याययन्ति	२४४	तद्वा ऽएतदेका कुर्वन् ...	२६७
तद्यदैन्द्र मनु भवति ...	५२४	तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्या ...	५०६
तद्यद्विरण्णशकजावभितो		तद्वा देवा अस्पृण्वत । त	
०—० भवतः	४०६	एताभिर्	२५७
तद्यद्विरण्णशकजावभितो		तद्वा देवा अस्पृण्वत । त	
०—० भवत व्याश्रायाश्च	४६६	एतैः ह्यथा	३२६
तद्यद् बार्हस्पत्य मनु ...	५२३	तद्वा देवा अस्पृण्वत । त	
तद्यद्दपया धरन्ति	४७०	एतैः सर्वाः	३४२
तद्यद् वैश्वदेव मनु... ..	५२४	तद्वा देवा अस्पृण्वत तेऽस्यैतेन	५७७
तद्यन्मैजावरणधमसेन ...	५५०	तद्वा नवनीतं भवति । घृतं	२७

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
तनूनपत्रे शाकुरायेति ...	२२६	तस्मान्निवृत्तदक्षिणा ...	२७७
तं त्वा जुषामहे . . .	३६५	तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धो . . .	...
तन्न सर्वं उद्भवाभिप्रपद्येत ...	३	उदङ् हादश ...	२७३
तं दिदधाति . . .	४२६	तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धो . . .	...
तन्मध्य उद्भौदुम्बरी ...	३४१	उदङ् पञ्चदश . . .	२७२
तपसा वै लोकं जयन्ति . . .	२६२	तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धो ...	...
त मभिमिमौते । घ्नन्ति वा	५७६	दक्षिणा हादश ...	२७२
त मभिम्यशति । यत्ते सोम	५७७	तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धो . . .	...
त मभ्यर्त्तति । शौर्धतोऽग्र उवा २८	...	दक्षिणा पञ्चदश ...	२७२
त मादत्ते । देवस्य त्वा ...	५७४	तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धोः ...	...
त मिन्द्राग्रौ मनु . . .	३६३	प्राङ् षड्त्रिंशतं ...	२७२
त मुच्छयति । उच्छयस्य ...	६५	तस्मिन् वाचयति ...	१८०
त मेव मभिम्यश ...	३६५	तस्मै क मेकादशिन्या ...	५२१
तं परिव्रासयति ...	३६८	तस्य ते पवित्रपत इति ...	३१
तं प्रथवमान मनु ...	३६६	तस्य यन्निखातम् ...	४१४
तं प्राक्षं पातयेत् ...	३६६	तस्य रुक्मा पुरस्ताद् ...	२७६
तथो समववृत्तयोः ...	३०७	तस्य वा उएतस्य व्याससः ...	१६
तयोऽन्यतरां कुशौ माघिच्छेद ३६३	...	तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति २७	...
तस्मादाहुः । मनो देवा ...	२२८	तस्या माघारयति... ..	२६८
तस्माद् दु ह न प्रतीचौनशिराः ३	...	तस्यावाद् मेध' पपात ...	४८२
तस्माद् दु ह न सा ...	२२७	तस्यै गन्धर्वाः । येशानेव ...	११६
तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् ...	२२८	ता यथैवादो देवाः । प्राद्विषव-	...
तस्माद् दौक्षिता ...	३६४	न्तोम मच्छ सैगान् ...	१२४
तस्माद् ब्रह्मचारिण्य ...	३६४	ता यथैवादो देवा ।	...
तस्माद्यदि धूपैकादशिनो	५२५	प्राद्विषवन्तोम मच्छैव	१२१

कश्चिकाप्रतीकम्	शब्दे	कश्चिकाप्रतीकम्	शब्दे
ता यथैवादो देवाः । व्यङ्गयन्त	१२४	ता मद्भिर्भुञ्जति ...	२७६
ता वा ऽच्यनुष्टुभा जुहोति ।		ता मन्तरेण यथाग्निं ...	४६७
वाग्वा अच्यनुष्टुप्	४८	ता मभिमृशति	१८८
ता वा ऽच्यनुष्टुभा जुहोति ।		ता मस्तमिते व्वाचं ..	८२
सैषानुष्टुप्	४९	ता मुञ्चयति । उद्दिव्यु ...	३४३
ता वा ऽज्जाना मिव ..	६४	ता परिवासयति	४६७
ता वा ऽएता परिश्रयन्ति	३	ता परिहरते	६१
ता वाचयति । नमस्त ...	४६३	तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्या-..	६३
ता वै युगमाचौ	२७६	तावनुषिञ्चत । मनस्त ...	४६५
ता वै युगशस्त्रेण	२७७	ता वा ऽद्याव्यहविषो ...	१५८
ता यट् सम्पद्यन्ते	२६०	ता वा ऽएता । पञ्च ...	१०४
ता आहृत्य जघनेन ..	५३५	ता वै सर्वेषु सवनेषु ...	५३२
तानि वा ऽएतानि	५३६	ता वै स्यन्दमानानां ...	५३३
तानि वै पञ्च जुहोति ...	४५	ताश्चतुर्विंशतिः ...	२६०
ताग्न्ममवोधयन्ति	५४४	ते ऽच्यभिमन्त्रयते	३१०
ता देवा । असुरेभ्यो ..	६३	ते गन्धर्वा चन्वागत्याम्रवन्	११६
तान् देवा प्रतिसमैन्वत ...	३४७	तेऽग्निर्नैव त्वघं •—• अग्निर्वै	२४१
तां नेष्टा व्वाचयति ...	१४१	तेऽग्निर्नैव त्वघं •—• तपो वा	२४१
तान् प्रादेशमाघं	३०६	ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
तान् बाहुमाघान्	३२८	कस्योपदष्टुगिति ...	२२०
तान्यत्र निविध्यन्ति ...	५२५	ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
तान्यत्रोदीधो गयन्ति ...	५२५	तद्देवा अण्येतर्हि ते क्षीमुर्	२२८
तान् यथाखात मेवावमर्शयति	४२८	ते देवा । जुष्टान्तनू •—•	
तान् यथाग्रात मेवोत्थिगति	१२६	ऽपैत ऽथास्यान्वेव ...	२२६
तान् यथापरिलिखित ...	४२०	ते देवा अथ्वयुं ममृवन् ...	४१५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
ते देवा अम्रुवन । गौर्वा ७३६५	१५	ते ह७तीयमाने ७ऊचतु	३६१
ते देवा ईक्षाक्षकिरे	६२	ते हादित्या उघु	२७४
ते देवा यज्ञ म्रुवनृ	६१	ते होघु । व्यपीत्यन्वा	२४२
तेन देवा व्ययजन्त	३६४	ते होघु । घस्या मेव	१०३
तेन पुरस्तादनुयाजेयु	५०६	ते होघु । उपैव • •	
तेनानुयाजेषु चरति	५०५	सा हास्मै निपलाश	६२
ते निङ्गवते यथा	२४६	ते होघु । उपैव •—•	
तेऽन्य मेव प्रति	२७५	सा हैन जुजवे	६२
तेभ्यो गायत्री सोम	११६	ते होघु । कि नस्तत	३६४
तेभ्यो व्याच	२७५	ते होघु । न वा व्यन्येन	२७४
तेभ्यो ह व्याक चुक्रोध	२७६	ते होघु । न वा ७इमेऽस्य	४३३
तेऽवच्छाय पुरुषम् । गथेता	१५	ते होघु । यन्न, त्वय्येव	१०३
ते वा ७एत ७एकादश	४५१	ते होघु । यन्वम्या	१०३
ते वा ७एते । सोमस्यैव	३६५	ते होघु । योषित्कामा वै	
ते वा मारभ ७इति	५६	गन्धर्वा व्याच मेवैभ्य	११६
तेऽविदु । अय वै	२४२	ते होघु । योषित्कामा वै	
तेऽविदु । पापीयाऽसो	२२७	गन्धर्वास्महेव पत्नीभिर	५४६
ते वै दिगामानो भवन्ति	३६६	ते होघु । हन्त य	३४६
ते वै यद् भृत्वाप्याययन्ति	२६५	ते होघु । हन्तेद तथा	२२७
तेषा यत्र व्यपाभि	५२५	तेर्यत्र प्रघरन्ति	५२६
तेषा वा ७व्यर्द्धानुपकिरन्ति	३६५	अयोदशारत्नि परिवासयेत	३६८
ते समवगृह्णन्ति	२३०	त्रिष्टया परिथयति	४१२
ते समववर्त्तयन्ति	३०७	त्रौण्यि ह वै पशोरेकादशानि	५०४
ते सह पत्नीभिरौयु	५४६	त्रैककुद भवति	२८
ते ह देवा उघु । इय सु	५४८		

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
दक्षिणा मेव दिशः ...	१०५	देवा ह वै यज्ञं ०—० ता	
दक्षिणेनाहवनीयं ...	५८	दक्षिणतो ...	२४६
दिवा गृह्णीयात् पश्यन् ...	५३३	देवा ह वै यज्ञं ०—० वक्षो	३०६
दिवि वै सोम आसीत्		देवाना मु ह सः ...	२४२
०—० तद्विष्णुणा ...	११६	द्यावापृथिवी गच्छ ...	५००
दिवि वै सोम आसीत्		द्वयं वा ऽव्यभुपरवा ...	३२५
०—० व्वागेव सुपर्णीयं	३६१	द्वयो ह वा ऽहद ...	२०४
दिवे त्वा सूर्याय त्वेति ...	५४५	द्वादशारत्नं परिवासयेत्	३६८
दिव्यं नभो गच्छ ...	५१३		
दिशो सुग्धा आसन् ...	१०५	धर्मा मानुष इति ...	४४१
दीक्षायै तपसेऽमये ...	४६		
देवः सवितारं गच्छ ...	५०६	न पुरस्ताद्देवयजनमाद्य	
देव त्वष्टृर्वसु रमेति ...	४३५	मतिरिच्छेत् ...	२
देवयजनं जीमयन्ते ...	१	नवकपाल पुरोडाशो ...	२१२
देवस्त्वा देवयज्यायै ...	३६५	नवारत्नं परिवासयेत् ...	३६८
देवा ब्रह्माण्य आगच्छतेति	१८६	न वै तदवकल्पते ...	२१०
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		नाभिदप्रा भवति ...	१८८
०—० एषु लोकेषु ह्यत्या	३२६	नाधिक्रा ह वा एषा ...	२०४
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		गोटे ह्यप्याजिन मानुष्याति	१८२
०—० एषु लोकेषु पुरश्च	२५०	नैन मन्यष चरन्त मभ्यस्त-	
देवाश्च वा ऽव्यसुराश्च ।		निधात् ...	८६
०—० ततो देवेभ्यः सर्वा	३४२	गो ह्यन्ते गोर्मम स्यात् ...	१६
देवा ह वै यज्ञं ०—० तस्तद्	१६६		
देवा ह वै यज्ञं ०—० तद्		पञ्चदशारत्नं परिवासयेत्	३६६
य एतद् ...	४०६	पञ्चारत्नं परिवासयेत् ...	३६८

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
पद समुप्य पाणौ	१५१	मेघायै मनसेऽमये ०—०	
पलाशशाखया प्राजति	१८४	ते व्यस्यैते	४४
पशुश्च वै यूपश्च	४३३		
पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति	४४१	यज्ञेन वै देवा । इमा जिति	४५,
पुरासामयादाह	८६	८१, ८३, ८६, २४४, ४१४	
पुरुषो वै यज्ञ	४०५	यज्ञ वै देवा । व्यग्रे पशु मा	४८३
पूषाभनस्यात्विति... ..	१२३	यज्ञ वै देवा । व्यसुररक्षसाणि	१८
पूषो र५ ह्या इति	४८६	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रच्छिद्योदयाने प्रास्यति	१४	०—० त मद	५४०
प्रजापतिर्वै प्रजा	५२१	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रतीची मेव दिशम्	१०५	०—० त मेते गन्धर्वा	५४८
प्राची मेव दिशम्	१०५	यज्ञ वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ।	
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इध्वा	३०	०—० तेनैवैतद्गसेनाप	५३२
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स पुर-	२६६	यदाव्यं परिश्रियु . . .	३६४
		यदा प्राह सञ्ज्ञात	४६३
		यदेव गृहं चेधा करोति	५०५
मध सारश्च मिति... ..	२४४	यज्ञेवत्य पशुर्भवति... ..	४८२
मा५स५ हैवास्य . . .	२६६	यज्ञेवैता माहुति जुहोति	
मुख मेवास्याहवनीय	३०६	०—० भारन्धे त मपो	
मुखसम्मितो भवति	६५	याचति याभ्य उ	५४०
मुञ्जवक्षेणान्वस्ता . . .	६०	यज्ञेवैता माहुति जुहोति	
मित्रत्वा पदि बभ्रीता	१२३	०—० भारन्धे याभ्य उ	५४६
मित्रावरुणौ गच्छ . . .	५०६	पशु ऽएक भवति	५८
मेघायै मनसेऽमये ०—०		यशु ऽएतदुभय	५३४
तद्यदेशान्	४६	यशुकृश्वः स्यात् . . .	५५२

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्	२६०	शकन ऽद्योजिष्ठायेति ...	२२६
यद्यु पञ्चेकादग्निनी ...	५२५	शफेन ते क्रीष्णानीति ...	१६५
यद्युष्णीषं ब्विन्देत् ...	१५१	शरीरं हेवास्या ...	२६०
यद्वाह । यत्र देवासो अजुषन्त	४	शरेषीकयानक्ति ...	२६
यद्देव व्वैसर्जिनानि ...	३७७	शिर एवास्य द्वविर्द्धानं ...	३०६
यद्देव व्वैष्णव्यर्चा ...	३००	शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् १०६, २०६	
यद्देव व्वैष्णव्या जुहोति ...	३६४	श्रेणाय त्वा सोमभृत इति	५७६
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।		श्रेणाय त्वा सोमभृते विष्णवे	२११
इमा एवैतन्नानावीर्याः	१५४	श्रेणो भूत्वा परापतेति ...	१०५
यद्देवोदाचं न्याचं मिमीते ।		शडरन्निं परिवासयेत् ...	३६०
व्विराज मेवैतदर्वाचौश्च	१५४	संवत्सरो व्वचः ...	२५६
यद्देसर्जिनानि जुहोति ...	३७६	संवत्सरो हि व्वचः ...	२५६
यावतौ वै व्वेदिस्तावतौ ...	४२६	स ष्यामेयं प्रथमं पशु ...	५२२
या वै प्रजा यज्ञे ...	३६६	स ष्यानक्ति । व्वृत्रस्यासि...	२६
यूपं ब्रह्मन् वैष्णव्यर्चा ...	३६४	स व्याश्राव्याह ...	४५१
रक्षोहृद्यं वलगाह्न मिति	३२७	स ष्याह । घन्त्रं ते ...	१६५
राधाऽसौत्सम्पञ्चाना- ...	४४४	स ष्याहातिक्रामन्नप्रये ...	२५६
रेवती रमध्व मिति ...	४३५	स इन्द्रोऽववीत् । सर्वं ...	५७७
व्वाचं यच्छति ...	८१	स उच्छ्रयति ...	४११
व्वातस्य त्वा ध्राग्या ...	४०६	स उत्तरेण निष्कामति ...	५३५
व्विजामानो हेवास्य धिष्ण्या	३६१	स उपयजति । समुद्रं गच्छ	५०६
व्विप्रा व्विप्रस्य व्वहतो ...	३०७	स उपहृजति । चापा स्य	५७०
व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य ...	१०२	स उपावहरति ...	५४५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स उपैति । प्रागपागुद ...	५७६	स पर्याणच्छति	१८३
स ऐक्षत प्रशापति ...	५२१	सप्तदशारद्विर्वाजपेये ...	३६६
स ऐक्षतारिच्छम् ...	५२१	सप्त पदान्यनुनिक्रामति ...	१६६
स गृह्णाति	२११	स प्रहरति । मा मेर्मा ...	५७६
स जुहोति । अतस्त्वं ...	३६७	स प्रहरति । विदेदमिर् ...	२७६
स जुहोति । अदित्यास्वा	१७०	स प्रास्यति अग्ने	७०६
स जुहोति । घृत	७८८	स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य	७७२
स जुहोति । अरसौत्येतद्भ	१२१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । देवीरापो ...	५७६	त्वेति व्वक्षो वै यूप एषा	७०६
स जुहोति । यया द्विरेक-	२६१	स प्रोक्षति । दिवे ०—०	
स जुहोति । युञ्जते मन ...	३०७	खेतीमानेवैतस्त्रोकान् ...	३७३
स जुहोति । विश्वो ...	७८	स प्रोक्षति । रक्षोहयो...	३२६
स जुहोति । इन्द्रोत्वमि...	५७७	स प्रोक्षते	६१
स ह्य मादत्ते	७३७	स मज्यति । गाद्यन्त्रेण ...	२१३
स दक्षिणः सहाद्यजुषा ...	२६	स मिमीते । अभि त्वं ...	१५३
स दक्षिण मेवाग्ने चानति	२६	स मिमीते । इन्द्राय त्वा ...	५७६
स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं		सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठा...	७११
वितारयति	११	सम्बद्धान्ते भवत'	५८
स दक्षिण मेवाग्ने गोदान		स य उत्तरोऽग्निष्ठात् ...	७२७
सम्भुनक्ति	१३	स यत्प्रचरति	२६१
स दक्षिणस्य हविर्दानस्य	३८१	स यत् समानत्र	२५६
स दक्षिणेन निष्कामति ...	५३५	स यत् सायम्नातः... ..	२६०
स निहिते जुहोति ...	३७६	स यदमौ जुहोति... ..	३६६
स परिच्छिद्यति	१७०	स यदादित्यं	१०३
स परिच्छिद्यति	७१३	स यदाह । ते वा मारुभ	५६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स यदाह । या मा ...	३६७	स ललाटे समनक्ति ...	४४३
स यदाह । स्वाहा यज्ञं ...	३१	स वा ऽद्यनेनैवाजा ...	१६७
स यदि खुवा जुहोति ...	३६४	स वा ऽद्यन्नेनैव ततो ...	२१०
स यदेव गुदं ज्ञेधा करोति	५०५	स वा अष्टावेव ...	२५८
स यद्दार्थमाणोऽभौ ०—०		स वा ऽद्यष्टाभिर्भवति ३६६, ४१४	
प्राप्नोति यद्देषा ...	२६७	स वा ऽद्यष्टौ कृत्यो ...	२५८
स यद्दार्थमाणोऽभौ ०—०		स वा ऽजदाच न्याचं ...	१५४
प्राप्नोति वाग्धेषा ...	२७६	स व्येद्यन्तात् ...	२७८
स यद्यप्रियोम' स्यात् ...	५५१	स वै जघनार्द्ध इवैवाग्र ...	५६
स यद्दसतीवरीरश्चैति ...	५३२	स वै तिष्ठ उपसद ...	२६०
स यं प्रथमं शकल ...	३६६	स वै त्रिरभियुजोति ...	५७६
स यवानावपति ०—०		स वै द्विरूपो भवति ...	१८७
बन्धुर्मेध्य मेवैतत् ...	४०८	स वै धीक्षते ...	६०
स यवानावपति ०—०		स वै नखान्येवाग्रे निक्षन्तते	१३
बन्धुर्मेध्या मेवैतत् ...	३४३	स वै न सर्वेणैव संवदेत ...	३
स यस्यागृहीताभ्यस्त मियात्	५३३	स वै यश्च प्रायणीये ...	१०७
स यानुपकिरन्ति	३६६	स वै राजानं पश्यते ...	१६४
स यो वर्धिष्ठः ...	४२७	स वै व्याच खव ...	१३६
सरस्वत्यै पूष्योऽग्नये स्वाहेति ।		स वै सन्त्वरमाण इव ...	२१०
०—० पशवो वै पूषा	४६	स सङ्गापयति ...	१४१
सरस्वत्यै पूष्योऽग्नये स्वाहेति ।		स समिध मभ्यादधाति ..	२४३
०—० सास्यैषात्मन् ...	४७	स स्नाति । ष्यापो ...	१५
सर्वं वा ऽण्योऽभि दीक्षते	३७६	स ह त्वेव पशु माकभेत ...	५०५
सर्वाणि ह वै दीक्षाया ...	४४	स ह संवत्सरे जायमान ...	६३
सर्वं ह स्र वा ऽएते ...	३४७	स ह स्र बाह्य ...	४६६

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
स हिरण्य मवदधाति ...	१२०	सा होवाच । मप्येव ...	१०३
स हृदय मेवाग्नेऽभिघारयति	४८२	सैषा देवताभि ०—० पाङ्क्तो	४८
स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति ..	४८४	सैषा देवताभि ०—० विश्वो	४८
स होवाच । अग्निन्ध्या ...	२०५	सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते ।	
स होवाच । राध्रवान्मे ...	२७	अग्निर्वै मिथुनस्य ...	२४२
सा देवानुपावर्त्यन्त्युवाच .	२७६	सोऽग्निनैव त्वचं विपल्यङ्गयते ।	
सा न सुप्राची	१२३	तपो वा अग्निस् ...	२४१
सा यत् सुपथ्युवाच ...	३६२	सोऽभ्युपयजति	५१९
स यत्राच्छति । यत .	४६६	सोऽग्निमश्नन् शकल ...	२१३
सा या प्रज्ञाताश्चि	४६६	सोऽभ्यु । यूपशकल मेवा-	
सा या बभू पिङ्गाक्षी		जुहोत्	४१५
सा सोमक्रयणी यत्र ...	१४१	सोऽनक्ति । देवस्त्वा ..	४१०
सा या बभू पिङ्गाक्षी		सोऽनुप्रहरति	२१४
सा सोमक्रयणी स्याद् ..	१४२	सोऽपराहे वेदिः ...	४७७
सा या बभू पिङ्गाक्षी		सोऽपसृशति । व्याच ते ...	४६४
सा सोमक्रयण्यथ या... ..	१४२	सोऽपोद्धरति	१२२
सा विद्या मिमीते	१५३	सोऽपोऽभि जुहोति	५४६
सा वै त्रिवृद्भवति	६०	सोऽभिघारयति	४८२
सा वै प्राणी भवति	६०	सोऽभिष्टशति	१५२
सा स्याद् प्रवीता	१४२	सोऽभ्युक्षति	२८०
सा ह कद्रुवाच	३६२	सोऽभि मादत्ते । देवस्य ३२६, ३४१	
सा ह सुपर्णी मपात	३६२	सोमं गच्छ साहेति . . .	५१९
सा ह सुपथ्युवाच । अस्य	३६२	सोम राजन्विद्यास्व ...	५४५
सा ह सुपथ्युवाच । एहोर्द	३६२	सोमस्य तनूरसि	२११
सा होवाच । अन्यतरा ...	४८७	सोऽय यज्ञो व्याध मभिदर्थी	६३

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
सोऽर्घञ्छाम्यस्वचार ...	५२१	हविष्मान् देवोऽध्वर ...	५२४
सोऽवनयति ..	३२६	हया ते स्वदन्ता मिति ...	४२५
सोऽवस्तृणाति ...	३३०	द्विरण्मयोऽहं कुशो रन्तर्	३६३
स्तुप ऽएवास्य यूप ...	३०६	ऊत्वा व्वपाऽ समीची ..	४६६
सर्गस्यो ह्यैष षोडशस्य ...	४१३	ऊत्वा व्वपा मेवाग्रे ...	४६८
हविष्मांश् ऽव्यस्तु सूर्यं	५२५	हृदय मु वै पशु ...	४८४

॥ अथ विषयस्तुची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथ शालानिर्माणाया देवयजनपरिग्रहविधि । तत्र देवयजनप्रदेशे प्रथम प्राचीनवंशशालानिर्माणम्*, तत उदीचीनवंशशालानिर्माणम् । ततस्तत्र दीक्षितस्य शयने नियमविशेष, सर्वतः परिश्रयश्च । तत्रानै-
वर्षिकाणा शूद्रादीना मभिप्रातिनियेध, दीक्षितस्य सर्वैर्वाग्यवहारनियेध,
दीक्षितस्य शालाप्रवेशश्चेति ।

(१ प्र० २ भा०)

अथ दीक्षाविधि । तत्र प्रथम दीक्षाकालनिरूपणम् । तत
क्षौरार्घ्यं परिश्रयणम्, व्रमात् गण्डिशान्तम्, केशभ्रमशुक्लपनम्, घ्राणम्,
वास परिधानम्, पुनः शालाप्रवेशश्चेति ।

* इत्यन्तर्दिक्कण्डिकाप्रतीकं विधिः सर्वं च कृतम् ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ दीक्षाङ्गभूताया आग्नावैष्णवेष्टे प्रयोगविधि । तत्र प्रथम मप प्रणयनम् । तत समृद्धिफलकामस्य आदित्यचरुविधानम्, आदित्यपरि-
चायकमन्त्रोदाहरणम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तस्या मित्यौ सामिधेनीपाञ्च
दशे प्राप्ते तत्प्राप्तदशविधि, तस्या पत्नीसयान्तत्वविधानपूर्वक समिष्ट
यजुर्निधेधश्चेति ।

अथ दीक्षितस्य अभ्यङ्गविधि । अक्षोरञ्जनप्रकारादिकम्, दर्भे
पावनम्, प्ररुङ्गतो वाग्वादीनां पवित्रत्वादिवर्णनम्, अङ्गुलीना न्यञ्चकरणम्,
मुष्टीकरणम् वाग्यमनञ्च । ततस्तस्य दीक्षाहुत्वर्यं शालाप्रवेश, तत्र
तत्सञ्चरप्रकारोपदेश, ततस्तस्य गर्भं इति व्यपदेशश्चेति* ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ दीक्षाहुतिविधि । दीक्षाहोमस्यास्य चौद्रमणनामकरणम् ।
तद्विधौयस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, द्वितीयस्य तात्पर्यान्वाख्यानम्,
तृतीयस्य जप्यत्वविधानम्, चतुर्थस्य च व्याख्यानम्, पञ्चमस्य हृन्दोदारा
प्रशसनञ्च । तत एकाङ्कतिपक्षोपन्यास । तत पूर्णाङ्कतिविधानम्, अक्षर-
सङ्ख्यादारा मन्त्रप्रशंसनश्चेति ।

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ ह्यणाग्निदीक्षाविधि । तत्र ह्यणाग्निहव्यास्तरणम्, एका
ह्यणाग्निपक्षप्रशसनम्, ह्यणाग्निदीक्षार्थं सुपवेशनप्रकारः, तन्मन्त्र
व्याख्यानम्, उदृक्शब्दार्थनिर्यायश्च । तत ह्यणाग्निनारोहणम्, ह्यणाग्नि
प्रशसनम्, तत्पश्चाद्भागे एव प्रथमोपवेशनविधानश्चेति ।

* मानुष्येवपरित्यागन दीक्षापश्चारण देवदेवीत्यस्तत्कृत्वता दीक्षितो गर्भं भा ।

अथ मेखलादीक्षाविधि । तदुपादानद्रव्यकथनम्, तस्या मुञ्जमिश्रितत्वाख्यानम्, केशवेणोवन्निर्माणम्, प्रसलवित्त्वेन माट्टदेवव्यत्वम्, अप्रसलवित्त्वेन पिट्टदेवव्यत्वम्, तद्वन्धनमन्त्रस्य विधियाख्याने च ।

अथ वाससाच्छादनविधि । तादृशसकृतस्य दीक्षितस्य विष्णुतुल्यत्वाख्यानश्चेति ।

अथ वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धनविधि । तत्र प्रथमं कृष्णविषाणोत्पत्त्याख्यायिका, प्रसङ्गाद् गर्भवर्णनम्, वागवर्णनञ्च । तद्वन्धने ऊर्ध्वमुखत्वविधानम्, बन्धनप्रकारोपदेश, तन्मन्त्रस्य विधियाख्याने च । तेनैव कृष्णविषाणेन कण्डूयनविधानम्, अन्येन कण्डूयननिषेधश्चेति ।

अथ दण्डदीक्षाविधि । तत्र दण्डकाष्ठनिरूपणम्, दण्डप्रमाणम्, दण्डोच्छ्रयणम्, तस्य दर्भे पावनश्चेति ।

अथ मुष्टीकरणावाग्यमनविधि । गृहीतवचस पुनर्वाग्भ्यवहारे प्रायश्चित्तम्, वाग्यमनस्य प्रयोजनान्वाख्यानश्चेति ।

अथाध्वर्युर्कर्मकदीक्षितावेदनविधि । तत्रावेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनवर्णनश्चेति ॥

(२५० १ ब्रा०)

अथ वाग्विसर्जनकालविधानम् । तत्रादौ वाग्यमनविधानार्थाख्यायिका । वाग्विमोककालविषये पक्षान्तरौपन्यास, तन्मन्त्रविषये च पक्षान्तरौपन्यास, वाग्विमोकस्याग्निसुखकर्त्तव्यत्वम्, तन्मन्त्रपदव्याख्यानम्, प्रसङ्गतो वनस्पतेर्यच्चार्षत्वोपपादनश्चेति ।

अथ व्रतश्रवणविधानम् । तत्रात्महोमस्य पुरावृत्ताभिधानेन प्रशसनम्, दीक्षितस्याप्यमितुल्यत्वाख्यानम्, शरीरस्थाना वागादीना मप्यग्नदिदेवरूपत्वकथनञ्च । प्रथमव्रतविषयकपक्षद्वयोपन्यास देवमानुषकालयोर्विभागश्चेति ।

अथ यज्ञमानकर्तृक मुदकस्पर्शनम्, नाभ्युपस्पर्शनञ्च । दीक्षितस्य मूत्रोत्सर्गे विशेषोपदेश, तत्र मन्त्र, तद्वाख्यानम्, गृह्योतलोद्धृत्य पुन प्रक्षेपे मन्त्रादिविधानञ्चेति ।

अथ दीक्षितस्य,—स्वापकाले अग्नये परिदानविधि, स्वापानन्तर प्रबोधे पुनर्निद्राया अग्राम्नौ मन्त्रजपविधि, अग्रत्यस्य क्रोधादेश्यागविधि, तत्प्रायश्चित्तमन्त्रविधिश्च । तस्यैव यज्ञार्थंगवादिधनलाभे वाच्यमन्त्रस्य विधानम्, अक्षमयोदयकालयो प्रतिदिवस मध्वर्युकर्तृक दीक्षितस्य सम्प्रेषणम्, दीक्षितस्यानियमितसञ्चारस्वापनिषेध, प्रसङ्गाद् दीक्षितशब्दनिर्वचनञ्चेति ।

(१३० २ब्रा०)

अथ प्रायश्चीयेष्टिविधानम् । तत्राख्यायिका । तत पश्चात्स्वस्ति-देवताकस्य, प्रथमयागस्य द्वितीयस्याग्नेयस्य, तृतीयस्य सौम्यस्य, चतुर्थस्य सावित्रस्य, पञ्चमस्यान्तिमस्यादिति देवताकस्य च क्रमेण विधानम् । तत्पश्च-सङ्घ्याप्रशसा, ऋतुपरिज्ञानहेतुत्वेन पुन पञ्चसङ्घ्याप्रशसा, दिग्भोहनिवृत्ति-हेतुत्वेनापि पञ्चसङ्घ्याप्रशसा च । तत्र प्रथमदेवतया उदीच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, द्वितीयदेवतया प्राच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, तृतीय-देवतया दक्षिणाया दिश प्रज्ञानोपपादनम्, चतुर्थदेवतया प्रतीच्या दिश प्रज्ञानोपपादनम्, पञ्चमदेवतयोर्द्धाया दिश प्रज्ञानोपपादनञ्चेति ।

अथातिथ्याया इष्टे सोमाध्वरशिरोरूपत्वेन वर्णनम्, प्रायश्चीयो-दयनीययोस्तु बाहुद्वयरूपत्वेनेति ।

अथ प्रायश्चीयेष्टे शयन्तत्वम्, न तु पत्नीसयाजान्तत्व मिति निरूपणञ्चेति ।

(१३० २ब्रा०)

अथ सोमकपविधानार्थाख्यायिका । तत सोमक्रमप्राक्षालिक-होमस्य विधानम्, तन्मन्त्रविधि, तद्वाख्यानञ्च । ततो हिरण्यस्याभोद्धार-

विधानम्, तत्प्रशंसनम्, तथा अषोडारमन्त्रविधिव्याख्याने च । अथान्वारम्भ-
विधानम् । ततः सोमक्रयण्यवस्थापनम्, तस्या अभिमन्त्रणम्, तदभि-
मन्त्रणवाक्याना तात्पर्यान्वाख्यानम्, ततस्तस्या श्वोदकप्रायणविधानश्चेति ।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमक्रयण्या अनुनि क्रमणविधिः । तत्र प्रथमं तन्मन्त्र, तद्व्या-
ख्यानं च । ततो होमाय द्विरण्यनिधानप्रशंसा, आज्यप्रशंसा च । ततः
समन्त्रकहोमविधानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततः सोमक्रयणीपादस्य परि-
लेखनविधि, तन्मन्त्रश्च । ततस्तत्सप्तमपदपांसोः स्थाल्या समन्त्रकं स्थापनम्,
यजमानाय तत्प्रदानम्, तस्य स्थालीस्थपदपांसो यजमानकर्तृकं समन्त्रकं
गृहणम्, अध्वर्योश्च समन्त्रक मात्मोपस्पर्शनम्, ततः पत्न्यै तत्प्रदानम्,
नेष्टृकर्तृकञ्च तत्र मन्त्रवाचनम्, तथा सोमक्रयणीप्रदर्शनश्चेति ।

अथ सोमक्रयण्यास्त्रिविधस्वरूपाभिधानम्, तत्र मुख्यानुकल्पमेदोम-
देश्च, श्वेताद्याः सोमक्रयणीत्वनिषेधश्च । ततः अङ्गविहृत्यादिदोषदुष्टायाः
सोमक्रमण्या गोर्वर्जनीयत्वविधानम्, तस्या वागात्मकत्वनिर्णयश्चेति ।

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथाध्वर्यो पात्रे तत्पदपासुप्रक्षेपविधि, ततो हस्तप्रक्षालनविधा-
नञ्च । अध्वर्योः स्नाहुल्या द्विरण्यवन्धनविधिः, सोमोपनहनाय समीपविधा-
नम्, उष्णीषवस्त्रविकल्पविधानञ्च । अध्वर्युयजमानयोरन्यतरस्य सोमोप-
नहनादानकर्तृत्वताख्यानम् । प्राचीनवशस्य पुरोदेशे उपरवप्रदेशेऽनुपादे-
याश्रस्थापनयनम्, निहितोदकुम्भस्य समीपे सोमविक्रयिण्य स्थापनिर्दे-
शश्च । ततः क्रयदेश समागच्छत् ऋत्विग्यजमानेषु अध्वर्योर्यजमानवाचनम्,
सोमं प्राप्य प्राङ्मुखोपवेशनम्, ततः सोमाभिमर्शनम्, सोमविधिन्वनञ्च ।
आहूते वासवि सोमोऽभानम्, तन्मन्त्रस्य विधानम्, तस्य च मन्त्रस्य

देवताद्वारा कन्दोद्वारा च प्रशसनञ्च । सोमोन्मानप्रकारप्रदर्शनम्, मान
गतदशसङ्ख्याप्रशसनम्, सोमाद्यप्रसाग्नितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशानेकत्र
सङ्घोषाघेषा यन्त्रिकरणम्, तद्गन्धिमध्ये समन्वक सुधिरकरणञ्चेति ।

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथ सोमक्रयविधि तत्पणनव्यवहार । तत्र प्रथम गो कलया
सोमक्रयप्रस्ताव अत्रैव गोमहत्त्वकथनाय प्रासङ्गिक दशविधगोवीर्य
कथनञ्च । ततो गो शफेन तत्क्रयप्रस्ताव, ततो गोपदा क्रयप्रस्ताव,
ततो गोऽर्द्धेन क्रयप्रस्ताव, ततो गवा क्रयप्रस्ताव पञ्चम, तत्रैव गोवय
प्रश्नञ्च । पणनपूर्वकक्रयस्य प्रशसा । तत एकहायन्या सोमक्रयण्या सह
देयम् हिरण्यादिषु दशदशेषु मध्ये हिरण्ये दौयमाने यजमानपाश
मन्त्रदिविधि, ततोऽजादिषु च तथैव ।

अथ सामस्य यज्ञम्, स्थापनम्, अनुदेशनम्, व्याच्छादनञ्च । अत्रैव
धिष्ण्याना वर्णनम् । ततोऽध्वर्योयजमानवाचनम् । अथ सोम मादायोत्या-
नम्, शिरसि धृत्वा शकटसमीपे गमनादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

शकटमध्ये सोमस्थापनाय समन्वक ह्य्याजिनास्तरणम्, त स्पृष्ट्वा
अपरमन्त्रवाचनम्, तस्य व्याख्यानञ्च । तत शकटेन सह सामस्य वाससा
बन्धनम्, तत्र मन्त्रविधानम्, तद्वाख्यानञ्च ।

यदि दौष्ट्याया हे ह्य्याजिने खीहृत स्यावाम्, तयोरेकस्य तत्र
ध्वजरूपय व्यवहारविधानम्, यद्येकम् तत्ह्य्याजिनग्रीवाश्च मेवावहृत्य
ध्वजविधि । तत्र मन्त्रस्तत्रशसा च । चिबुकप्रमायोद्धतफलकयोरन्तरेण
सुबद्धाण्यकर्षक मन्त्रदृश्यप्रयोगम्, सुबद्धाण्यस्य तस्याधःस्थितिविधानम्,

पलाशशाखया तत्राजनविधिश्च । तयोरनङ्गुहो पर्जन्यवर्णताया प्राशस्या-
भिधानम्, तत समन्त्रकं तयो शकटे योजनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च ।
तत शकटस्य पश्चात्पश्चाद् गमनादिकम्, तत्तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च ।
तत सुब्रह्मण्याह्वानम्, तदाह्वाननिगदव्याख्यानञ्च ।

अथ प्रतिप्रस्थाता अग्नीधोमौय पशु मादाय, शालाया पुरोदेशे
गच्छत सोमस्याभिमुख स्यापवेदिति विधि, तस्य च पशोर्द्वैरूप्यादि-
प्रशसनम्, तत्र स्यापने मन्त्रविधानञ्च ।

अथाध्वर्योस्तष्कटोपलम्भनविधि, तन्मन्त्राख्यानम्, तद्व्याख्यानञ्च ।
ततोऽध्वर्यादीना चतुर्णा मृत्विजा राजासन्धानयनम्, तदासन्धा व्योदुम्ब-
रीत्वनाभिदधत्वविधानम्, मन्त्रेण तदभिमर्शनम्, मन्त्रेणैव तदुपरि कृष्णा
जिनास्तरणम्, तत्र समन्त्रक सोमासादनम्, तस्य मन्त्रपाठपूर्वक शाला-
प्रवेशनम्, तत्समीपे उदपात्रस्थापनश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथातिथ्येष्टिविधि । तत्र प्रथमं सोमस्यातिथिस्वरूपत्वाख्यानम्,
ततोऽतिथिसत्कारथ्यवस्थापनञ्च । ततो हविरासादनम्, तत्रावपनादिकम्,
नवकपालपुरोडाश, कार्कश्यमया परिधय, चान्द्रवाल प्रस्तर, ऐक्षथो
विष्टतौ चेति विधानानि ।

अथात्रामिमश्वनविधि । तत्राधिमश्वनशकलनिरूपणम्, दर्भतरण-
कयोर्विधानम्, अधरारणिकधनम्, अरण्योराव्यविलापन्योर्ध्वोर्वश्याद्यात्मक
तया प्रशंसनञ्च । ततो मश्वविधि, अनुप्रहरणविधि, अनुप्रहृतेऽग्नौ
होमविधिश्च । अस्या इत्येतिहान्तत्वविधानम्, अत्रानुयाजनविधेधश्चेति ।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

अथ तानून्मृविधि । तत्रार्यायिका, तत्र मन्त्रमानप्रदर्शनादिकञ्च ।
तानून्पत्रार्थाव्ययह्वयादिविधानम्, तानून्पत्र माव्य सर्वे स्पष्ट मपि तद्

यजमानाद्यैव दातव्य मिति निर्णय, यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवै कृतं सामैव मूल मित्याख्यानश्चेति ।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथावान्तरदीक्षास्यप्रायश्चित्तविशेषविधि । तत्र प्रथम माख्यायिकया तस्यावतारणम्, ततोऽवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार, ततन्तद्धिधानम् । तत्र समिदाधानम्, तत्र चाख्यानम्, समिदभ्याधानम्, इहापि दीक्षा-
ज्जतिवत् व्याज्जवनन्तर मङ्गुल्यादिसमञ्जनस्य कर्त्तव्यतावगमनञ्च ।

अथ मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकराजाप्यायनविधि । तत्र चानुष्ठेयपदार्थक्रम विषये ब्रह्मवादिचोद्योदाहरणम्, आप्यायनप्रश्नसदम्, विशेषतस्तस्य सारघ मधुकल्पनया गतसारत्वपरिहाराद्यात्मना च, प्रश्नसदम्, तदाप्यायन-
मन्त्रव्याख्यानञ्च ।

अथ निज्जवविधि । तत्कालनिर्णय, तन्मन्त्रविधिध्याख्याने च । ततो-
ऽध्वर्युकर्त्तृकप्रेषादिविधानश्चेति ।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

अथोपसदितिविधि । तत्र प्रथम तत्कालविधानम्, तत्राख्यायिका च । तत प्रधानयामत्रार्थान्यग्रहणप्रकारोपदेशादिकम्, उपसदा शित्वविधान-
म्, तत्रप्रश्नसदम्, तन्मन्त्रत्रयविधानञ्च । ततो दादशोपसत्यक्षे कर्त्तव्य-
विधानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथ वेदिनिर्माणविधि । तत्र स्थाननिरूपणम्, वेद्या श्योषिद्वयप्रमा-
णम्, आयामस्य पद्याद्वागावधिप्रदर्शनम्, प्राचीनावधिप्रदर्शनम्, अंसद्वय-

निरूपणम्, पञ्चान्मानप्रशंसनम्, प्रागायामेयतानिर्द्धारणम्, श्रौतिकाभा-
स्योरुत्वविधानम्, अंसभागस्य ह्रस्वत्वविधानश्चेति ।

अथोत्तरवेदिनिर्माणविधिः । तत्रोत्तरवेदिव्याघारणविधयर्थाख्यायिका,
तद्विधानञ्च । तन्मानादिसाधनद्वयविधानम्, तत्प्रसङ्गात् कश्चिन्नियम-
विधिश्च । ततश्चात्वाणनिर्माणप्रकारोपदेशः, तत्र खाताया मृदश्चात्वाणा-
दुत्तरवेदिं प्रति चतुर्हरणस्य विधानम्, ततोऽनुव्यहनम्, तन्मन्वस्य
तात्पर्याख्यानम्, वेद्या अद्भिरभ्युक्ष्यम्, तत्र सिकताप्रकिरणम्, तथोत्तर-
वेदेर्यज्ञियवृक्षप्रालया प्रच्छादनविधिश्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोगविधिः । तत्रेध्नाभ्याधानम्, इध्नापात्र-
स्याध उपयमन्मुपयमनादिकम्, प्रोक्षण्यादानम्, निनयनम्, तन्मन्त्रे विशेष-
विधानम्, व्याघारणानि, परिधीना परिधानश्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

यज्ञभूमेः पुरुषाकारत्ववर्णनम् । हविर्ज्ञानप्रवर्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्र-
होमविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । ततोऽक्षधुरां पत्न्याः समञ्जनम् । तत-
प्रतिप्रस्थातुः उत्तरहविर्ज्ञानस्य दक्षिणवर्त्तन्यां हिरण्याधानपूर्वकं चतु-
र्द्विहीताव्यहोमविधानम्, हविर्ज्ञानयोः प्रवर्त्तनकाले मन्त्रवाचनम्, तत्तात्प-
र्यान्वाख्यानञ्च । ततो हविर्ज्ञानयोः स्थापनस्थाननिर्णयः, तत्र स्थापनानन्तरं
तयोः क्रमादभिमन्त्रणे उपस्तम्भनमेष्यपहनच्छुदिर्निधानानि, कृदिर्निधान-
मन्त्रस्याधियज्ञपरयया व्याख्यानञ्च । ततो रराद्युपस्पर्शनम्, सूचीसम्बद्धया
रज्ज्वा तत्सौवनम्, तत्र यग्निकरणम्, तदभिमर्शनश्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सोमाभिषवाघोषपरवखननविधिः । तत्र प्रथमं तदखननस्य प्रयो-
जनद्वयाख्यानम्, ततस्तत्खननाय अभ्यादानादिकम्, चतुर्णां खातानां

चत्वारो मन्त्रा, मृदुत्करणम्, खननप्रमाणम्, खातावमर्शनञ्च । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्मिथो हस्तसम्मर्शनम्, अवटप्रोक्षणम्, अवटेषु प्रोक्षणौ-
शेषावनयनप्रशसनम्, तेषां गवटानां मुपरि बर्हिंराच्छादनञ्च । ततोऽधि-
शवणफलकयोरुपधानम्, पर्यूहनम्, परिदृष्टयम्, परिकर्तनञ्च । तत-
स्तदुपरि अधिशवणधर्मस्थापनम्, तत्र ग्राह्या निधानश्चेति ।

(४ प्र० पूत्रा०)

अथौदुम्बरीविधि । तत्र प्रथमं तस्य सदोमध्ये स्थाननिरूपणम्, ततो
ऽवटखननार्थं मभ्यादानम्, अवटपरिलेखनम्, तत्खननम्, तत्रावटप्राग्देशे
चौदुम्बर्यां स्थापनम्, बर्हिभिस्तस्याच्छादनञ्च । ततश्चौदुम्बरीप्रोक्षण-
साधनानां मया यवसाहित्यविधानम्, ताभिस्तत्प्रोक्षणम्, प्रोक्षणौशेषस्योद-
कस्य तत्रावटेऽवनयनम्, तदुपरि बर्हिंरास्तरणञ्च । ततश्चौदुम्बर्यां उच्छ्रय-
णम्, अवटमध्ये प्रक्षेपणम्, पर्यूहनम्, पर्यूषणम्, अथा मुपनिनयनञ्च ।
ततस्तां मभिपद्य यजमानवाचनम्, होमविधानम्, तद्दोममन्त्रव्याख्यानञ्च ।
ततस्तत्र हृदिर्निधानम्, हृदिषा नवसङ्ख्यात्वेन प्रशसनश्चेति ।

अथ सदोनिर्माणादिविधि । तत्र प्रथमं सदस उदगायतत्वविधानम्,
सदोनिर्माणप्रकारोपदेश, सदस परिश्रयणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत
सदसो द्वारशाखादीनां सोवनादिविधानञ्च । ततस्तत्र प्रथमं मासौद्गम्य
स्थाननिर्णय, आसौद्गम्यस्थितिपरिहारहेतुत्वेन प्रशसनश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथ धिष्ण्यविधि । तत्र प्रथमं सोपर्णिकाद्वारव्याख्यानम्, तद्दृष्टान्तमुखेन
सोमयागम्यातिकर्तव्यताप्रतिपादनाय पुत्रयस्य ऋणत्रययुक्तत्वाभिधानम्,
ततो धिष्ण्यानां सोमरक्षकत्वाभिधानम्, प्रसङ्गात् सोमयागम्यं देवमनुष्य-
पिष्टदारेण सर्वजगत्स्थितिहेतुत्ववर्णनश्चेति ।

(५ प्र० ३३०)

अथ वैसर्जनहोमविधिः । तत्र प्रथम मन्त्रीषोमीयप्रयोगविधानम् । तत्र ऋषीषोमीयान्यष्टपदाज्ययोर्यज्ञस्य विधानादिकञ्च । तत आहवनीये वैसर्जनहोमविधानम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, पूर्वोक्तेभ्योद्यमनादीना मति-
देशनम्, प्रैषवैकल्याभिधानञ्च । ततो ग्रावादीनां सम्भाराणा माग्नीद्धे
समुपस्थापनम्, तदायत्सु मन्त्रवाचनादिकम्, अर्ध्ववेरिध्नाधोक्षणादिकम्,
तुरीयवैसर्जनहवनञ्च ।

अथोत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि खुष आसाद्य हविर्द्वाग्नस्य प्रवेशन-
विधिः । तत्र दक्षिणहविर्द्वाग्नस्य परिश्रुते मध्यप्रदेशे कृष्णाग्निस्योपरि
सोमनिधानम्, तदुपस्थानम्, ततो हविर्द्वाग्नप्रदेशात् निष्क्रमणञ्च । तत
आहवनीये समिदभ्याधानम्, प्रसङ्गाद् दीक्षितान्नभोजननामग्रहणयो-
र्वैसर्जनहोमं यावत् निषेधश्चेति ।

(५ प्र० ३३०)

अथ यूपनिर्भाणविधिः । तत्र प्रथमं यूपं ह्येत्यन्नाहवनीये होम, ततः
कुशतरुणकेन संवेष्ट्य तत्कालस्य क्सेदनम्, प्रथमच्छिन्नस्य शकलस्य यूपावटे
प्रक्षेपार्थं ग्रहणञ्च । ततो यूपस्याघ पातने प्रागादिदिक्त्रयविकल्पनम्,
प्रथवमानस्य तस्यानुमन्तुणम्, तदैवाप्रश्नहोमविधिस्तत्प्रश्नञ्च । अत्रैव
यूपमानस्य बज्रविकल्पविधानम्, यूपस्याष्टाश्रित्वविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ४३०)

अथ यूपस्थापनविधिः । तत्र प्रथमं भवटनिर्माणाथे मन्त्रिग्रहणम्,
यूपशकलस्यावटे स्थापनम्, शकलप्रासनहोमञ्च । ततो यूपाङ्गनम्, षषाल-
प्रतिमुञ्चनम्, अग्निष्ठाङ्गनम्, यूपोद्भ्रमणम्, यूपमानम्, तन्मन्त्रस्याधियज्ञ-
परतया व्याख्यानम्, यूपपर्युहणम्, यूप मन्वारभ्य मन्त्रस्य वाचनम्, तन्म-

तस्य तात्पर्याख्यानञ्च । ततश्चघालोदीक्षणम्, तन्मन्त्रतात्पर्यान्वाख्यानञ्च । ततो रश्नापरिव्ययनम्, तथा यूपशकलावगूहनम्, स्वरनामनिर्वचनञ्च । ततो लोकत्रयजयात्मना यूपस्य प्रशसनम्, यूपपूर्वाङ्गमानादिकथनम्, यूपस्याष्टाश्रित्वाभिधानम्, यूपे निगूढस्य स्वरोत्तरञ्च प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूप-प्रतिनिध्यात्मना होमस्याभिधानञ्चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथ यूपैकादशनीविधि । तत्र प्रथम तदुपोद्गातः, रत्नोनाशकत्वे-
नोपशयप्रशसनम्, उपशयनिधानम्, अग्निष्ठप्रमुखानां सर्वेषां मेव यूपाना-
मेकस्य बोध्ययण मिति विचारञ्च । ततो एकादशनीपक्षे यूपोद्भवय-
कमसिद्धान्तादि, प्रसङ्गात् पालीवतपशुप्रयोगविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पशुपाकरणविधि । तत्र प्रथम पशुनियोजनाय यूपस्य कर्त्तव्य-
ताख्यापनार्थाख्यायिका । ततोऽग्नीषोमीयपशोर्यूपे नियोगादिविधानम्,
तत सार्धवादोपाकरणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ पशुपाशविधि । तत्र प्रथम पशोर्बन्धनाय पाशकरणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्याख्यानञ्च । ततस्तस्यैव पशो प्रोक्षणम्, उपोक्षणम्, कलाटाङ्गनञ्च ।
ततो जुह्वपभृतो सादनम्, प्रवरायाश्रावणम्, पुनराश्रावणम्, यजमान-
प्रवरनिगदार्थान्वाख्यानञ्चेति ।

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ पशुसङ्ग्रहणप्रयोग । तत्र प्रथम होतुर्होतृयदने उपवेशन-
विधानम्, प्रयागविधि, तदेकादशत्वविधानादिकञ्च । तत्र आख्यायिकाभ्यां

यूपशकलाभ्या पशोर्लेलाटोस्पर्शनादिविधानम्, पशो पर्यग्रीकरणविधिश्च । तत आग्नीद्धप्रतिप्रस्थाचध्वर्युयजमानानां श्रामित्रप्रदेशगमनस्य विधानम्, अध्वर्योस्तृणद्वयग्रहणादिविधि, मैत्रावरुणप्रैषविधि, अध्विगुप्रैषविधानम् । ततो विश्वसनप्रदेशेऽध्वर्युर्कूर्त्तृकृत्वास्तृणादिविधानम्, सञ्ज्ञपन प्रकारविधानश्चेति ।

(६प्र० २ब्रा०)

अथ पत्नीकर्मविधि । तत्र प्रथम सञ्ज्ञप्ते पशौ पत्नीवाचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्याख्यानञ्च, तत पशो प्राणमुखनासाचक्षुरादीना पत्न्या प्रक्षारणादिकञ्च ।

अथ पशुवपोत्खेदविधि । तत्र प्रथम वपाश्रपख्यो कार्श्वर्यमयत्व विधानम्, तस्या परिवासनादिकञ्च । ततो वपायागप्रकारोपदेश, वपानुप्रासनम्, वपायागप्रशसा चेति ।

(६प्र० ३ब्रा०)

अथ पशुपुरोडाशविधि । तत्र पशुपुरोडाशस्य देवताविधानम्, वपानन्तर्यप्रशसा च । ततो शमितु पशुविश्वसनम्, शमित्सशासनञ्च । अत्राप्ये हृदयाभिधारणम्, अवदानक्रमविधानादिकम्, प्रसङ्गात् मनोताशामनिर्वचनञ्च । ततो वसाहोमविधानम् । ततो वनस्पतियागविधानम्, स्थिरकृत्त्रयोगप्रकाराख्यानञ्च । ततो वसाहोमशेषेण दिग्याधारणम्, पशो सम्मर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ।

(६प्र० ५ब्रा०)

अथोपयाजविधि । तत्रैकादशप्रयाजा, एकादशानुयाजा, उपयाजाश्चैकादश इति पशोस्त्रीष्वेकादशाणीत्यादीनां विधानम्, अथानुयाजार्घ्यघृदाज्ययज्ञविधानञ्च । विहिताना मनुयाजाना मुपरिष्ठात् पुर-

स्ताघोपयाजप्रशसनम्, उपयाजनामनिर्वचनम्, उपयाजमन्त्राणामन्वाख्यानम्, प्रतिमन्त्र प्रतिवधट्कार तद्धोमविधानञ्च । ततोऽत्युपयाजनामकानां चतुर्णां मुपयाजानां विधानादिकञ्चेति ।

(७प्र० १ब्रा०)

अथ तदत्युपयाजमन्त्राणां व्याख्यानानि । ततो जाघन्या पद्भ्यां सयाजविधानम् । ततो हृदयशूलेनावभृथगमनम्, परिकर्मिणो तद्भृदयशूलसमर्पणम्, तन्निगूहनम्, तदभिमन्त्रणम्, विषयविश्लेषे तच्छूलोपगूहननिषेधञ्चेति ।

(७प्र० २ब्रा०)

अथ पञ्चेकादशिनोविधानाख्यायिका । तत एकादशिनोनां पशूनां क्रमविधानम्, अथ तेषां मुदङ्गयने, निविन्धने, वपाप्रघारे च तत्क्रमस्यैवातिदेशविधिञ्चेति ।

(७प्र० ३ब्रा०)

अथ वसतीवरीयहणविधिः । तत्र प्रथमं माख्यायिकाख्यानम् । ततो वसतीवरीयहणार्थं गमनविधानम्, गृहीतानां तासां मपां सवनत्रयार्थं विभजनविधानम्, गृहीतव्यानां च गुणसमर्पणम्, ततो वसतीवरीयहणकालनिर्णयादिकम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्वाख्यानञ्च । ततस्तदासादनम्, सर्वतः परिहरणस्योत्तरवेदेरपरिहरणस्य च प्रशसनम्, उत्तरश्रोणितद्यादाय आघ्नोद्धमण्डपे तत्सादनम्, एतत्प्रसङ्गाद् वसतीवरीशब्दनिर्वचनदिकञ्च । ततो वसतीवरीयहणप्रभृतीनां माघ्नोद्धसादनान्ताणां मन्त्रार्थां सप्तसङ्घाकत्वेन शकरोत्ससम्पत्त्या प्रशसनञ्चेति ।

(७प्र० ४ब्रा०)

अथ सवनीयपश्वर्थप्रयोगविधि । तत्र प्रथम सोमोपावहरणम्, तन्मार्गनिरूपणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तद्वाख्यानञ्च । तत उपावहृतस्य सोमस्योपस्थानञ्चेति ।

अथ प्रातरनुवाकप्रयोगविधि । तत्र प्रथम प्रातरनुवाकस्य सम्यैषकाक्षनिर्णय, प्रातरनुवाकस्य तत्प्रतिगर्विषये मतान्तरोपन्यास, समिदाधानञ्च । तत एकघनानयनार्थं होमविधानम्, तद्धोममन्त्र, तद्वाख्यानञ्च । ततस्यतुर्णा प्रैषाणा विधानम्, तद्वाख्यानञ्च । होत्रादीना मेकघनानयनार्थं मार्गनिरूपणम्, तत्राख्यानाख्यानञ्च । तत प्रचरणीगृहीतस्याज्यस्यासु होमविधानम्, तन्मन्त्रविधि, तद्वाख्यानञ्च । ततो हुताया आहुत्या अपसारणादिकम् । मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनम्, तत्र विचारश्च । ततोऽपुम्भरुणानन्तर तेया मेव होत्रादीना देवयजने पुनरागमनविधानम्, तत आग्नीङ्गहस्तस्य होत्रचमस मध्वरुरादाय निग्राभ्यासु चावनार्थं पूर्वदुराहृता वसतीवरीर्गृहीयादिति विधानञ्चेति ।

(७प्र० ५ब्रा०)

अथ सोमाभिषवप्रयोगविधि । तत्र प्रथम दासमयफलकयोरुपरि पर्युपवेशनम्, अथर्वोर्गार्वादानम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च । ततो वाग्यमनम्, सोमोन्मानम्, तत्सङ्ख्याविधानम्, सोमाभिमर्शनम्, निग्राभ्योदकैः सोमसेचनम्, प्रसङ्गात् निग्राभ्यशब्दनिर्वचनम्, सोमोपसर्जनम्, निग्राभ्यासिञ्चनम्, सोमप्रहरणम्, तन्मन्त्रविधानम्, तस्य व्याख्यानञ्च । एव त्रिरभिषवणम्, त्रिसम्भरणम्, त्रिसन्निधीदनम्, मन्त्रजपश्च । ततो निग्राभ्योपायनम्, प्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचनम्, सोमप्रार्थनारूपो मन्त्रसवादश्च । अथ निग्राभ्याभ्यो होत्रचमसेन यद्वाणा यद्वाणोपक्रमविधानञ्चेति ।

॥ अथ स्मर्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

“अग्नि मथित्वाऽग्नावग्नि जुह्वाम” ५ ६ ४ ५, ६ ।

“अग्निरु वै यज्ञ” ५ ४ १६

“अग्निरेतस वै हिरण्यम्” २ ४ २ २ ५ २, ७ ५ १ ।

“अग्निरेव देवानां वृत आस, सहस्रक्षा इत्यसुररक्षस मसुरायाम्” ५ १ २१

“अग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञ” २ १ ७

“अग्निर्वा अह, सोमो रात्रि, अथ यदन्तरेण तद् विष्णु, एतद्वै परिभ्रव-
मान सवत्सर करोति” ३ ५ १५

“अग्निर्वै गायत्री” ७ ५ १०

[२ ६

“अग्निर्वै देवताना मुख प्रजनयिता स प्रजापति, स उ एव यजमान” ७

“अग्निर्वै यज्ञ” ३ ४ १६

“अग्निर्वै सर्वा देवता” १ ३ १

“अग्निर्वै सर्वा देवता अग्नौ हि सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति” ३ २ १६

“अग्निर्हि रक्षसा मपहन्ता” ६ २ ६

“अग्निर्ह्येव ब्रह्म” २ १ ६

“अग्निर्ह्येव यज्ञ” २ १ ६

“अग्ने नय सुपथा राये ०-० इत्यग्नि मेवैतत् पुरस्तात् करोति” ५ २ ११

“अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्म यत सिकता” ४ १ ३६

“अङ्गानि वै विश्वानि धामानि” ३ १ १४

“अथ देवा वीणा मेव वृद्धा वादयन्तो निगायन्तो निषेदुरिति वै ते वय
मास्याम इति त्वा प्रमोदयिष्यामह इति” २ ३ ६

“अथ पुनरेत्याहवनीय मभ्याहृत्यासते । नेदस्य सञ्ज्ञप्यमानम्याथ्यक्षा
असामेति । तस्य न कूटेन प्रघ्नन्ति मानुष हि तत् । नो एव
पश्चात्कर्णं पिष्टदेव्य हि तत । अपि गृह्य वैव मुख तमयन्ति,

वेष्क वा कुर्वन्ति तत् । नाह जहि मारयेति, मानुष हि तत्” ६. २. १५.

“अथ यत् पुरा नाश्रन्ति, यथा हविषोऽहुतस्य नाश्रीयादेव तत्, तस्माद् दौक्षितस्य नाश्रीयात्” ५. २. २१ [२४.

“अथ यद्दौक्षितोऽन्नं वा आहरति, क्रुध्यति वा तन्निध्याकरोति” २. १.

“अथानवाहावाजन्ति, तौ यदि ह्य्यौ स्याता मन्यतरो वा ह्य्यस्तत्र विद्याद् वर्ध्निष्यत्यैषम पर्जन्यो वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम्” ३. १. ११

“अथाभयेनानाष्ट्रेण पशु नयन्ति, त वपाश्रपयीभ्या प्रतिप्रस्थातान्वारभते, प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युं, अध्वर्युं यजमान । तदाहु, — नैष यजमानेनान्वारभ्यो मृत्यवे क्षेपं नयन्ति, तस्मान्नान्वारभेतेति । तदन्वारभेत, न वा एत मृत्यवे नयन्ति, यं यज्ञाय नयन्ति” ६. २. १०.

“अथैभ्य सूर्ये दक्षिणा मानयन्, तं प्रत्यागृह्णन्” ४. १. १६

“अयोस्त्रिखति सुसत्या दक्षीकृधीति” १. ५. ३०

“अध्वर्युं पृच्छति,— यजमान ! किं मन्त्रेति, भद्र मित्याह ; तन्नो सहेत्युपाश्रध्वर्युं । ०—० यजमान पृच्छति,— अध्वर्यो ! किं मन्त्रेति, भद्र मित्याह, तन्म इति यजमान ” ४. ४. १७

“अनिन्द्यस्य हतो नापक्रामेत्” ४. १. १७.

“अन्तं हि वदेयुरेकं ह वै देवा प्रतं चरन्ति सत्य मेव, तस्मादेवा जित मनपजयं, तस्माद्यश् । एवं ह वा अस्य जित मनपजय मेवं यशो भवति, य एव विद्वान्सत्यं वदति” ३. २. ८.

“अन्तरिक्षं वा अणु रक्षश्चरत्यमूल मुभयत परिच्छिन्नं, यथाय पुत्रयोऽमूल उभयत परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति । तद् वातेनैवं सविदानान्तरिक्षाद् गोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सजूर्देवेन वातेनेति (वा० सं० ६. ११. २.)” ६. २. १२

“अन्नं वा ऊर्गुन्दुम्बर.” ३. १. २७.

“अन्नं वै क्षत्रियस्य विट्” २. ५. ८

“अन्न वै सोम” ७ २ ८, ९.

“अन्न सोम” ३. १ २८

“अमूल वा इद मुभयत परिच्छिन्नं रक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति, यथाय
पुषपोऽमूल उभयत परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति” ६. १. १५.

“अमृत मायुर्हिरण्यम्” ६. ४. २६.

“अमृता ह्याप” ७. ५. १६.

“अनेधो वै पुरुषो यदन्त बदति” १. ३. १८.

“अयं (मास्यू) रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४ ३०.

“असि वै शास इत्याचक्षते” ६. २. ४.

“असुर्या वा एषा वाग् या अक्षे, नेदिहासुर्या वाग् वदात्” ४. ३. १७

“अस्य सर्वस्य ब्राह्मणो मुखम्” ७. २. १४.

“अस्य सलिलस्य पारेऽश्व श्वेत स्याथौ सेवते (अस्वार्थ —) वेदिर्वै
सलिल ०—०, अग्निर्वा अश्व श्वेतः ०—०, यूप स्यात्. ०—० ।
तस्य बालो न्यषञ्जित ममु वातो धुनोति ०—० । (अस्वार्थ —)
रसना हैव सा” ५. १. ४, ५.

“आत्मानं वै त्वाज्यै दिव्यसौ सोमस्तं देवेभ्य आत्मान निष्कीर्णोऽवेति”

“आत्मा वै मनो हृदयम्, प्राण एषदाज्यम्” ६. ४. ८. [५. १. ८.

“आधीतयजू धीत्याचक्षते” १. ४. ११, १४

“आपो रेत” ७. १. १.

“आपो वै प्राणा” ६. ३. ४.

“आपो वै यज्ञ” ७. १. १.

“आपो वै समुद्र” ६ ५. ११.

“आपो वै समुद्रोऽश्वेवैतदक्षितिं दधाति, तस्मादाप एतावति भोगे
मुज्यमाने न क्षीयन्ते” ७ ४ २०.

“आपो ह वा व्योषधीना रसस्तस्मादोषधय केवल्य खादिता न धिम्बन्ति,

ओषधय उ हापा रसस्तस्मादापः पीताः केवल्यो न धिन्वन्ति ;
यदेवोभय्य संख्यता भवन्त्यथैव धिन्वन्ति, तर्हि सा सरसा भवन्ति”

४. ५. ७.

“व्यापो ह वै वृषं जघ्रस्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते” ७. ५. २५.

“व्यासीनं वा एन मेघ व्यागच्छति ; स व्यागत उत्तिष्ठति, तन्मिथ्या-
करोति” २. ६. १३.

“इदं हि यदा वर्षत्यथौषधयो जायन्ते, व्योषधौजंश्चापः पीत्वा तत एष
रसः सम्भवति रसाद्देत, रेतस पशवः ; तद् यत एव सम्भवति,
यतश्च जायते, तत एवैतन्मेध्यं करोति” ६. १. ४.

“इदं ह्याहुर्मिन्द्रो यजमान इति” ३. ३. १५.

“इन्द्रः सर्वा देवताः” ३. ३. २.

“इन्द्रश्रेष्ठा देवा” ३. ३. २

“इन्द्रागच्छ हरिव व्यागच्छ मेधातिथ्येर्मेष वृषणश्च मेने । गौगवस्तन्दि-
न्रहल्यायै जारेति (ष० ब्रा० १. १. २.) । तद्यान्येवास्य घरणाणि,
तैरेवैन मेतव प्रमुमोदयिषति” ३. १. १८

“इन्द्रापी हि विश्वे देवा” १. ३. १४.

“इन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र ” ७. २. १६.

“इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तद्वीर्येण” ७. २. १५.

“इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता” ३. ४. १८ ; ५. ४. १० ; ७. ५. ५.

“इमा प्रजा पुनरभ्यावर्त्त प्रजायन्ते” ६. ५. १८.

“इयं वा अदितिः •—• ऊर्द्धा ह्येतस्यै दिक्” २. २. १६.

“इयं वै एधिबो पूषा” २. ३. १६.

“इयं वै एधिवाग्निर्वेश्वरः” ७. १. ४.

“इयं वै एधिदिति” ७. ४. ४.

“इयं वै एधिदितिः सेयं प्रतिष्ठा” ३. १. १.

“इयं ह्येवादिति” २. २. ६.

“उत्तानेव वै योनिर्गर्भे विमर्त्ति” १. ५. २६.

“उदौघी मेव दिशम् पथ्यया स्वस्या प्राज्ञानंस्तस्मादन्नोत्तरा हि वाग्
वदति कुरुपञ्चालवा वाग्धेया निदानेनोदौघी ह्येतया दिशं प्राज्ञा-
नन्नुदौघी ह्येतस्ये दिक्” २. २. १५.

“उदौघी वै मनुष्याणा दिक्” ४. ५. २३.

“उदौघी हि मनुष्याणा दिक्” २. ३. २२.

“उर्ध्वशी वा व्यधरा, पुरुरवा पति, व्यथ यत् तस्मान्मिथुनादजायत
तदायुरेव” ३. २. २२.

“उष्णीष माहरेति” २. ५. ३.

“उष्णीषेण विद्यन्नाति ०—० व्यथ मध्येऽङ्गुल्याकाशं करोति” २. ५. १६.

“ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव मृत्योरात्मना जायते” ५. १. १६.

“ऋषिणाभ्यनूक्तम्—‘मनसा सङ्कल्पयति, तद्वात मपि गच्छति । वातो
देवेश व्यधरे, यथा पुरुष ते मन’—इति” ३. ३. ७.

“एकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव, तस्मादेषा जित मनपञ्चयं, तस्मा-
द्यज्ञ । एवं ह वा व्यस्य जित मनपञ्चय्य मेवं यज्ञो भवति, य एवं
विद्वानसत्यं वदति” ३. ३. ८.

“एको ह्येवायं पवते सोऽय पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहित, प्राण उदागो
व्यान इति” १. ३. २०.

“एतद्वाख्यानं सौपर्णीकाद्रवम्” ५. १. ७.

“एतावान् वै पुरुष” १. ४. २३

“एते गन्धर्वा सोमरक्षा सुरापुरिमे धिष्णाग इमा ह्येषा” ५. १. ६.

“एते वै पवितारो यत् सूर्यस्य रश्मया” १. ३. २५.

“एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमान” २. ६. १०.

“एष वा इन्द्रो य एष तपति” ३. ३. १५.

“एष वै प्रजनयिता यन्मुष्कर” ५. ५. ८.

“एष वै सविता य एष तपति ०—० प्रतीचो ह्येतस्य दिक्” २. २. १८.

“कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति, जाग्रद्वैवाध्युत्पत्नीत, स यन्निमिषति
स चैवास्य प्रतिगरः; तदु तथा न कुर्याद्, यदि निद्रायादपि कामं
स्रप्यात्” ७. ४. ११.

“किं तद् यच्च क्रियते येन प्राण सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य शिव इति” ६. ५. २.

“क्षत्रं वा इन्द्रः” ७. २. १६, १८.

“क्षत्रं वै सोम” ७. ४. ३.

“क्षत्रं वै सोमो विहन्या व्योषधय.” २. ५. ८.

[७. ४. ७.]

“क्षत्रिय मायन्त मिमा प्रजा विश्व प्रत्यवरोहन्ति त मधस्तादुपासते”

“गर्भो वा एष भवति यो दीक्षते” २. ६. १२.

“मृहा वै पत्न्यै प्रतिष्ठा” २. ४. १०.

“चन्द्रं ते, वस्त्रं ते, वृणा ते, घेतुस्ते, 'मिथुनौ ते गावौ, तिष्ठस्ते-
ऽन्याः” २. ६. ४.

“तं (सोमं) वै दशभिरेव कौण्डिनाद्वादशभिः” २. ६. १८.

“तत् (त्वाष्ट्रं पशुं) न संस्थापयेत्, पर्यङ्गित्त मेवोत्सृजेत्” ५. ५. ८.

“तदाहुः । नोपाकुर्यान्नाभिं मश्रेद्, रशना मेवादायाङ्गसोपपदेत्याभिधाय
त्रियुष्मगादिति । तदु तथा न कुर्याद् यथाधर्मं तिरस्त्रया धिक्त्रोर्षदेवं
तत् । तस्मादेतदेवानुपरीयातू” ५. ६. ७.

“तदु ह यास्यवशकं धरकाध्युरनुत्थानेहार,— एवं कुर्वन्तं प्राणं वा व्यय

मन्तरगादध्वर्युं प्राण एन ह्यस्यतीति, स ह स्त बाहू अन्ववेत्याह,—
इमौ पक्षितौ बाहू कृषिद ब्राह्मणस्य वधो बभूवेति न तदाग्नि-
वेत” ६. ३. २५.

“तद्विष्णुना ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रव यथा तदास” २. ९. ९.

“तद्वै वयसा भोजिष्ठ बलिष्ठ यच्छेन” ३. १. १५.

“तपसा वै लोकं जयति । तदस्यैतत् पर पर एव वरीयस्तपो भवति,
पर-पर श्रेयास लोक जयति” ३. ५. २७.

“तपसो ह वा एषा प्रजापतेः सम्भूता यदजा” २. ६. ८

“तस्मादप्येतर्हि ०—० घोषा ०—० य एव नृत्यति, यो गायति, तस्मिन्ने-
वैता निमिषतमा इव” २. ३. ६

“तस्मादाहुः पुण्यलोक ईजान इति” ५. १. १५

“तस्माद् योऽप्येतर्हि चेधा सहस्र व्याकुर्व्यादेकैवातिरिच्येत” २. ४. १३.

“तस्य यन्निखाव, तेन पित्रलोक जयति, अथ यदूर्ध्वं निखातादा रश्न-
नाथै, तेन मनुष्यलोक जयति, अथ यदूर्ध्वं रश्नाया आ चमालात्,
तेन देवलोकं जयति; अथ यदूर्ध्वं चमालाद् ह्यङ्गुलं वा व्यङ्गुलं वा,
साध्या इति देवास्तेन तेषा लोक जयति” ५. ४. २५.

“तस्य हि न हन्तास्ति न बधो वेनेद सर्वं मास्पृत तस्मा विश्वा भुवगानि
समाहिति” ३. १. ४. '

“तस्यै गन्धर्वा वेदानेव प्रोचिर इति वै वय विद्येति वय विद्येति” २. ३. ५.

“तस्यैवैतत् प्रायश्चित्तिं कुर्वते, सोऽग्निर्नैव त्वर्चं विपल्यङ्कयते” ३. ४. २, ३

“तिर इव वै गर्भा” ३. १. ६.

“तेजो वा अग्नि” ७. २. १६.

“ते (द्यावापृथिव्यौ) रसवत्या उपजीवनीये इमा प्रजा उप-
जीवन्ति” ४. ५. २१.

“ते विदुरथ वै नो विरत्तस्तमोऽस्यैव रूप मसाम” ३. ४. ८

“तेऽसुरा आत्तवधसो हेऽजावो हेऽजाव इति वदन्त परावभुवु” १. ५. २३.

“त्वष्टा वै यशूना मिष्टे” ५. ६. ११.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ५. ५. ८.

“दश वा इमे पुरुषे प्राणा ध्वात्सैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रलिखिता एता-
वान् वै पुरुषः” ६. २. ३.

“दिवि हि सोमः” ७. ५. २.

“दौक्षिता राजानं गोपायन्ति, नेम्रोऽपहरानिति” ५. १. १४.

“देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः, प्रजापतेः पितुर्दाय सुपेयुर्मन एव
देवा उपायन् वाच मसुराः” १. ५. १८.

“देवो वै सोमः” ७. ५. २.

“देवो वै सोमो दिवि हि सोमः” ३. ४. १३.

“दैव्यो ह्याय.” ७. ४. २५.

“दैव्यो वा एता विश्वो यत् पशवः” ५. ६. ६.

“द्वयं वा इदं न द्वितीय मस्ति सत्यं चैवानृतश्च; सत्य मेव देवा चन्दतं
मनुष्याः” २. ५. २; [“सत्यं वै”] ७. ५. १.

“द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि घ, इदं वै मिथुनं प्रजननम्, ०—० मिथुन
मेवैतत् प्रजननं क्रियते” ६. ५. ७.

“धेन्वनहुहयोर्नाग्रीयात्” १. २. २१.

“धेन्वनहुहयोर्नाग्रीयात् । तदु होवाच याज्ञवल्क्योऽग्राभ्येवाह म०सलं चेद्
भवतीति” १. २. २१.

“न त्वदन्यो मध्वद्रस्ति महितेन्द्र प्रवोमि ते वचः (वा० सं० ६. ३७.)”

“न दौक्षितः कालेन वा नखेन वा कण्डूयेत” १. ५. ३१. [७. ५. २४.]

“न प्रतौचीनशिराः शयीत” १. १. ७.

“न ब्राह्मणो क्षेप्सेत्” १. ५. २४.

“नवाक्षरा वै गायत्री , अष्टौ तानि यान्यन्वाह, प्रथमो नवम ” २. २ १५

“न वै देवा सर्वेष्वेव सवदन्ते” १ १. १०

“न वै देवा स्वपन्ति” २ १ २२.

“न वै यच्च प्रत्यक्ष मिवारभे यथाय दण्डो वा वासो वा , परोक्ष वै देवा
परोक्ष यच्च ” १ ३ २५

“न स्ता ऋतीयेरन् , य यथा परस्तरा मिव भवति, स स्नाननुव्यवैति , ते
प्रिय द्विभता कुर्वन्ति, द्विषद्भ्यो रथ्यन्ति, तस्मान्नर्त्तयिरेन्” ३ ३ ३

“न हस्तिन प्रतिगृह्णीयात्, पुंसजाजानो हि हस्तीति” १ ३ ४

“नाभिदग्ना भवति, अत्र वा अत्र प्रतितिष्ठति” ३ १ २८

“नाभिदग्ना भवति, अत्रो एव रेतस व्याश्रय” ३ १. २८

“निवृत्तदक्षिणा न प्रतिगृह्णीयात्” ४ १ २५

“नैन मन्यत्र चरन्त मभ्यस्त मिधात्, न स्वपन्त मभ्युदिधात्” २ १ २०

“नो हान्ते गोर्नम स्यात्” १. २ १०

“यच्च वा ऋतव सवत्सरस्य” ७ ५ ११

“यवित्र वा व्याप” १ २ ११

“यश्वो वै पूषा” ७ २ १०, १२

“यश्वो वै राघ” १ ४ ८

“यश्वो वै वसु” ५ ६ ११, १३

“यथो प्राणानद्भि यद्व्युपसृशति, ०—०, तदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति,
तथैतज्जीव मेव देवाना हविर्भवत्यमृत ममृतागाम्” ६ ३ ४

“यथाहरीयसो एधुश्रोणिरिति वै योषा प्रथसन्ति” ४ १ ११

“पितृदेवत्य सोम ०—० दक्षिणा ह्येतस्य दिक्” २ २ १०

“पुत्रो वै नौर” २. ४ १२

“पुरथक्रिरे,— अयस्यो मेवास्मिन्नोके, रजता मन्तरिक्षे, हरिषो
रिवि” ३ ५ ३

- “पुत्रयसम्भितो यज्ञः” १. ४. २३.
 “पुत्रयो यज्ञः” १. ४. २२.
 “प्रजाप्रतियञ्ज” २. १. ४.
 “प्रजाप्रतिर्वै ०—० सवसोयानैवेष्टाभवत्” ७. २. १—४.
 “प्रजा वा अरौ” ७. ५. २१.
 “प्राची हि देवाना दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणा दिक्, ०—० ,
 अथो प्रत्यक्ष दक्षिणायै ०—० एषा वै दिक् पितृणाम्” ५. ३. १२.
 “प्राची हि देवाना दिक् ०—० उदीची हि मनुष्याणा दिक् ०—० एषा
 (दक्षिणा) दिक् पितृणाम्” १. १. २.
 “प्राची हि देवाना दिक् ०—० या दक्षिणा दिक् सा पितृणा ०—० या
 प्रतीची सा सर्पाणा ०—० योदीची सा मनुष्याणाम्” १. १. ७.
 “प्राची छेतस्य (अग्ने) दिक्” २. ३. १६.
 “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ” ४. ५. १६.
 “प्राणो वै पशुर्यावज्ञोव प्राणेन प्राणिति तावत् पशुरथ यदस्मात् प्राणो-
 ऽकामति दावैव तर्हि भूतोऽनर्थो श्येते” ६. ४. १५, ६. ५. ५.
 “प्राणो वै हृदयम्” ६. ४. १५.
 “प्रावृता वै गर्भा उष्वेनेव जरामुषोव” २. ६. १२.
 “वह्नी वै यजुष्व्याथी” ४. २. ११; ५. १७.
 “ब्रह्मचारिण आचार्य गोपायन्ति, गृहान् पशून् नेत्रोऽपहरा-
 निति” ५. १. १५.
 “ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ” १. ४. १५
 “ब्रह्म वै बृहस्पति” २. ४. २, ५. ६. १३; ७. २. ११, १४.
 “ब्राह्मणोऽनुज्ञामाने द्वितीयं नाम कुर्वीत, राध्नोति ह्यैव य एवं विद्वान्
 द्वितीयं नाम कुर्वते” ५. १. १४.
 “ब्राह्मणो वैव राजन्यो वा वैश्यो वा ते हि यज्ञिया” १. १. ६.

“मनुष्यान्तु पशव, देवान्तु वयास्योषधयो वनस्पतय” ५ १ १६

“मनो देवा मनुष्यस्याजानन्ति” ३ ३ ६

“महास्तेव गोर्महिमेत्यध्वरुं गोर्वै प्रतिधुक्, तस्यै षडत, तस्यै शरस, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या घातश्चन, तस्यै नवनीत, तस्यै घृत, तस्या आमिच्छा, तस्यै वाजिनम् ०—० एतान्येव दश वीर्याणि” २ ६ २, ३ २ ५ १, ३

“मद्धितो वै सोमो देवो हि सोम” २ ६ ४

“मिथा वा व्यापा” १ १ १०

“य सर्वासा मोषधीना रस आसीत् त यवेष्वदधु तस्माद् यजान्ता ऋषधयो स्त्रायन्ति, तदेत मोदमाना वर्द्धन्ते” ४ ५ १०

‘य इमे श्रौषेस्त्वार कूपा इमावथ दा विमौ दौ’ ४ ४ १

“यजमानो वा अमिष्ठा” ५ ४ १६

‘यज्ञो वै विष्णु’ ५ ३ २, ६

“यज्ञो वै विष्णु । स देवभ्य इमा विक्रान्ति विचक्रमे येषा मिय विक्रान्ति रिद मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराद्येद मन्तरिच्च द्वितीयेन दिव मुत्त मेन” ५ २ ३

‘यज्ञो हि ह्यथा, स य स यज्ञस्तत ह्यथाजिनम्” १ ५ २८

“यज्ञो हि विष्णु” ५ २ १६

‘यत् ते सोम दिवि ज्योतिषत् एषिथ्या यदुरावन्तरिचो ०—० स एता स्तिष्ठन्तुरेषु लोकेषु विन्यधत्” ७ ५ १२

‘यत् नैककुद भवति चक्षुष्यैतश्चतुर्दधाति” १ ३ १२

‘यस वा अहन्त मागत नापचायन्ति कुथति वै स तत्र तथा ह्यापचिता भवति” ३ २ ३

“यथा राघ आगतायोदक माहरेदेव मेतदिति” ३ १ ३१

“यथा राघे वा ब्राह्मणाय वा महौक्ष वा महाज वा पचेत्, तदह मानुष हवि” ३ २ २

“यथा राज्ञोऽराजानो राजकृत स्रतग्रामण्य, एव मस्य कृन्दास्यभित
साधयानि” ३. २ ७.

“यथा वा व्यङ्गारोऽग्निना क्षात स्यात्” ७. ४. २६.

“यदमौ जुहोति, तद्देवेषु जुहोति, तस्माद् देवा सन्ति। यत् सदसि
भक्षयन्ति, तन्मनुष्येषु जुहोति, तस्मान्मनुष्या सन्ति। अथ यद्भवि-
र्ज्ञानयोर्नाराग्रसः सीदन्ति, तत् पित्र्यु जुहोति; तस्माद् पितरः
सन्ति” ५. १. २५

“यदा वै स्त्रियै च पुंसश्च सन्तप्यतेऽथ रेत सिध्यते, तत् तत प्रजायते,
परागुपानक्ति पराग्येव रेत सिध्यते” ४. ३. १६.

“यदि दीक्षित मार्त्तिर्विन्देद् येनैवात कामचेत तेन भिषज्येद् यथाव्रतेन
भिषज्येदिति” २. १. १५.

“यद् गायत्रौ श्येनो भूत्वा दिव सोम माहरत्, तेन सा श्येन
सोमभृत्” ७. ५. २०

“यद्बीद किञ्चाग्रन्युद एवेद सर्वे प्रतितिष्ठति” ४. ५ १.

“यद्वै प्रतिरुमं तच्छिव्यम्” १. ५. ५.

“यद्वै शुक्लं यज्ञस्य, तदाग्नेयम्, ०—० यदा चार्द्रं यज्ञस्य, तत्
सौम्यम्” २. २. ८, १०.

“या प्रोक्ष्ण परिशिष्यन्ते ता च्यवटे च्यवनयति,—‘शुन्यन्तां लोका पित्र-
यदना इति; पित्रदेवतो वै कूप खात” ५. ४. ६.

“या ते धामान्युष्मसि गमश्चै ०—० इत्येतया त्रिष्टुभा मिगोति” ५ ४. १५.

“यावतो वै वेदिस्तावतो पृथिवी” ५. ५. १.

“यावद्देव प्राग्नेन प्राणिति, तावत् पशु, अथ यदास्मात् प्राग्नेोऽपक्रामति,
दावेव तर्हि भूतोऽनर्थां प्रेते” ६. ५ ५.

“अथ एव पशु माणभन्ते, नर्त्ते यूयात् कदाचन” ५. ६. २।

“ये वै ब्राह्मणाः शुश्रुवासोऽनुचानास्ते विप्राः” ४. ३. १२.

“यो दीक्षते तस्य रिरिषान इवात्मा भवति” ६. २. २.

“यो दीक्षते, स विष्णुश्च यजमानश्च” १. ५. १०.

“यो दीक्षते स देवाना मेको भवति १. १. ८, १०, २. १. १६, २२.

“यो न्वेवेम मानुषं ब्राह्मणं हन्ति त न्वेव परिचक्षते” ७. ५. १७.

“यो ब्रह्मणो यो यज्ञाज्जायते तस्मादपि राजन्यं वा वैश्यं वा ब्राह्मण्यं इत्येव ब्रूयात् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते । तस्मादाजर्णं सवनकृतं हन्यादेनस्वी ह्येव सवनकृतेति” १. ५. ४०.

“यो वै गर्भस्य काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन् म्रियेत्” १. ५. ३१

“यो वै क्षातोऽनूचान स समृद्ध” ७. ५. २६

“यो वै विष्णु सोमः स” ३. १. २१, ५. २. १६.

“योषा दिष्ट” ७. ५. २१.

“योषायै वा इमा प्रजा प्रजायन्ते” ७. ५. २५.

“योषा वा ध्रुवा” ७. ५. २१.

“योषा वा ऋक्” ७. ५. २५

“योषा वा ऋग्घोता” ७. ५. २५.

“योषित्कामा वै गन्धर्वा” ७. ४. २०.

“रक्षसा ह्येष भागो यदसृक्” ६. ३. १४.

“रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा” ७. ३. ६, १२.

“रसो वै वसा •—• रसोऽद्यमानो न क्षीयते” ६. ४. ३०.

“रसो वै वसाहोम” ६. ४. ३५.

“रेत सोम” २. ५. १, ३. १. २८, ३. ४. ११.

“रेतो वै सोम” ७, १. २.

“रेवन्तो हि पश्य” ५. ६. १३

“लस्पृश्या स्पन्दया प्रसौव्यति” ४. २. २५.

“निजयेव हि य •—• व्यभिर्ह्येतच्छ्रयति” ६. ४. २०.

“वधो वा आन्यम्” २. ४. ३; २. ५. १; ३. ५. ६; ४. ३. १५.

“वधो वा आन्यम् रेत सोमो नेद् वधेणाज्येन रेतः सोमं हिनसा-
नीति” ५. २. १७; ७. ४. २६.

“वधो हि वा आपः” १. २. ६.

“वनस्पतयो हि यज्ञियाः; न हि मनुष्या यजेरन् यद् वनस्पतयो
न स्युः” २. १. १०.

“वनेषु व्यन्तरिद्धं ततानेति । वनेषु = वृक्षाद्येषु, वीर्यं वै वाजाः, पुमांसो-
र्वन्तः, ह्यसु ह्ययं क्रतुर्मनोजवः, विद्भु = प्रजासु, दिवि ह्यसौ सूर्यो
द्वितः, गिरिषु हि सोमः” ३. १. ७.

“वरुण्या वा एषा यद्रज्जुः” २. ३. १८; ६. १. १.

“वागेव सुपर्णी, इयं काद्रुः” ५. १. २.

“वागेवाग्निः, प्राणोदानौ मित्रावरुणौ, चक्षुरादित्यः, ओत्रं विश्वे
देवाः” २. १. १३.

“वाग्नि यज्ञः” ४. १. २३.

“वाग् वै पथा खस्तिः ०—० उदोची ह्येतस्यै दिक्” २. २. ८, १५.

“वाग् वै देवती, सा यद् वाग् नञ् वदति तेन वागेवती” ६. २. १२.

“वाग् वै सरस्वती” ७. २. ७, ६.

“वाचे हि धीक्षते, यज्ञाय हि धीक्षते, यज्ञो हि वाग्, धीक्षितो ह वै
नामैतद् यद् दौक्षित इति” २. १. ३०.

“विद्वांसो हि देवाः” ५. ६. १०.

“विश्वो यावाणः” ७. ४. ३.

“विश्वो विश्वे देवाः” ७. २. १६, १८.

“विश्वो वै महतो भूमो वै विट्” ७. २. १७.

“विष्णुः पराङ्गः” १. ३. १.

“वृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यद्गमान्तच्छरीरे-
ष्वैव मेतत् समर्द्धयति ह्यत्वं करोति” ७. ५. ७.

“दृत्रो वै सोम आसीत्, तस्यैतच्छरीरं यद् गिरयो यदश्मानं रुदेषो-
ऽश्रानामौषधिर्जायत इति ह स्माह श्वेतकेतुरौदात्तिकः” ३. ४. १३
“दृद्रं वै तद् यज्ञस्य यन्मानुषम्” ३. १. ३१.

“शरीरं हेवास्य (अग्ने) पीतुदात् ०—० मासं हेवास्य गुग्गुलु ०—०
गन्धो हेवास्य सुगन्धितेजनम्” ४. २. १८.

“श्रीर्षा वीजं हरन्ति, अग्निसोदावहन्ति” २. ६. १७.

“श्वेताक्षा चाग्ना नेयात्, सा स्यादप्रवीता ०—० अवख्दाकूटाशाखाकर्णा-
लक्षितासप्तशपा” २. ४. १५.

“सर्वत्सरो वै प्रजापतिः” २. १. ४.

“स इन्द्र एव गर्भो भूवैतन्मिथुनं प्रविवेश” १. ५. २६.

“स एष श्रीर्घन् भस्तिष्कोऽनूक्वश्च मष्णा तस्मात् स वान्त इव त्वष्टा ह्येत
मभ्यवमवत् तस्मात् तं नाश्रीयात् त्वष्टृर्ह्येतदभिवान्तम्” ६. ४. ११.

“सत्यं वै शुक्रम्” ७. ४. २५.

“समानजन्म वै पयस्य (चाग्र्यश्च) हिरण्यश्च, उभयं ह्यग्निरेत-
सम्” २. ३. ८.

“सम्बन्धान्ताविव ह्रीमौ लोको” १. ५. २.

“स यानुपक्रिरन्ति, तेनास्मिन्नलोके प्रत्यक्षं भवन्ति, अथ याननुदिशन्ति
तेनामुष्मिन्नलोके प्रत्यक्षं भवन्ति” ५. १. २३.

“सर्वे वै विश्वे देवाः” ७. २. १३.

“सर्वा ह वै देवता पशु मातृभ्यमानं सुपसङ्गच्छन्ते मम नाम यद्दोष्यति
मम नाम यद्दोष्यतीति, सर्वासा हि देवतानां हवि पशु-
स्तासा सर्वासा देवतानां पशौ मनास्योतानि भवन्ति तान्येवैतत्
प्रोष्यति” ६. ४. १४.

“सर्वे ह वा एते सप्तोऽपक्रामन्ति प्राय एव न” २. १. २३.

“सविता वै देवानां प्रसविता” २. ५. १०; ४. ३. १०; ७. २. २०;

४. १४; ५. ३.

“स हिरण्यं पदे निधाय जुहोति ; न वा अन्नग्रावाहुतिर्ह्ययते ; अग्निरेतसं

वै हिरण्यम्, तथो हास्यैषामिमथ्येवाहुतिर्ह्ययता भवति” २. ४. ३.

“सा यत् त्रिः संवत्सरस्य विजायते, तेन प्रजापतेर्वर्णः” २. ६. ८.

“सुवासा एव बुभूषेत्” १. २. १६.

“स्योन स्योन मिति, शिवः शिव मित्येवैतदाह” २. ६. १०.

“स्नान भ्राजाह्वारे बभ्रारे हस्त सुहस्त ह्यशानवेते वः सोमक्रयणाः ०—०

एतानि वै धिष्णानां नामानि” २. ६. ११.

“हविर्वा एष देवानां भवति यो दौक्षते ; तदेन मन्तर्जम्भ आदधाते,
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते” ३. १. २१.

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्मनाम	प्र०श्रा०ख०	कर्मनाम	प्र०श्रा०ख०
अग्निप्रणयनम् ...	४. २, १.	आग्नावैष्णवेष्टिः ...	१. १. १.
अग्निमन्थनम् ...	३. २. १६.	आज्ययज्ञम् ...	५. २. ६.
अग्निष्टोमः ...	१. १. १.	आतिथ्येष्टिः... ...	३. २. १.
अत्युपयाजयागः ...	७. १. १.	आश्विनहोमः ...	५. ३. १५.
अधिषवयम् ...	४. ४. १.	आसन्दोकरयम् ...	३. १. २६.
अनुनिःक्रमयम् ...	२. ४. १.		
अनुयाजयागः ...	६. ५. ८.	उत्तरवेदियाघारयम्	४. १. २३.
अपाम्मलयनम् ...	१. ३. १.	उपयाजयागः ...	६. ५. ११.
अवान्तरदोषा ...	३. ४. १.	उपसर्दिष्टिः... ...	३. ५. १.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
श्रीदुम्बरीनिधानम्	४. ५. १.	प्रयाजयागा ...	६. २. १.
श्रीद्वयभयहोम	१. ४. १.	प्रवराश्रावणम् ...	६. १. ५.
ह्य्याजिनदौक्षादीनि	१. ५. १.	प्रातरनुवाक ...	७. ४. ७.
तानूवप्लम्	३. ३. १.	प्रायणीयेष्टि ...	२. २. १.
दौक्षाङ्गकर्माणि ...	१. २. १.	यूपनिधानम् ...	५. ४. १.
दौक्षिताध्यङ्गनम् ..	१. ३. १०.	यूपव्रक्षणम् ...	५. ३. १.
दौक्षिताभ्यङ्गनम् .	१. ३. ७.	यूपैकादशिनौकरणम्	५. ५. १.
दौक्षितावेदनम् ...	१. ५. ३६.	राजाप्यायनम् ...	३. ४. ११.
धिष्णनिर्माणम् ...	५. १. १.	वपायाग ...	६. ३. १६.
निर्याभ्योपायनम्	७. ५. २०.	वसतीवरीयह्यम् ...	७. ३. १.
निऋवनम् ...	३. ४. १६.	वसाहोम ...	६. ४. ३०.
पत्नीपात्रेजनम् ...	६. ३. १.	वाग्यमनम् ...	१. ३. २७.
पत्नीसंयाज ..	५. १. ६.	वाग्विसर्जनम् ...	२. १. १.
पशुपुरोडाशश्रयणम्	६. ४. १.	प्रतदानम् ...	२. १. १६.
पशुसञ्चयनम् ...	६. २. १५.	प्रतश्रयणम् ...	२. २. १०.
पशुपाकरणम् ..	६. १. १.	वेदिनिर्माणम् ...	४. १. १.
पश्वालम्भनम् ...	५. ६. १.	वैसर्जनहोम ...	५. २. २.
पश्वैकादशिनौकरणम्	७. २. १.	शालानिर्माणम् ...	१. १. १.
एषदाश्रयह्यम् ...	६. ५. ७.	शालाप्रवेशः ...	१. १. ११.
		सद प्रश्रयणम् ...	४. ५. २४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
सदोनिर्माणम् ...	४. ३. १.	सोमाभिषव	७. ५. १.
सवनीयपशुकर्म ...	७. ४. १.	सोमासादनम् ...	३. १. ३०.
सामिधेनोप्रयोग ...	१. ३. ६.	सोमोन्मानम् ..	२. ५. १.
सप्तद्वार्याह्वानम् ...	३. १. १७.	सोमोपनहनम् ...	२. ५. १८.
सोमक्रयणम्... ..	२. ६. १०.		
सोमक्रयणवस्थापनम्	१. ३. १.	हविर्दाननिर्माणम्	४. ३. ७.
सोमनिधानम् ...	४. २. १८.	हविर्दानप्रवर्तनम् ...	४. ७. १०.
सोमपयनम्... ..	२. ६. १.	हविर्दानप्रवेशनम् ...	५. २. १७.
सोमपर्यायहनम् .	३. १. ७.		

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अङ्गिरसः	१. ५. १०, १४ ; ४. १. १३ ३०	कद्रुः ...	२. ३. १ ; ५. १. २.
अश्वराः (उर्वशी)	३. २. २२.	कुवपश्चालना ..	२. २. १५.
अहल्या ..	३. १. १८.	कौशिक (त्राक्षण)	३. १. १६.
आदित्या ...	४. १. १३ ३०	गन्धर्वः (विश्रावसः)	२. ३. २.
उर्वशी (अश्वरा)	३. २. २२.	गन्धर्वाः (सोमरक्षा)	५. ४. ६.
अथय १. ४. ४, २. १. ३, १९, २६. ६०		गौतम ..	३. १. १६.
		गौरावस्तुन्दी...	३. १. १८.
		परकाध्वयं	६. ३. २४.
		त्रिकुट (गिरि) ...	१. ३. १९.

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
पुरुरवा. (पति)	३. २. २२.	वाङ्मयं.	१. १. ४.
ब्राह्मण १. १. १०, १. ५. ४०. ६०		विश्रावसु (गन्धर्व)	२. ३. २.
ब्राह्मणाः (विश्वगोत्रा) ४. ३. ५. ६०		लघणस्य ...	३. १. १८.
मेधातिथि	२. १. १८.	वैश्य १. १. १०, १. ५. ४०.	
स्नेह	१. ५. २४.	शूद्र	१. १. १०.
याज्ञवल्क्य	१. १. ४. ६०	समुद्र	६. ५. ११.
रक्ष'	६. ३. १५.	सात्ययज्ञ	१. १. ४.
राजन्य १. १. १०, १. ५. ४०.		सुपर्णी २. ३. १, ५. १. २.	
		सोमरक्षा (गन्धर्वाः)	५. १. ६.

॥ अथ सर्वसूची ॥

	३०		३०
अथ सम्पादकोक्ति ...	अ, आ	अथ कण्डिकासूची	१
अथ मूलशुद्धिपत्रम् .	क, ख	अथ विषयसूची	२६
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची	३८
अथाध्यायसूची	१	अथ कर्मसूची	५३
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथर्चिनामादिसूची ...	५५

शतपथब्राह्मणम् ।

अथ

तृतीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवयुजनं जोषयन्ते । स युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात्
तुज्जोषयेरन्यदन्यद्भुमेर्नाभिश्यीता*तो वै देवा द्विव
मुपोदक्रामन् देवान् वा ऽएषु ऽउपोत्क्रामति यो द्वीक्षते
स सुदेवे देवयुजने यजते स युद्धान्यद्भुमेरभिश्यीता†वर-
तर ऽइव हेष्टुा स्यात् तुस्माद्युदेव व्वर्षिष्ठः स्यात् तुज्जो-
षयेरन् ॥ १ ॥

तद्दुर्मं सुत् समुऽ स्यात् । समः सद्विभ्रश्शि स्यादु-

*, † 'तिश्यीता'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवर ।

विभ्रंशि सत् प्राक्प्रवणं स्यात् प्राची हि देवानां
दिग्धो ऽउदक्प्रवणं मुदीची हि मनुष्याणां दिग्दक्षि-
णतः प्रत्युच्छित मिव स्यादेपा वै दिक् पितृणां स
युद्धक्षणाप्रवणं स्यात् क्षिप्रे ह यजमानोऽमुं लोक
मियात्तथो ह यजमानो ज्योग् जीवति तुस्मादक्षिणतः
प्रत्युच्छित मिव स्यात् ॥ २ ॥

नु पुरस्ताद्देवयजनमाच मुतिरिच्येत । द्विपुन्तं ह्यस्य
तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते कामं ह दक्षिणतः स्यादेव
मुत्तरतु ऽएतद् त्वेव सुमृद्धं देवयजनं यस्य देवयजन-
माचं पश्चात् परिशिष्यते क्षिप्रे ह वै न मुत्तरा देव-
यज्योपनमतीति नु देवयजनस्य ॥ ३ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । व्वाण्याय* देवयजनं
जोपयितु मैम तत्सात्ययज्ञोऽनुवौत्सर्वा वा ऽइयं पृथिवी
देवा देवयजनं युच वा ऽअस्यै क च यजुषैव परिगृह्य
याजयेदिति ॥ ४ ॥

अत्विजो ह्येव देवयजनम् । ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सो-
ऽनूचाना व्विद्वाः सो याजुयन्ति सैवाह्नलैतन्नेदिष्ठतमां
मिथ मन्यामह ऽहुति ॥ ५ ॥

* 'वाण्याय'-इति ग ।

† 'याजुयेदिति'-इति ग ।

‡ 'नेदिष्ठमा'-इति ग ।

तच्छालां* वा विमितं वा प्राचीनवःशं मिन्वन्ति ।
प्राचीं हि देवानां दिक् पुरस्ताद्दे देवाः प्रत्युच्चो मनु-
ष्यानुपावृत्तास्तस्मात्तेभ्यः प्राङ् तिष्ठन् जुहोति ॥ ६ ॥

तस्माद् इ नु प्रतीचीनशिराः शयीत । नेद्देवानभि-
प्रसार्य शुया ऽइति या दक्षिणा दिक् सा पितॄणां या
प्रतीची सा सर्पाणां युतो देवा उच्चक्रमुः सैपाहीना
योदीची दिक् सा मनुष्याणां तस्मान् मानुषु ऽउदीची-
नवःशा मेव शालां वा विमितं वा मिन्वन्त्युदीची
हि मनुष्याणां दिग्दीक्षितस्यैव प्राचीनवःशा नादीक्षि-
तस्य ॥ ७ ॥

तां वा ऽएतां पुरिश्रयन्ति । नेदभिवुर्पादिति न्वेव
वर्षा देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-
ताना मेको भवति तिरु ऽइव वै देवा मनुष्येभ्यस्तिरु
ऽइवैतद्यत् पुरिश्रितं तस्मात् पुरिश्रयन्ति ॥ ८ ॥

तन्न सुर्वं ऽइवाभिप्रपद्येत । ब्राह्मणो वैव राजन्यो
वा वैश्यो वा ते हि यज्ञियाः ॥ ९ ॥

स वै न सुर्वेणैव संवदेत । देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते
यो दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः सुर्वे-
णैव संवदन्ते ब्राह्मणेन वैव राजन्येन वा वैश्येन वा ते

हि यन्त्रियास्तस्माद्यद्येनः शूद्रेण संवादो विन्देदेतेषा
मेवैकं ब्रूयादिम मिति विचक्षेम मिति विचक्षेत्येषु
उ तत्र दौक्षितस्योपचारः* ॥ १० ॥

अथारुणी पाणौ कृत्वा† । शुला मध्यवस्यति सु
पूर्वाङ्गः स्थणाराजु ममिपुद्यैतद्यजुराहेदु मगन्म देव-
यजनं पृथिव्या युच देवासो ऽश्रुपन्त विश्व ऽद्विति
तदस्य विश्वैश्च देवैर्जुष्टं भवति ये चेमे ब्राह्मणाः शुश्रु-
वाऽसोऽनूचाना यदुहास्य तेऽक्षिभ्या मीक्षन्ते ब्राह्मणाः
शुश्रुवाऽसस्तदुहास्य तैर्जुष्टं भवति ॥ ११ ॥

यद्वाह । युच देवासो अश्रुपन्त विश्व ऽद्विति तदस्य
विश्वैर्देवैर्जुष्टं भवत्यृक्क्षामाभ्याः सन्तरन्तो यजुर्भि-
रित्यृक्क्षामाभ्यां वै यजुर्भिर्यज्ञस्योद्दुचं गुच्छन्ति यज्ञस्यो-
द्दुचं गच्छान्तीत्येवैतदाह रायस्योपेण सुमिषा मदे-
मेति भूमा वै रायस्योपः श्रीर्वै भूमाशिपु मेवैतदु-
शास्ते सुमिषा मदेमेतीपं मदतीति वै तु माहुर्यः
श्रिय मश्रुते युः परमतां गुच्छति तुस्मादाह सुमिषा
मदेमेति ॥ १२ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

* 'चार -इति क, 'चारः -इति ग।

† 'कृत्वा -इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्थानि च पशुर्द्वितीयकाण्ड ईरितम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयचतुर्थाभ्या मेकाद्वाहीनसत्रस्रवण^१सकलसोमयाग^२-
प्रकृतिभृतोऽग्निष्टोमोऽभिधीयते^३ । तत्र तृतीयकाण्डस्य प्रथमाध्याये

१— “त्रिविधः सोमयागः, एकाद्वाहीनसत्रनामकः । एकस्मिन्नेवाहनि
सवनत्रयेण निव्याद्य एकाहः । द्विरात्र मारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता
षड्हीनाः । त्रयोदशरात्र मारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि ।
द्वादशाहस्तु द्विरूपः । तत्राहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सत्ररूपेण
त्रयोदशरात्रादीनाम् । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः
प्रकृतिः”-इति तै० सं० १. २. १-सा० भा० । “एकाद्वाहीनसत्राणि सोम-
भेदा इति त्रयः”-इत्यादि च तै० सं० ७. १. १-माध्याह्ने सायणः । “उक्त-
प्रकृतयोऽहीनैकाहाः (८. १. १.)”-इत्यारभ्य “इत्येकाहाः, अयाहीना
द्वादशरात्रपरार्धाः (१०. १. १०, ११.)”-इत्याद्यन्त आश्व-
लायभौयश्रौतसूत्रप्रत्यक्षेहालोचः ।

२— “सप्तसंख्यः सोमयागो भवति । तथाहि— “अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्त्याः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽप्तोर्याम, इति संख्याः”-इति
आश्व० श्रौ० सू० ६. ११. १ । अप्तोर्याम व्याप्तोर्याम इत्यभिन्नः ।

३— “अग्निष्टोमः प्रथमपञ्च, अतिरात्र मेके पूर्वं समामनन्ति”-इति
आप० श्रौ० सू० १०. २. ३, ४ । अग्निष्टोमे शत्रुनाङ्गातस्योपदिष्टत्वात्
स एवेतरेषा प्रकृतिः ।

शालानिर्माणप्रभृति दीक्षाञ्जतिपर्यन्तं प्रतिपाद्यते । तत्रादौ शाला-
निर्माणार्थं देवयजनपरिग्रहं विधत्ते— “देवयजन जोषयन्त इति ।
देवा इज्यन्तेऽद्या अत्रेति ‘देवयजनम्’ । अधिकरणे ल्युट्^१ ।
प्राचीनवश्रसदोहविद्धानादिनिर्माणपर्याप्तं देवयजन स्थानम्^२ । तत्
‘जोषयन्ते’ सेवन्ते । स्वार्थिको णिच्^३ । परिगृह्णीयुर्यजमानपुरुषाः ।
तस्य विशेष माह— “स यदेव वर्षिष्ठ स्यात् तज्जोषयेरन्निति । ‘स.’
इति प्रसिद्धौ, यच्छब्दविशेषण मेतत् । प्रसिद्ध ‘यद्’ देवयजनम्,
‘तत्’ ‘वर्षिष्ठम्’ अतिशयेन वृद्धम्, उच्छ्रितम्, जोषयितव्यमित्यर्थं ।
वर्षिष्ठ मित्येतत् स्पष्टयति— “यदन्यदित्यादिना । यद्यस्या^४ उपरि
गृहीतायाः ‘भृमे’ ‘अन्यत्’ परिमरस्यल (‘नाभिग्रथीत’) नाति-
ग्रथीत, अतिग्रथित मुच्छ्रित न च तद् वर्षिष्ठमित्यर्थः^५ । उक्तञ्चणं
देवयजन प्रशंसति— “अतो वा इति । ‘अत.’ अस्मात्, यदित्युक्ता-
लक्षणात् ‘देवा.’ ‘दिवम्’ ‘उपोत्कामन्’ उक्तान्ता, प्राप्ताः ।
उत्कामन्तु नाम, तत किमु? इत्यत आह— “देवान्वा इति ।
यस्मात् ‘ण्य’ दीक्षितोऽपि ‘देवान्’ उपोत्कामति, तस्माद् यादृगेन

१— पा० सू० ३. ३ ११३ ।

२— ‘देवयजनस्य नम्’-इति च । “देवयजनं वै वरं पृथिव्ये”-इत्यादि
ऐ० ब्रा० १. ३ २ । “प्राचीन माहवनीयात् प्रवर्णं स्यात् प्रतीचीन गार्ह-
पत्यादेतद्वै व्याहृत देवयजनम्”-इति तै० सं० ६. २. ६. २५ ।

३— ‘शुष परितर्कणे’-इति घुरादि (१८३५ धा०), ‘परितर्कणं मघो
हिंसा वा’-इति तत्र दौक्षित । प्रीतिसेवनयोस्तु तुदादित्वात् जुषत इत्येव ।

४— ‘यद्यस्य’-इति च ।

५— ‘मुच्छ्रित न स्यात्’-इत्येव च ।

देवयजनेन देवा दिवं गताः, तादृशं कुर्वन् 'सः' दीक्षितः 'मदेवे'
एव 'देवयजने' ('यजते') दृष्टवान् भवति । अनेवविधस्य परियहे
दोष माह— "स यद्वेति । निम्ने देवयजने 'दृष्ट्वा' स्वय मेव
'श्वरतर इव' अत्यन्त नीच एव 'स्यात्' । "तस्मादित्युपसहारः ।
अत्र कात्यायनः सौमिक मृत्विग्वरण मभिधायाह— "देवयजनं
जोषयन्त उच्चतमम्"—इति^१ ॥ १ ॥

अन्यानपि धर्मविशेषानाह— "तद्वर्णति । 'वर्ण' उन्नतं 'सत्',
'तत्' देवयजनं 'समं स्यात्'; विषमस्य विसदृशदर्शनात् तदभावाय
तत् समं कर्त्तव्य मित्यर्थः । समत्वेन 'अविभंशि' अपि स्थूल प्राचीन-
प्रवणम् उद्गीचीनप्रवणं वा भवेत्, यद्यत्वेन देवानाम्, यद्यत्वेन
मनुष्याणां च देवयजनसम्बन्धसम्भवात्, उभयसम्बन्धिनोर्दिगोरन्य-
तरस्थाः प्रवणत्वाभिधान मित्यभिप्रायः । उदक्प्रवणत्वे यदर्थसिद्धं
दक्षिणोन्नतत्वम्, तदाह— "दक्षिणतः प्रत्युच्छ्रित मिवेति । विपक्ष-
बाधमुखेन दक्षिणप्रवणत्वं निषेधति— "एषा वा इति । 'क्षिप्रे'
अचिरेणैव कालेन 'अमु' परलोकम्, 'तथो ह' पूर्वोत्तरप्रवणत्वपक्षे-
ऽप्यचिरकालम्^२ ॥ २ ॥

१— 'देवयजनं जोषयन्ते । उच्चतमम् । समम् । अविभंशि । अभितो
देवयजनमात्रदेशम् । पुरस्ताद्दर्शनम् । प्राक्प्रवणम् । उदग्वा । यत्किञ्चानू-
चानत्विज्ज । उद्गतौषधिमूलेऽपरऽन्ते विमितं कुर्वन्ति"—इति का० श्रौ० ७.
१. १०—२६ दृष्ट्वाणि दृष्टव्यानि ।

२— "दक्षिणत उन्नत सुदीघोनावनत प्राक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं वा
देवयजनम्"—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. २०. १ ।

अथ देवयजनप्राग्देशे^१ देवयजनान्तरपरिमितप्रदेशस्याधिक्य
निषेधति—“न पुरस्तादिति । स देशातिरेको यजमानभ्रात-
र्यातिरेकाय भवति । तथा चापस्तम्ब — “न प्राचीन देवयजनाद्
देवयजनमात्रं मुञ्चिषेत्” इति^२ । दक्षिणोत्तरयोरतिरेकस्त्वैच्छिक^३
इत्याह— “काम इति । पश्चाद्भागं पुनरन्यस्य देवयजनस्य पर्याप्त
प्रदेशोपेत देवयजनं समृद्धिकरं मित्याह— “एतद्ध त्वेव समृद्धं मिति ।
प्रतिपाद्यं मर्थं निगमयति— “इति देवयजनस्येति । कृप्तिरिति
शेषः । अत्र कात्यायन — “समं भविभ्रम्यभितो देवयजनमात्रदेशम्
पुरस्तादूर्जम् प्राक्प्रवणं मुदम्वा”-इति^४ ॥ ३ ॥

अथाख्यानमुखेन देवयजनपदान्तरं माह— “तदु होवाचेति ।
वार्ष्यं^५ मृषि ‘याज्ञवल्क्य उवाच’ । यदा वयं देवयजनपरिग्रहाय
गता, तदानौ ‘सात्ययज्ञ’ आह । “एतावती वै पृथिवी, यावती

१— ‘देवयजनप्राग्देशे’-इति छ ।

२— आप० श्रौ० १०, २०, १० ।

३— ‘स्वैच्छिक’-इति घ ।

४— का० श्रौ० ८ १ १२-१० षट् सूत्राणि पर्यालोचानि ।

५— ‘वार्ष्यं’-इति सयकारं पाठं खोक्ततोऽत्र मूले भाष्ये च डा०-
बेभरेण । तत एवोद्धृतो रोध्-बोधलिङ्गं सङ्गृह्यते ‘वार्ष्यं’ कोषेऽपि । परं
मिथैव पुरस्तादेकत्र (१ १ १ १०), परस्तादापरत्र (१४ ६ १० ८)
दृश्यते ‘वार्ष्यं’-इत्येव मर्थकारं । तथा तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि “गोबन्धो
वार्ष्यं”-इत्येव (३ ११ ६ ३) । अतोऽत्र मत्सङ्गृह्यते लिखित
पुस्तकानां मेव लेखं समादृतं इह मूलभाष्ययोरिति ।

दिः”— इत्यादिश्रुतेः^१ वेद्युपलक्षितदेवयजनस्य देवतात्मकसमस्त-
थिवीरूपत्वम्; अतो 'यत्र क्व च' मन्त्रेण परिग्रहे सति तदुक्तलक्षण-
मेव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्यस्तु वक्ष्यमाणलक्षणैर्ऋत्विग्भिः परिग्रह एवोक्तलक्षणदेव-
यजनपरिग्रह इत्याह—“ऋत्विजो हैवेति । 'शुश्रुवांसः' श्रुतशास्त्राः,
अनूचानाः' साङ्गप्रवचनाध्येतारः^२ । 'अङ्गलाः' दोषरहिताः । ऋत्विजो-
ऽपि श्रुताध्ययनादिसम्पन्ना भवेयुरित्यस्य मर्यादप्युक्तो भवति ॥ ५ ॥

यथोक्तदेवयजने यत् कर्त्तव्यं गृहं तत् प्राचीनवंशं कर्त्तव्य-
मित्याह—“तच्छालां वेति । 'शालां' दीर्घचतुरस्र गृहं, 'विमित'
सर्वतः समपरिमाणम्^३; अनयोरन्यतरत् 'प्राग्गम्' मितुयात् ।
प्राग्दिग्गः प्राग्वार्थं मर्धवाद माह—“प्राची हीति । यस्मात्
प्रत्यग्दिग्गतान्^४ ऋत्विग्यजमानान् प्रति पुरोदेशाद्भूविभाजनाः
प्रत्यङ्मुखोपावृत्ताः, 'तस्मात्' 'तेभ्यः' देवेभ्यः 'प्राङ् तिष्ठन् जुहोति' ।
तस्मात् प्राचीनवंशं सुपपद्यते^५ ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकं दीक्षितस्य शयने कश्चिन्नियम माह—“तस्माद्दु

१— तै० सं० ७. ४. १८. ६ ऋक् द्रष्टव्या ।

२— 'वेदार्थं श्रुतवन्त'—इति (का० श्रौ० ७. १. ८ सू०) या० दे० ।

३— “विमितं चतुरस्रं स्यात् दशारत्निप्रमाणत” —इतीह परिशिष्ट-
कारवचनम् । 'द्वादशारत्निमानत'—इत्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

४— 'प्राग्दिग्गतान्'—इति ड, घ ।

५— “प्राग्वंशं पुरस्तादुचं प्रतिदिग्दार मुदग्वर्जं वा”—इति का०

श्रौ० सू० ७. १. २०—२३ ।

हेति । 'अभिप्रसार्थं' पादावित्यर्थः । प्राग्दिकप्रशंसार्थं दिग्विभाग-
रूप मर्थवाद माह—“या दक्षिणेति । 'यतो' 'देवाः' यजमानादीन्
प्रति' 'उपचक्रमुः', 'सा' प्राची 'अहीना' ममृद्धा । उदीच्या मनुष्य-
सम्बन्धितया तेषा सुदग्वशा शाला^१ । निर्माणात् प्रसिद्ध मित्याह—
“तस्मान्मानुष इति । 'मानुषे' मनुष्यार्हे कर्मणि । 'दीक्षितस्य'
प्राग्वश एव, अन्येषां तु उदीचीनवशल मिति व्यवस्था ॥ ७ ॥

सर्वतः परिश्रयण विधत्ते—“तां वा एता मिति । वृक्षादि-
परिचाराय परिश्रयणं कर्त्तव्यम्, दीक्षितस्येतरैभ्यो व्यवधानाय च
परिश्रयणं कर्त्तव्यं मिति परिश्रयणस्युतिः^२ ॥ ८ ॥

तत्रात्रैवर्णिकानां शूद्रादीना मभिप्राप्ति निषेधति—“तन्न सर्व
इवाभिपद्येतेति^३ ॥ ९ ॥

दीक्षितस्य सर्वैवांग्यवहार निषेधति—“स वै नेति । सर्व-
शब्दस्य सङ्कोच माह—“ब्राह्मणेन वैवेति । 'तस्माद्' ब्राह्मणादि-
वर्णत्रयस्य यज्ञार्हत्वाद् । 'यदि' 'शूद्रेण' 'संवादो' 'विन्देत्'
सम्भवेत्, 'एतेषा' चैवर्णिकानां मध्ये 'एकम्', 'इमम्' शूद्रम्
'इति' एवं मयेदानौ मुक्तप्रकारेण 'विचक्ष' ब्रूहीति स्वयं 'ब्रूयात्' ।

१—“शाला वा”—इति का० श्रौ० सू० ७. १. २४ । दीर्घघनुरखा
कुटी शालेति हरिस्वामी ।

२—“प्राचीनवंशं करोति पुरस्तादुन्नतं पश्चाद्विन्नतं सर्वत परिश्रि-
तम्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ५. १ ।

३— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्र प्रथमम् ।

वीक्षया^१ सर्वोऽपि वचनप्रकारः परिगृह्यते । 'एषः' 'उपचारः'
व्यवहारः^२ ॥ १० ॥

मन्त्रकशालाप्रवेशं विधत्ते— "अथारणी पाणौ कृतेति ।
'अध्ववस्यति' शालां प्रविश्य मन्त्रेणैतद् देवयजन मिति निश्चिनु-
यादित्यर्थ । अध्वमानप्रकार भाह— "स पूर्वाहुँ मिति । 'स्यूणा-
राजः' मध्ये स्थितः^३ उन्नतस्तम्भः, तस्य 'पूर्वाहुँम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा
"एद मगन्म"—इति^४ 'यजु' ब्रूयात्^५ । अत्र कात्यायनः— "समा-
रोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वाहुँ गृहीत्वारणिपाणिराहेद मगन्नेति"—
इति^६ । मन्त्रस्य द्वितीय पादं देवशब्दतात्पर्याभिधानेन व्याचष्टे—
"तदस्य विशैरिति । श्रुताध्ययनवद्विर्वाङ्मणैः । 'अचिभ्यां' 'यत्'
'ईचन्ते', 'तत्' 'तैः' विशैर्देवैः 'जुष्टम्' इत्यर्थ ॥ ११ ॥

"यद्वाहेति । तृतीय पाद व्याचष्टे— "ऋक्सामाभ्या मिति ।

१— 'वीक्षया'—इति ङ । वीक्षया—श्रुताविद् "इम मिति विधत्तेति
वाक्य द्विरुक्त्या ब्रूयादिति यावत् ।

२— का० श्रौ० ७. ४. ५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ।

३— 'मध्योदित'—इति घ, ङ ।

४— "एद मगन्म देवयजन एधिया यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे ।

ऋक्सामाभ्या सन्तरन्तो यजुर्भो रायस्योषेण समिधा मदेम ।"—

इति य० वा० सं० ४. १ १ मन्त्रपाठ ।

५— 'प्रागवशस्य मध्यमं स्यूणाराज मारभ्य जपतीति वाजसनेयकम्"—

इति व्याप० श्रौ० सू० १०. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ७. १. ३४ ।

‘यजुर्भिः’ क्रियमाणं यज्ञस्वरूपम् ‘सृक्सामाभ्यां’ स्तोत्रशस्त्राभ्यां
 ‘तरन्तः’ पारं प्रापयन्तः इति तत्र भागस्य ‘उदृच’ परिषमाप्तिं
 प्राप्नोमीत्युक्तवान् भवति । चतुर्थपादस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 “रायस्योषेणेति । ‘भूमा’ बद्धभाव एव ‘रायस्योषो’ धनपुष्टिः,
 स च ‘भूमा’ साक्षात् ‘श्री’ एव, तस्मात् ‘एतद्’ यागपाठे
 ‘आशिषम्’ एव आशास्ते । तद्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—“स
 मिषेति । लोके यः त्रियं परमतां च गच्छति, तम् ‘इषम्’ अन्नं
 ‘मदति’ मोदत इत्याहुः, अतो मन्त्रे स मिषेति भागं माहे-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीमाधवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

अपराह्णे दौक्षेत । पुरा केशश्मश्रुर्वुपनाद्युत् कामु-
 येत तुदश्रीयाद्युद्वा सम्पुद्येत द्रतुः ह्येवास्यातोऽशनं
 भुवति युद्यु नुशिशिपेदपि कामुं नाश्रीयात् ॥ १* ॥

* एतदन्तरं मिह ‘शतं १०००’-इति म-पुस्तके ।

अथोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । तदुदकुम्भु मुप-
निदधति तुन्नापित उपतिष्ठते तुत्केशश्मश्रु च व्यपते
नखानि च निक्कन्ततेऽस्ति वै पुरुषस्यामेध्यं युवास्यापो-
नोपतिष्ठन्ते केशश्मश्रु च वा ऽत्रस्य नखेषु चापो नोप-
तिष्ठन्ते तद्यत्केशश्मश्रु च व्यपते नखानि च निक्कन्तते
मेध्यो भूत्वा दीक्षा ऽहुति ॥ २ ॥

तद्दुक्के । सर्व्व ऽएव व्यपन्ते सर्व्व ऽएव मेध्या भूत्वा
दीक्षिष्यामह ऽहुति तदु तथा नु कुर्याद्यद्द्वै केशश्मश्रु च
व्यपते नखानि च निक्कन्तते तदेव मेध्यो भवति तस्मादु
केशश्मश्रु चैव व्यपेत नखानि च निक्कन्तेत ॥ ३ ॥

स वै नखान्धेवाग्ने निक्कन्तते । दक्षिणस्यैवाग्ने सव्यस्य
वा ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचाङ्गुष्ठयोरेवाग्ने कनिष्ठिकयोर्वा
ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचा* ॥ ४ ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं वितारयति । सव्यं वा
ऽश्रुग्ने मानुषेऽथैवं देवचा ॥ ५† ॥

स दक्षिण मेवाग्ने गोदानं मुभ्युनक्ति । इमा आयाः
शु मु मे सन्तु देवीरिति स यद्दाहेमा ऽश्रायः शु मु मे

सन्तु देवीरिति वृजो वा ऽश्रापो वृजो हि वा ऽश्राप-
स्तुस्माद्येनैता युन्ति निम्नं कुर्वन्ति युत्रोपतिष्ठन्ते निर्द-
हन्ति तत्तदेतु मेवैतद्वृजः शमयति तथो हैन मेप वृजः
शान्तो नु हिनस्ति तुस्मादाहेमा आपः शु मु मे सन्तु
देवीरिति* ॥ ६ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । ओपधे त्रायस्वेति
वृजो वै क्षुरस्तथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्त्यथ
क्षुरेणाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसीरिति वृजो
वै क्षुरस्तथो हैन मेप वृजः क्षुरो नु हिनस्ति ॥ ७ ॥

प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति । तूष्णीं मेवीत्तरं गोदान
मभ्युनक्ति तूष्णीं दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति तूष्णीं क्षुरे-
णाभिनिधाय प्रच्छिद्योदपात्रे प्रास्यति ॥ ८ ॥

अथ नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । सु केशश्मश्रु व्यपति
सु यदा केशश्मश्रु व्यपति ॥ ९ ॥

अथ स्नाति । अमेधो वै पुरुषो यदुन्तं वृदति
तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वा ऽश्रापो मेधो भूत्वा दीक्षा
ऽडुति पवित्रं वा ऽश्रापः पवित्रपूतो दीक्षा ऽडुति तुस्माद्द्वै
स्नाति ॥ १० ॥

* 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

सु स्नाति । आपो अस्मान्मातुरः शुन्ध्यन्वित्येत-
 द्वाह शुन्ध्यन्विति घृतेन नो घृतघः पुनन्विति तद्वै
 सुपूतं यं घृतेन पुनंस्तुस्मादाह* घृतेन नो घृतघः पुन-
 न्विति विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति यद्वै विश्वः
 सुर्वं तद्यदमेध्युः रिप्रं तत्सुर्वुः ह्यस्मादमेध्यं प्रवुहन्ति
 तुस्मादाह विश्वः हि रिप्रं प्रवुहन्ति देवीरिति† ॥ ११ ॥

अथ प्राडिबोदङ्कुक्रामति । उद्दिदाभ्यः शुचिरा पूत
 ऽण्मीत्युद्धाभ्यः शुचिः पूत एति‡ ॥ १२ ॥

अथ व्यासः परिधत्ते । सर्व्वत्वायैव स्वा मेवास्मिन्नेतत्तुचं
 दधाति या ह वा ऽइयं गोस्त्वक् पुरुषे हैप्राय ऽआस ॥ १३ ॥

ते देवा अनुवन् । गौर्व्वा ऽइदः सुर्व्वं विभर्त्ति
 हुन्तु येयं पुरुषे त्वग् गव्येतां दुधाम तुयैषा व्वर्षन्तं तुया
 हिमं तुया घृणिं तितिश्चिष्यत ऽइति ॥ १४ ॥

तेऽवच्छ्राय पुरुषम् । गुव्येतां तुच मदधुस्तुयैषा व्वर्षन्तं
 तुया हिमं तुया घृणिं तितिश्चते ॥ १५ ॥

श्रुवच्छितो हि वै पुरुषः । तुस्मादस्य युचैव क च

* 'घृतेनापुनस्तुस्मादाह'-इति ग ।

† 'रिति'-इति ख, 'रिति'-इति ग ।

‡ 'एति'-इति ख, 'एति'-इति ग ।

५ 'तितिश्चते'-इति पाठो दृष्ट A-नामपुस्तके डा०-वेवरेण ।

कुशो वा युद्धा व्विहन्तति तुत एव लोहित मुत्पतति
 तुस्मिन्नेतां त्वच मदधुर्व्वास एव तुस्मान्नान्यः पुरुपाद्वासो
 विभर्त्येताः ह्यस्मिंस्त्वच मदधुस्तस्माद् सुवासा एव
 बुभूषेत् स्वया त्वचा सुमृद्धा ऽइति तुस्मादप्यश्नीलुः
 सुवाससं दिदृक्षन्ते स्वया हि त्वचा सुमृद्धो भवति ॥ १६ ॥

नो हान्ते गोर्नमः स्यात् । व्वेद ह गौरहु मस्य त्वचं
 विभर्मीति सा विभ्यती चसति त्वचं म ऽश्रादास्यत
 ऽइति तुस्माद् गावः सुवासस मुपैव निश्रयन्ते ॥ १७ ॥

तस्य वा ऽएतस्य व्वाससः । अग्नेः पर्यासो भवति
 व्यायोरनुच्छादो नीविः पितृणाः सर्पाणां प्रघातो
 व्विश्वेषां देवानां तुन्तव आरोका नुक्षत्राणा मेवः हि
 वा ऽएतत् सर्वे देवा अन्वायत्तास्तस्माद्द्वैक्षितवुसनं
 भवति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽश्रुहतः स्यात् । अयातयामतायै तद्वै निष्पेष्टवै
 ब्रूयाद्युदेवास्याचामेध्या कृणुति* वा व्व्यति वा तुदस्य
 मेध मसदिति† युद्यु ऽश्रुहतः स्यादद्विरभ्युक्षेन्मेध मस-
 दित्यथो युदिदुः स्नातवुस्यं निहित मपल्यूलनकृतं भवति
 तेनो हापि दौक्षेत ॥ १९ ॥

* 'चामेधु माहृणुति -इति सा० सम्मत इति डा० वेदरः ।

† 'मुसदिति'-इति क, ग ।

तत्पुरिधत्ते । दीक्षातपुसोस्तनूरसीत्युदीक्षितस्य वा
 अस्यैपात्रे तनूर्भवत्येयाच दीक्षातपुसोस्तस्मादाह दीक्षा-
 तपुसोस्तनूरसीति तां त्वा शिवाः शग्मां पुरिदध
 इति तां त्वा शिवाः साध्वीं पुरिदध इत्येवैतदाह
 भद्रं वृष्णिं पुष्यन्निति पापं वा ऽप्यो ऽप्ये वृष्णिं पुष्यति
 यु ममु मुदीक्षितोऽथाच भद्रं तुस्मादाह भद्रं वृष्णिं
 पुष्यन्निति ॥ २० ॥

अथैनः शालां प्रपादयति । सु घेन्वे चानडुहश्च
 नाश्रीयाद् घेन्वनडुहौ वा इदं सर्व्वम्बिभृतस्ते देवा
 अब्रुवन् घेन्वनडुहौ वा इदं सर्व्वं विभृतो हुन्त
 युदन्येषां व्यसां वीर्य्यं तुङ्घेन्वनडुहयोर्दुधामेति स
 युदन्येषां व्यसां वीर्य्यं मासौत्तुङ्घेन्वनडुहयोरदधुस्तस्मा-
 द्देनृश्वैवानङ्गांश्च भूयिष्ठं भुक्तस्तुद्धैतत् सर्व्वं श्य मिव
 यो घेन्वनडुहयोरश्रीयादुन्तगतिरिव तः ह्यद्भुत मभि-
 जनितोर्जायायै गुर्भं निरवधीदिति* पापु मकदिति
 पापौ कीर्त्तिस्तस्माद्देन्वनडुहयोर्नाश्रीयात् तदु होवाच
 याज्ञवल्क्योऽश्राम्येवाहु मःसलं चेद्भवतीति ॥ २१ ॥ २ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २.] ॥

* 'निरवधीदिति'-इति ए, डा०-वेररदृष्टय ।

अथ दौचाकाल^१ विधत्ते— “अपराह इति । ‘अपराहे’ अङ्गसूतीये भागे^२ । अथ दौचिताशनविषये सर्वान्न मध्यनुजानाति— “यत् कामयेतेत्यादिना । यथेष्टभोजने उपपत्ति माह— “व्रत ह्येवास्यात् इति । ‘अत’ अन्नादुक्तभोजनादूर्द्धकाले ‘व्रतम्’ ‘एव’ खलु केवल पय पान मेव, अत इदानीं यथेष्ट भुञ्जीत । तथाचापस्तम्ब— “तथाश्रित स्याद्यथा ततो दौचासु कनीय-कनीयो व्रत मुपेयात्” इति^३ । इच्छया अशनाभावपक्ष मयाह— “यदीति । कात्यायन— ‘अन्नं सुपहरन्त्यस्मै हविष्य ममासम्—अपराहे-ऽन्नातीष्ट सुपन्नं वा न वेति” ॥ १ ॥

शालाया उत्तरभागे चौरार्थं परिश्रयण विधत्ते— “अथोत्तरे-णेति । तत्रास्मिन्नुदकुम्भपरिवृते देशे ‘नापित’ निवसेत् । तत्र केशश्रमश्रुवपन नखनिकर्त्तन च कुर्यात् । तत्रोदकुम्भस्यापनप्रयोजन माह— ‘अस्ति वा इति । अमेध्याना केशनखाना निरवग्रेषेण सुखच्छेदनाय उदकुम्भमन्निधानेन भवितव्य मित्यर्थं^४ ॥ १ ॥

१— ‘दौचान्तकाल’—इति घ ।

२— ‘य कामयेत तपस्वी

स्यादिति त पूर्वाह्ने”—इति घ ध्याप० श्रौ० सू० १० १२ २ ।

३— अस्यापस्तम्बयशस्य पूर्णपाठस्त्वेवम्— “अन्नं मन्नाति सर्पिर्मधु मिश्र, दधि, मधु वा, यदस्य मनस प्रिय तदन्नाति, तदेवाम्यामुष्णिह्लोके भवतीति विज्ञापते तथाश्रित म्याद् यथा ततो दौचासु कनीय-कनीयो व्रत मुपेयात्, पुरस्ताद्वा केशवपनाद्वाससो वा परिधानाद् भोजन मेके समामनन्ति”—इति ध्याप० श्रौ० सू० १० ६ ७-१० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ २, ४, ५, ६ ।

५— “उत्तरेण बहिः प्राग्वशं परिश्रिते यजमानं केशश्रमश्रु वापयते”—इति ध्याप० श्रौ० सू० १० ५ ६ ।

सर्वाङ्गवपनमुपन्यस्य निराचष्टे— “तद्धैके भवं एवेति । सर्व-
स्मिन्नपि देहे केशश्मश्रुनखेष्वेव प्राचुर्येण सृतत्वञ्च सर्वान्नाङ्गैर्जातिर्नैव
सर्वमपि मेध्यं भवतीत्यभिप्रायः । अत्र सूत्रम्— “उत्तरे परिवृत
उदकुम्भभवत्यप्सु दौचा, नापित उपतिष्ठति”—इति^१ ॥ ३ ॥

मानुषत्वथावृत्त्युपन्यासमुखेन नखानां मेव, तत्रापि सव्यपादस्यैव,
तत्राप्यङ्गुष्ठयोरेवेति चयाणां प्राथम्यमाह— “स वै नखान्येवे-
त्यादिना । ‘देवता’ देवेषु, देवसम्बन्धिकर्मणि एवं कर्त्तव्य
मित्यर्थः^२ ॥ ४ ॥

दक्षिणभागस्य प्राथम्यमाह— “स दक्षिणमेवेति । ‘गोदानं’
नाम कर्णस्योपरि प्रदेशः^३, तं ‘वितारयति’ विभजेत्^४ । यस्य चाग्ने
वपनम्, तस्यैव चोन्दनप्राथम्यं युक्तम्^५ ॥ ५ ॥

समन्त्रकं वपनमाह— “इमा आप इति^६ । ‘आपः शं
सन्तु’— इति शान्तिप्रार्थनायाः क्रौर्यप्रसङ्गं दर्शयति— “वज्रो वा
आप इति । एतत् प्राग् व्याख्यातम्^७ ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ७, ८ क ।

२— “नखानि निहन्तव्यङ्गुष्ठप्रभृतीनि दक्षिणहस्तस्य प्रथमम्”—इति
का० श्रौ० सू० ७. २. ८ ख ।

३— ‘स्वपङ्क्तिर्गंवि एषिव्या दीपत इति गोदानम्’—इति का० वृत्तौ या० ।

४— कर्त्तव्यादिना तत्स्थानं केशान् विभटान् कुर्वादिभ्यः ।

५— “दक्षिणं गोदानं वितार्योन्नतोमा व्याप इति”—इति का० श्रौ०
सू० ७. २. ८ । आप० १०. ५. ८, ९, १० सूत्राण्यपि दृश्यन्ति ।

६— वा० स० ४. १. २ ।

७— १. १. १. १० (१ भा० २८ ए०) दृश्यम् ।

चुरविदारणपरिहाराय केशाना सुपरि दर्भस्थापनं समन्त्र^१
माह— “अथेति । “दर्भतरुणक मित्यादि^२ । दर्भपाणिरित्यर्थ^३ ।
चुरस्य हिमकत्वात् ततः पालनप्रार्थना । तत्र समन्त्रक^४ चुरनिधान
माह— “अथ चुरेणेति^५ ॥ ७ ॥

“प्रच्छिद्येति । स्पष्टम् । उत्तरं गोदानोन्दनादिक ममन्त्रक
मित्याह— “तूष्णी मेवेति^६ ॥ ८ ॥

“अथ नापितायेति । स्पष्टम्^७ ॥ ९ ॥

स्नान विधाय प्रग्रसति— “अथ स्नातीति । एतत् प्रतोपाय-
नार्थवादवाक्यवद् व्याख्येयम्^८ ॥ १० ॥

१— मन्त्रस्तु वा० सं० ४ १ ३ = ५. ४२. २ ।

२— ‘सूक्ष्मं कुशाय दर्भतरुणक मिति हरिस्वामी ।

३— ‘यूपवत् कुशतरुणम्’—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १० । यूप-
प्रकरणे तु विहितम्— “शोधय इति कुशतरुणं तिरस्कृत्य स्वधित इति
परशुना प्रहरति”—इति ६ १. १२, १३ सू० ।

४— तन्मन्त्रस्तु वा० सं० ४ १. ४ = ५. ४२. ३ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. ११ ।

६— “एव मुत्तरं तूष्णीम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. २. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. २. १३, १४ । “अशुशब्देन मुखजानि लोमा-
न्यभिधायन्ते, भूषत्तुया रोमाणि वर्णयित्वा”—इति तत्र या० दे० ।

८— का० श्रौ० सू० ७. २. १५ क इत्यथम् । “दृष्टार्थत्वाच्चोदकुम्भेनैव
स्नान मिति कर्क । “तडागादिस्थानेष्वेव स्नानम्, उदकुम्भनिधानन्त्वदृष्टार्थं
मिति या० दे० । “स्यावरास्रस्यु खाति—इति वाजसनेयकम्”—इति
त्वाह धाप० श्रौ० सू० १०. ६. १५, १६ ।

स्नानमन्त्र माह— “स स्नातीत्यादिना । “आपो अस्मानिति^१
 ‘मातरः’ ओषधिवनस्पत्यादिसकलनिर्मात्र्यः ‘यं घृतेन’ वापयन्ति,
 तस्यैव सुपूतत्वाद् घृतेन पुनत्विति प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । द्वितीय-
 पादस्य तात्पर्यं माह— “विश्वं हीति । “रपो रिप्र मिति पाप-
 नामनौ भवतः”-इति^२ निरुक्तम् । ‘यद् विश्वं’ तत् सर्वम् उच्यते,
 ‘यत् अमेध्यं’ ‘तत् रिप्रम्’ । अतो देहगतं मालिन्यं मात्मगतं
 पापं सर्वं द्योतमाना आप ‘अस्माद्’ यजमानात् अपगमयति
 यतः, अत एव माह मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदिदाभ्य इति चरमपादस्य पृथग् विनियोग माह— “अथ
 प्राङ्गिवोदङ्कुक्कामतीति । ‘आभ्यः’ अद्भ्यः सकाशात् शुद्ध एव सन्
 उद्गच्छामीति तस्यार्थः^३ ॥ १२ ॥

वासःपरिधानं विधाय प्रशंसति— “अथ वास इति” । ‘परि-
 धानम्’ उपसंख्यानम्, तद्धारणं सर्वस्यैव दीक्षितस्य ‘सर्वत्रायैव’; न
 त्वतिरिक्तः कश्चिद् विशेषोऽस्तीत्येवकारेणाह । अतो वासोधारणेन
 ‘त्वच मेव’ धृतवान् भवति यस्मात्, तत एतद्धारणवतः सर्वत्र
 मित्यर्थः^४ । उपरितनयन्यः सर्वोऽपि एतस्यैवोपपादकः । इदानीं

१— वा० स० ४. २. १ ।

२— निरु० ४ ३. ५ ।

३— “उदिदाभ्य इत्युत्कामति”-इति का० श्रौ० सू० ०. २. १५ ख ।

मन्त्रस्तु वा० स० ४. २. २ ।

४— ‘स्त्रौमं वस्त्रे’-इति का० श्रौ० सू० ०. १. १६ ।

५— ‘यस्मात् त्वच एव धारयम्, यतः सर्वत्र मित्यर्थः’-इति घ ।

गथाश्रिता ('दयं') त्वक् ('अघे') पुरा 'पुरुषे' ('आस') स्थिता (॥ १३ ॥

“ते देवा इति ।) 'देवाः' किमर्थं मियं त्वक् पुरुषे वर्तन्ते, गोषु बह्वपकारवती, अतस्तां त्वचं तत आदाय गवि स्थापयामो वृष्टिहिमादिक परिहरन्विति पुरुषाद् गवि अधारयन् (॥ १४, १५ ॥

“अवच्छिन्न इति ।) पुरुषादपगमे लिङ्ग माह— “तस्मादस्येति । कुशाद्युपघाते सति रक्तस्त्रावदर्शनाद् देवैस्त्वचो विकर्त्तनं सिद्धमित्यर्थः । तदा पुरुषाणां निस्त्वक्तपरिहाराय वस्त्रं मकल्पयन् । तस्मात् तेषां मेवासाधारणं अभूत् । शृतेन च सम्भूषितो भवति । तथा च लौकिका आहुः— 'वस्त्रं पुरुषस्यास्रङ्कारः'—इति । लोके निन्दितं मपि सुशामं समाजादौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

पुरुषस्य त्वचो गवि स्थापनं यदस्ति, तत् किमर्थं मिति प्रसङ्गात् कश्चित् कश्चित् पुरुषार्थनियम माह— “नो ह्यन्त इति । कदाचिदपि गोममीषे विवामा न भवेत् । यस्मात्तु सा 'अस्य त्वचं' धारयामीति जानीतेत्यतो 'न नम्रः स्यात्' । जानातु नाम का ह्यनिरित्यत आह— “सा विभ्यतीति । पुनस्त्वगपच्छेदभयात् 'वसन्ती' भौत्या कथ्यते । “तस्मादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

विहितं वस्त्रं सर्वदेवतात्मकत्वेन प्रशंसति— “तस्य वा इति । 'तस्य' वस्त्रस्य, परितः तिर्यक् अस्यत इति 'पर्यासः' तिर्यक्-तन्तु-सन्दर्भः । सः 'अग्ने. भवति' अग्निदेवताको भवति, सोऽभिमन्यत इत्यर्थः । 'अनुष्वाद्ः' अनुलोम माच्छाद्यत इति । सः 'वायोः'

भवति । 'नीविः' आद्यन्तप्रदेशः । सः 'पितृणाम्' । 'प्रघातः'^१ सर्व-
हननस्थानं निविडौभृतप्रदेशः । सः 'सर्पाणाम्' । 'तन्तवः' स्वरूपेण,
'विशेषां देवानाम्' । 'आरोकाः' मध्यच्छिद्राणि^२ । तत् 'नच-
चाणाम्' । 'तस्मात्' सकलदेवत्यत्वात् 'दौघितवसनम्' अवश्यं
भवितव्यम् ॥ १८ ॥

तस्य वस्त्रस्य नवत्वं विधत्ते— "तदा अहत मिति । 'अघातया-
मतायै' अग्निथिलत्वाय 'तत्' 'अहतं' वस्त्रं 'निष्येष्टवै' चालयितु
मन्यं 'ब्रूयात्' । 'अस्य' वस्त्रस्य 'यत्' 'अमेधं' 'आकृणन्ति' आकृ-
णोति, आसृष्ट करोति निर्माणकाले, सदैव 'वयति' च । 'अहतं'
चेत् अभ्युक्ष्य मेव कर्त्तव्यम्^३ । तत्रयोजन 'मेध मसदिति' मेधाहं
भवेदिति चालणम् ।

पदान्तर माह— "अथो यदिद् मिति । स्नातेन पुरुषेणा-
च्छाद्यं धार्यम्, 'अपत्पूलनकृत' चारद्रव्यसहितेनाधौतम्^४; प्रतिदिन
प्रचाल्य यदेव धार्यते, तदित्यर्थः । तेन वा दौचेत ॥ १९ ॥

१ "प्रघातो दण्डेन शलाकूपधानेन वा प्रहार"—इति तै० सं० १. २.
१, ६. १. १. सा० भा० ।

२— 'मध्ये द्विद्राणि'—इति च ।

३— "निष्येष्टवै ब्रूयादहत चेदद्भिरभ्युक्ष्य"—इति का० श्रौ० सू० ७.
२. १७ । 'अहत मपरिहित मरक्त च । अभ्युक्ष्यं त्वहतस्यैव । तस्याद्भिः
प्रक्षालितस्यापि अभ्युक्षणेन मेधता भवति'—इति तत्र या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २ १८ । 'अथवा—अधौतमधौत मरजक-
प्रक्षालित सत् परिधत्ते'—इति तत्र या० दे० ।

उक्तविधस्य वामस. समन्त्रक परिधानं विधत्ते— “तत् परि-
धत्त इति । “दीचातपसोस्तनूरसीति^१ । ‘आह’ मन्त्रभाग. ।

‘अये’ प्राक् ‘अदीचितस्यैषा तनू’ आसीत्, ‘अथ’ इदानीं तु
दीचितदण्डकृष्णाजिनधारणनवनौताभ्यङ्गादिमाध्यः सस्कारः, तपो-
ऽग्निवर्जनादिजन्यक्लेशसहनात्मकम्, तदुभय मनेन प्राप्तत्वाद् ।
“दीचातपसोस्तनूरसी”—इति-शब्दस्य तात्पर्यं माह— “माध्वी
मिति । वस्त्रस्य तनुत्वाभिधानात् स्त्रीलिङ्गता । तृतीयभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “भद्र वर्षं पुष्यञ्जिति । भद्रत्वसमर्थनाय पूर्वचामद्रत्वं
प्रशंसति— “पापं वा एष इति ॥ १० ॥

अथ क्षीरानन्तर स्नातस्य मृतवामस ग्राह्याप्रवेश विधत्ते—
“अथैन मिति । ‘प्रपादयति’ गमयेद्ध्वर्यु^२ । अस्याप्यग्निकालत्वा-
दचाग्ने कश्चिन्नियम माह— “स धेन्वै वेति । धेनो. क्षीरादि-
कम्, अनडुह सम्बन्धि कर्षणमाध्य मित्यर्थः । तदुभय ‘नाश्रौष्यत्’
धेन्वनडुहयोः सर्वजगदुपकारकत्वात् तदीयाग्निप्रतिषेध इत्यर्थः ।
एतदेवोपपादयति— “ते देवा इत्यादिना । अनयोः सर्वोपकार-
कत्वं विज्ञाय देवै. ‘वयसाम्’ ‘अन्येषां’ (च) पशूनां ‘वीर्यं सार’
मादाय धेन्वनडुहयोः स्थापितत्वात् तदश्रुत सर्वाग्नि भवति । तस्य
च जायाया^३ गर्भसम्भवे सति तत् सर्वाग्निं त रेतोरूपेण परिणत

१— “वा स० ४. २. ३ ।

२— “वाग्यतं प्रवेशयति”—इति का० श्रौ० सू० ०. ३. ११ ।

३— ‘वीर्यसार’—इति च ।

४— ‘जायाया’—इति च ।

‘गर्भं’ हिंस्यात् । तत् ‘पापकीर्त्तिः’^१ स्यात् । तदुभयोरन्नं ‘नाश्री-
यात्’ । अत्र याज्ञवल्क्यपत्र माह— “तदु होवाचेति । यस्मादुभ-
याग्ने शरीरम् ‘असन्नं भवति’, तस्मात् ‘अश्राम्यह’ तयोरन्न
मश्रीया मेव । एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायना गावो वयांसि, तथैवा-
पसुम्बेनाभिधानात्^२ । अत्र कात्यायनः^३— “ध्वेन्वदुहयोर्नाश्रीयात्,
पुरुषधर्मो वासम्भवात्, असन्नभोजन वा-दति^४ ॥ २१ ॥ २ [१.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनग्रतपयत्राह्णभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— ‘पापौ कीर्त्तिः’—इति मूलपाठ, स्यादेव तस्यैवार्थः ।

२— असौ विद्येते यस्यासार्वसन्नः । असौ च वाङ्मूले, तौ तु सर्व-
स्यापि भवत इति विशेषणानुपपत्तिः, अतोऽत्रासाभ्या बल लक्ष्यते । “वत्सा-
साभ्या कामबले”—इति हि (पा० सू० ५. २. ६८.) लक्ष् प्रत्ययः । “बलवान्
मासलोऽसन्नः”—इति घामर २. ६. ४४ ।

३— “पठौर्हौ त्वन्तर्वती दद्यात्, सा हि सर्वाणि वशासि”—इत्यादि
तै० ब्रा० ३ १२. ५. ६ सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ७ २. २३, २४, २५ ।

५— ‘असन्नयोर्ध्वेन्वदुहयोर्मांसस्य भोजनं वा कर्त्तव्यम्, तदु—
वतीति श्रुते’ (३. १ २. २१) । स्थूल चेद्देन्वदुहं भवति, ततोऽह मश्राम्ये
वेति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः—इति का० श्रौ० ७ २. २५ सू० या० २० ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

अपुः प्रणीय । आग्नावैष्णव मेकादशकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपत्यग्निर्व्वै सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो
देवताभ्यो जह्वत्यग्निर्व्वै यज्ञस्यावरुर्द्धो* व्विष्णुः परुर्द्धो-
स्तत्सुर्वाश्चैतुदेवताः परिगृह्य सुर्व्वं च यज्ञं परिगृह्य
दौक्षा ऽदिति तुस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरो-
डाशो भवति ॥ १ ॥

तद्द्वैके । आदित्येभ्यश्चरुं निर्व्वपन्ति तुदस्ति पुर्युदित
मिवाष्टौ पुत्रासो ऽश्रुदितेर्युं जातास्तन्वस्पुरि । देवां २॥†
ऽउप प्रैत्सप्तभिः पुरा मार्त्ताण्डु मास्यदिति ॥ २ ॥

अष्टौ ह वै पुत्रा अश्रुदितेः । युंस्त्वेतुदेवा आदित्या
इत्याचक्षते सप्तु हैव तेऽविकृतः‡ हाष्टमुं जनयाश्चकार
मार्त्ताण्डुः सन्देष्टो‡ हैवास यावानेवोर्द्धस्तावांस्तिर्य्यङ्-
पुरुपसम्मित ऽदित्यु हैक ऽआहुः ॥ ३ ॥

तु ऽउ हैतु ऽजचुः । देवा आदित्या युदस्मानन्वज-
निमा तुदमुयेव भूङ्गन्तेमुं व्विकरुवामेति तं व्विचक्रुर्यु-
थायं पुरुपो व्विकृतस्तस्य यानि माःस्तानि सङ्कृत्य

* 'यज्ञस्यावरुर्द्धो'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† 'देवां २'—इति क ।

‡ 'सन्देष्टो'—इति सा० सम्मत इति डा० वेबर ।

सन्ध्यासुस्ततो हस्तौ समभवत्तुस्मादाहुर्नु हस्तिनं प्रति-
 गृह्णीयात्पुरुपाजानो हि हस्तौति यु मु ह तुद्विचक्रुः
 स विवस्वानादित्यस्तुस्येमाः प्रजाः* ॥ ४ ॥

सु होवाच । राधुवान्मो सु प्रजायां यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपादिति राधुति हैव यु एतु मादि-
 त्येभ्यश्चरुं निर्व्वुपत्यरुं त्वेवाम्नावैष्णवः प्रज्ञातः ॥ ५ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । उपांशु देवते
 यजति पुञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाः संयाजयन्ति
 पुत्रीः सर्व्वत्वायैव समिष्टयजुरेव नु जुहोति नेदिदं
 दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यज्ञस्य सस्थाय-अन्तं
 गुच्छानीत्यन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुः† ॥ ६ ॥

अथाग्रेण शुलां तिष्ठन्नुभ्यङ्गे । अरुर्वै पुरुपोऽव-
 च्छितो ऽनरुर्वैतुङ्गवति युदुभ्यङ्गे‡ गुवि वै पुरुपस्य
 त्वगोर्व्वा ऽएतन्नुवनीतं भवति स्वयैवैन मेतुष्वचा
 समर्द्धयति तुस्माद्वा ऽश्रुभ्यङ्गे ॥ ७ ॥

तद्वै नुवनीतं भवति । घृतं वै देवानां फाण्डं

* 'प्रजाः'-इति ग ।

† 'राधुवान्मो'-इति घा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ 'यजुः'-इति ग ।

§ 'युदभ्यङ्गे'-इति ग ।

मनुष्याणां मथैतन्नाहैवु घृतं नो फाण्टः स्यादेव घृतः
स्यात् फाण्टु मयातयामुतायै तुदेन मयातयाम्त्रैवायात-
यामानं करोति ॥ ८ ॥

तु मभ्यनक्ति । शीर्षतोऽग्र आ पादाभ्या मनुलोमं
महीनां पुयोऽस्तीति मुह्य इति ह वा ऽएतासा मेकं नाम
यद्गवां तासां वा ऽएत पुयो भवति तुस्मादाह महीनां
पुयोऽस्तीति व्वर्षोदा असि व्वर्षो मे देहीति नात्र तिरो-
हित मिवास्ति ॥ ९ ॥

अथाश्यावानक्ति । अरुर्वै पुरुषस्याक्षि प्रशान्ममेति
ह स्माह याज्ञवल्क्यो दुरष्ट इव हास पूयो हैवास्य
दूषीका ते ऽएवैतदुनरुष्करोति युदृश्या^{*}वानुक्ति ॥ १० ॥

युत्र वै देवाः । असुररक्षसानि जघ्नुस्तच्छृणो
दानवु प्रत्यङ् पतित्वा मनुष्याणां मुक्षीणि प्रविवेश सु
एषु कनीनक^{*} कुमारकु इव पुरिभासते तुस्मा ऽएवैतु-
द्यज्ञ मुपप्रयुन्त्सर्वतोऽग्मपुरां पुरिदधात्यग्ना चाञ्ज-
नम् ॥ ११ ॥

धैककुटं भवति । युत्र वा ऽदुन्द्रो व्वृत्र मुहंस्तुस्य
यदश्यासीत्तं गिरिं त्रिककुट मकरोत्तद्यत् धैककुटं भवति
चक्षुष्येवैतच्छुर्दधाति तुस्मात् धैककुटं भवति युटि

त्रैककुदं नु विन्देदप्यत्रैककुद मेवु स्यात्समानौ ह्येवा-
ञ्जनस्य बन्धुता ॥ १२ ॥

शरेपीकयानक्ति । वृजो वै शरो विरक्षुस्तायै
सुतूला भवत्यमूलं वा ऽद्दु सुभयुतः पुरिच्छिन्नः रुक्षो-
ऽन्तुरिक्ष मनुचरति यथायं पुरुषोऽमूलु उभयुतः
पुरिच्छिनोऽन्तुरिक्ष मनुचरति तद्यत्सुतूला भवति
विरक्षुस्तायै ॥ १३ ॥

स दृक्षिण मेवाग्र ऽञ्जानक्ति । सव्यं वा ऽग्र्ये मानुपे-
ऽथैवं देवत्रा* ॥ १४ ॥

स ञ्जानक्ति । वृत्रस्यासि कनीनक इति वृत्रस्य
ह्येषु कनीनकश्चक्षुर्दा असि चुक्षुर्भे देहीति नात्र
तिरोहित मिवास्ति ॥ १५ ॥

स दृक्षिणः सकृद्यजुपानुक्ति । सकृत्तूष्णी मथोत्तरः
सकृद्यजुपानुक्ति द्विस्तूष्णीं तदुत्तरं सेवैतदुत्तरावत्
करोति ॥ १६ ॥

तद्यत्पुञ्चकृत्व ञ्जानुक्ति । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
पुञ्च वा ऽन्यतवः संवत्सरस्य तुं पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्व ञ्जानुक्ति ॥ १७ ॥

अथैनं दर्भपवित्रेण पावयति । अमेध्यो वै पुरुषो

यदुद्धतं वृद्धति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या वै दर्भा मेधो
भूत्वा दीक्षा ऽहुति पवित्रं वै दर्भाः पवित्रपूतो दीक्षा
ऽहुति तुस्मादेनं दर्भपवित्रेण पावयति ॥ १८ ॥

तद्वा ऽगुक् स्यात् । एको ह्येवायं पुवते तुदेतस्यैव
रूपेण तुस्मादेकः स्यात् ॥ १९ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । एको ह्येवायं पुवते
सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टस्त्रेधा विहितुः प्राण उदानो
व्यान इति तुदेतस्यैवानु माचां तुस्मात् त्रीणि
स्युः ॥ २० ॥

अथो ऽत्रपि सप्त स्युः । सप्त वा ऽद्भमे शीर्षुन्प्राणा-
स्तुस्मात्सप्त स्युस्त्रिःसप्तान्येव स्युरेकविंशतिरुपैव
सम्पत्* ॥ २१ ॥

तुः सप्तभिः सप्तभिः पावयति । चित्पुतिर्मा पुना-
त्विति प्रजापतिर्वै चित्पुतिः प्रजापतिर्मा पुनात्वित्ये-
वैतुदाह व्वाक्पुतिर्मा पुनात्विति प्रजापतिर्वै व्वाक्पुतिः
प्रजापतिर्मा पुनात्वित्येवैतुदाह देवो मा सविता पुना-
त्विति तद्वै सुपूतं यं देवः सविता पुनात् तुस्मादाह
देवो मा सविता पुनात्वित्युच्छिद्रेण पवित्रेणेति यो वा
ऽत्रयं पुवत ऽएपोऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनैतुदाह सूर्यस्य

रश्मिभिरित्येते वै पवितारो यत्सूर्यस्य रश्मयस्तुस्मा-
दाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ २२ ॥

तस्य ते पवित्रपत ऽडुति । पवित्रपतिर्हि भवति
पवित्रपूतस्येति पवित्रपूतो हि भवति युक्तामः पुने
तुच्छकेय मिति यज्ञस्योद्भूतं गच्छानीत्येवैतदाह ॥ २३ ॥

अथाशिषा भारभुं व्वाचयति । आ वो देवास
ईमहे व्वाभुं प्रयुत्यध्वरे* । आ वो देवास आशिषो
यज्ञियासो ह्वामह ऽडुति तुदस्मै स्वाः सतीर्द्धत्विज
आशिष आशासते ॥ २४ ॥

अथाङ्गुलीर्न्यचति । स्वाहा यज्ञं मुनस ऽडुति द्वे
स्वाहोरुरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या
मिति द्वे स्वाहा व्वातादारभ ऽडुति मुष्टीकरोति न वै
यज्ञः प्रत्यक्ष मिवारुभे युथायुं दण्डो वा व्वासो वा
परोक्षं वै देवाः परोक्षं यज्ञः† ॥ २५ ॥

स यदाह । स्वाहा यज्ञं मुनस ऽडुति तन्मुनस
आरभते स्वाहोरुरन्तरिक्षादिति तुदन्तरिक्षादारभते
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथि-
वीभ्या मारभते युयोरिदं सर्वं मुधि स्वाहा व्वाता-
दारभ ऽडुति व्वातो वै यज्ञस्तु यज्ञं प्रत्यक्ष मारभते ॥ २६ ॥

‘परि’ परितः उत्पन्नाः, ‘अष्टौ पुत्रासः’ अष्टौ पुत्राः, धाधादि-
विवस्वदन्ताः; तेषु मध्ये ‘सप्तभिः’ पुत्रैः सह ‘देवान्’ ‘उपप्रेत्’
उपागात्, ‘मार्त्तण्ड’ मृताण्डसम्बन्धिन मष्टमम् ‘आस्यत्’ परि-
तत्याजेति^१ ॥ २ ॥

एतद् व्याचष्टे— “अष्टौ ह वै पुत्रा इति । ‘सप्त द्वैव’
विवस्वद्-व्यतिरिक्ताः । ‘अविहृतं’ करचरणादिविकाररहितम्
‘मार्त्तण्डं’ ‘जनयाञ्चकार’ । व्यत्ययेनैकवचनम् । ‘सन्देह’ सन्देहः,
सम्यगुपचितदेहः, सर्वतः सम एवासीत् । केचित् पुरुषवदूर्द्ध्वमात्र-
विशिष्टोऽभूत् ‘इत्याहुः’ ॥ ३ ॥

“त उ हैत इति । अथ ‘ते’ सप्त पुत्राः, ‘अस्मान्’ पूर्वं सुत्पन्नान्
पादच्छिन्नान् न पश्येत्, किन्तु विहृतं करवामेत्युक्त्वा यथा
मनुष्यो विहृतः, तथाकुर्वन् । विकरणाय द्विभ्रं मांसजातं ‘हस्ती’
सम्भूव, तस्याप्यविस्मृष्टावयत्वात् । अत एव ‘पुरुषाजानः’ पुरुष-
प्रकृतिकः, अनुष्ठानशेषेणोत्पन्नत्वात् हस्तिनः प्रतिपक्षं न कुर्यात् ।
स च ते विकारं गमितो विवस्वत्सञ्ज्ञोऽभूत् । ततः सर्वाः ‘इमाः’
प्रजाः’ उत्पन्ना इति ॥ ४ ॥

उपोहात् सुक्कौपोहातिक मर्थं माह— “स होवाचेति । ‘स’

१— ‘मार्त्तण्ड’ ऋ० स० २ ३८. ४; १०. ७२. ८, ९ । सा० प०
ब्रा० २४. १२ ६ । महा० मा० १, ३, १३ सर्वसु । “न उख्यय मृतोऽण्डस्य
इति खेहादभायत । अश्नात् कश्चपत्तस्मात्मांसण्ड इति घोष्यते”—इति
हस्तिंशे । माग० पु० ५ २०. ४४ । मार्क० पु०. ७० १, १०९. ११,
१०५. १८ ।

विवस्वान् 'मे' मम 'प्रजायां' प्रजासु मध्ये 'य' कश्चित् 'आदि-
त्येभ्यः' 'चरु' 'निर्वपात्' निर्वपेत्, 'स' तु 'राध्रवान्' भूयात् 'इति'
'उवाच' । अत एतस्यादित्यचरोर्निर्वापयिता स्वयं मपि 'राध्रोति' ।
देवैः संवर्द्धितेन विवस्वता समृद्धियुतेन दत्तत्वादयं मपि चरु'
समृद्धिफलक इत्यर्थः । अत एव समृद्धिफलत्वेन काम्यत्वादित्यभि-
प्रायः । अथाग्नावेष्ववस्योक्तचरुत्वैलक्ष्य माह— "अयं त्वेवेति ।
'प्रज्ञात.' सर्वैः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥

तस्या इष्टेस्योदयतः सामिधेनीपाञ्चदशे प्राप्ते आह— "तस्य
सप्तदशेति' । 'देवते' प्रधानमम्बन्धिन्यौ अग्नाविष्णू 'उपांशु' यजेत्' ।
प्रयाजानुयाजयोरपि सामिधेनीवद् वैशेषिकसङ्ख्याप्रसङ्गात्वाह—
"पञ्च प्रयाजा इति । दौघणीयेष्टेरवधि माह— "संयाजयन्ति
पक्षीरिति । इष्टेरवैकल्याय पक्षीसंयाज मेव कुर्यात् ; तदुत्तरं तु
'समिष्टयजुर्न' जुहुयात्' । तदपि किं न क्रियत इति तत्रोपपत्ति
माह— "नेदिति । दौघाकाले धृतस्य वसनस्य यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं
धारणं कर्त्तव्यम्, मध्ये एव समिष्टयजुषि हुते सति यज्ञस्य समाप्ते-
स्तदानीं मेव वसनस्य त्यागः कर्त्तव्यो भवेत् ; तस्मिन् हुते सति
सोमयागसमाप्ते' । अतः पुरा हस्तस्य यज्ञस्य समापनात् अन्त नैव
प्राप्नुयानीत्यभिप्रायेण समिष्टयजुर्न जुहुयात् । नतु समिष्टयजुषोऽव

१— व्याप० श्रौ० १० ४. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. २ ३०—३२ सूत्राणि, व्याप० श्रौ० सूत्राणि
घ १०. ४. ८-११ इत्युच्यते ।

३— का० श्रौ० सू० ७. २८, २९ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ४. ७ ।

कथं यज्ञाद्भवत्, यस्मिन् ऊते यज्ञं समायेतेति, तच्चाह— “अन्तो हीति । अस्य सम्यग्गिष्टे एव यज्ञस्यावसानत्वादित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

अथ दौक्षितस्य स्वधर्मकं मभ्यङ्गं विधत्ते— “अथायेणेति । गालाया पुरोदेशे तिष्ठन्, सर्वाङ्गे नवनीताभ्यङ्गनं कुर्यादिति विशिष्टविधिः^१ । अभ्यङ्गप्रयोजनं भाह— अस्वा इति । ‘अवच्छिन्नः’^२ त्वचा निर्मुक्तं ‘पुरुष’ ‘अस्वै’ प्रणात्मकं खलु^३, तदेतेनाभ्यङ्गेन परिहरति । एतदेव विस्पष्टं भुपपादयति— “गवि वा इति । पुरुषत्वचो गवि धारणं वासपरिधानार्थंवादे स्पष्टं मुक्तम्^४ । गोर्नवनीतोत्पत्तिः सुप्रसिद्धा । अतो गोमन्वन्निनवनीतधारणेन स्वकीयत्वचैव समृद्धो भवति । अत एव त्वचं पुनः प्राप्तेरवशत्वं मस्याभ्यङ्गाय नवनीतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

नवनीताभ्यङ्गं प्रश्नसति— “तद्वै नवनीतं मिति । एतदस्य योग्यं मित्याह— ‘एत वै देवानां मिति । नवनीतभावात् प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्डम्’ । यस्मात् नवनीतं फाण्डघृतयोरन्तरालवर्त्तित्वात् तदन्यत् तदनन्यश्च भवति^५, तस्मात् मनुष्यदेवताभ्यां मन्यस्यानन्यस्य च दौक्षितस्य तद् युक्तं मित्यर्थः । अत एव पूर्वोत्तरभावात् प्रच्यवा-

१— का० थौ० सू० ७ २ ३३ ।

२— अथपूर्वस्य ‘हो ह्येदने’—इत्यस्य (दि० प०) निष्ठायां रूपम् । “शाच्छोरन्यतरस्याम्”—इति (पा० ७ ४ ४१ सू०) सिद्धम् ।

३— ‘अहर्षयात्मकं’—इति च ।

४— पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे १४—१६ कण्डिकासु (१५, १६ प०) ।

५— ‘फाण्डघृतयोरन्तरालवर्त्ति, तस्मादनन्यदनन्यश्च भवति’—इति च ।

प्रच्यवादयातयामवता तेनाभ्यञ्जनेनाध्वर्युर्दीक्षित मपि 'अयात-
यामानं करोति' ॥ ८ ॥

अभ्यङ्गस्योपक्रमोपसंहारौ विधत्ते— "त मभ्यनक्तीति" । अधो-
मुखावस्थानादवरोहाभ्यङ्गे सति आनुलोम्यं स्यात् । तत्र मन्त्र
माह— "महीना मिति" । मन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे— "मह्य
इतीति । "इडे रन्ते"—इत्युपक्रम्य, "महि विश्रुति"—इत्यन्तानि
"अग्नियेनामान्नीति तैत्तिरीयकश्रुतेर्गवां महीति नाम" । स्पष्ट
मन्यत् ॥ ८ ॥

अच्छणोरञ्जनं विधत्ते— "अथाच्छावानक्तीति" । इतरावयव-
संस्पर्शासहिष्णुत्वात् 'अचि' 'अहः' ब्रणो भवति । 'मम' 'प्रशान्'
प्रशाम्येदित्यञ्जन कर्त्तव्य मिति । 'याञ्जवस्वयः' 'आह' ब्रूते इति ।
अच्छणोर्दूषणरूपतां सम्पादयति— "दुरधः"—इत्यादिना । नेच-
मालिन्य मेवारुः, तत्परिहारायाञ्जन मिति । 'दूषिका'२ नेचयोः

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३३ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ६. ११-१३ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— "इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुयेतानि ते
अग्निये नामानि"—इति तै० सं० ७. १. ६. १८ । "इडे रन्ते इत्ये काम्ये
चन्द्रे श्रुतेऽदिते सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अग्ने नामानि"—इति
श्रुतेऽप्येतत्संहिताया (वा० सं० ८. ४३. १.) यदिदं तैत्तिरीयानुस्मरणं
कृतम्, तत्र खण्डाखाभ्यासवाङ्मय मेव वीजम् । एव मन्यत्रान्यत्र च ।

४— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ । व्याप० श्रौ० सू० १०. ७. १ ।

५— 'इषीका (१)'—इति च ।

मलम्, सा 'अस्य' पुरुषस्याच्छणोर्भूय एवेत्यच्चेर्दुरक्षल मेव, ततो-
ऽञ्जनेन तच्चाश्रयतीत्यर्थं^१ ॥ १० ॥

अञ्जन प्रकारान्तरेण प्रशसति— “यच्च वा इति । असुरवध-
समये 'शुष्ण' 'प्रत्यङ्' गत्वा, तद्गयात् पुरुषाणा मच्चिमध्य प्रविश्य,
कनीनिकारूपेण 'कुमारक' सन् वर्त्तते । 'तस्मै' तस्य 'यज्ञम्'
उपगच्छन् 'सर्वत'^२ अग्निपुरोरक्षार्थं^३ कृतवान् भवति । अग्निशब्दार्थं
माह— “अग्निं ह्याञ्जन मिति । तद्विकारत्वात् ॥ ११ ॥

अञ्जन विशिनष्टि— “चैककुद मिति । चिककुत् पर्वत,
तस्मिन्नि चैककुदम्^४ । शिष्ट स्पष्टम् । तदभावे चैककुदादन्यदपि
शास्त्रम् । 'अञ्जनस्य बन्धुता' बन्धु ब्राह्मणम्, तद्भावो बन्धुता । सा
'समानी' । “अहर्वै पुरुषस्यावि”—इत्यादिक^५ ब्राह्मण चैककुदा-
चैककुदयो समान मित्यर्थं^६ ॥ १२ ॥

तस्माधन विधत्ते— “शरेषीकयेति । शरसृणविशेष', तस्य
मध्यशलाका 'इषीका'^७ । 'विरक्षस्तायै' विगतराक्षसभाव, तस्मै,
तत्परिहाराय । सापि 'सतूला' कर्त्तव्या । सतूलत्वस्य प्रयोजन

१— 'भूय (!) एव धर्त्ते (!) दुरक्षल मेव ततोऽञ्जनेन नाश्रयति'—इति च ।

२— 'दौक्षित'—इति छ, च ।

३— 'अग्निपुरोरक्षार्थं'—इति च ।

४— 'सौवीर मिति यत् प्रसिद्धम्'—इति या० दे० ।

५— अथैव दशमो ऋषी दृष्ट्या (२८ पृ०) ।

६— का औ० सू० ० २ ३४ । आप० औ० सू० १० ० २ ।

७— 'तस्य शलाका इषीका'—इति च ।

माह— “अमूल मिति । ‘उभयतः’ मूले अये च, दिवि पृथिव्यां
चेत्यर्थः । ‘परिच्छिन्नम्’ इदं ‘रचः’ राचमजातिः, अमूल सन्
‘अन्तरिच मनुचरति’ खलु, एवम् ‘उभयतः’ परिधिभ्यः ‘परि-
च्छिन्नः’, ‘अमूलः’ सन् ‘पुरुषः’ अपि ‘अन्तरिच मनु चरति’ ।
तस्मात् पुरुषममानदेशवर्तिरचोनिर्हरणाय श्रेषीका ‘समूला’
कर्त्तव्या^१ ॥ १३ ॥

‘स दक्षिण मिति’ । ‘देवत्रा’ देवेषु । एव दक्षिणप्राथम्य
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स आनक्तौति । तत्र मन्त्र माह— ‘वृचस्येति’ । ‘कनीनिक.’
अचिमध्यकार्णम् । ‘वृचस्य क्षीप कनीनिक’ । तथाचान्यत्र— “इन्द्रो
वृच महन्, तस्य कनीनिका परापतत्, तदाञ्जन मभवत्”—
इति^२ ॥ १५ ॥

“स दक्षिण मिति । ‘यजुषा’ उक्रमन्त्रेण । उत्तरस्याच्छणो
दक्षिणाक्षितोऽपि एकधाराधिक्यकरणेन ‘उत्तरं’ चतुः ‘उत्तरावत्’
उत्कर्षवत् कृतवान् भवति ॥ १६ ॥

अच्छणोराज्जनावृत्तौ मिश्रित्वा प्रशसति— “तद्यत् पञ्चलल
इति । हेमन्तशिग्रिरयोरैक्यात् संवत्सरः पञ्चर्तुः^३, अत एव सङ्ख्या-
द्वारा संवत्सर मेवाप्नोति ॥ १७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. ३४ ।

२— वा० सं० ४. ३. १ ।

३— तै० स० ६. १. १. १० ।

४— “हेमन्तशिग्रिरयो समासेन”—इति द्यौतरेयकम् १. २. १ ।

तस्य दर्भे पावन विधत्ते— “अथैन मिति । लोके ह्यपवित्र पवित्रौक्रियते, कोऽस्यापवित्रत्वप्रसङ्ग इति तद् दर्शयति— “अमेधो वा इति । दर्भे पावनसामर्थ्येन वाक्यस्य पावनेऽथान्तरशुद्धिर्भवति । दर्भान् स्तौति— ‘मेध्या वा इति । यज्ञार्हत्व मेधत्वम्, अशुद्धानां शोधकत्व पवित्रत्व मिति विवेक १ ॥ १८ ॥

“तदा एक मित्यादि । पावनसाधनदर्भेष्वेकादिपत्ता आचिया । ‘अय’ वायु ‘एक. एव ‘पवते’ पवतिर्गतिकर्मा^१, अन्तरिच्छे गच्छति^२ । ‘तस्मात्’ पवित्र मपि ‘एक’ स्यात् ॥ १९ ॥

“अथो अपीति । ‘स’ एव ‘अय’ वायु ‘एक एव’ ‘पुरुषे’ ‘अन्त प्रविष्ट’ प्राणादिभेदेन ‘विधा’ विभक्त, अथ ‘त्रौणि स्यु’ ॥ २० ॥

“अथो अपि सप्तेति । ‘शीर्षन्’ शिरसि भवा, मुखादिच्छिद्र-गता, ‘एकविंशति स्यु’ इति । तत्र ‘त्रि-सप्तान्वेव’ इति सप्त-सङ्ख्याया एवावृत्तौ ‘एषैव’ सप्तसङ्ख्याया उक्ति ‘सम्पद्’ इत्यर्थ । यदा ‘एषैव’ पुरुषरूपैव ‘सम्पत्’ इत्यर्थ, “दश हस्या अङ्गुलयो दश पादा आत्मैकविंश -इति श्रुत्यन्तरात्” ॥ २१ ॥

“त सप्तभिरिति । एकविंशतिपक्षे एकविंशति दर्भान् वेधा विभज्य ‘सप्तभि-सप्तभि’ “चित्पतिर्मा”, ‘वाक्पतिर्मा’, “दिवो

१— ‘पवित्र पुनाते, मन्त्र पवित्र मुच्यते’, + + +, व्याप पवित्र मुच्यते -इत्यादि निह० ५ २ १ इत्ययम् ।

२— निघ० २ १४ १०८ ।

३— “वायु पवित्र मुच्यते”—इत्यादि निह० ५ २ १ ।

४— तै० स० ६ १ १ ८ ।

मा” इति^१ त्रिषु मन्त्रेषु, एकैकेन मन्त्रेण पावयेत् । “अच्छिद्रेण पवित्रेण”—इति मन्त्रशेषः सर्वत्रानुषज्यते । तत्राप्यय विभागः— सप्तभिः प्रथममन्त्रेण नाभितः आरभ्योर्द्धं मुञ्च्य्यात्, पुनश्च सप्तभिर्द्वितीयमन्त्रेणाप्येवम्, अत्रिष्टैः सप्तभिः तृतीयेन मन्त्रेण नाभेरध आरभ्यावमृज्यात् । तथा च कात्यायन — “सप्तभिः-सप्तभिः प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेणेति सर्वत्र द्विरुपरि नाभेरुन्मृज्य प्रदक्षिण सक्तदवाङ्गुकेन त्रिभिः सप्तभिरेकविंशतिभिर्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु चित्पतिस्त्विति पावकस्य, चित्पतिर्मेति पाव्यमानस्य च विभव्योभय मय्युक्तवान्^३ । सर्वशेषभूतस्याच्छिद्रेणेत्यस्यार्थं माह— “अच्छिद्रेणेति । सर्वदा सर्वत्र पवनात् ‘एष’ वायु ‘अच्छिद्र पवित्रम्’ ॥ २२ ॥

मन्त्रशेषं व्याचष्टे— “तस्य त इति । पवित्राणि रश्मयः, शोधकत्वात्” । अग्नि पवित्रपतिः^४, तत्पाठात् स्वरूप मपि ‘पवित्र-

१— वा० स० ४. ४. १, २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ १-४ । चेर्लिन मुद्रितप्रसक्तके तु ‘द्विरुपरि नाभ्युन्मृज्य’—इति पाठः, ‘एकविंशतिभिः’—इति पदस्याभावश्च ।

३— तथाहि— “अथैन मुत्तरेण वहि प्राग्वशात् दर्भपुञ्जीलैः पावयति । + + + । एकविंशत्या चेधा विभव्यया सप्तभिः सप्तभिर्द्विर्द्धं नाभेरुन्मार्ष्टिं सक्तदवाङ्गु । + + + । चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्येतै प्रतिमन्त्र मच्छिद्रेण पवित्रेणेति सर्वत्रानुषजति । चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्विति पाव्यमानो जपति”—इत्यादि व्याप० श्रौ० सू० १०. ७ ५-१४ ।

४— “रश्मयः पवित्रं मुच्यन्ते”—इत्यादि निरु० ५. २ १ ।

५— “अग्नि पवित्रं मुच्यते”—इत्यादि निरु० ५. २ १ ।

पतिर्भवति' खलु । स्पष्ट मन्यत् । 'उदृच' उपरिभाविनी ष्टक्
उदृक् । अनेन च समाप्तिर्लक्ष्यते । तेन यजस्यान्त प्राप्नुवानीत्यर्थ ।
असु मर्थम् 'एतत्' एतेन "तच्छकेयम्"—'इति' अनेन, मन्त्र^१
'आह' इत्यर्थ ॥ १३ ॥

“अथाग्निषा मिति । “आ वो देवास”—इति^२ मन्त्रस्य 'आग्निषा
मारम्भ' इति नाम भाव्याग्निषा मस्थारम्भरूपत्वात् । मन्त्रपाठस्य
प्रयोजन माह—“तदस्मा इति । 'तत्' तेन आग्निषा मारम्भवाचनेन
सर्वासा माग्निषा मादावेव यजमानेन परिगृहीतत्वात् 'स्वा'
स्वकीया एव 'भतौ' ता एव 'आग्निष' 'सृत्विज' तन्मन्त्रेषु
यजमानार्थं भागासते^३ ॥ १४ ॥

“अथाहुस्त्रीरिति । 'न्यपति सद्गोचयतीत्यर्थ । तत्प्रकार माह—
“स्वाहेत्यादिना^४ । एकैकेन मन्त्रेण हस्तद्वयेऽपि कनिष्ठिकादिक्रमेण
द्वे-द्वे^५ अहुस्त्री न्यस्यतीत्यर्थ । एव करद्वयाहुस्त्रिन्यञ्जनक्रमेणोत्तमेन
मन्त्रेण^६ पाणी मुष्टीकुर्यात्^७ । “उत्तमेन मुष्टीकृत्वा” इति सूत्रम्^८ ।

१— “धित्वतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुना
त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभि । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूत यत्काम
पुने तच्छकेयम्”—इति वा० स० ४ ४ १-३ ।

२— वा० स० ४ ५ १ ।

३— का० थौ० सू० ७ ३ ६ ।

४— वा० स० ४ ६ १-३ ।

५— 'द्वे'—इत्येव च ।

६— वा० स० ४ ६ ४ ।

७— का० थौ० सू० ७ ३ ८ ।

८— का० थौ० सू० ७ ३ ८ क ।

तत्प्रयोजनं माह— “न वै यज्ञ इति । यज्ञस्य वासोदण्डादिवद्भुक्षे
धारयितु मशक्यत्वात्, अत एव परोक्षान्मन्त्रेण मुष्टिबन्धन सेव
प्रत्यक्षधारण मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदाहेत्यादि । मन्त्रस्य क्रमेण व्याख्यानम् । स्पष्टम् ।
'वातादारभे'-इति वातेन प्राणेन व्याप्रियमाणत्वात् 'वातो
यज्ञः' । 'वै'-शब्देन “वातो यज्ञः प्रयुज्यताम्”-इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धि-
र्द्योत्यते ॥ १६ ॥

“अथ यत्स्वाहेति । हविस्व्यागस्य यज्ञत्वात्, स्वाहाकारेण च
हवि प्रदानात्, स्वाहाकारस्य च यज्ञात्मकता । अनन्तर वाग्यमन
विधत्ते— “अथ वाच यच्छतौति^१ । वाग्ध्ववहारमन्त्ररूपेण यज्ञ-
निष्पत्तेः 'वाक् यज्ञ' । तस्या बद्धिर्निर्गमन महत्त्वा आत्मनि
नियमात् 'यज्ञ सेव' आत्मनि धृतवान् भवति ॥ १७ ॥

शालायाः फलोद्देशे यजमानस्याभ्यञ्जनादिक मुक्तम्, तस्य
दौर्वाङ्गत्यर्थं शालाप्रवेशनं विधत्ते— “अथैन मिति^२ । प्रविष्टस्य
तथा कर्मार्थं सञ्चरनिर्द्देशं माह— “स जघनेनेति । 'आहवनीय
जघनेन' तत्पश्चाद्देशे, 'गार्हपत्य मयेण', तयोर्मध्यपथि कर्मार्थ
गच्छति^३ । अथ सेव 'अस्य' 'सञ्चरो भवति'^४ । लक्षसञ्चर प्रशंसति—

१— “स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यत”-इति का० श्रौ० सू० ७ १ ६ ख ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ३. १३ । “यत उद्धं यजमानस्य सञ्चरो
भवति”-इति व्याप० श्रौ० सू० १०. ८ २ ।

“अग्निर्वा इति । यस्मादुत्पद्यते स योनिः, आहुतिप्रदानात्मकस्य
 ‘यज्ञस्य’ ‘योनिः’ ‘अग्निः’ । मानुषदेहपरित्यागेन दीचासंस्कारेण
 देवदेहोत्पत्तेस्तत्संस्कृतो दीचितः ‘गर्भः’ । अतस्तत्र योनिगत्वेन तस्य
 तद्योरन्तराले सञ्चारो युक्तः । उक्तं मर्यं मिदानीन्तनगर्भवर्णनेन
 दृढयति— “तस्मादिमे गर्भा इति । लच्छब्द एकशब्दपर्यायः ;
 एकदेत्यर्थः । अथ वाच्यं मिदं चार्थं । ‘यत्’ यस्मात् ‘स.’ गर्भ-
 संयुतो यजमानः ‘एजति त्वत्’ चलति च, ‘पर्यावर्त्तते त्वत्’ परि-
 भ्रमति च ; ‘तस्मात्’ इदानीन्तना गर्भा अप्येवं भवन्तीत्यर्थः ॥
 १८ ॥ ३ { १. ३. } ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

सुर्वाणि ह वै दीक्षुया युजूष्यौद्ग्रभणानि । उद्-
 गृभ्णीते* वा ऽण्योऽस्मात्सोकाद्देवलोकं मभि यो दीक्षत
 ऽण्त्तैरेव तद्यजुर्भिरुद्गृभ्णीते तस्मादाहुः सुर्वाणि
 दीक्षुया युजूष्यौद्ग्रभणानीति तुत एतान्धवान्तरा

* ‘उद्गृह्णीते’—इति सा०-सम्मत इति डा० वेदर ।

माचक्षते ऽश्रौद्ग्रभणानीत्याहुतयो ह्येता आहुतिर्हि
 यज्ञः परोऽक्षं वै यजुर्जपत्यथैषु प्रत्यक्षं यज्ञो
 यद्वाहुतिस्तुदेतेन यज्ञेनोद्ग्रभणीतेऽस्मात्सोकाद्देवलोक
 मभि* ॥ १ ॥

ततो यानि त्रीणि सुवेण जुहोति । तान्याधीतय-
 जूपीत्याचक्षते सम्पुद ऽएव कामाय चतुर्थं ह्ययतेऽथ
 युत्पञ्चमुः सुचा जुहोति तुदेव प्रत्यक्ष मौद्ग्रभण
 मनुष्टुभा हि तुज्जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि यज्ञः ॥ २ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं
 जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
 स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो
 निर्हुयेयुर्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तुरोऽभवन्तथ
 यदेनेनायोपयंस्तस्माद्यूपो नाम ॥ ३ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञं सुमभरन्
 यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञं सुभरति युदे-
 तानि जुहोति ॥ ४ ॥

तानि वै पुञ्च जुहोति । संवत्सरुसमितो वै यज्ञः
 पुञ्च वा ऋतुवः संवत्सरुस्य तुं पञ्चभिरामोति तुस्मात्
 पुञ्च जुहोति ॥ ५ ॥

अथातो होमस्यैव* । आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या वा
ऽअग्ने कुवते युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृ-
त्यात्मन् कुरुते ॥ ६ ॥

मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मनसाभि-
गच्छति युजेयेति तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ७ ॥

दौष्टायै तपसेऽग्नये स्वाहेति । अन्वेवैतदुच्यते नेत्तु
ह्ययते ॥ ८ ॥

सुरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहेति । व्याग्वै सुरस्वती
व्याग्यज्ञः पशुवो वै पूषा पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिः पशुवः
पशुवो हि यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य तदेवैतत्सम्भृत्यात्मन्
कुरुते ॥ ९ ॥

तदाहुः । अनुद्देवैता आहुतयो ह्यन्ते ऽप्रतिष्ठिता
अदेवकास्तत्र नेन्द्रो न सोमो नाग्निरिति † ॥ १० ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । नात एकञ्च नाग्निर्वा
ऽअद्देवाम्निः प्रतिष्ठितः स युदमौ जुहोति तेनैवैता
अद्देव तेन प्रतिष्ठितास्तस्माद् सुर्वास्वेवाग्नेये स्वाहेति
जुहोति तुत एतान्याधीतयजूः पीत्याचक्षते ॥ ११ ॥

आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति । आत्मना वा ऽअग्र
ऽआकुवते युजेयेति तु मात्मन ऽएव प्रयुङ्क्ते युत्तनुते ते

* 'होमस्यैव'-इति ग । † 'स्वाहेति'-इति ग । ‡ 'रिति'-इति ग ।

ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते भवत आकूतिश्च
प्रयुक् च ॥ १२ ॥

मेधायै मुनसेऽग्नये स्वाहेति । मेधया वै मुनसाभि-
गच्छति युजेयेति ते ऽअस्यैते ऽआत्मन् देवते ऽआधीते
भवतो मेधा च मुनश्च ॥ १३ ॥

सुरस्वत्यै पूषोऽग्नये स्वाहेति । व्वाग् वै सुरस्वती
व्वाग् यज्ञः सास्यैपात्मन् देवताधीता भवति व्वाक्
पशुवो वै पूषा पुष्टिर्व्वै पूषा पुष्टिः पशुवः पशुवो हि यज्ञ-
स्तेऽस्यैते ऽआत्मन् पशुव आधीता भवन्ति तद्युदस्यैता
आत्मन् देवता आधीता भवन्ति तुस्मादाधीतयजूऽपि
नामु* ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थीं जुहोति । आपो देवीर्दहतीर्व्विश्वश-
म्भुवो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्ष । वृहस्पतये हविषा
व्विधेम स्वाहेत्येपा ह नेदीयो यज्ञस्यापाः हि कीर्त्तय-
त्यापो हि यज्ञो द्यावापृथिवी ऽउरो ऽअन्तरिक्षेति
लोकानाः हि कीर्त्तयति वृहस्पतये हविषा व्विधेम
स्वाहेति ब्रह्म वै वृहस्पतिर्ब्रह्म यज्ञ एतेनो हैया ने-
दीयो यज्ञस्य† ॥ १५ ॥

अथ यां पञ्चमीऽ सुचा जुहोति । सा हैव प्रत्यक्षं
युन्नोऽनुष्टुभा हि तां जुहोति व्याग्ध्यनुष्टुब् व्याग्धि
यज्ञः* ॥ १६ ॥

अथ युद्धूवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वा
मानयति चिः सुवेणाज्यविलापन्या ऽश्रुधि जुह्वां गृह्णाति
यत् तृतीयं गृह्णाति तत् सुवु मभिपूरयति ॥ १७ ॥

सु जुहोति । विश्वो देवस्य नेतुर्मुर्तो व्वरीत
सख्यम्† । विश्वो रायु इपुध्यति द्युम्नं व्वणीत पुष्यसे
स्वाहेति‡ ॥ १८ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । विश्वो देवस्येति
वैश्वदेवं नेतुरिति सावित्रं मुर्तो व्वरीतेति मैत्रं द्युम्नं
दृणीतेति वार्हस्पत्युं द्युम्नं हि बृहस्पतिः पुष्यस इति
पौष्णऽ ॥ १९ ॥

सैषा देवताभिः पङ्क्तिर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः
पशुः पुञ्चर्त्तवः संवत्सरस्यैतु मेवैतुयाप्नोति युद्देवताभिः
पङ्क्तिर्भवति ॥ २० ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति । व्याग्वा ऽअनुष्टुब्
व्याग्यज्ञस्तुद्यज्ञं प्रत्यक्ष माप्नोति ॥ २१ ॥

* यज्ञ - इति ग ।

† 'सख्यम् - इति ग ।

‡ स्वाहेति - इति ग ।

§ 'पौष्णऽ' - इति ग ।

तदाहुः । एता मेवैकां जुहुयाद् युस्मै कामायेतरा
 ह्युन्त ऽएतुयैव तं काम माप्नोतीति तां वै यद्येकां
 जुहुयात् पूर्णां जुहुयात्सुर्व्वं वै पूर्णः सुर्व्वं मेवैनयै-
 तदाप्नोत्यथ यत् सुवु मभिपूरयति सुचं तदभिपूरयति
 तां पूर्णां जुहोत्यन्वेवैतदुच्यते सुर्व्वास्वेव ह्यन्ते ॥ २२ ॥

तां वा ऽअनुष्टुभा जुहोति* । सैषानुष्टुप्सत्येकत्रिंश-
 दक्षरा भवति दृश पाण्या अङ्गुलयो दृश पाद्या दृश
 प्राणा आत्मैकत्रिंशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिता एता-
 वान्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः पुरुषसम्मिता यज्ञः स यावा-
 नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त मेवैनयैतदाप्नोति
 युदनुष्टुभैकत्रिंशदक्षरया जुहोति ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

अथ दीवाङ्गतीर्विधात् माह— “सर्वाणि ह वा इति । यजु-
 स्सम्बन्धात् दीवासम्बन्धिनी ‘यजूषि औद्गमणानि’ । तदुद्यमणत्व
 मेव कुत इति तद् दर्शयति— “उद्गृभ्लीते वा इति । ‘तत्’
 तदा ‘एतैः’ दीवाङ्गभूतैः सर्वैः ‘यजूषि.’ एव ; अतो ‘दीवायाः’
 प्रकरणानि ‘सर्वाणि’ अपि ‘यजूषि’ ‘औद्गमणानि’ औद्गमणीतीति ।

* ‘जुहोति’-इति ग ।

१— “औद्गमणानि जुहोति”-इति का० श्रौ० सू० ७. १. १६ ।

“द्वयहोर्भ”-इति भवम् । ‘ततः’ तेषु यजुष्यु मध्ये ‘एतानि’ एव दीक्षाङ्गतिमाधनानि आङ्गत्यादीनि ‘श्रौद्धमणानि’ उद्ब्रह्मणेऽप्यन्त मन्त्रिहितानीत्यर्थं । तत् कथं मिति, उच्यते— “आङ्गतयो हीति । तावता श्रेष्ठ्यै किं भायात मिति, तत्राह— ‘आङ्गतिर्हीति । जयाना होम्यानां च तारतम्यं माह— “परोच वा इति ॥ १ ॥

एतासां मयुद्ब्रह्मणसाधनता विभज्य दर्शयन् प्रशंसति— “ततो यानीति । ‘यानि’ आदित ‘त्रीणि’ यजूषि ‘सुवेण जुहोति’, ‘तानि’ ‘आधीतयजूषि’ आधानलिङ्गकानि, तन्मन्त्रेष्वधाधनव्यापार-लिङ्गदर्शनात् । ‘सम्पदे कामाय’ । सम्पद्यत इति ‘सम्पत्’, काम्यत इति ‘काम’, सम्पादाय स्वर्गफलाय (चेत्यर्थं । अयं मभिप्राय—^१) यथा लोके किञ्चित् फलं सिषाधयिषु आदौ तत् ज्ञात्वा, पश्चात् कामयित्वा, तत्साधनं मनुष्यायान्ते तल्लभते, एव चिभिः स्वर्गफलं माध्याय, चतुर्थेन तत्साधनं मनुष्याय, पञ्चमेन तदुद्गृहीतवान् भवतीति । अत्र चतुर्थस्य होमसाधनानभिधानेनापि पञ्चमस्य विशेषितत्वात् चतुर्थं मपि सुवेणैवेति वेदितव्यम् । पञ्चमस्य साक्षादुद्ब्रह्मणसाधनत्वं तन्मन्त्रस्यानुष्टुप्ते मिद्धं मित्याह— “अनुष्टुभा हीति । ‘अनुष्टुभा’ वाचा, मन्त्रेण साध्यत्वात् ‘वाग् यज्ञ’ । “अनुष्टुपं चतुस्ताराणि इन्द्रास्युदपादयत्”— इति सामब्राह्मणे-ऽभिधानाद् वाचोऽनुष्टुप्त्वम् ॥ १ ॥

१— पा० ८ २ इ२ सू० वा० १ ।

२— च पुस्तके नाम्नेय पाठ ।

अथ पुरातनवृत्तान्तप्रदर्शनमुखेनैतेषा स्वर्गोद्ग्रहणे साधनता
मुपपादयति— “यज्ञेन वा इति । एतत् प्रथमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठकादावाग्नेयपुरोडाशार्थवादे^१ व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

“तद्वा इति । “यथाय मिति । येन प्रकारेण देवानुष्ठित-
प्रकार जानद्भिर्द्वेषिभि ‘अय यज्ञ’ औद्गमणहोमेन ‘सम्भृत’,
‘एवम्’ एतेषा मनुष्ठानेन ‘एष’ यजमानोऽपि ‘यज्ञ’ सम्भतवान्
भवति ॥ ४ ॥

तद्गतयज्ञसङ्ख्या शक्यति— “तानि वै यज्ञेति” ॥ ५ ॥

“अथातो होमस्यैवेति । मन्त्रा व्याख्यायन्त इति शेष^२ ।
‘अग्ने’ यागानुष्ठानात् पूर्वम् ‘आ कुवते’ खलु । ‘कुवन्’-शब्देन^३
तत्प्राग्भावो मनोव्यापारो लक्ष्यते । ‘यज्ञेय—इति सङ्कल्पयतीत्यर्थ’ ।
अतो ‘यज्ञस्य’ देवकर्त्तव्य मङ्गजात सर्वं ‘सम्भृत्य’ सङ्कल्प्यात्मनैकीकृत्य
स्वात्मनि ‘कुवते’ स्थापयति ॥ ६ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “मेधायै मनस इति । “मेधयेति ।
सङ्कल्पितस्यार्थस्य धारयित्री बुद्धिर्मैधा, तथा, ‘मनसा’ च साधनेन
उभाभ्याम् ‘अभिगच्छति’ । यथा कश्चित् प्रथमं मिद् सम्यगिति
सङ्कल्प्य तत्साधनप्रकारविशेषं भवमुद्यते, तद्वदित्यर्थ ॥ ७ ॥

१— पुराणात् (१का० ईव० २ब्रा० १क०) ४०८ ए० इत्यथम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ १६ ।

३— वा० स० ४ ० १-५ ।

४— ‘कुट शब्देन’-इति च ।

द्वितीयस्य मन्त्रस्यापि होमसाधनत्वप्रसक्तौ जयता माह—
“दीक्षाया इति । ‘अनु उच्यते एव’—इति, एवकारतात्पर्यं
माह— “नेत्तिति । अत एव कात्यायनः— “द्वितीयं जपति”—
इत्युक्तवान्^१ ॥ ८ ॥

होमे द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे— “सरस्वत्या इति । “पशवो वा
इति । पशूनां पूषत्वम्, पूषगतपुष्टिधर्ममद्भावात्; पूष्योऽपि पोषक-
त्वम्, “पोषां अपुष्यत्”—इत्यादिश्रुतेः^२ सिद्धम् । पशुगतचीरादि-
साध्यत्वात् ‘पशवो यज्ञः’ ॥ ९ ॥

उक्तमन्त्रवच्येऽपि ‘अग्नये’ यदस्ति, तचाग्नेः कः प्रसङ्ग इति तद्
दर्शयितु माह— “तदाङ्गरिति । ‘अनङ्गेव’ अप्रत्यक्ष मिव ‘एताः’
तिष्ठः ‘आङ्गतयः’ ‘ह्ययन्ते’ । अस्तु को दोष इति तचाह—
“अप्रतिष्ठिता इति । किमर्थं मप्रतिष्ठिततेति, तचाह— “अदेवका
इति । यद्यपि मन्त्राकृत्याद्याः, तथापि तामां देवतास्मिन् प्रसिद्ध-
भावात् इन्द्रादिना भवितव्य मिति प्रदर्शयति— “तत्र नेन्द्र
इत्यादि ॥ १० ॥

तत्र प्रसिद्धदेवताना मभाव दर्शयितु मनुवदति— “आकृत्या

१— ‘एवकारयावय माह’—इति च ।

२— “द्वितीयं जपत्येव”—इति षा० श्रौ० सू० ७. १० ।

३— तै० सं० ७. १. ८. १ । “दृष्येय होद सर्वे दृष्यति यद्विदं
विच”-इति चैरेवोपरिष्ठात् (१०. ४. ७. ७५.) । “यदस्मिपौषं
दृष्यति तत् दृषा भवति”—इति पूष्यो निर्वचनम् । निघ १०. ७. ५ ।
“पौषा पश्य”-इति चोपरिष्ठादिरेव (५. २. ५. ८) ।

इति । “नात एकञ्चनेति । ‘अतः’ अस्मात् आकृत्या इत्येव-
मादिकात् वाक्यात् एक मपि इन्द्रादिकं देवं नोपलभामहे । इति
वदतोऽय मभिप्रायः— तेषु मन्त्रेषु आकृतिभेदादेः प्रशंसितत्वेनाग्नि
मतिविहायाय मात्सेप इति । अनड्डालपरिहार माह— “अग्निर्वा
इति । ‘सः’ यजमानः ‘यत्’ यस्मात् ‘अग्नौ’ प्रत्यक्षेण ‘जुहोति’, अत
एव ‘अग्निः’ ‘अद्वा इव’ प्रत्यक्ष मिव, अत एव ‘प्रतिष्ठितः’ च, ‘तेन’
खलु ‘एताः’ स्त्रिसोऽपि ‘अद्देव’, ‘प्रतिष्ठिताः’ च । “तत एता-
नीति । यत उक्तरीत्याग्न्यादिप्राधान्यम्, तत इत्यर्थः । इत्य मग्निं
प्रशस्यावशिष्टाकृतिप्रयुगाग्निदेवतात्रय माध्यानसम्बन्धेन प्रशंसति—
“तत एतान्याधीतयजूषीति”—इति ॥ ११ ॥

“आकृत्यै प्रयुज इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् ‘आत्मना’ बुद्धौव ‘यजे-
येति’ ‘आ कुर्वते’ सङ्कल्पयति । ‘तम्’ तत् सङ्कल्पितम् ‘आत्मनः’
एव विस्तीर्य ‘प्रयुङ्क्ते’ भवतः । प्रयुज्यत इति ‘प्रयुक्’ । उभयोरपि
बुद्धिविषयभावात् उभे अपि ‘देवते’ आकृतिप्रयुजौ, ‘अस्य’ यज-
मानस्य ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘आधीते’ आध्यानेन विषयौक्यते भवतः ।
आधीतप्रतिपादकत्वात् ‘आधीतयजूषि’-इत्युच्यते ॥

एव मुत्तरवाक्यान्यपि^१ योज्यानि ॥ ११ ॥ १२ ॥

“सरस्वत्यै पूषण इति । अत्र ‘पूषन्’-शब्दवाच्यानां पशूनां वज्रत्वात्
पृथङ्निर्दिश्यते— “पशवो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्” ॥ १४ ॥

इत्य माधीतत्वसमानधर्मसम्भवात् आहुतिचयं पृथक् विधाय,

१— “मिधायै मनसेऽग्नये खाहेत्यादीनीति (१२ क०) यावत् ।

२— ५२ प० ५ पं० दृश्यम् ।

प्रशस्य च चतुर्थी माङ्गतिं तन्मन्त्रं च विधत्ते— “अथ चतुर्थी
मित्यादि । मन्त्रवाक्यानि क्रमेणोदाहृत्य व्याचष्टे— “एषा हेति ।
‘एषा’ षड्मित्यर्थः । ‘यज्ञस्य’ ‘नेदीयः’ अत्यन्तं षड्विहितम् ।
कथम् ? यस्मात् ‘एषा अपां कीर्त्तयति’, तस्मान्नेदीयः । तत्कीर्त्तनेन
यज्ञं प्रति कथं नेदीयस्त्व मिति तत्राह— “आपो हीति ।
अभिषवसंयवनादिषाधनत्वात् अपां यज्ञत्वम् । स्पष्ट मन्यत् ॥

उक्ताङ्गतिचतुष्टयस्याज्यस्याख्याः सुवेण होमः । तथाच सूत्रम्—
“श्रौद्धमणानि जुहोति स्याख्याः सुवेणाङ्गत्यै प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अथ थां पञ्चमी मिति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥

पञ्चमस्य द्रव्य माह— “अथ यद् ध्रुवाया मान्यं परिशिष्ट
मित्यादिना । अयं मर्थः । दौर्घणीयेष्टे. सम्बन्धि ‘यदाज्यं’ ‘ध्रुवायाम्’
अवशिष्टम्, ‘तत्’ पञ्चमाङ्गत्यर्थं ‘जुङ्गाम्’ अवनयेत् । एतदेक
मवत्तम् । अथाज्यस्याख्याः सकाशात् ‘सुवेण’ जुङ्गा उपरि ‘वि.’
निनयति^२ । एव चतुरवत्त भवति । तत्र ‘यत्’ ‘द्वतीयम्’, ‘तत्’
‘आज्यविलापन्या अधि’ जुङ्गा उपरि उत्तानं सुवं निधाय यथा
पूर्वं भवति तथा सुवस्थाभित आज्येन पूरयेत् । तथाच सूत्रम्—
“जुङ्गां ध्रौव माभिच्य द्विष्य स्याख्याः सुवेण द्वतीयं सुव मभि
पूरयति”—इति^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ १६ ।

२— ‘त्रिरान्यति’—इति च ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ १० ।

तदन्यूनत्वेन 'सर्वम्', अतस्तेन सर्वफल माप्नोति । 'यत्' यदा पूर्णाङ्गतिममये 'सुवम्' अभि पूरयेत्, 'तत्' तदा, सुवेषैव होम मकृत्वा आज्येन 'सुचम्' अभिपूरयेत् । तथा कृत्वा 'ताम्' आङ्गतिं पूर्णाङ्गतिं कृत्वा जुहुयात् । तथा च सूचम्— "एता मेव वा पूर्णां जुहुयात्"—इति^१ ॥ २२ ॥

अक्षरसङ्ख्याद्वारा तं मन्त्रं प्रशंसति— "त वा अनुष्टुभेति । "दश प्राणाः"—इति । शीर्षगतसप्तच्छिद्रस्याः सप्त प्राणाः, अवाञ्चौ द्वौ, इत्यभाधारणा नव, मुख्यप्राणस्त्रैकः, इति प्राणानां दशत्वम् । 'आत्मा' देहः । 'एकत्रिंशः' पुरुषः । 'एतावान्' एकत्रिंशत्प्रमाणकः । 'पुरुषो यज्ञः'—इत्यस्योपपादनम्— "पुरुषसंमितो यज्ञ इति । यज्ञस्य पुरुषसंमितत्वं सुपरिष्ठाद् वक्ष्यते^२ । 'यावानेव यज्ञ'—इत्यस्य विवरणम्— "यावत्यस्य माचेति । 'अस्य' यज्ञस्य 'माचा' । मीयत इति माचा, अवयवसमष्टि, एकत्रिंशदात्मिका, 'अनया' "विश्वो देवस्य"—इत्यनया^३ 'तावन्त मेव' यज्ञम् 'आप्नोति' ॥ २३ ॥ ४ [१. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ० ३ १६ ।

२— अस्मिन्नेव काण्डे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

३— अष्टादशी कण्ठो द्रष्टव्या (४८ ए० ० पं०) ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो शार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहंसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्तार्धोन्^१ पञ्चसीरी^२स्त्रिदशतरुलताधेनुमौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्सां रुक्माशजिद्विपमहितरथौ सायणिः भिङ्गणार्थो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो^३ राजतं राजपूज्यः ।
श्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा^४ लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१— 'पञ्चाब्धोन्'-इति ठ ।

२— 'सप्तसीरी'-इति ठ ।

३— 'मज्जडं'-इति ठ ।

४— 'प्राज्यभुजिर्'-इति ठ ।

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

----- .

दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृ-
णाति । तयोरेन मुधि दीक्षयति यदि द्वे भवतस्तुदनु-
योर्लोकयो रूपं तुदेन मनुयोर्लोकयोरुधि दीक्षयति ॥ १ ॥

सुम्बद्धान्ते भवतः । सुम्बद्धान्ताविवु हीमौ लोकौ
तर्ङ्गसमुते पश्चाद्भवतस्तुदिमावेव लोकौ मिथुनीकृत्य
तयोरेन मुधि दीक्षयति ॥ २ ॥

यद्यु ऽएकं भवति । तुद्देपां लोकानां रूपं तुदेन मेषु
लोकेषुधि दीक्षयति यानि शुक्लानि तानि दिवो रूपं
यानि कृष्णानि तान्यस्यै यदि वेतरुथा यान्येव कृष्णानि
तानि दिवो रूपं यानि शुक्लानि तान्यस्यै यान्येव बभ्रु-
णौव हुरीणि तान्यन्तरिक्षस्य रूपं तुदेन मेषु लोकेषुधि
दीक्षयति ॥ ३ ॥

अन्तकु मु तुर्हि पश्चात् प्रत्यस्येत् । तुदिमानेव लोकान्
मिथुनीकृत्य तुद्देन मुधि दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथ जघुनेन कृष्णाजिने पश्चात् प्राङ् जान्वाक्
उपविशति । स युत्र शुक्लानां च कृष्णानां च सन्धिर्भवति
तुद्देव मभिमृश्य जपत्वूक्सामयोः शिल्पे स्थ ऽडुति यद्वै

प्रतिरूपं तच्छुल्य मृचां च साम्नां च प्रतिरूपे स्थ इत्येवै-
तदाह ॥ ५ ॥

ते वा मारभ ऽइति । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दीक्षते
स छुन्दाःसि प्रविशति तुस्मान्वक्त्राङ्गुलिरिव भवति
न्यक्त्राङ्गुलय इव हि गुर्भाः ॥ ६ ॥

स यदाह । ते वा मारभ ऽइति ते वां प्रविशामीत्येवै-
तदाह ते मा पातु मास्य यज्ञस्योद्वचु इति ते मा गोपा-
यतु मास्य यज्ञस्य सःस्थायया इत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

अथ दक्षिणेन* जानुनारोहति । शुर्मासि शुर्मं मे
यच्छेति चुर्मं वा ऽएतत् कृष्णस्य तुदस्य तुन्मानुपः शुर्मं
देववा तुस्मादाह शुर्मासि शुर्मं मे यच्छेति नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसीरिति श्रेयाःसं वा ऽएषु उपाधिरोहति
यो यज्ञं यज्ञो हि कृष्णाजिनं तुस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निहृते
तथो हैन मेपु यज्ञो नु दिनस्ति तुस्मादाह नुमस्ते ऽअस्तु
मा मा हिःसीरिति ॥ ८ ॥

स वै जघनाहुं ऽइवैवाग्र ऽआसीत् । अथ यदग्र एव
मुध्य उपविशेद्य एनं तुचानुघा हुरेद् द्रप्स्यति वा मु वा
पतिष्यतीति तथा ह्यैव स्यात् तुस्माज्जघनाहुं ऽइवैवाग्र
ऽआसीत् ॥ ९ ॥

अथ मेखुलां परिहरते । अङ्गिरसो ह वै दीक्षितान-
बुल्य मविन्दत्ते* नान्यद् व्रतादशन मुवाकल्पयंस्तु
ऽएतामूर्जं मपश्यन्सुमाप्तिं तां मध्यतु आत्मन ऊर्जं
मदधत सुमाप्तिं तथा सुमाप्नुवंस्तुथो ऽएवैपु एतां मध्यतु
आत्मन ऊर्जं धत्ते सुमाप्तिं तथा सुमाप्नोति ॥ १० ॥

सा वै शाखी भवति । मृद्ध्यसद्विति न्वेव शाखी युच
वै प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञात्तस्य यन्नेदिष्ठ
मुल्ब मासीत्ते शशास्तस्मात्ते पूतयो व्वान्ति युद्धस्य जरा-
य्वासीत्तुद्दोक्षितवुसन मुत्तरं वा ऽडुल्वं जरायुषो
भवति तुस्मादेपुन्तरा व्वाससो भवति स युथैवातः
प्रजापतिरुजायत गुर्भो भूत्वैतस्माद्यज्ञादेवु मेवैपोऽतो
जायते गुर्भो भूत्वैतस्माद् यज्ञात्† ॥ ११ ॥

सा वै त्रिवृद्भवति । त्रिवृद्भ्यन्नं पशुवो ह्यन्नं पितु
माता यज्जायते तत् तृतीयं तुस्मात् त्रिवृद्भवति ॥ १२ ॥

मुञ्जवलशेनान्वस्ता भवति । वुञ्जो वै शरो व्विरष्टु-
स्तायै स्तुकासुर्गः सृष्टा भवति सा युत् प्रसलवि
सृष्टा स्याद्यथेद् मन्था रुज्जवो मानुषी स्याद्युदपसलवि

* "दोक्षितान् न बुल्य मविन्दन् ते"—इति सा० सम्मत इति वेदर ।
इहोपरिष्ठापान्त्रावैव इदृश्यम् (४ २ १, १ १, ६ १. २६) ।

† 'यज्ञात्'—इति ग, घ ।

सृष्टा स्यात् पितृदेवत्या स्यात्तस्मात् स्तुकासुर्गः सृष्टा
भवति ॥ १३ ॥

तां परिहरते । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्युङ्गिरसो ह्येता मूर्जं
मुपश्यन्मूर्गस्रदा ऊर्जं मुयि धेह्वीति नात्र तिरुहित
मिवास्ति ॥ १४ ॥

अथ नौवि मुद्गूहते । सोमस्य नौविरसीत्युदीक्षि-
तस्य वा ऽअस्यैपुग्रे नौविर्भवत्यथाच दीक्षितस्य सोमस्य
तस्मादाह सोमस्य नौविरसीति* ॥ १५ ॥

अथ प्रोर्णुते । गुर्भो वा ऽएषु भवति यो द्दीक्षते प्रा-
वृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुखेव तस्माद्वै प्रोर्णुते ॥ १६ ॥

स प्रोर्णुते । विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येत्युभयं
वा ऽएषोऽत्र भवति यो द्दीक्षते विष्णुश्च युजमानश्च
यद्दह द्दीक्षते तद्विष्णुर्भवति यद्युजते तद्युजमानस्तस्मा-
दाह विष्णोः शुर्मासि शुर्मं युजमानस्येति† ॥ १७ ॥

अथ कृष्णविपाणाः सिचि वधीते । देवाश्च वा ऽअसु-
राश्चोभये प्राजापत्याः प्रजापतेः पितुर्दाय मुपेयुर्मुन एव
देवा उपायन् वाच मुसुरा यज्ञ मेव तुदेवा उपायन्
वाच मुसुरा अमू मेव देवा उपायन्निमा मुसुराः ॥ १८ ॥

ते देवा यज्ञ मद्रुवन् । योषा वा ऽइयं वागुपमन्त्रयस्व

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'स्येति'-इति ग, घ ।

ह्वयिष्युते वै त्वेति स्वयुं वा ह्वैवैक्षत योपा वा ऽइयं वा-
गुपमन्त्रयै ह्वयिष्युते वै मेति ता मुपामन्त्रयत सा हास्मा
ऽआरकादिवैवाग्र ऽआसूयत् तस्मादु स्त्री पुंसोपम-
न्वितारकादिवैवाग्रे ऽसूयति सु होवाचारकादिव वै म
ऽआसूयीदिति ॥ १९ ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हास्मै निपलाश मिवोवाद तस्मादु
स्त्री पुंसोपमन्विता निपलाश मिवैवु वदति सु
होवाच निपलाश मिव वै मेऽवादीदिति ॥ २० ॥

ते होचुः । उपैवु भगवो मन्त्रयस्व ह्वयिष्युते वै त्वेति
ता मुपामन्त्रयत सा हैनं जुहुवे तस्मादु स्त्री पुमांसः
ह्वयत* ऽएवोत्तमः सु होवाचाह्वत वै मेति† ॥ २१ ॥

ते देवा ईक्षुष्वकिरे । योपा वा ऽइयं वाग्यदेनं नु
युवितुहैवु मा तिष्ठन्त मभ्येहीति ब्रूहि तां तु न आगतां
प्रतिप्रब्रूतादिति सा हैनं तुदेव तिष्ठन्त मभ्येयाय
तस्मादु स्त्री पुमांसः सःस्कृते‡ तिष्ठन्त मभ्यैति तुः
हैभ्य आगतां प्रतिप्रोवाचेयं वा ऽआगादिति ॥ २२ ॥

* 'ह्वयन्त'-इति घ ।

† 'मेति'-इति ग, घ ।

‡ 'सस्कृते'-इति क, ख, वेबरदृष्टय ।

तां देवाः* । असुरेभ्योऽन्तरायंस्ताऽऽ स्वीकृत्यामावेव
परिगृह्य सर्वहूत मजुहवुराहुतिर्हि देवानाऽस या
मेवाम् मनुष्टुभाजुहवुस्तुदेवैनां तुदेवाः स्व्यकुर्वत ते-
ऽसुरा आत्तवचसो हेऽलुवो हेऽलुव इति वृदन्तः पुरा-
वभूवः ॥ २३ ॥

तुचैता मृपि वाच मूदुः । उपजिज्ञास्याऽस म्वेच्छ-
स्तस्मान्नु ब्राह्मणो म्वेच्छेदसुर्या हैपा व्यागेवु मेवैपु
द्विपताऽसपुत्राना मादत्ते व्याचुं तेऽस्थात्तवचसः पुरा-
भवन्ति यु एव मेतद्वेदुः ॥ २४ ॥

सोऽयं यज्ञो व्याच मभिदध्यौ । मिथुन्येनया स्या
मिति ताऽसुम्बभूव ॥ २५ ॥

इन्द्रो ह वा ईक्ष्वाश्वके । महद्वा इतोऽभुं जनिष्यते
यज्ञस्य च मिथुनाद्वाचुश्च युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति स
इन्द्र एव गुर्भो भूत्वैतुन्मिथुनं प्रविवेश ॥ २६ ॥

सु ह संवत्सरे जार्यमान ईक्ष्वाश्वके । महावीर्या वा
इयं योनिर्या मा मुदीधरत यद्वै मेतो महदेवाभुं
नानुप्रजायेत युन्मा तुन्नाभिभुवेदिति ॥ २७ ॥

तां प्रतिपरामृश्यावेष्ट्याच्छिनत् । तां यज्ञस्य शीर्षन्
प्रत्यदधाद्यज्ञो हि कृष्णः स यः सु यज्ञस्तत् कृष्णाजिनं

यो सा योनिः सा कृष्णविपाणाय यदेना मिन्द्र
 आवेष्ट्याच्छिनत्तुस्मादावेष्टितेव स युथैवात इन्द्रोऽजायत
 गुर्भो भूत्वैतुस्मान्मिथुनादेव मेवैषोऽतो जायते गुर्भो
 भूत्वैतुस्मान्मिथुनात्* ॥ २८ ॥

तां वा ऽउत्ताना मिव वध्नाति । उत्तानेव वै योनि-
 गुर्भं विभर्त्युथ दृक्षिणां श्रुव मुपर्युपरि ललाट मुप-
 स्पृशतीन्द्रस्य योनिरसीतीन्द्रस्य ह्येषा योनिरुतो वा
 ह्येनां प्रविशुन् विशत्युतो वा जायमानो जायते तुस्मा-
 दाहेन्द्रस्य योनिरसीतिं ॥ २९ ॥

अथोत्तिष्ठति । सुसस्याः कृषीस्कृधीति यज्ञ मेवै-
 तुज्जनयति यदा वै सुपुमं भुवत्यथालं यज्ञाय भवति
 युदो दुःपुमं भवति न तुर्ह्यात्मने च नालं भवति तुद्यज्ञ
 मेवैतुज्जनयति ॥ ३० ॥

अथ नु दीक्षितुः । काष्ठेन वा नखेन वा कण्डूयेत
 गुर्भो वा ऽएषु भवति यो दीक्षते यो वै गुर्भस्य काष्ठेन
 वा नखेन वा कण्डूयेदपास्यन्† म्रित्येत्ततो दीक्षितुः
 पामनो भवितोर्दीक्षितं वा ऽश्रुनु रेतोःसि ततो रेतोःसि
 पामनानि जुनितोः स्वा वै योनी रेतो नु हिनस्येषा

* 'नात्'-इति ग, घ ।

† 'मौति'-इति ग, घ ।

‡ 'दुपास्य'-इति क, ख, वेदवृष्टय ।

वा ऽएतस्य स्वा योनिर्भवति युत् कृष्णविषाणा तुयो ह्येन
मेया नु हिनस्ति तुस्माद्दौक्षितः कृष्णविषाणुयैव कण्डू-
येतु नान्येन कृष्णविषाणायाः ॥ ३१ ॥

अथास्मै दण्डं प्रयच्छति । वृजो वै दण्डो विरक्षु-
स्तायै ॥ ३२ ॥

श्रौदुम्बरो भवति । श्रुन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऊर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्माद्दौदुम्बरो भवति ॥ ३३ ॥

मुखसम्मितो भवति । एतावद्द्वै व्वीर्यं स यावदेव
व्वीर्यं तावांस्तुद्भवति यन्मुखसम्मितः ॥ ३४ ॥

त मुच्छयति । उच्छयस्व व्वनस्पत ऽजुर्हो मा पाच्यु-
हसु आस्य यज्ञस्योद्बुच इत्यूर्हो मा गोपायास्य यज्ञस्य
सःस्याया इत्येवैतदाह ॥ ३५ ॥

अत्र हेके । अङ्गुलीश्च न्युचन्ति व्वाचं यच्छन्त्यतो हि
किञ्च नु जपिष्यन् भुवतीति व्वदन्तस्तदु तथा नु
कुर्याद्यथा पुराञ्चं धावन्त मनुलिप्सेत तन्नानुलभेतैवु
ह सु यज्ञं नानुलभते तुस्मादमुचैवाङ्गुलीन्युचेदमुच
व्वाचं यच्छेत् ॥ ३६ ॥

अथ युद्दौक्षितः* । कृचं वा युजुर्वा साम वाभिव्या-
हुरत्यभिस्थिरु मभिस्थिर मेवैतद्यज्ञ मारुभते तुस्मादमु-
चैवाङ्गुलीन्युचेदमुच व्वाचं यच्छेत् ॥ ३७ ॥

* 'द्वित' - इति ग, घ ।

अथ यद्वाचं युच्छति । व्याग् वै यज्ञो यज्ञं मुवैतदा-
त्मन् धत्तेऽथ यद्वाचंयमो व्याहरति तुस्माद् दुहैप व्विस्तृष्टो
यज्ञः पुराङ्गवर्त्तते तुत्रो व्वैष्णवो मूचं वा यजुर्वा जपेद्
यज्ञो वै व्विष्णुस्तुयज्ञं पुनरारभते तुस्यो ह्यैपा प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३८ ॥

अथैक उद्वदति । दक्षिणतोऽयं ब्राह्मणो दक्षिणतोऽयं
ब्राह्मण इति निवेदितं मुवैन मेतत्सुन्तं देवेभ्यो निवे-
दयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैको-
ऽभूत् तुं गोपायतेत्येवैतुदाह चिच्छ्रुत्व आह चिष्टद्वि
यज्ञः* ॥ ३९ ॥

अथ यद् ब्राह्मण इत्याहु । अनङ्गेव वा अस्थ्यातः पुरा
ज्ञानं भवतीदुः ह्याह रुक्षाऽसि योपित मनुसचन्ते
तदुत रुक्षाऽस्येव रुत आदधतीत्यथाचाहु जायते यो
ब्रह्मणो यो यज्ञाञ्जायते तुस्मादपि राजुन्धं वा व्वैश्यं
वा ब्राह्मण इत्येव ब्रूयाद् ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञा-
ञ्जायते तुस्मादाहुर्नु सवनकृतः हन्यादेनस्वी ह्यैव
सवनकृतेति ॥ ४० ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दौचाज्जतीर्विधायाय कृष्णाजिनदौचा माह— “दक्षिणेनाहव-
नीय मिति । आहवनीयस्य दक्षिणे देशे द्वे कृष्णाजिने आस्तीर्य
'तयोरधि' 'एन' यजमान' 'दौचयति' । तद्गतं द्वित्व प्रशंसति—
“यदि द्वे भवत इति ॥ १ ॥

“सम्बद्धान्ते भवत इति । ते च परस्परं सम्बद्धपर्यन्तप्रदेशे
भवतः, आस्तरणे । प्रकाशं कात्यायन आह— “आहवनीयं दक्षिणेन
कृष्णाजिने मांससहिते सूतान्ते तर्धसु पश्चादामञ्जनवती निद-
धाति”-इति^१ । “तर्धसमुते”-इति । यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः
सम्बन्धो भवति, यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागो 'उते' 'परस्परं'
स्यूते भवतः, तथैकस्योपर्यपर भास्तृणुयात् । तथापस्तम्बोऽपि—
“अन्तर्मांसभ्याम्बहिलोमभ्याम्”-इति^२ ॥ २ ॥

एककृष्णाजिनपत्र मुक्त्वा प्रशंसति— “यद्यु एक मिति । 'तत्'
'एकम्' एव कृष्णाजिनं लोकत्रयात्मकम् ; अत एकेनापि दौचयेत् ।
'दिवः' द्योतमानत्वेन शुक्लरोमांशस्तद्रूपं भवति । पृथिव्याः श्यामत्वात्
कृष्णानां तद्रूपत्वम् । “यदि वेतरथेति । भूलोकस्त्रलोकयोर्मनुष्यैः
परिदृश्यमानापरिदृश्यमानत्व मपेक्ष्य वैपरीत्योपन्यासः । “यान्येवेति ।
'यान्येव' लोमानि 'बभ्रूणि' बभ्रुवर्णानि, 'हरिषितानि' हरित-

१— का० श्रौ० सू० ७. ३. २० ।

२— व्याप० श्रौ० सू० १०. ८. १२ ।

वर्णानि च दृश्यन्ते 'तानि अन्तरिक्षस्य रूपम्' "नील नभ" इति लोकप्रसिद्धे ॥ ३ ॥

"अन्तक मु तर्हीति । 'तर्हि' तस्मिन्नेककृष्णाजिनपत्रे 'अन्तक मु' अन्तप्रदेशे मेव 'पश्चात्' भागे 'प्रत्यस्येत्' सङ्कोचयेत्, सन्धि-प्रदेशेन द्विगुणीकुर्यादित्यथ । तथा च सूत्रम्—'एक चेत् पश्चात् पादद्विगुणम्'-इति^१ ॥ ४ ॥

कृष्णाजिनदीर्घार्थं मुपवेशनप्रकारं माह— 'अथ जघनेनेति । कृष्णाजिनयो पश्चाद्भागेन स्वयं मपि पश्चात् प्राडमुखो दक्षिण-जान्वाक् उपविशेत् । 'जान्वाक्' सङ्कुचितजानुक, आरुह्योपविशेदित्यर्थं । "दक्षिण जान्वाच्यास्ते पश्चादेनयो"-इति^२ सूत्रम् । आसीन तत्सन्धिस्थानं मित्यर्थं । "एव मभिमृश जपतीति । एव मित्यभिमर्शनप्रकारस्याभिनयः^३ ॥

मन्त्रस्य शिष्यपद^४ व्याचष्टे— "यदा इति । 'प्रतिरूपं प्रति-कृति । वै'-शब्देन लोकप्रसिद्धिरुच्यते । लौकिका हि हरितुरगादि-प्रतिरूपं शिष्यं मित्याहुः । शुक्लकृष्णयोरेवकर्त्तव्यप्रतिरूपत्वं तैत्ति-रीयके उक्तम्— "एष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्ल कृष्णाजिनस्यैष साधो यत् कृष्णम्'-इति^५ ॥ ५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७ ३ २१ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ २२ । 'जान्वाच' नीच भूमिस्पृष्ट इत्येति दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ २३ ।

४— वा० स० ४ ८ १ द्रष्टव्यम् ।

५— तै० स० ६ १ ३ ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे— “ते वा मिति । “गर्भो वा एष भवति” इति^१ । ‘वे’-शब्दोऽत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुच्यते । तथा चैतरेयकम्— “पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”— इति^२ । ‘ह्रन्दांसि’ गायत्र्यादीनि । ‘न्यक्ताङ्गुलिः’ मुष्टीकरणेन सङ्कुचिताङ्गुलिः^३ । उक्तसंज्ञायां सुपवेशनं प्रसिद्धगर्भसामान्येन दृढयति— “न्यक्ताङ्गुलय इव हीति ॥ ६ ॥

“स यदाहेति । उदृक्-शब्दार्थं भाह— “आस्य यज्ञस्येति । संख्याया इत्यर्थः । उत्तमा षट्क् ‘उदृक्’, तेन समाप्तिर्लक्ष्यते इति ह्यमस्तदुक्तम्” ॥ ७ ॥

अनन्तरं कृष्णाजिनारोहणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति । “चर्म वा इत्यादि । मनुष्येषु यत् ‘चर्म’-इति प्रसिद्धम्, ‘एतद्’ ‘देवचा’ देवेषु सुखहेतुत्वात् ‘गर्म’-शब्दाभिधेयम् ; अतो दैविकेन स्वरूपेण गर्मासीति^४ कृष्णाजिनस्य स्तुतिः । हिमापरिहारप्रसक्तिं दर्शयति— “श्रेयांस मित्यादिना । यज्ञाख्यश्रेयोऽतिरिक्तकमेणापराङ्गे प्रार्थन युक्त मित्यर्थः ॥ ८ ॥

१— “शुक्रशोणितं गर्भाशयस्य मात्मप्रकृतिविकारसमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते”—इति शुश्रु० १ ३३६. २० ।

२— ऐ० ब्रा० १. १. ३ । “गर्भो वा एष यदीक्षित उर्वं वास प्रीयुंते तस्माद् गर्भा प्रावृता जायन्ते”—इति च तै० सं० ६. १. ३. २ ।

३— “मुष्टी कृत्वा गर्भोऽन्तं श्रेते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”—इति च ऐ० ब्रा० १. १. ३ ।

४— पुरस्ताद् (१२ पं० २ पं०, ४२ पं० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० ४ ६. २ द्रष्टव्यम् ।

“स जघनार्द्धं इति । ‘स’ आरूढः ‘जघनार्द्धं’ कृष्णाजिनस्य पश्चाद्भागे एव ‘अपे’ प्रथमम् ‘आसीत्’ । विपचे बाध माह— “अथ यद्गम इति । ‘य’ ‘एन’ मध्यप्रदेशं आरूढं प्रयात्, अन्यं ‘द्रुष्यति’ दृष्टं कुम्भितगतिर्भविष्यति, ततः ‘पतिय्यति’ चेति ॥ ८ ॥

अथ मेखलादीनां माह— “अथ मेखला मिति । ‘परिहरति’ मध्ये परितो वेष्टयेदित्यर्थः । पुरोवृत्तान्ताभिधानेन तां मेखलां प्रशंसति— “अङ्गिरस इति । ‘बल्य’ बलाहं बलकरं वस्तु ‘नाविन्दन्’ । दौर्बल्ये कारणं माह— ‘प्रतात्’ तत्साधनात् प्रथमं ‘अन्यत्’ अशनं ‘नावाकल्पयन्’ यतः, अत इत्यर्थः । ‘ते’ ‘एताम्’ ‘ऊर्जम्’ । ‘ऊर्क्’ बलं, तत्साधनत्वात् मेखला ऊर्गित्युच्यते । ऊर्गिति विशिनष्टि— “समाप्ति मिति । सम्यगाप्यायते बलं मनयेति ‘समाप्ति’ मेखला ॥ १० ॥

तस्या उपपादानद्रव्यं माह— “सा वै शाणीति । ‘सा’ समाप्तिः ‘शाणी’ शणमयी भवेत् । ‘मृद्वी’ सुखमस्पर्शा ‘अमत्’ भवेत् । ‘इति श्वेव’ अनेन खल्वभिप्रायेण, गर्भाणां मार्दवत्वोपेक्षितत्वादित्यर्थः । शणवासमोहत्पत्तिं माह— “यत्र वा इति । ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘प्रजापति’ यज्ञसकाशादुत्पन्नः, ‘तस्य’ प्रजापतेर्गर्भभृतस्य ‘नेदिष्ठम्’ अत्यन्तसच्चिहितं ‘यदुष्व’ आसीत्, ‘ते’ ‘शणा’ अभवन् । ‘तस्मात्’ गर्भमालिन्यसम्भवात् ‘ते’ शणा ‘पूतयो वान्ति’ दुर्गन्धा

भवन्ति । उखं नाम पटसदृशं गर्भस्थान्तर्वेष्टनम्^१ । “स उखावृतो गर्भो भवति”—इत्येतदारण्यकम्^२ । प्रतिनिर्द्देशे वज्रवचनं शणापेक्षम् । जरायुर्बहिर्वेष्टनम्^३ । प्रजापतेः सम्बन्धि तत् दौचितेन धार्यं वस्तु मभूत् । उभेऽपि गर्भरूपप्रजापतिवद्दौचितस्यापि गर्भत्वात् धार्यं अभूताम् । मेखलाया वसनान्तरत्वं विधत्ते— “अन्तरं वेति । “स यथैवेत्यादि । स्पष्टम् ॥ ११ ॥

“सा वा इत्यादि । अजाव्यादिरूप मत्रं पित्रमातृपुत्रात्मना ‘विष्टद् भवति’ यतः, अतस्तदात्मकत्वात् मेखलापि त्रिगुणकर्त्तव्या ॥ १२ ॥

तस्या सुञ्जशाखाभिश्चितत्वं विधत्ते— “सुञ्जवल्गोनावस्ता इति । शरस्य वज्रावयवत्वात् रसोविवासकत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्रो वृचाय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत्”—इत्युपक्रम्य “येऽन्तः शरा अगौर्यन्त ताः शर्करा अभवन् तच्छर्कराणां शर्करत्वं वज्रो वै शर्करा.”—इति^४ । मेखलायाः केशवेणीवन्निर्माणं विधत्ते— “स्तुकासंगे सृष्टा भवतीति । ‘स्तुका’ केशवेणी, सा यथा सृज्यते, तथा सृष्टा निर्मिता भवेत् । उक्तप्रकारं प्रशंसितुं प्रकारान्तरयोर्दोष माह— “सा प्रमलवीति । ‘सा’ मेखला, ‘यत्’ यदि ‘प्रमलवि सृष्टा’

१, २— “गर्भो जरायुःकावृत उखं जहाति जम्भना”—इति वा० सं०

१८. ७६. १ स्पष्टम् ।

२— कान्दो० ब्रा० उप० ५. ८. १ । ये० ब्रा० १. १. २ । निरु० ६. ६. ७ ।

३— तै० सं० ५. २. ६. ४ । “इन्द्रो— व्यभवत् । स्फुल्लतीयं, रथसूतीयं, यूपसूतीयम् । — येऽन्तः शरा इत्यादि ।

दक्षिणपाणेर्यापारेण निर्मिता स्यात्, तदा 'यथा' येन प्रकारेण 'अन्या' सौक्य, गवादिवन्धनरज्जवो मानुष्या भवन्ति, एव मिय मपि मानुष्येव भवेत् । 'यत्' यदि 'अपसलवि सृष्टा मथ पाणिनोपरि व्याघृतेन निर्मिता स्यात्, तदा 'पिबदेवत्या स्यात्' । तस्मात् "स्तुकासर्गं सृष्टेति उपसहार ॥ १३ ॥

वन्धनमन्त्र विधाय व्याचष्टे— "ता परिहरतीति । "अङ्गिरसो ह्येता मूर्जं मिति । अत्र 'हि' शब्देन श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धिराविक्रियते । तथा च तैत्तिरीयकम्— "अङ्गिरस सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त -इत्यादि^१ । अत्र कात्यायन— 'मेखला बध्नीते वेणीं चिवृतं शणमुञ्जमिश्रा मन्तरा वासस ऊर्गंसीति -इति ॥ १४ ॥

वस्तान्तस्य समन्त्रक मुद्गूहन माह— "अथ नीवि मिति^२ । अग्रे सोमयागात् पूर्वम् । 'दीक्षितस्य' 'सोमस्य' सोमयागकर्तृत्वाद् दीक्षितो ह्युपचारेण सोम इत्याचक्षते ॥ १५ ॥

वाससा आच्छादन विधत्ते— "अथ प्रोणुत इति । 'ऊर्णुते' आच्छादयति ॥ १६ ॥

"स प्रोणुत इति । आच्छाद्यप्रदेशविशेषं सूत्रे^३ स्पष्ट उक्त— "शिर प्रोणुते विष्णो शर्मांसीति"—इति^४ । विष्णुशब्द पुरुषो-

१— अङ्गिरस०—० व्यभजन्त । ततो यदशिश्यत् त शरा व्यभवद्गूग वै शरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जं मेवावरुन्ते'-इति तै० स० ५ ४ २८ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ २६ । मन्त्रपाठस्तु वा० स० ४ १० १ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ३ २७ ।

४— मन्त्र एष— वा० स० ४ १० २ ।

क्षमे प्रसिद्धः, अत्राभिमत मर्थं माह— “उभयं वा एष इति ।
दौचणीयेष्टौ आग्नावैष्णवे हविषि विष्णुर्देवतेति तत्संस्कारसंस्कृतो
यजमानोऽपि विष्णुरित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

वस्त्रान्ते कृष्णविषाणबन्धन माह— “अथ कृष्णविषाण मिति^१ ।
‘मिचि’ सिग् वस्त्रान्त.१, तत्र वध्नीयात् । कृष्णविषाणोत्पत्त्यर्थं
माख्यायिका माह— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘प्राजापत्याः’
प्रजापतेः पुत्राः ‘पितुर्दायं’ पैतृकं धनम् । इन्द्रियेषु मध्ये ‘मन
एव देवाः’ प्राप्ताः, ‘वाचं’ वागिन्द्रियम् ‘असुराः’ । तथा यज्ञ मेव
‘देवाः’ उपगताः, ‘वाचम्’ इन्द्रियम् ‘असुराः’ । ‘अमू’ दिव मेव
‘देवाः’, ‘इमाम्’ पृथिवीम् ‘असुराः’ ॥ १८ ॥

“ते देवा इति । एवं सति देवा वाचोऽपि स्वाधीनत्वकरणाय
‘यज्ञम्’ एवम् ‘अब्रुवन्’— यज्ञ ! ‘इयं वाक्’ ‘योषा’, तं तु पुमान्;
तस्मात् ताम् ‘उपमन्त्रयस्व’ सम्भोगार्थं सङ्केतेनाङ्गय, सापि ‘त्वा’
त्वां ‘ऋचिय्यते’ आकारयिष्यति ‘इति’ अब्रुवन् । तत्तद् वृत्तान्तं
जानती श्रुतिर्ब्रूते— न केवलं तेषां वचन मेव, किन्तु ‘स्वयं वा
ह एव’ यज्ञ. स्वय मपि ‘ऐचत’ विचारितवान् । ईक्षणप्रकार
मनुवदति— “योषेति । ‘मा’ मा मपि ‘ऋचिय्यते’ अत. ‘उपमन्त्रयै’
अह मिति । उपमन्त्रिता ‘मा’ ‘अये’ प्रथमवारम् ‘आरकात्’ आर

१— का० श्रौ० सू० ७. १. २८ । मन्त्रत्वस्य — वा० सं० ४. १०. ३ ।

२— वसनस्य दशा इति यावत् ; अतएवाह स्पष्टम्— का० श्रौ० ७. १.
२६ सूत्रे ‘दशायाम्’—इति । काण्वाना मुत्तरीये बन्धन मास्त्रातम् ।

मेव आरकम्,^१ तस्मादेव । लोकदृष्टान्तकथन स्पष्टम् । जातं
वृत्तान्तं देवेभ्यो निवेदयति— “स होवाचेति ॥ १८ ॥

“ते होचुरिति । अथ पुनर्देवैर्याच्यमानो यज्ञः ‘ता मुपा-
मन्त्रयत’ । ‘सा’ अपि ‘निपलाग्न मिव’ निपतितपर्णं वृक्षादिक
मिव, तद्यथा केवलं कम्पते, एव शिरश्यालनेन ‘उवाच’ इत्यर्थः ।
अथवा पलाग्ननिपतन मिव ओष्ठचालनेनेत्यर्थः । “तस्मादित्यादि
पूर्ववत् ॥ १० ॥ ११ ॥

“ते देवा इति । द्वितीयवारे त्वाङ्गतवती आकामं वृत्तान्त
ज्ञातवन्तो ‘देवाः हि ईक्षाञ्चक्रिरे’ । कथम्? ‘इय वाक् योपा’
खलु अस्तु नामेत्यत आह ‘यत्’ यस्मात् ‘एन’ यज्ञ ‘न युविता’
न मिलितवती, अतो न विश्वमित्येत्यर्थः । एव मीचिला, हे
यज्ञ ! तवान्तिके कथं गच्छामि, किन्तु हे वाक् ! त्वम् ‘इह’
स्थाने ‘एव’ ‘तिष्ठन्त’ ‘मा’ माम् अभिगच्छ ‘इति ब्रूहि’ इत्य-
ब्रुवन् । तथा ‘ता मागता’ वाच ‘न’ अस्माक ‘प्रतिप्रभ्रूतात्’
निवेदयतु ‘इति’ च अब्रुवन् । साय्याकारिता ‘तदेव’ तत्र सङ्केत-
प्रदेशे तिष्ठन्त मेव यज्ञ मभिगता । अथ स यज्ञो वागागतेति
देवेभ्यः प्रोवाच ॥ १२ ॥

“तां देवा इति । ‘तां’ वाच ‘देवाः’ ‘असुरेभ्यः’ ‘अन्तरायन्’
तथा वर्जितानकुर्वन् । ‘स्त्रीकृत्य’ चाग्निमुख मन्तरेण स्वभोगाधोगात्
‘अग्नावेव’ ‘तां’ वाचम् ‘अनुष्टुभा’ “विश्वो देवस्य नेतु”-इत्येतया
यथा पुनरसुराणां निराग्ना भवति तथा सर्वतः ‘अजुहवुः’ । केवला

किं न स्वीकृतव्यत आह— “आङ्गतिर्हीति । आङ्गतिरूपेणाग्नौ
दत्त मेव देवानां प्रिय मित्यर्थः । अथ ‘ते असुराः’ ‘आत्तवचसः’
देवैः स्वीकृतवचसः “हे अरयः हे अरयः”—इत्युच्चारयितु मगक्ताः
“हेऽलवः हेऽलवः”—‘इति वदन्तः’ पराभूताः’ ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् वाग्विषयं नियम माह— “तच्चेति । ‘उप-
जिज्ञास्यां’ ज्ञातव्यां, सन्दिग्धां वाचम्, ‘ऊचु’ उक्तवन्तोऽसुराः । ‘स
स्वेच्छः’ सन्दिग्धार्थस्थापभ्रंशरूपस्य वचसो भाषणं यत्, तत् स्वेच्छन
मित्यर्थः । यदा य ईदृशीं वाचं वदति, स स्वेच्छः । ‘तस्मात्’ ‘न
स्वेच्छेत्’ स्वेच्छो न भवेत्, तदौया मपार्थिव्यां भाषां न ब्रूयादि-
त्यर्थः । ‘असुर्या’ असुरेष्वाहिता । उक्तार्थपरिज्ञानं प्रशंसति—
“एव सेवैष इति । ‘अस्य’ सपत्नाः, अनेन ज्ञात्रा अपहृतवचसः
सन्तः ‘पराभवन्ति’ ॥ २४ ॥

यदर्थं माख्यायिका प्रपञ्चिता, त मर्थं विधातु माह— “सोऽयं
यज्ञ इति । अभिधानप्रकारः प्रदर्शयते— “मिथुनीति । ‘सम्भूव’
सङ्गतोऽभूत् ॥ (२५ ॥

“इन्द्रो ह वा इति ।) ‘इतः’ अस्मात् ‘मिथुनात्’ ‘अभवम्’
अपत्यं यज्ञवाचोर्मिथुनात् ‘यत्’ ‘जनियते’, ‘तत्’ तस्मात् ‘सा’
सां ‘नाभिभवेत्’ ‘इति’ । एव मौचिला अन्योत्पत्तिभयात् ‘सः
इन्द्रः एव’ वाग्योन्यां स्वयं ‘गर्भो’ भूत्वा प्रविष्टः ॥ (२६ ॥

१— व्याकरणसाध्यनप्रयोजनकथनपरवार्तिकथाख्यानावसरे पातञ्जले महा-
भाष्ये पश्यन्त्यायां चैषा श्रुतिवद्भूता, परं तत्र तु ‘हेऽलवो
हेऽलवः’—इति पाठः ।

“स ह सवत्सर इति ।) तत्र सवत्सर सुषित्वा अजायत । “मा मदीधरतेति । स्वसामर्थ्याविष्करणम्, तच्च योनेर्वङ्गवीर्यत्वप्रशमनायोपयुज्यते । एतस्मात् मिथुनात् मा मनु अन्यत् महत् ‘अभवम्’ अपत्य नोत्पाद्येत, ‘यन्मा मभिभवेदिति’ ॥ (१७ ॥

“ता प्रतिपरामृश्येति ।) ‘प्रतिपरामृश्य’ योनिदेशे किमुत्पादक मिति विचार्य, ‘ताम्’ ‘आवेक्ष्य’ हस्तेनावेष्टन कृत्वा ‘अदधात्’ यज्ञगिरमि स्थापितवान् । “यज्ञो हि कृष्ण इति । ‘हि’-शब्देन “यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूप कृत्वा”— इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिरभिधीयते’ । अतः प्रसिद्धो ‘य’ ‘कृष्ण’ मृगोऽस्ति, ‘स’ एव निदानेन ‘यज्ञ’, ‘तत्’ एव यजमानेन धार्य ‘कृष्णाजिनम्’ तस्या वाचो ‘योनि’ । ‘मा कृष्णविषाणा’ यान्या । कृष्णविषाणधारणे स्निग्ध दर्शयति— “यदेना मिति । उक्तार्थज्ञ प्रशंसति— “स यथैवात इति ॥ १८ ॥

तस्या बन्धने ऊर्ध्वमुखत्वं विधत्ते— “ता वा इति । योनिर्यद्यधोमुख गर्भे विभ्रयात्, तदा पतेदेव, अत उत्तानभरण सिद्धम्, तस्माधर्म्यात् ‘ताम्’ ‘उत्तानाम्’ बध्नीयात् । बन्धनप्रकार माह— ‘दक्षिणा भुवम्’ आरभ्य ललाटस्येपदुपरिप्रदेश स्पृशेत् । अत्र सूत्रम्— “कृष्णविषाणा द्विवलि पञ्चवलि वीक्षाना दग्धार्था बध्नीते तथा कपडूयनम् उपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भुव उपरौन्द्रस्य योनिरिति’—इति । मन्त्र व्याचष्टे— “इन्द्रस्येति । ‘अत हि’

१— १ का० १ ४ १, तै० स० ६ १ ३ १, वा० स० २ १ १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ३ ८, १०, ११ । वा० स० ४ १० ४ ।

अस्या योनेः सकाशात् खलु 'प्रविशति' गर्भरूपेणेन्द्रः । गर्भप्रवेश-
निर्गमयोः साधनत्वादिन्द्रस्य योनित्वं सिद्धम् ॥ २८ ॥

तथा भूमेरुपरि समन्त्रक मुल्लेखनं विधत्ते—“अथोल्लिखतीति^१ ।
'क्षयीः' कृष्टस्यलीः समृद्धगस्याः 'कृधीति' मन्त्रार्थः^२ । 'क्षयीच्छाधि'
—इत्यत्र कस्कादित्वात् सत्वम्^३ । 'एतत्' एतेनोल्लेखनेन । स्पष्ट मन्यत् ।
'यदा वा इति । 'यदा' खलु 'सुषमं' कृष्यादिसम्पत्त्या 'सुषमं'
सुखप्रदः संवत्सरो 'भवति', तदैव यज्ञोऽनुष्ठानाय प्रभवति; यदा
उक्तवैपरीत्येन 'दुषमं' दुःखहेतुः संवत्सरो भवति, तदा 'आत्मने'
स्रग्शीररक्षणायपि न प्रभवति; का कथा यज्ञस्येति ॥ २० ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयनप्रशंसनायै साधनान्तरं निन्दति—“अथ
न दीक्षित इति । 'यः' कश्चिद् 'गर्भस्य' इति कर्मणि षष्ठी, गर्भ
काष्ठादिना विकर्षेत्, तदा स 'गर्भः' अपगच्छन् मृतिं प्राप्नुयात् ।
ततोऽन्यस्य साधनस्य दुष्टत्वात् तेन विकर्षमाणः 'दीक्षितः पामनो
भवितोः' । 'पामा' विचर्चिका, मत्वर्षीयो नः^४, तदान् भवितुं समर्थो
भवतीत्यर्थः । न केवलं दीक्षितः स्वयमेव पामनो भवति, किन्तु
तदुत्पन्नाः पुत्रा अपि तादृश भवन्तीत्याह—“दीक्षितं वा अश्विति ।
विपत्ते दोष मुक्त्वा स्वपत्ते तद्भावं दर्शयितु माह—“स्वा वा
इति । कृष्णविषाणया योनित्वात्, दीक्षितस्य गर्भत्वात्, हिमा-
भावाय 'कृष्णविषाणयैव कण्डूयेत' इति विधिः^५ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. २. २२ । २— मन्त्रस्य वा० सं० ४. १०. ५ ।

३— पा० सू० ८. २. ४८ ।

४— पा० सू० ५. २. १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७. २. २० ।

अथ दण्डेन दीक्षा विधत्ते— “अथास्मा इति । प्रहारसाधन-
त्वाद् दण्डस्य वज्रत्वम् ॥ ३२ ॥

“श्रौदुम्बरो भवतीति । ‘ऊर्क’ बलकररमरूपम् ‘अस्रम्’ ।
उदुम्बरस्योक्तारूपत्व तैत्तिरीयके आम्नातम्— ‘देवा वा ऊर्कं
अभजन्त त उदुम्बर उदतिष्ठत्’—इति^१ ॥ ३३ ॥

“मुखसम्मित इत्यादि^२ । स्पष्टम् । मुखपर्यन्तम् । प्रत्यङ्गे वीर्य-
सम्भवात् ततोऽध कण्ठादिसम्मित न कुर्यादित्यर्थ ॥ ३४ ॥

दण्डस्योच्छ्रयण समन्त्रक विधत्ते— “त मुच्छ्रयतीति^३ । उदृक्-
शब्दस्य समाप्तिवाचकत्वप्रकारोऽसहत् प्रदर्शित^४ ॥ ३५ ॥

दर्भे पावनानन्तर मुष्टीकरणवाग्यमावुक्तौ । स एव स्वाभिमत
काल । स्वाभिमतत्वञ्चात्र ‘वाच च यच्छन्ति’—इति चकारेणावगम्यते
दण्डदीक्षानन्तर तयो काल इतीम केपाञ्चित् पक्ष सुपन्दस्य तेषा
मभिप्राय भाविष्कृत्य स्वपक्ष सुपमहरति— “अत्र हेक इत्यादिना ।
‘अतो हि’ अस्माद् दण्डपहणकालादूर्ध्वकाले किञ्चिदपि ‘न जपि-
यन् भवति’, जपस्य च सर्वस्य पूर्वं मेव निष्पन्नत्वादिति भाव ।
“यथा परास्य मिति । तेषां पक्षे दोषप्रदग्राम परावृत्तस्य पुनर्पहण
दुषण्ट मिति ‘अमुचैव’ प्रागुक्ते^५ काले, दर्भपावनानन्तर मेव कर्त्तव्य
मित्यर्थ ॥ ३६ ॥

१— “उर्का अस्मात् उदुम्बर’—इति से० ब्रा० ८० ॥

२— का० श्रौ० सू० ० ४ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ० ४ ० । मन्व.— वा० श० ४ १० ६ ।

४— १२ ए० २५०, ३० ए० १५०, ६६ ए० ६५० इत्येवम् ।

५— १ ३ २५, ०० अष्टिके (३२, ३३ ए०) इत्येव ।

सूत्रे गुणान्तरं माह— “अथ यद् दीक्षित इति । वाङ्मन्य-
कारणस्य व्यर्थवचसो नियमितत्वेन ऋगादिमन्त्राभिव्याहरणसमयस्यैव
स्यैषोपादानान्मन्त्रोच्चारणकृतो न वाङ्मन्यस्य भङ्ग इति प्रागेव
कर्त्तव्यम् । कात्यायनस्तु दण्डधारणानन्तरं वाङ्मन्यमपि विकल्पे-
नोक्तवान्— “अथ वा मुष्टिकरणवाङ्मन्ये”—इति^१ ॥ २७ ॥

गृहीतवचसः पुनर्वाङ्मन्यवहारे प्राथम्येन मभिधातुं वाङ्मन्यस्य
प्रयोजनं माह— “अथ यदिति । ‘वैष्णवी मृचं’ “इदं विष्णु-
र्विचक्रमे”—इत्येवमादिकाम्^२ ॥ २८ ॥

अध्वर्युकर्त्तृकं दीक्षितावेदनं विधत्ते— “अथैक उद्धदतीति ।
‘एकः’ अध्वर्युः ‘उद्धदति’ उच्चैरावेदयति । ‘अयं ब्राह्मणः दीक्षितः’
दीक्षणीयेष्टिरूपिणाजिनादिदीक्षासंस्कारेण संस्त्रुतः ‘इति’ । ‘अयं
महावीर्यः’ इत्येतत् पूर्वं व्याख्यातम् । सूत्रे तु अध्वर्युव्यतिरिक्तेन
कर्त्ता आवेदनं मुक्तम् । “अन्यो दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्याह
त्रिरुच्चैः”— इति^३ । अन्यशब्दोऽध्वर्युमन्निकर्त्तृत्वादाध्वर्यवसमाख्यानवशात्
प्रतिप्रस्थादपरः, उच्चैरित्यनेन चानुपांशुपचः सूचितः—इति कर्त्तृपा-
थायेन व्याख्यातम् । तस्य चावेदनवाक्यस्य चिराद्वृत्तिं विधत्ते—
“विः कृत इति ॥ २९ ॥

आवेदनवाक्यगतस्य ब्राह्मणपदस्य प्रयोजनं माह— “अथ यद्

१— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४ । “आस्तमयाद् वाचं यच्छति”—इति
वाङ्मन्यकालक्षीमा य तत्रैव (१३ सू०), इष्टाप्यस्तुत्तरत्र (८१ सू०) ।

२— ऋ० सं० १. २२. १० । वा० सं० ४. १५. १. ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ४. ११ ।

ब्राह्मण इति । 'अत' 'अस्या' दौचाया 'पुरा' 'जान' जन्म 'अन
 द्वेव' अविनिश्चित मिव 'भवति' । अनद्वाले कारण माह— "इद
 द्वाङ्गरिति" । 'इद' वक्ष्यमाणम् 'आङ्' अभिज्ञा । यतो रात्रमा
 स्त्रियम् 'अनुसचन्ते' अनुसत्रवयन्ति, गर्भाधानममये 'रेत' च
 'आदधति', अतो योनितो जन्यते । ब्राह्मण इत्यस्य व्याख्यानम्—
 "यज्ञादिति । यज्ञशब्दाभिधेयात् ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मण'-
 शब्दव्यवहार । अत एव राजन्यवैश्यायोरपि दीक्षितयो "दीक्षितोऽय
 ब्राह्मण' -इत्येव ब्रूयात्^१ । यज्ञजन्मप्रशमार्थं कश्चिद्वियम माह—
 "न सवनकृत मिति । 'सवनकृत' अभिपवकर्त्तार यष्टार चैवर्णिके
 खन्यतम मपीत्यर्थ । 'सवनकृता' सवनकृतनिमित्तेन तद्वधेनेत्यर्थ ॥
 ४० ॥ ५ [१ १] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनप्रतपयप्राज्ञणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठक समाप्तः ॥

१— 'ब्राह्मण इत्येव वैश्यायन्ययोरपि, अत -इति वा० ७ ४ १७ ।
 २— "कण्डिकासङ्घा १२४"-इति च । तत्र १ प्रा० १० क०, २ प्रा०
 २१ क०, ३ प्रा० २८ क०, ४ प्रा० २४ क०, ५ प्रा० ३० क०,
 सङ्ख्यया १२४ इति लिख्यम् ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्वाचं यच्छति । सु व्वाचंयमु आस्तु ऽआस्तमयात्
तद्यद्वाचं युच्छति ॥ १ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदुं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्द्ध्येयुर्विदु ह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्युपो नाम ॥ २ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते* यज्ञः सुभरन्त्य-
थायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
द्वीक्षते व्वाग् वै यज्ञः† ॥ ३ ॥

* 'तेन'-इति क ।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

ता मुस्तमिते व्वाचं व्विसृजते । संवत्सरो वै प्रजा-
पतिः प्रजापतिर्युञ्जो ऽहोरात्रे वै संवत्सरु एते ह्येनं परि-
श्रुवमाने कुरुतः सोऽहं न दौक्षिष्ट स रुचिं प्रापत्स
यावानेवु यज्ञो यावत्वस्य माचा तावन्त मेवैतदाह्वा
व्वाचं व्विसृजते ॥ ४ ॥

तद्वैके । नुक्षचं दृष्ट्वा व्वाचं व्विसर्जयन्त्युषानुष्वास्त-
मितो भवतीति व्वदन्तस्तदु तथा नु कुर्यात् क्व ते
स्युर्युन्मेघः स्यात्तस्माद्युचैवानुष्वास्तमितं मुन्येत तुदेव
व्वाचं व्विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

अनेनो वैके व्वाचं व्विसर्जयन्ति । भूर्भुवुः स्वरिति
यज्ञ माप्याययामो यज्ञः सुन्दध्म इति व्वदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यान्तु ह सु यज्ञ माप्याययति न सुन्दधाति यु
एतेन व्वाचं व्विसर्जयति ॥ ६ ॥

अनेनैव व्वाचं व्विसर्जयेत् । व्रतं कणुत व्रतं कणु-
तामिर्ब्रह्मामिर्यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इत्येषु ह्यस्याच
यज्ञो भवत्येतद्विर्यथा पुरामिहोचं तुयज्ञेनैवैतद्यज्ञः
सम्भृत्य यज्ञे यज्ञं प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः सुन्तनोति
सुन्ततुः ह्येवास्यैतद् व्रतं भवत्या सुत्यायै चिष्कृत्व आह
चिद्विह्वि यज्ञः ॥ ७ ॥

श्रुथामि मभ्यावृत्य व्वाचं व्विसृजते । नु ह सु यज्ञ

माप्याययति न सुन्दधाति योऽतोऽन्येन व्याचं व्विस्तृज-
ते सु प्रथमं व्याहुरन्सत्युं व्याचोऽभिव्याहरति ॥ ८ ॥

अग्निर्ब्रह्मेति । अग्निर्ह्येव ब्रह्माग्निर्यज्ञ इत्यग्निर्ह्येव
यज्ञो व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति व्वनस्पतयो हि यज्ञिया
न हि मनुष्या युजेरन् यद् व्वनस्पतयो न स्युस्तस्मादाह
व्वनस्पतिर्यज्ञिय इति* ॥ ९ ॥

अथास्मै व्रतुः अपयन्ति । देवान्वा ऽएषु उपावर्तते
यो द्दौक्षते सु देवताना मेको भवति शृतं वै देवानाः
हविर्नाशृतं तस्माच्छ्रपयन्ति तद्देषु एव व्रतयति नाम्नौ
जुहोति तद्देषु एव व्रतयति नाम्नौ† जुहोति ॥ १० ॥

यज्ञेन वै देवा । इमां जितिं जिग्युर्येषा मियं जिति-
स्ते होचुः कथुन्न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति ते
यज्ञस्य रुसं धोत्वा युथा मुधु मधुकृती निर्हुयेयुर्व्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम ॥ ११ ॥

तद्वा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
युथायुं यज्ञः सुभृत एष वा ऽश्रुच यज्ञो भवति यो द्दौक्षत
ऽएषु ह्येनं तनुतु ऽएषु एनं जनुयति तद्देवाच यज्ञस्य
निर्हुतिं यद्दिदुग्धं तद्देवैतत्पुनराप्याययति युद्देषु एव

व्रतयति नाम्नौ जुहोति न हाष्याययेद्युदमौ जुहुयाञ्जु-
ह्वदु हैव मुन्येत नाजुह्वत् ॥ १२ ॥

इमे वै प्राणाः* । मनोजाता मनोयुजो दुक्षकृतवो
व्वागेवाम्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं
व्विश्वे देवा एतासु हैवास्यैतद्देवतासु हुतं भवति ॥ १३ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रतु ऽउभौ व्रीहियवावावपन्त्युभा-
भ्याः रुसाभ्यां युदेवात्र यज्ञस्य निर्द्घातं यद्विदुग्धं
तत्पुनराष्याययाम इति व्वदन्तो युद्यु व्रतदुघा नु दुहीत
यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतुं कुर्यादेतदु ह्येवास्यैता
ऽउभौ व्रीहियवावन्वारब्धौ भवत इति तदु तथा नु
कुर्यान्नु ह सु यज्ञ माष्याययति न सुन्दधाति यु उभौ
व्रीहियवावावपति तस्मादन्यतरु मेवावपेह्विविर्वा ऽअ-
स्यैता ऽउभौ व्रीहियवौ भवतः स युदेवास्यैतौ हविर्भु-
वतस्तुदेवास्यैतावन्वारब्धौ भवतो युद्यु व्रतदुघा नु
दुहीत यस्यैवातः कामयेत तस्य व्रतुं कुर्यात् ॥ १४ ॥

तद्वैके । प्रथमे व्रते सर्व्वीपधुः सर्व्वसुरभ्यावपन्ति यदि
दीक्षित मूर्त्तिर्व्विन्देद्येनैवातः कामयेत तेन भिषज्येद्
युथा व्रतेन भिषज्येद्विति तदु तथा नु कुर्यान्मानुषुः
ह ते यज्ञे कुर्व्वन्ति व्यृहं वै तुद्यज्ञस्य युन्मानुषं नेद्

वृद्धं यज्ञे करवाणीति यदि दीक्षित मूर्तिर्विन्देद्येनैवातः
कामुयेत तेन भिषज्येत् सुमार्तिर्ह्येव पुण्या* ॥ १५ ॥

अथास्मै व्रतं प्रयच्छति । अतिनीय मानुषं कालुः
सायन्दुग्धु मपररात्रे प्रातर्दुग्धु मपराह्णे व्याकृत्या ऽएव
दैवञ्चैवैतुन्मानुषं च व्याकरोति ॥ १६ ॥

अथास्मै व्रतं प्रदास्यन्नप उपस्पर्शयति । दैवीन्धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो ऽअसद्गुश ऽहुति मानुषाय वा ऽएषु पुरा-
शनायावनेनित्तेऽथाच दैव्यै धिये तुस्मादाह दैवीं धियं
मनामहे सुमृडीका मभिष्टये वर्चोधां यज्ञुवाहसः
सुतीर्या नो ऽअसद्गुश ऽहुति स यावत् कियच्च व्रतं
व्रतयिष्यन्नप उपस्पृशेदेतेनैवोपस्पृशेत् ॥ १७ ॥

अथ व्रतं व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजो
दुक्षकतवस्ते नो ऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहेति
तद्यथा व्युपदकतः हुतु मेवु मस्यैतुद्भवति ॥ १८ ॥

अथ व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशते । श्वाचाः पीता
भवत यूयु मापो ऽअस्माक मन्तुरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्य
मयक्षा अनमीवा अनागसः खुदन्तु देवीरमृता कृता-
वृध हुतिं देवान् वा ऽएषु उपावर्त्तते यो दीक्षते सु देव-

तानामेको भवत्यनुत्सिक्तं वै देवानाः हविरुथैतद् व्रत-
 प्रदो मिथ्याकरोति व्रतं मुपोत्सिञ्चन् व्रतं प्रमौणाति
 तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
 भवति न व्रतं प्रमौणाति तस्मादाह श्रात्राः पीता भवत
 यूयु मापो ऽअस्माक मन्तरुदुरे सुशेवा । ता अस्मभ्य
 मयस्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवैरमृता षट्ता-
 वृध इति स यावत्क्रियच्च व्रतं व्रतयित्वा नाभि मुपस्पृशे-
 देतेनैवोपस्पृशेत् कस्तुद्वेद युद् व्रतप्रदो व्रतं मुपोत्सि-
 ष्वेत्* ॥ १६ ॥

अथ युच मेक्ष्यन् भवति । तत् कृष्णविषाणुया लोष्टं
 वा किञ्चिद्दोषहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरितीयं वै पृथिवी
 देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमिच्छा तस्या एत-
 दुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मथायज्ञियः शरीर मभिमिहत्यपो
 मुञ्चामि न प्रजा मित्युभयं वा ऽश्रुत एत्यापश्च रेतश्च सु
 एतदपु एव मुञ्चति न प्रजा मःहोमुचः स्वाहाकृता
 इत्युद्गस इव ह्येता मुञ्चन्ति युदुदुरे गुष्टितं भवति
 तस्मादाहाःहोमुच इति स्वाहाकृताः पृथिवी मावि-
 शतेत्याहुतयो भूत्वा शान्ताः पृथिवी माविशतेत्ये-
 वैतदाह ॥ २० ॥

अथ पुनर्लोष्टं न्यस्यति । पृथिव्या सुम्भवेतीयं वै
 पृथिवी देवी देवयुजनी सा दीक्षितेन नाभिमिच्छा
 तस्या एतदुद्गृह्यैव यज्ञियां तनू मुथायज्ञियः शरीर
 मुभ्यमिक्षत्ता मेवास्या मेतत् पुनर्यज्ञियां तनूं दधाति
 तुस्मादाह पृथिव्या सुम्भवेति* ॥ २१ ॥

अथामुये परिदाय स्वपिति । देवान् वा ऽपु उपाव-
 र्तते यो द्दीक्षते सु देवताना मेको भवति न वै देवाः
 स्वपन्त्यनवरुद्धो वा ऽतस्यास्वप्नो भवत्यग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तुस्मा ऽवैतत् परिदाय स्वपित्युमे त्वः सु
 जाग्रहि व्वयः सु मन्दिपीमहीत्युमे त्वं जाग्रहि व्वयः
 स्वप्स्याम इत्येवैतदाह रुक्षा यो ऽप्रयुच्छन्निति गोपाय
 नो ऽप्रमत्त इत्येवैतदाह प्रबुधे नः पुनस्कृधीति युथेतुः
 सुप्ता स्वस्ति प्रबुध्यामहा ऽएवं नः कुर्वित्येवै-
 तदाहुः ॥ २२ ॥

अथ युच सुप्ता पुनर्नावद्रास्यन् भवति । तुदाचयति
 पुनर्मुनः पुनरायुर्म ऽआगन् पुनः प्राणः पुनरात्मा म
 ऽआगन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म ऽआगन्निति सुर्वे ह वा
 ऽएते स्वपतोऽपक्रामन्ति प्राण एव न तैरेवैतत् सुप्ता
 पुनः सुद्गच्छते तुस्मादाह पुनर्मुनः पुनरायुर्म ऽआगन्

पुनः प्राणः पुनरात्मा म ऽश्वागन् पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं
 म ऽश्वागन् । वैश्वानरो ऽश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
 दुरितादवद्यादिति तद्यदेवात्र स्वप्नेन वा येन वा
 मिथ्याकर्म्म तुस्मान्नः सुर्व्वस्मादग्निर्गोपायत्वित्येवैतदाह
 तुस्मादाह वैश्वानरो अश्रुदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु
 दुरितादवद्यादिति* ॥ २३ ॥

अथ युद्दीक्षितः । अत्रत्युं वा व्याहुरति क्रुध्यति वा
 तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणात्यक्रोधो ह्येव दीक्षितु-
 स्याग्निर्वै^१ देवानां व्रतपतिस्तु मेवैतदुपधावति त्व मग्ने
 व्रतपा असि देव ऽआ मुर्त्येष्वा^२ । त्वं यज्ञेष्ठीश्च ऽइति
 तुस्यो हैया प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्न मिथ्याकृतं
 भुवति नु व्रतं प्रमीणाति तुस्मादाह त्व मग्ने व्रतपा
 असि देव ऽआमुर्त्येष्वा^३ । त्वं यज्ञेष्ठीश्च इति^४ ॥ २४ ॥

अथ युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति । तुस्मिन् वाचयति
 रास्वे यत्सोमा भूयो भरेति सोमो ह ऽवा अस्मा ऽएत-
 द्युते युद्दीक्षितायाभिहुरन्ति स यदाह रास्वे यत्सोमेति
 रास्व न इयत्सोमेत्येवैतदाहा भूयो भरेत्या नो भूयो
 हरेत्येवैतदाह देवो नः सविता व्वसोर्दाता व्वस्वदा-

* 'दिति'- ग, घ ।

† 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

‡ 'मुर्त्येष्वा'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

दिति तयो हास्मा ऽएतत्सवितृप्रसूत मेव दुनाय
भवति ॥ २५ ॥

पुरास्तमयादाह । दूक्षित व्वाचं यच्छेति ता मुस्त-
मिते व्वाचं व्विसृजते पुरोदयादाह दूक्षित व्वाचं
यच्छेति ता मुदिते व्वाचं व्विसृजते सुन्तत्या ऽएवाह-
रेवैतद्राव्या सन्तनोत्यह्ना रात्रिम्* ॥ २६ ॥

नैन मन्युत्र चुरन्त मभ्युस्तमियात् । न स्वपन्त मभ्यु-
दियात्स युदेन मन्युत्र चुरन्त मभ्युस्तमियाद्रात्रेरेनं तुद-
न्तरियाद्यत् स्वपन्त मभ्युदियादुह् एनं तुदन्तरियान्नात्र
प्रायश्चित्तिरस्ति प्रतिगुष्यां मेवैतस्मान्नु पुरावभ्युद्यादपो
ऽभ्यवेयान्नैन मभिवर्षेदुनवक्लृप्तः ह तद्यत् पुरावभ्युद्यादु-
पोऽभ्यवेयाद्यद्वैन मभिवर्षेदुथ परिह्वालं व्वाचं व्वदति
नु मानुषीं प्रसृतां तद्यत्परिह्वालं व्वाचं व्वदति नु
मानुषीं प्रसृताम् ॥ २७ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो
निर्हुयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूषेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ २८ ॥

* 'रात्रिम्'-इति ग, घ ।

† 'प्रतिगुष्यां'-इति सा० सम्मत इति डा० वेवर ।

तद्वा ऽष्टुपीणा मुनुश्रूत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युथायुं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽष्टुयज्ञः सुभरति* यो
 धीक्षते व्वाग् वै यज्ञस्तद्युदेवाश्च यज्ञस्य निर्वीतं यद्वि-
 दुग्धं तद्वैतत् पुनराप्याययति युत् परिह्वालं व्वाचं
 व्वदति नु मानुषीं प्रसृतां न ह्याप्याययेद्यत् प्रसृतां
 मानुषीं व्वाचं व्वदेत्तस्मात् परिह्वालं व्वाचं व्वदति
 नु मानुषीं प्रसृताम् ॥ २६ ॥

स वै धीक्षते । व्वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि
 धीक्षते यज्ञो हि व्वाग् धीक्षितो ह वै नुमैतद्युधीक्षित
 इति ॥ ३० ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

गृहीतस्य वचसो विसर्गकालविधानाय पुनरनुवदति— “वाच
 यच्छतीति” ॥ १ ॥

वाग्यमन प्रशंसितु माख्यायिका माह— “यज्ञेन वै देवा
 इत्यादिना । एतत् प्राग् व्याख्यातम्” ॥ २ ॥ ३ ॥

* ‘सुभरति’—इति च पाठो दृष्टो डा० वेवरेण ।

† ‘प्रुद्यता’—इति ख, ‘प्रुद्यताः’—इति ग, घ ।

१— का० श्रौ० सू० ० ४ १३ ।

२— १ ५ १ १ (१ भा० ४०५ पृ०) ।

वाग्विमोकं विधत्ते— “ता मलामिते वाच मिति^१ । अस्तम-
यानन्तरभावित्वं वाग्विमोकस्य प्रशंसति— “संवत्सरो वा इति ।
‘एते’ एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिप्लवमाने’ पुन पुनरावर्त्तमाने ‘एन’
संवत्सरं ‘कुरुत.’ निष्पादयतः । ‘सः’ उक्तलक्षण ‘प्रजापतिः’
पुरा स्वयज्ञममये ‘अहन्’ अहनि ‘अदीचिष्ठ’ लुङ्, दीक्षितवान् ।
कृतदीचः ‘स’ प्रजापतिः, ‘रात्रिम्’ ‘प्रापत्’ प्राप्तवान् । दीक्षितो-
पलक्षितां वाचं रात्रिपर्यन्त मन्ववर्त्तयदित्यर्थः । अतस्त्वावत्पर्यन्तं
वाग्यमन कुर्वन् दीक्षितो ‘यावान्’ ‘यज्ञ’ संवत्सर-प्रजापत्यात्मको-
ऽस्ति, ‘अस्य’ च ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिरस्ति, ‘तावन्त’ सकल
मपि ‘एतत्’ एतेन नियमेन ‘आप्ला’ ‘वाचं’ विष्टष्टवान् भवति ॥ ४ ॥

वाग्विमोके केषाञ्चित् पञ्च माह— “तद्वैक इति^२ । ‘अच’
नचत्रदर्शनकाले । ‘अनुष्ठया’ सम्यगित्यर्थः । सर्वैः प्रज्ञातत्वेन सूर्यं
‘अकामितो भवतीति’ ‘वदन्तः’ । त मिम पञ्च द्रूपयति— “तदु
तयेति । ‘ति’ तथानुष्ठातारो यदि ‘मेघः’ नचचाच्छादकः ‘स्यात्’,
तर्हि ‘क स्युः’ कुच वाग्विमर्गकर्त्तारो भवेयुः । ‘तस्माद्’ ‘यत्र’
काले ‘अस्तमितम्’ ‘अनुष्ठया’ सम्यक् प्रज्ञातं, ‘मन्येत’ तदैव परि-
त्यजेत्, न नचचोदये वाग्विमर्गः ॥ ५ ॥

मन्त्रविषये केषाञ्चित् पञ्च मनूय निराचष्टे— “अनेनो हैक

१— का० श्रौ० सू० ०. ४. १४ ।

२— या० सू० १ २. ११० ।

३— “न पुरा मलामेभ्यो वाचं विष्टष्टेत्”—इति व्याप० श्रौ० सू० १०. १६. २ ।

इति^१ । यज्ञाप्यायनमन्वानथोस्तन्मन्त्रे^२ स्फुटमप्रतिभानात् 'न ह'—इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

'अनेनैवेति । 'अग्निर्ब्रह्मेत्यादि पृथग् मन्त्रो वाग्विमर्जनार्थ' । तथा च सूत्रम्— "व्रतं कृणुतेति वाग्विमर्जनं चिरुत्काग्निर्ब्रह्मेति सञ्जदिति" इति^३ । व्रतकरणं प्रशंसति— "एष हीति । 'एष' व्रताख्यं पदार्थं 'अच' दीक्षाकाले 'यज्ञं भवति' । तथा 'एतत्' एव व्रतं 'हवि' अपि भवति । 'यथा' 'पुरा' दीक्षादिव्रतात् पूर्वम् 'अग्निहोत्रम्', एव मिदम् । यथा ह्यपस्तम्ब— "न त्वेव न व्रतयेद्दग्निहोत्रस्याविच्छेदाय"—इति^४ । अत एतद्व्रताख्येन 'यज्ञेन' प्रवर्त्तमानेन चिकीर्षितं ज्योतिष्टोमं 'यज्ञ' व्रताख्यं 'समृत्य' एकीकृत्य, तत्रैव प्रतिष्ठाप्य च तं ज्योतिष्टोमं मेतेन विस्तारितवान् भवति । अत एतन्मन्त्रेऽभिगतयज्ञमन्वानसम्भवादय एव श्रेयानित्यर्थं । विहितव्रतं सुत्यादिवसपर्यन्तं कर्त्तव्यं मित्याह— 'सन्ततमिति ॥ ७ ॥

वाग्विमोकोऽग्न्यभिमुखं कर्त्तव्यं इत्याह— "अथाग्निमिति^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ४ १६ ।

२— तन्मन्त्रस्तु भूर्भुवोरिति— वा० स० ३ ५ १ ३० १, २६ ३ १ ।

३— व्रतं कृणुतेत्येको मन्त्र, अग्निर्ब्रह्मेत्यपर इति भावः । मन्त्रावतौ— वा० स० ४ ११ १, २ दृश्यौ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ ख, ग ।

५— व्याप० श्रौ० सू० १० १६ ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ७ ४ १५ क ।

सक्त मर्थं व्यतिरेकेण प्रशंसति— “न हेति । ‘अतोऽन्येन’ भृशुव-
स्वरित्यनेन^१ । मन्त्रपदानि व्याचष्टे— “स प्रथम मिति । वाग्व्यव-
हारस्मादावग्निर्नृद्धेति^२ ब्रुवन् सत्य मेवोक्तवान् भवति, “सत्यं
ब्रह्म”-इति श्रुते^३ ॥ ८ ॥

“अग्निरिति । वनस्पतेर्यज्ञार्हत्वं श्रुतिरेवोपपादयति— “न हि
मनुष्या इति ॥ ९ ॥

“अथास्मा इति । “शृतं वा इत्यादि । ‘शृतं’ पक्वम् । ‘वै’-
शब्देन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरभिधीयते । तथा च तैत्तिरीयकम्—
“यः शृतः स सदैवस्तस्मादविदहता शृतकृत्यः सदैवत्वाय”-इति^४ ।
‘तत्’ शृत चीरम् ‘एष एव’ पिवत^५ । एवकारव्युद्गमनीय माह—
“नाग्नाविति ॥ १० ॥

आत्मन्येव होम पुरातनवृत्तान्ताभिधानेन प्रशंसति— “यज्ञेन
वा इति । गतम्^६ । देवैराह्णादितस्यापि पयोव्रतस्य तदवगच्छद्भिः
पूर्वाऋषिभिः सम्भृतत्वाद्नेनापि सम्भर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

“तदा ऋषीणा मिति । ननु सर्वं मपि हविरग्नामेव ह्ययते,

१— वा० सं० ३. ५. १ ; ३०. १ ; ३६. ३ १ । .

२— वा० सं० ४. ११ २ ।

३— “यो विदग्धः स मैश्वरतो योऽशृतः स रोमो यः शृतः — सदैव-
त्वाय”-इति तै० सं० ७. ६ १ ४ ।

४— का० श्रौ० ० ४ २० छ० दृष्टयम् ।

५— १. ५. १. १ (१ भा० ३०५ ४०) दृष्टयम् ।

किं मिदं पीयत इत्याशङ्क्य दौचित्तस्याप्यग्नित्वात् सुपपादयति— “एष वा अत्रेति । ‘यज्ञ’-शब्देनात्राग्निरभिधीयते, यज्ञोत्पादकत्वाभिधानात् । अतः स्वात्माग्नौ होमेन ‘यज्ञस्य’ ज्योतिष्टोमस्य ‘यत्’ ‘निर्द्दीत’ निष्पीतम् अनुष्ठानेन विफलम्, ‘यत्’ च ‘विदग्ध’ विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलम् अङ्गम्, ‘तत्’ ‘पुनः’ आप्यायितवान् भवति । अतिरेके दोष माह— “न हेति । “जुहुदु ह्येव मन्येतेति । उक्तम् ॥ १२ ॥

देवताप्रीणनाभावात् कथं तादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यत आह— “इमे वा इति । वागादीनां मुख्यप्राणप्रवेशेन प्राणशब्दव्यवहारस्य ‘इमे प्राणाः’ वागादयः (‘मनोजाताः’) मनस उत्पन्नाः, मनोव्यतिरेकेण स्वतः प्रवृत्त्यभावात् । ‘मनोयुजः’ च स्वस्वव्यापारेषु मनसः कर्तृत्वात् । त एवं ‘दक्षकतव’ दक्षाः प्रवृद्धाः स्वस्वोचिताः क्रतवः कर्माणि येषां ते तथोक्ताः । तेषां देवता विभज्य योजयति— “वागेवाग्निरित्यादिना । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्”—इति श्रुतेः । इन्द्रिय-तदभिमानिदेवतयोरभेदव्यवहारः । यस्मात् ‘एतासु’ ‘देवतासु’ प्रीणयति, तस्मादेतासु निमित्तभृतासु स्वात्मनि ‘ऊतं भवति’ । यदा अग्नौ चेदेव कस्मिन्नेव ऊतं भवेत्, आत्मनि तु तत्तदिन्द्रियदेवतासु सर्वास्वपि ऊतं भवतीति व्याख्येयम् । तस्मात्सुहृदयान्मन्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रथमप्रतविषयक मेकेषाञ्चित् पत्र माह— “तद्देक इति । ‘प्रथमे प्रते’ प्रथमप्रताहं चीरे निर्द्दीतविदग्धयोरप्यङ्गयोराप्यायनायोभयोरपि समाधानायोभयावापे षति उभे अपि हविषी अन्वा-

रश्मे भवत इति तेषा मभिप्रायः^१ । तन्निषेधति— “तदिति ।
 उभयावापस्याप्रयोजकता माह— “न हेति । तर्हि किं कुर्यादिति,
 तत्राह— “तस्मादन्यतर मिति । अन्यतरावापपक्षे उभयान्वारम्भः
 कथं सिद्ध्यतीति, तत्राह— “हविर्वा अस्येति । दर्शपूर्णमासयोर्ग्रीही-
 यवयोर्हमयोरपि हविष्करणत् तत्रैवान्वारम्भौ भवतो न नूतने ।
 अतोऽप्रयोजकत्वादुभयोरेवापोऽनपेक्षित इत्यर्थः^२ । अतधुग्दुग्धाभावे
 किं कुर्यादित्यत आह— “यद्यु इति । यतो ग्रीहियवाग्वावन्वारम्भौ,
 ‘अतः’ अनयोर्ग्रीहियवयोर्मध्ये ‘यस्यैव’ अतं ‘कामयेत’, ‘तस्य’ एतद्
 ‘अतं’ कुर्यात्^३ ॥ १४ ॥

प्रथमव्रतविषय एवेतरेषां पक्ष माह— “तद्वेक इति । कश्चित्तु
 प्रथमव्रत एव यत् (‘सर्वोपधम्’) ग्रीहियवप्रियङ्गुगोधूमादिकं, यच्च
 (‘सुरभि’) सुगन्धि पिप्पलादि, तत् सर्वम् ‘आवपन्ति’ । तथा
 सति उत्तरत्र दीक्षितस्याक्तौ सत्यां यादृशाया अन्नैर्यदौषध मिति
 तत् कामयेत, तत् क्षीरे प्रक्षिप्य पाकं कृत्वा प्रयच्छेत् । तथा सति
 प्रथमव्रते सर्वोपधस्यान्वारम्भत्वात् अन्नाविरोधेनैव चिकित्सा कृता
 भवतीति तेषा मभिप्रायः^४ । तन्निराशये— “तदिति । तथा सति
 यथा मनुष्या औषधं क्षीरे प्रक्षिप्य प्रयच्छन्ति, तद्वदेतत् स्यात् ।

१— का० श्रौ० ०. ४. २२ सू० इत्ययम् ।

२— का० श्रौ० ०. ४. २१ सू० इत्ययम् ।

३— का० श्रौ० ०. १. १८, २३ सू० इत्ये ।

४— का० श्रौ० ०. ४. ०९ सू० इत्ययम् ।

तच्च यज्ञविरुद्धम् । अतो यद्यस्य प्रतिक्रियां कामयेत, केवल तदेव प्रयच्छेत् । यस्मात् 'समाप्तिः' यागसम्पूतिं 'पुण्या' दृष्टा, तस्माद्-
 न्वारभेनाप्यौषधेन भिषज्येदित्यर्थः । अनेनैवार्त्तिभावेऽपि सर्वौषध-
 पक्षो निरस्त आर्त्तरेवोपेक्षितत्वात्, सर्वप्रक्षेपाभावेऽपि तत्सम्भवात् ।
 अत्र सूत्रम्— “प्रथमे व्रते श्रौहियवयोरन्यतर मावपत्युभावेके
 एकतरव्रत मदोहे^१ सर्वौषध सर्वसुरभि चैके”-इति^२ । आवपेदिति
 शेषः ॥ १५ ॥

“अथास्मा इत्यादि । मानुषकास्त्रातिक्रान्तौ कौ कास्त्राविति,
 तौ दर्शयति— “साथन्दुग्ध मित्यादिना^३ । “व्याहृत्या एवेति ।
 “व्याहृति” व्याकरणम्, देवमानुषयोर्विभाग इति यावत् ॥ १६ ॥

अध्वर्युकारयित्क यजमानकर्त्तृक सुदकोपस्पर्शन विधत्ते—
 “अथास्मै व्रत मिति” । श्रौकिकाश्रनाय हस्तावनेजनव्यापृतये मन्त्रे-
 णानेजन युक्तम्, तत्रापि पयोव्रतस्य दीक्षितविषयत्वेन देवाश्रन-
 त्वात् “देवीं धिय मिति” मन्त्रो युज्यत इत्यर्थः । प्रकरणात्
 पयोव्रत, एव हस्तप्रक्षालनेऽप्य मन्त्र इति प्राप्तौ सर्वव्रतावनेजन-
 साधारणता माह— “स यावदिति ॥ १७ ॥

समन्वक व्रतपान विधत्ते— “अथ व्रत व्रतयतीति^४ । मनो-

१— “तद्व्रत मदोह”-इति मुद्रित का श्री सू पाठ ।

२— का० श्री० सू० ० ४ २१-२४ ।

३— का० श्री० सू० ० ४ ३०, ३१ ।

४— का० श्री० सू० ० ४ ३२ ।

५— वा० स० ४ ११ ३ ।

६— का० श्री० सू० ० ४ ३१ ।

जातादयो व्याख्याताः^१ । यथा अन्यत्र यागे वषट्कारेण दत्तं हवि-
 ऊतं भवति, एव मस्य समन्वकं व्रतं स्वाहाकृतत्वात् ऊत मेव,
 भवतीत्यर्थः^२ ॥ १८ ॥

“अथ व्रतं व्रतयित्वेति^३ । समन्वकनाभ्युपसर्गनस्य प्रयोजन
 माह— “देवान् वा इत्यादिना । देवार्थस्य हविषः स्कन्दनायो-
 ग्यत्वाद् दौचित्यापि देवत्वाद् व्रतप्रदानेऽप्यध्वर्योः प्रमादात् स्कन्द-
 नादेः सम्भवात् यज्ञदोषः सम्भाष्येत, तस्यायं मन्त्रः^४, प्रायश्चित्त
 मित्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पयसा मितस्ततः पतनराहित्येन शीघ्र-
 पीतत्वस्योद्गरान्तःप्रवेगस्य च प्रार्थनात् उदकोपसर्गनमन्त्रवत्
 नाभ्युपसर्गनमन्त्रस्यापि सर्वव्रतसाधारण्य माह— “स यावत् किय-
 दिति । नाभ्युपसर्गनात्मकप्रायश्चित्तस्य सर्वत्र कर्त्तव्यत्वे कारण
 माह— “कस्तदिति । ‘उपोत्सिञ्चेत्’ सर्वतो विकिरेत् ॥ १८ ॥

दौचित्यस्य मूत्रोत्सर्गं विशेष माह— “अथ यचेति । ‘यच’
 यस्मिन् प्रदेशे ‘मिच्छन्’ भूचमेकं करिष्यन् भवति । ‘किञ्चिद्वा’
 लोघ्नाभावे तत्सम्बन्धि मृदादिकं वा ‘कृष्णविषाणया’ ‘उपहन्ति’
 उपाददौतेत्यर्थः ; “लोघं वा किञ्चिद् वा”-इति^५-सूत्रात् । तत्र
 मन्त्र माह— “इयं त इति^६ । व्याचष्टे— “इयं वा इति ।
 पृथिव्या देवयजनार्हत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः । मेहनमन्त्र माह—

१— पुरस्तात् (६४ पृ०) १३—कण्ठीभाष्ये द्रष्टव्याः ।

२— वा० सं० ४. ११. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ०. ४. ३५ ।

४— वा० सं० ४. १२. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ४. ३६ ।

६— वा० सं० ४. १३. १ ।

“अपो मुञ्चामीति^१ । ‘अत’ अस्मान्मूत्रद्वारात् अत्रेतसोरुभयोरपि निर्गमसम्भवात् एव मुञ्चामि न प्रजोत्पादक रेत इति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थं । अतोऽनेन मूत्र कुर्यादिति विधिरुच्येय । तथा च कात्यायन— ‘अपो मुञ्चामीति मेहतीति^२ । द्वितीयभाग व्याचष्टे— ‘अहोमुच इति । देहान्तर्गतेन पापेन सहैवैता मूत्ररूपा अपो मुञ्चन्ति खलु मूत्रयितार तस्मादहोमुच इति पठेत् । ‘स्वाहाकृता’—इत्यस्य तात्पर्याभिधान स्पष्टम् ॥ २० ॥

“अथ पुनरिति । स्त्रीकृतस्य लोष्टस्य पुन प्रक्षेपमन्त्रब्राह्मण पूर्ववद् व्याख्येयम् । हे स्त्रीकृतलोष्ट । त्व ‘ष्टयिव्या’ ‘सम्भव’ मङ्गतो भवेत्यर्थं । एतन्मन्त्रपाठेन^३ चा पूव यज्ञिया तनू स्त्रीकृता, सा पुन स्थापिता भवति^४ ॥ २१ ॥

दौक्षितस्य स्थापकाले अग्नये परिदान माह—“अथाग्नय इति । ‘परिदान रक्षणार्थं दानम् । परिदाने प्रसक्ति दर्शयति— “देवान् वा इत्यादिना । अत्र ‘अग्ने त्वम्—इति^५ एतन्मन्त्रपाठ एव परिदानम् । पूर्वाङ्गस्य तात्पर्यं माह—‘अग्ने त्व मिति । हे ‘अग्ने!’ ‘त्व’ ‘सुजागृह्णि मम भयपरिहाराय सुष्टु विनिद्रो भवेत्यर्थं । ‘मन्दिषीमहि’—इत्यस्य तात्पर्याभिधान ‘स्वस्थाम’—इति । स्थापविधाते सति मोदस्यैवाभावादेव प्रार्थते । “अप्रयुच्छन्—

१— वा० स० ४ १२ २ ।

२— का० श्रौ० सू० ० ४ ३० ।

३— वा० स० ४ १३ ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ० ४ ३८ ।

५— वा० स० ४ १४ १ ।

इत्यस्य तात्पर्याभिधानम् 'अप्रमत्तः'—इति । "युष्मद् प्रमादे" १ ।
 "यथेत इति । 'इतः' अस्मात् स्थानात् स्थापानन्तर 'स्वस्ति' चेमेण,
 प्वरशिरोव्यथादिराहित्येन यथा 'प्रबुद्ध्यामहे', तथा 'कुर्विति'
 मन्त्रभागः 'आह' इत्यर्थः १ ॥ १२ ॥

दौचित्यस्य स्थापानन्तरं प्रबोधे सति पुनर्निद्राया अप्राप्तौ तदा
 समन्तकं जपं विधत्ते— "अथ यवेति । 'यच' यस्मिन् काले 'तत्'
 तदा मनश्चादेः पुनःप्राप्तिमर्थनाय । तदपगमनप्रसक्तिं दर्शयति—
 "सर्वे ह वा इति । 'प्राण एव' 'न', अपक्रामतीति शेषः । प्राण-
 स्थाप्यपगमे सर्वात्मना मृतिप्रसङ्गात् प्राणस्थानपगमाभिधानम् ।
 'प्राणः' प्राणेंद्रियम् । 'आत्मा' बुद्धिः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं
 माह— "वैश्वानर इति" । 'स्वप्नेन वा' साधनेन 'येन वा' अन्ये-
 ष्विन्द्रियद्वारा मलनिर्गमनादिनिमित्तेन 'मिथ्या' अशास्त्रीयम्, 'अकर्म'
 कृतवन्तः सन् । स्पष्ट मन्यत्" ॥ १३ ॥

"अथ यदित्यादि । 'अप्रमत्तं' व्रतं दौष्ट्यं, व्रतविरोधि व्यर्थं
 वचनं भवित्वात्, क्रोधं करोति 'वद', 'तत्' तेनोभयेन 'मिथ्या-
 करोति' । तावता को दोष इत्यत आह— 'व्रतं प्रमीणाति'
 हिनस्ति । क्रोधस्य दौचित्येन वर्ज्यता माह— "अक्रोधो हीति ।
 "अग्निर्वा इत्यादि । व्रतहिंसासमाधानाय 'एतत्' एतेन, "व मग्ने

१— भा० प० २१४ धा० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ४ १६ ।

३— वा० सं० ४. १५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ४. ४. १ ।

व्रतपा”-इत्यनेन^१ साक्षाद् व्रतपतिम् (‘त मेव’) अग्नि मेव
(‘उपधावति’) रक्षणाय प्राप्तवान् भवति । अत्र सूत्रम्- “त मग्न
इत्याह क्रुद्धा, अमृत्य वा घ्याहृत्य”-इति^२ ॥ १४ ॥

दौचित्तस्य यज्ञार्थगवादिधनलाभे वाच्य मन्त्र विधत्ते- “अथ
यद् दौचितायेति^३ । ‘अभिहरन्ति’ धनं प्रयच्छन्ति । ‘वाचयति’
अध्वर्यु^४ । दाने सोमसम्बन्धस्य क प्रसङ्ग इति, तत्राह- “सोमो
ह वा इति । ‘अस्मै दौचिताय’ ‘एतत्’ धनं खलु ‘युते’ मिश्र-
यति, ‘इयत् तदिति’ प्रदेयं धनं हस्तेनापि नीयते^५ । द्वितीय-
भागस्य तात्पर्यं माह- “आ नो भूय इति । न केवलं मिथत्परि-
मितं मेव, किन्तु ततो ‘भूय’ अन्यदपि ‘आहर’ इति, मन्त्र
‘आह’ इत्यर्थं । “देवो न इत्यादि । एतन्मन्त्रभागपाठेन सवित्रा-
भ्यनुज्ञातत्वात् लब्धं धनं दक्षिणाहं भवतीत्यर्थं ॥ १५ ॥

“पुरास्तमयादित्यादि । अस्तमयोदयकालयोः प्रतिदिवसं सन्ध्या
भापतत प्रागेव “दौचित्त ! वाच यच्छ”-“इति” सम्येष अध्वर्युर्भूषात् ।
अस्तमिते उदिते च तस्या वाचो विघर्जनं मिति स्नातगव्यप्रदर्शन-
म्- “अहरेवैतदिति^६ ॥ १६ ॥

अस्तमयोदयकाले दौचित्तस्य स्नानादन्यत्र सञ्चारं स्नाप च

१- वा० स० ४ १६ १ । २- का० श्रौ० सू० ० ५ १, २ ।

३- का० श्रौ० सू० ० ५ १, ४ ।

४- तन्मन्त्रपाठस्तु-वा० स० ४ १६ २ ।

५- विशेषतस्तु तै० स० १ २ २ २ सा० भा० प्रत्ययम् ।

६- का० श्रौ० सू० ० ४ १० ।

निषेधन्ति— “नैन मिति । विपक्षे बाध माह— “सं यदिति ।
 राक्षेरङ्गस्य सायस्यात कालयोरुभयोरुपक्रमरूपत्वात् अन्यत्र सञ्चार-
 स्वापयोः करणे कृच्छ्रयोरपि तयोः सकाशादय मन्तरितो भवती-
 त्यर्थः । “न प्रायश्चित्तिरस्तीति” । प्रायश्चित्तस्य निषेधेन सञ्चारस्वापे-
 योर्निषेधस्यावश्यकत्वं मुक्तं भवति । यस्मादेवं तस्मात्, ‘एतस्मात्’
 सञ्चारस्वापात् ‘प्रतिगुण्य मेव’ रक्षेणं कर्त्तव्यं मेवेत्यर्थः । दीक्षितस्याव-
 भ्यपर्यन्तं जलावगाहनं भभिवर्षणं च वर्जनीयं मित्याह— “न
 पुरावभ्यादिति । यागान्तेऽनुष्ठेयस्य अवभ्याभिषेकस्य दीक्षितता-
 विमोचनार्थत्वात् ततः प्रागेव जलावसेचनस्य दीक्षाविधीतकत्वात्
 तत् ‘अनवकृप्तम्’ अविहितं मित्यर्थः । अभिवदनप्रसूते भत्यपि
 देवी^१ मेव वाचं वदेन्न मानुषं मित्याह— “अथ परिक्काल मिति ।
 ‘परिक्कालम्’ परिणीतां संस्कृता मित्यर्थः । “इल ह्यल चलने”^२ ।
 ‘प्रसृतां’ सर्वत्र व्याप्ताम्, ‘मानुषीं’ केवलसर्वमनुष्यसाधारणीम्, न
 वदेत् । तथा चापस्तम्ब— “परिणयेन मानुषीं वाचं वदति”—
 इति^३ ॥ २७ ॥

१— का० श्रौ० सू० ७. ५. १० । ‘यत्र एवात्र कर्त्तव्यो यथापराधो न
 भवति, मात्र प्रायश्चित्तिरस्ति’—इति चात्र वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ५. ५ ।

३— ‘देवी मेव वाचं वदेत् अर्थपरिक्कालनपरिणीतां संस्कृता मित्यर्थ’—
 इति छ-पाठः ।

४— आ० पं० ८०७, ८०८ धा० ।

५— चाप० श्रौ० सू० १०. १२ ६ ।

एतदेव प्रशंसितु सुपोहात माह— “यज्ञेन वा इत्यादिना ।
एतदमहद् गतम्^१ ॥ १८ ॥

“तदा इति । औपोहातिक माह— “एव वा इति ।
यज्ञायाधनरूपत्वेन प्रशस्तत्वात् परिङ्गलवाग्ध्ववहारः कर्त्तव्य
इत्यर्थः^२ ॥ १९ ॥

वाचं यज्ञसाधनत्वेन प्रशंसति— “स वै धीक्षित इति^३ । प्रसङ्गाद्
दीक्षितशब्दं निर्वक्ति— “धीक्षितो^४ ह वा इति । ‘यत्’ यस्मात्
‘दीक्षित इति नाम’, तादृशी दीक्षा वाक्साधेति वाक्श्रुति ॥
३० ॥ १ [१. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— १. ५ १. १ (१ भा० ४०३ ए०) ।

२— ङा० औ० छ० ७ ५. ६ । ‘परिङ्गल कोमलम्, मद्गु वचनम्’—इति

३— ‘दीक्षित इति’—इति छ, च ।

[तत्र या० ३० ।

४— ‘धीक्षितो’—इति छ, च ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्) ॥

आदित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । देवा ह वा
अस्यां यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्तरीयुः सा हैपा
मियुं यज्ञं मोहयुञ्चकार कथन्तु मयि यज्ञं तन्वाना
मां यज्ञादन्तरीयुरिति तुः ह यज्ञं न प्रजन्तुः ॥ १ ॥

ते होचुः । युन्वस्या मेव यज्ञं मृतःस्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ २ ॥

ते होचुः । अस्या मेव यज्ञं तन्वाना इमां यज्ञादन्त-
रगाम सा न इयु मेव यज्ञं ममूमुहदिमा मेवोपधावा-
मेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यन्तु त्वय्येव यज्ञं मृतःस्महि कथं नु
नोऽमुहत् कथं न प्रजानीम इति ॥ ४ ॥

सा होवाच । मय्येव यज्ञं तन्वाना मां यज्ञादन्तर-
गात सा वोऽह्मेव यज्ञं ममूमुहं भागन्तु मे कल्पयताय
यज्ञं द्रक्ष्यथाय प्रजास्ययेति ॥ ५ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । तुवैव प्रायणीयस्तुवोदयनीय
इति तुस्मादेपु आदित्य एव प्रायणीयो भवत्यादित्य
उदयनीय इयुः होवादितिस्ततो यज्ञं मपश्यंस्तु मत-
न्वत ॥ ६ ॥

स यदादित्यं चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति । यज्ञस्यैव

दृष्ट्यै यज्ञं दृष्ट्वा क्रौणानि तुं तनवाऽऽहुति तुस्मादादित्यं
 चरुं प्रायणीयं निर्व्वपति तद्वै निरुक्तः हविरासीद्-
 निष्ठा देवता* ॥ ७ ॥

अथैभ्यः पुथ्या स्वस्तिः प्रारोचत । तु मयजन् वाग्
 वै पुथ्या स्वस्तिर्व्व्याग्यन्नस्तुद्यज्ञु मपश्यंस्तु मतन्वत ॥ ८ ॥

अथैभ्योऽग्निः प्रारोचत । तु मयजन्त्स युदामेयं
 यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वै शुष्कं यज्ञस्य तुदामेयं तुदपश्यं-
 स्तुदतन्वत ॥ ९ ॥

अथैभ्यः सोमः प्रारोचत । तु मयजन्त्स युत्सौम्यं
 यज्ञस्यासीत्तुदपश्यन्वद्वा ऽश्वाद्दुं यज्ञस्य तुत्सौम्यं तुद-
 पश्यंस्तुदतन्वत ॥ १० ॥

अथैभ्यः सविता प्रारोचत । तु मयजन् पशुवो वै
 सविता पशुवो यज्ञस्तद्यज्ञु मपश्यंस्तु मतन्वताथ यस्यै
 देवतायै हविर्निरुक्त मासीत्ता मयजन् ॥ ११ ॥

ता वा ऽएताः† । पुञ्च देवता यजति यो वै सु यज्ञो
 मुग्ध आसीत् पाङ्क्तो वै सु आसीत्तु मेतुभिः पञ्चुभि-
 र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १२ ॥

अतुवो मुग्धा आसन् पुञ्च । तुनेतुभिरेव पञ्चुभि-
 र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १३ ॥

* 'देवता'-इति ग, घ ।

† 'ऽएता'-इति ग, घ ।

दिशो मुग्धा आसन् पुञ्च । ता ऽएताभिरेव पञ्चभि-
र्देवताभिः प्राजानन् ॥ १४ ॥

उदीची मेव दिशम् । पुथ्यया स्वस्त्या प्राजानंस्तुस्मा-
दुत्रोत्तरा हि व्याग्* वदति कुरुपञ्चालवा व्याग्ध्येपा
निदानेनोदीचीः५ ह्येतया दिशं प्राजानन्नुदीची ह्येतस्यै
दिक्† ॥ १५ ॥

प्राची मेव दिशम् । अग्निना प्राजानंस्तुस्मादग्निं
पश्चात् प्राञ्च मुद्दृत्योपासते प्राचीः५ ह्येतेन दिशं प्राजा-
नन् प्राची ह्येतस्य दिक्‡ ॥ १६ ॥

दक्षिणा मेव दिशः५ । सोमेन प्राजानंस्तुस्मात् सोमं
क्रौतुं दक्षिणा परिवहन्ति तुस्मादाहुः पितृदेवत्यः सोम
इति दक्षिणाः५ ह्येतेन दिशं प्राजानन् दक्षिणा ह्येतस्य
दिक् ॥ १७ ॥

प्रतीची मेव दिशः५ । सवित्रा प्राजानन्नेष व्यै
सविता यु एष तुपति तुस्मादेपु प्रत्युद्धेति प्रतीचीः५
ह्येतेन दिशं प्राजानन् प्रतीची ह्येतस्य दिक् ॥ १८ ॥

ऊर्द्धा मेव दिशम् । अदित्या प्राजानन्नियं वा
ऽअदितिस्तुस्मादस्या मूर्द्धा ओपधयो जायन्त ऽऊर्द्धा

* 'दुत्रोत्तरा व्याग्'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेङ्कट ।

† 'दिक्'-इति ग, घ ।

‡ 'दिक्'-इति ग, घ ।

व्वनस्पतय ऊर्द्धाः ह्येतया दिशं प्राजाननूर्द्धा ह्येतस्यै
दिक्* ॥ १९ ॥

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यम् । बाहू प्रायणीयोदयनीया-
वभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य मेते
हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ २० ॥

तदाहुः । युदेव प्रायणीये क्रियेत तुदुदयनीये
क्रियेत युदेव प्रायणीयस्य बर्हिर्भवति तुदुदयनीयस्य
बर्हिर्भवतीति तुदपोद्धृत्य निदधाति† ताः स्थालीः
सुक्षामकर्षां प्रमृज्य मेक्षणं निदधाति† यु ऽएव प्राय-
णीयस्यर्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति
तद्युदेतुत्समानुं यज्ञे क्रियते तेन बाहू सदृशौ तेन
सुरूपौ ॥ २१ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । काम मेवैतुर्द्धिरनुप्रहुरेदेवं
मेक्षणं निर्णिज्य स्थालीं निदध्याद्यु ऽएव प्रायणीयस्य-
र्त्विजो भवन्ति तु ऽउदयनीयस्यर्त्विजो भवन्ति युद्यु ते
व्विप्रेताः स्युरुप्यन्यु ऽएव स्युः स यद्द्वै समानीर्द्धेवता
युजति समानानि हवीःपि भवन्ति तेनैव बाहू सदृशौ
तेन सुरूपौ ॥ २२ ॥

* 'दिक्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'निदधति'-इति क, डा०-वेबर दृष्टय ।

स वै पुञ्च प्रायणीये देवता* युजति । पुञ्चोदयनीये
तस्मात् पुञ्चेत्यादङ्गुलयः पुञ्चेत्यात्तच्छुंष्वन्तं† भवति न
पुत्रीः संयाजयन्ति पूर्वाङ्गं‡ वा ऽश्रुन्वात्मानो बाहू पूर्वाङ्गं
मेवैतद् यज्ञस्याभिसंस्करोति तस्माच्छुंष्वन्तं‡ भवति न
पुत्रीः संयाजन्ति ॥ २३ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

एवं वाग्यमनादयो दीक्षितधर्मा उक्ताः; अवशिष्टासु दीक्ष-
णीयसु अनुष्ठेयां प्रायणीयेष्टि^१ संविधत्ते—“आदित्यं चरं प्रायणीय
मिति । अदितिर्देवता अस्थेति आदित्यः; न त्वादित्यो देवता
अस्थेति; उत्तरत्रादितेः मस्त्रयमानत्वात् । मास्य देवतेत्यर्थं प्राग्दी-
व्यतीयो षः^२ । प्रारभतेऽनेन सौमिकं कर्मेति प्रायणीयः । तथाच
तैत्तिरीयकम्—“स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपप्रयन्ति यत् प्रायणी-
यस्तत् प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”— इति^३ । अत्र तद्धितश्रुत्यव-
गतद्रव्यदेवतानुबन्धान्यथानुपपत्त्या यागे परिकल्प्ये मति इतराङ्ग-

* ‘देवता’—इति ग, घ ।

†, ‡ ‘शुंष्वन्तं’—इति ग, । ‘शुंष्वन्तं’—इति घ ।

१— “दीक्षान्ते प्रायणीयम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ५. १३ ।

२— पा० सू० ४. २. २४, ४. १. ८३, १५ ।

३— स्यादत्र “एतरेयकम्”—इति पाठः ।

४— ऐ० ब्रा० १. २. १ इत्यथम् ।

त्वाच्चोदकप्राप्तस्य निर्वापस्य निर्वपतिरनुवादः, “मौर्यं चरुं निर्वपेत्”
—इतिवत् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विधाने विधेयद्वैविध्यात्
वाक्यभेद इति वाच्यम्, कर्मणोऽप्राप्तत्वेन तदुभयविशिष्टस्य तस्यैव
विधेयत्वात् । अथाग्नेयाष्टाकपालोपोद्घातत्वेन तथाकृतं मोह सुपत्य
स्यति— “देवा ह वा इत्यादिना । “यज्ञं तन्वाना इत्यादि ।
अत्रेदमा सर्वदा सर्वजगमस्रिद्धिता पृथिवी परामृशते । ‘अस्यां’
पृथिव्यां ‘यज्ञं’ विस्तारयन्तो ‘देवाः’, ‘इमां’ पृथिवीं ‘यज्ञात्’
‘अन्तरीयुः’ अन्तरितां भागरहिता मकुर्वन् । ‘सा’ ‘इयं’ पृथिवी
‘एषां’ देवानां ‘यज्ञं मोहयाञ्चकार’ यज्ञविषयं मोहं जनयामास,
यज्ञो यथा देवैर्न ज्ञायते तथा कृतवतीत्यर्थः । “कथन्नु मपीत्यादि ।
तस्या अभिप्रायवर्णनम् । एवं मोहने सति ते च देवा यज्ञं न
प्रज्ञातवन्तः ॥ १ ॥

तदनन्तरं देवैर्विचारपुरस्सरं तदप्रज्ञानकारणं निर्णीतम्,
तद्दर्शयति— “ते होचुरिति । “अतस्मद्हीति । अतनिश्चये, तन्न
मकार्षीत्यर्थः । “तनु विस्तारे” —इत्यस्मात्सुडि क्कान्दस इडभावः ।
‘कथं नु’ केन खलु कारणेन ‘नः’ अस्माकं यज्ञं ‘अमुहत्’ मुग्धः,
अदृश्याऽभूदित्यर्थः । सुडि घुवादित्वादङ् ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । “अन्तरगामेति । अन्तरिता मरुभ्रष्टि । “इणो
गा सुडि” —इति^१ गादेशः । “गातिस्त्रा” —इति^२ सिचो लुक् । “सा
न इति । ‘सा’ ‘इयम्’ पृथिवी ‘एव’ कृतापराधानां ‘नः’ अस्माकं

१— त० उ० १ धा० ।

२— पा० सू० १ १ ५५ ।

३— पा० सू० २. ४. ४५ ।

४— पा० सू० २. ४. ७० ।

‘यज्ञम् अमूसुहत्’ यज्ञविषयं मोह मज्जानं प्रापयदित्यर्थः । मोह-
घतेर्लुङि “णिञ्चिद्भुभ्यः”-इति श्लेषादेशः । ‘इमा मेव’ पृथि-
वीम् ‘उषधावाम’ कृपेन हविर्भागिनोपगच्छामेत्यर्थः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘यत्’ यस्मात् हे अदिते । ‘त्वय्येव यज्ञम्
अतस्माद्दि’ । ‘कथं तु’ कस्मात् कारणात् ‘नः’ अस्माकं यज्ञः ‘अमु-
हत्’ मोहविषयोऽभूत्, वयं च किङ्कारणं ‘न प्रजानीमः’ । ‘इति’-
शब्दः प्रश्नसमाप्तौ ॥ ४ ॥

“मा होवाचेति । हे देवाः ! यूयं ‘मां’ ‘यज्ञात्’ ‘मा अन्त-
रगात्’ अन्तरितां भागरहितां मा कृणुध्वम् । यत एवम्, अतः
कारणात् ‘अह मेव’ ‘वः’ युष्माकं ‘यज्ञम्’ ‘अमूसुहम्’ मोहं
प्रापितम् । येन भागेन ‘यज्ञं’ ‘द्रक्ष्यथ’, तं ‘भागं’ मदर्शयन् कल्पयत ।
‘अथ’ अनन्तरम् । एवं मोहापसरणाद् यदा चैवं दर्शनविषयो
यज्ञो जातः, अनन्तरं तं प्रकर्षेण ज्ञास्यथेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

एव मदितिदेवतयोर्देवैः कृतां भागकृप्तिं दर्शयति-
“तथेति । “देवा इत्यादि । प्रायणीयोदयनीयाख्यौ सोमयागस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाञ्चानुष्ठेयौ यागौ तव भागत्वेनास्माभिर्दत्तावित्यर्थः ।
उपपादितं मयं सुपसंहरति-“तस्मादेव इति । अत्रोदयनीययाग-
स्यादितिदेवताकल्पप्रतिपादनं प्रासङ्गिकम् । ननु “देवा इ वा
अस्या मित्यादौ” ‘इदं’-शब्देन पृथिवी निर्दिष्टा, तत् कथं मदिते-
र्देवतात्ववर्षनं मित्यत आह-“इयं होवादितिरिति । दितिः
खण्डनं न विद्यतेऽस्या मिति व्युत्पत्तेः ‘इय मेव’ पृथिवी ‘अदिति’-

शब्दवाच्या । अत एव पृथिवीनामसु यास्केन परिपठितम्—
 “अदितिः, इळा, निर्घृतिरिति१ । अत एव तैत्तिरीयके— “इयं
 वा अदितिः”—इति२ । यन्नूपरिष्ठात् ‘अदिति’-शब्दस्य निर्वचन
 माह्वास्यते— “स यद्यदेवासृजत तत्तदसु मभियत, सर्वं वा अत्तीति
 तददितेरदितित्वम्”—इति३, तत् सृष्ट्यादिकारणेन ब्रह्मविषयम् ।
 स्वात्मनि जात मोषधिवनस्पत्यादिकं पार्थिवं सर्वं भत्तीत्यदितिरिति
 योजनीयम् । एव मदितियागे सति देवानां यज्ञप्राप्तिर्जातेत्याह—
 “ततो यज्ञ मपश्यंस्त मतन्वतेति । ‘ततः’ तस्मात्, अदितेर्हविर्भाक्क-
 कल्पनात् । स्पष्ट मन्यत् ॥ ६ ॥

आख्यायिकया प्रायणीयस्य चरोर्यज्ञदर्शनहेतुत्व मुपपाद्य प्रकृते
 योजयति— “स यदिति । यदेतत् प्रायणीययागस्थानुष्ठानम्, तद्
 व्यामोहविषयता मापन्नस्य कृत्स्नस्य ‘यज्ञस्यैव’ दर्शनाय सम्पद्यते ।
 तद्दर्शनं मपि किमर्थं मित्यत आह— “यज्ञं दृष्ट्वेति । सोमसाध्यं ‘यज्ञं’
 प्रथमं ‘दृष्ट्वा’, पश्चात् तस्माधनं सोमं ‘क्रीणाति’ सोमविक्रयिणः सका-
 शात्,— “तं वै ते क्रीणानीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण४ स्वीकरवापि ।
 तेन च क्रीतेन सोमेन ‘तं’ सोमसाध्यं यज्ञं ‘तनवै’ विस्तारयापि ।
 ‘इति’-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एवं यज्ञदर्शनस्य प्रयोजनतां प्रतिपाद्य

१— वस्तुतो न तु यास्केन; अपि तु निघण्टुसमाप्तयज्ञतेति बोध्यम् ।

२— निघ० १. १. १४, १५, १६ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ० ।

४— १० का० ६ अ० ५ ब्रा० ५ क० (= ४० व्या० ३० १. २. ५.) ।

५— अस्मिन्नेव काण्डे इत्य० ३ ब्रा० १ क० दृष्टव्यम् ।

तद्धेतुभूतं प्रायणीययागं निगमयति— “तस्मादादित्य मिति । एवं प्रायणीयेष्टौ चरुसाध्य मादित्ययागं विधायान्धांश्चतुरो यागान् विधित्सुस्तेषां काल माह— “तदा इत्यादि । “निरुप्त मिति, हविः-संस्कारोपलक्षणम् । आदित्यस्य हविषो निर्वापप्रोक्षणाद्यासादनान्ताः संस्काराः कृता भवेयुः । प्रधानदेवता च ‘अनिष्टा’ अकृत-यागा भवति, तस्मिन् काले वक्ष्यमाणायतसो देवता यष्टव्या इत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

अथ तान् यागान् पूर्ववदाख्यायिकया विधित्सुस्तत्र प्रथम-यागस्य विधि मर्थवादेनोच्यति— “अथैभ्य इति । अथेत्याज्यभाग-नन्तर्यं । ननु प्रायणीयाया माज्यभागौ न स्तः, अत एवाश्वलायनो-ऽप्यसूत्रयत्— “शंखन्तेय मनाज्यभागेति^२ । अस्य वानाज्यभागपक्षस्य लिङ्ग मापस्तम्बेनापि दर्शितम्— “खिष्टकृतं पष्ठ मिति^३ । यदि ह्या-ज्यभागौ स्यातां, तदा पथ्यास्त्रस्यादयः पञ्चेति खिष्टकृदष्टमः स्यात् । नैष दोषः; वाजसनेयिशाखान्तराभिप्रायेणाज्यभागसद्भावात् । अत एव कात्यायनेन सूचितम्— “आज्यभागाविद्वाज्येन देवतायतसो यजति, पथ्यां स्वस्ति मग्नि षोमं सवितारञ्च”—इति^४ । “पथ्या स्वस्तिरिति । ‘एभ्यः’— इति “रुच्यर्षानां प्रीयमाण.”—इति^५ चतुर्थी ।

१— ऐ० ब्रा० १. २. १ इष्टव्यम् ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. १. २, ३ ।

३— आप० श्रौ० सू० १०. २१. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ५. १५ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

ते च देवा 'ताम्' 'पथ्या स्वस्तिम्' 'अजनयन्' । मन्त्ररूपा 'वाक्' एव 'पथ्या स्वस्ति'— इत्युच्यते । पथोऽनपेता 'पथ्या' । "धर्मपथ्यर्थ-न्यायादनपेते"—इति^१ यत् । 'स्वस्ति' शोभनरूपेति । 'पथ्या-स्वस्ति'-शब्दनिर्वचनस्य वाचि सम्भवात्^२ । सा च वाक् यज्ञात्मिका । अतस्तस्या दशनेन 'यज्ञम्' एव 'अपश्यन्' । एव पुरावृत्तप्रतिपादनेन पथ्या स्वस्ति प्रथमं यष्ट्येति प्रतिपादितं भवति ॥ ८ ॥

अथाग्नेयस्य द्वितीययागस्य विधिं मुञ्चयति— "अथैभ्योऽग्नि-रिति । 'आग्नेयम्'-इति सामान्योक्तस्य विवरणं "यद्वै शुष्कं मिति । यत् खलु यज्ञसम्बन्धि 'शुष्क' नीरसं समिदादि द्रव्यम्, 'तत् आग्नेयम्' । अन्यत् समानं पूर्वेण ॥ ९ ॥

अथ सौम्यस्य द्वितीययागस्य विधिं मुञ्चयति— "अथैभ्य सोम इति । "स यदिति । सर्वत्र तच्छब्दं प्रमिद्धिद्योतकं । 'सौम्य' सोमदेवत्यम् । "सोमाद्वरण्"^३ । 'यत्' खलु यज्ञसम्बन्धि 'आर्द्र' रसयुक्तं सोमादि द्रव्यम्, 'तत् सौम्यम्' । शुष्कार्द्रयोर्द्वांसोषोमाभिमानीदेवते । एतच्च प्रागप्याम्नातम्— "द्वयं वा ऽऽदं न द्वितीयं मस्यार्द्रं चैव शुष्कञ्च"—इत्यादिना^४ ॥ १० ॥

१— पा० सू० ४ ४ ९२ ।

२— "पथ्या स्वस्ति, पथ्या अन्तरिक्षं तद्विवासात्"—इति, "स्वस्तीत्य विनाशिनामास्तिरभिपूजिता स अस्तीति"—इति च याज्ञीय निर्वचनम् (११ ४ ११, १ ४ ४) ।

३— पा० सू० ४ २ ३० ।

४— १का० ५प्र० २ब्रा० २३क० (१ भा० ४१८८०) ।

अथ सावित्रस्य चतुर्थयागस्य विधिमुन्नयति— “अथैभ्यः सवि-
तेति । सवितुः प्रेरकत्वात्, पशूनां च तत्प्रेर्यत्वात् प्रेर्यप्रेरकयो-
रभेदं विवक्षित्वा ‘सविता पशवः’-इति तादात्म्यव्यपदेशः । सवितुश्च
पशुप्रेरकत्वं “देवो वः सविता प्रार्पयतु”-इति^१-मन्त्रवर्णादव-
गम्यते । ते च पशवो हृदयाद्यवदानद्वारेण पयःप्रभृतिद्रव्या-
पादानत्वेन च यज्ञात्मकाः । यस्मादेवं चतसृभिर्देवताभिर्देवाः ह्यत्स्नं
यज्ञं मपश्यन्, दृष्ट्वा चाकुर्वन्, तस्मादिमाश्चतस्रो देवताश्चिकीर्षित-
यज्ञस्य प्रथमत आज्येन यष्टव्या इति समुदायार्थः । एव माज्य-
हविष्कांश्चतुरः प्रधानयागान् कृत्वा प्रथमनिरुपेन हविषा अदिति-
र्यष्टयेत्याह— “अथ यस्मै देवताया इति । यस्मादेवं देवाः पञ्चमी
मदिति मयजन्, तस्मादिदानीन्तनोऽपि यजमानो यागसमये
अदितियागं पञ्चमं कुर्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

पञ्चमह्या मनूय प्रशंसति— “ता वा इति । ‘एताः’ पथ्या-
स्वस्याद्याः । ‘मुग्ध आसीत्’ सोऽहविषयो भवेदित्यर्थः । अन्तेर्धि-
लिङि “अस्मिन्निचोऽष्टके”-इतीट्^२ । “पाङ्क्तो वा इति । पञ्चपदा
पङ्क्तिः; तदाचिना पङ्क्तिगन्धेन पञ्चमह्या लक्ष्यते; तद्योगाद् ‘यज्ञः
पाङ्क्तः’ । तद्योगश्च तैत्तिरीयके स्पष्टमास्वातः— “धानाः करम्भः
परिवापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते, तद् यज्ञस्य पाङ्क्त-
त्वम्”-इति^३ । ऐतरेयके तु तत् पाङ्क्तत्वं “यो वै यज्ञं हविष्यङ्क्तिं
वेद”-इत्यादिना बह्व्यं आस्वातम्^४ ॥ १२ ॥

१— वा० सं० १. १. ४ ।

२— पा० सू० ७. ३. ६६ ।

३— तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५ ।

४— ऐ० ब्रा० २. १. ६ इत्यथम् ।

अतुपरिज्ञानहेतुत्वादपि तां पञ्चमङ्ग्यां प्रशंसति— “अतवो मुग्धा इति । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य अतूनां पञ्चत्वम् । तथा चैतरेयक प्रागुदाहृतम्— “हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति^१ । अतु-परिज्ञानाभावे हि वसन्तादिकालमाधो यज्ञो विकलः स्यात्, अतस्तत्परिहारायैतद्यागपञ्चकानुष्ठान मिति स्तुतिः ॥ १२ ॥

दिग्भोहनिवृत्तिहेतुत्वेनापि पञ्चमङ्ग्यां प्रशंसति— “दिग्भो मुग्धा इति । यज्ञानुष्ठानाय वसन्तादिकाला एव तदुपयुक्ताः । प्राच्याद्याः ‘पञ्च दिग्ः’ ‘मुग्धा आसन्’ व्यामूढा अभवन् । गत मन्यत् ॥ १४ ॥

तत्र कीदृश्या देवतया कतमा दिक् प्रज्ञातेत्याशङ्क्य प्रथमदेवता-ज्ञातां दिग् प्रदर्शयामादयति— “उदीची मेवेति । यस्मादेवं पथ्या-स्त्रस्याख्यया प्रथमदेवतया उदीची दिक् देवैः प्रज्ञाता, ‘तस्मात्’ ‘अत्र’ अस्मिन् लोके कुरुपञ्चास्राख्येषु जनपदेषु ‘उत्तरा’ उत्तरा ‘वाग्’ ‘वदति’ भृश शब्दायते, अत्युन्नतसम्भाषणस्य तत्रो-पलम्भात् । “देवमनुष्येत्यादौ^१ परिगणनाभावेऽपि वज्रलयहणात् कुरुपञ्चास्रशब्दादपि चा-प्रत्ययः । ननु वाच उत्तरदिक्मन्वन्धोऽस्तु, कुतः पथ्या-स्त्रस्या दिग्ः सम्बन्धः ? इति, तत्राह— “वाग्घीति । ‘एषा’ पथ्या स्त्रिस्ति, यस्मात् ‘निदानेन’ कारणेन निरूप्यमाणा मती ‘वाक्’ एव, “वाग्घी पथ्या स्त्रिस्ति.”-इति ध्रुक्^२, अत उत्तरस्यां

१— से० ब्रा० १. १. १. ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— “वाग्घी पथ्या स्त्रिस्तिस्मादुदीची दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यत उदध उ एव यन्ति वाघं शिञ्जितु यो वा तत आगच्छति तस्य वा शुश्रूषन्त इति च स्माद्देवा वाचो दिक् प्रज्ञाता”-इति कौ० ब्रा० ० ६ ।

दिग्नि वाचः प्रसिद्धिर्युक्तेति भावः । 'हि' यस्माच्चैवम् 'एतया'
'उदीचीं दिग्ं' देवाः 'प्राजानन्', तस्मात् । 'एतस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी,
एतस्याः पथ्याधाः स्वस्ते 'उदीची दिक्' स्वभूता ॥ १५ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग्ं मुपन्यस्योपपादयति—
“प्राची मेवेति । यस्माद्दिग्ं प्राच्या दिग्ं ज्ञानहेतुः, तस्मात्
'पश्चाद्' अवस्थितम् 'अग्निम्' आहवनीयरूपेण 'प्राञ्च सुदृत्योपासते'
अग्निहोत्रहोमादिरूपं मुपासन कुर्वन्ति । यस्मात् देवाः 'प्राचीं
दिग्ं' 'एतेन' अग्निना 'प्राजानन्', तस्मात् 'एतस्य' अग्ने. 'प्राची
दिक्' स्वभूतेत्यर्थः । अत एवान्यवाचायते— “प्राची दिग्ं अग्निर्देव-
तेति” ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयदेवतया प्रज्ञातां दिग्ं मुपन्यस्योपपादयति—
“दक्षिणा मेवेति । यस्मात् दक्षिणा दिक् 'सोमेन' परिज्ञाता,
'तस्मात्' उपरवदेगे 'क्रीतं सोमं' महावेदेर्दक्षिणतोऽनघा 'परि-
वहन्ति' । “दक्षिणादाच्”-इत्याच् प्रत्ययः । 'तस्मात्' दक्षिणदिक्-
प्रवर्तनाद्धेतोः वक्षीरूपः 'सोमः' 'पितृदेवत्य' । पितृदेवताकदक्षिण-
दिक्प्राप्तेः सोमस्य पितृदेवत्यत्वं युक्तम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थदेवतया प्रज्ञातां दिग्ं मुपन्यस्यति— “प्रतीची
मेवेति । 'एषः' सूर्यः 'प्रत्यङ्हेति' प्रत्यङ्मुखो गच्छति । स्पष्ट
मन्यत् ॥ १८ ॥

१— पा० २. १ इ२ सू० वा० १ ।

२— कौ० ब्रा० ०. ६ ।

३— पा० सू० ४. ६ इ६ ।

अथ पञ्चमदेवतया प्रज्ञातां दिग्मुपन्यस्यति— “ऊर्द्धा मेवेति । यस्माद् भूम्या मुत्पन्नाः ओषधिवनस्पतय ऊर्द्धमुखा एव वर्द्धन्ते, तस्मात् अदित्यभिधानाया भूम्याः सकाशादूर्द्धदिक्परिज्ञानं युक्तमित्यर्थः । इत्थं पञ्चदिग्ब्यामोहपरिहारोपन्यासमुखेन प्रायणीयेष्टौ पञ्चदेवता यष्टव्या इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

अथातिथ्यायाः प्राक् प्रायणीयो कर्त्तव्य इत्यभिधातुं प्रायणीयोदयनीययोर्वाङ्मदयरूपता मातिथ्यायाः शिरोरूपताश्चाह— “शिरो वै यज्ञस्येति । आतिथ्यमध्येऽनुष्ठेयत्वेन प्राधान्याच्छिरस्त्ववधारः । ‘एते हविषी’ एतौ यागावित्यर्थः ; चागस्य हविः-प्रधानत्वात् । लोके शिरस उभयतो बाङ्गोर्दग्गनात्, आतिथ्यस्य शिरस्त्वाभिधानाद्, बाङ्गस्थानीययोरनुष्ठानं युक्तम् ॥ २० ॥

उक्तं बाङ्गत्वं मुपजीव्य प्रायणीयोदयनीययोरेकरूपता माह— “तदाङ्गरिति । सङ्घेष्णोक्तं यच्छब्दायं विशदयति— “यदेवेति । मध्ये कर्मान्तरव्यवधानात् कथं तस्य बर्हिषोऽवस्थानमिथ्याग्रह्यं तदुपायं दर्शयति— “तदपोऽदृत्येति । प्रहरणं महत्त्वा बर्हिषदृत्यापरिप्रज्ञातं निदध्यात् । बर्हिष्वन्तु स्थालीमेवणयोरप्युदयनीयार्थं भवस्थानमाह— “तां स्थालीमिति । या प्रायणीयचहस्थाली, ‘तां’ ‘मक्षामकपांम्’ ; अग्निमंयोगेनान्तरीपद्दग्घयहः ‘सामः’ , तस्य ‘कपां’ लोपः, तत्सहिता मित्यर्थः । “सायो मः”—इति^१ निष्ठातकारस्य

१— यज्ञस्य प्रथमसम्मितत्वं वक्ष्यतीतिवानुपदम् (अ० ५, ब्रा० ३.) ।

२— मा० य० प. २. ५३ ।

मत्वम् । 'मेक्षणं' चरुनिष्पादनसाधनं काष्ठम् । तत् 'प्रमृज्य'
चरुणा लेपयित्वा स्यात्वा सह निदध्यादित्यर्थः । अन्विगैक्यं च
विधत्ते— "य एव प्रायणीयस्येति । इदानीन्तनाना मपि वाङ्मोः
सखूपत्वं प्रायणीयोदयनौययोरैककल्पनिबन्धन मित्याह— "तद्यदे-
तदिति । सादृश्यं मेकदेमेनापि भवतीति तद् विप्रैथ्यते— "सख-
पाविति ॥ ११ ॥

उक्तो बर्हिराद्यैककल्पपक्षो न नियत इत्याह— "तदु तथेति ।
"एवं मेक्षण मिति । बर्हिर्वदग्रौ प्रहरेदित्यर्थः । 'स्याली' 'निर्णिज्य'
क्षामकर्म मपि प्रगमय्य अन्विजा मेव च नियम मङ्गीकृत्य । तेषा
मपि केनचिन्निमित्तेन विगमे सति तदेकत्व मपि नियमेन भवि-
तव्य मित्याह— "य एव प्रायणीयस्येति । 'विप्रैताः स्युः' विविधदेशं
प्राप्ता भवेयुः । तर्ह्यैककल्पत्वं किञ्चिन्निबन्धन मित्याह— "स यदिति ।
'यदे' यदेव बर्हिर्यागस्य स्वरूपम्, अतस्तयोरैककल्प मेव नियमेन
भवितव्य मित्यर्थः । 'तेनैव'-इति एवकारेण पूर्वोक्तं बर्हिरा-
द्यैककल्पं व्यावर्त्तते । तेनैव द्रव्यदेवतैक्येन कारणेनैवेदानी मपि

१— "अथौ मेक्षण मभ्यादधाति इतीहैव गतं पुरस्तात् (२. ४. २.
१३.) । सामिधेनौकाष्ठानि पञ्चदश, द्वे व्याघारसमिधौ अन्वयाजसमिधेकेति
अयः परिधयः, उपवेशो मेक्षणं वृष्टिरिति तिस्रः समिध इत्येकविंशतिः ।
तत्र प्रादेशमात्रं हविर्वदानसाधनं चरोरुपधानसाधनं च काष्ठखण्ड'
मेक्षणं मुच्यते । तदेतत् सर्वं व्याख्यातं तै० ब्रा० (१. ३. १०. ४, ३. ०. ४.
६.) सा० भा० । "इष्टजातीय मिध्माहंप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं
घाण्डुस्यैव्य मवदानक्रियाहमम्"—इतिकर्म-प्र० २. ५. १४ । "मेक्षयेन
जुष्टोति"—इत्यस्य (का० श्रौ० ४. १. ०.) सूत्रस्य व्याख्याने 'मेक्षणं
च होमसाधनत्वाद् वैकृतं पाशाद्य मपि भवतीति च याश्चिकदेवः ।

मनुष्याणां 'बाहू मरुपौ' भवत इत्यर्थः । तथाच कात्यायनोऽपि—
 "वरुमेवणवर्हिर्निदधात्युदयनीयायै, मलेपं चरुं प्रमृष्टं मेवणं,
 प्रचालयति वा चरुम्, अनुप्रहरतीतरे, त एवर्त्विजो, विप्रेतेष्व-
 न्येऽपि"—इति^१ । 'इतरे' वर्हिर्मेवणे ॥ २२ ॥

देवतैक्याभिधानप्रसङ्गेन पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "स वा इति ।
 'सः' अध्वर्युः । 'तस्मात्' देवतानां पञ्चत्वाद्धेतोः 'इत्या' इत्यम्,
 अनेन इदानीं परिदृश्यमानेन प्रकारेण 'पञ्चाङ्गुलयः' लभ्यन्ते ।
 हस्तद्वय मभिनोय प्रदर्शयितुं द्विरभिधानम् । प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
 भासेष्टिवत् साकल्येनानुष्ठानप्रसक्तौ तत् प्रतिषेधति— "तच्छ्वन्तं
 भवतीति । अन्तप्रहणेन सिद्धौ उपरितनाङ्गनिषेधो नित्यानुवाद-
 तथा पुनर्निषिध्यते— 'न पत्नीः संयाजयन्तीति । प्रायणीयोदय-
 नीययोर्वाङ्मनिष्पणादप्युत्तराङ्गजातं न कर्त्तव्य मित्याह— "पूर्वाङ्गं
 वा अन्वात्मनो बाहू इति । 'आत्मनः' शरीरस्य 'पूर्वाङ्गं मनु' 'बाहू'
 वर्त्तते, न सर्वाङ्गे, अतः 'एतत्' एतेन तदुभयत्र श्वन्तानुष्ठानेन,
 यज्ञस्य 'पूर्वाङ्गं मेव' संस्मृतवान् भवति^२ ॥ २३ ॥ २ [२. ३.] ॥

इति श्रीभायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ५. १६-२१ ।

२— "श्वन्तं भवति"—इति च का० श्रौ० सू० ०. ५. २२ । एतदुत्तरत्र
 त्विह बहुविधारा ह्यता दृश्यन्ते ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

दिवि वै सोम आसीत् । अथेह देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत् तेनागतेन यजेमहीति
तु ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च तद्विरण्यानां
ब्राह्मणे व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवं युथा तदास ॥ १ ॥

तेभ्यो गायत्री सोम मुच्छापतत् । तस्या ऽआहुरन्त्यै
गन्धर्वी विश्वावसुः पुर्यमुष्णात्ते देवा अविदुः प्रुच्यतो
वै परस्तात् सोमोऽथ नो नागच्छति गन्धर्वा वै पुर्य-
मोपिपुरिति ॥ २ ॥

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्वा व्वाच भुवैभ्यः
प्रुहिणवाम सा नः सुह सोमेनागमिष्यतीति तेभ्यो
व्वाचं प्राहिण्वन्तैनान्सह सोमेनागच्छत् ॥ ३ ॥

ते गन्धर्वा* अन्वागत्यान्ववन् । सोमो युष्माकं व्वा-
गेवास्माक मिति तथेति देवा अन्ववन्निहो वेदागान्भैना
मभीपुहेव नैष्ट व्विह्वयामहा ऽडुति तां व्यह्वयन्त ॥ ४ ॥

तुस्यै गन्धर्वाः । व्वेदानेव प्रोचिर ऽडुति वै व्वयं
व्विद्मेति व्वयं व्विद्मेति ॥ ५ ॥

* 'गन्धर्वा'—इति ग, घ ।

† 'विद्मेति'—इति ख, 'विद्मेति'—इति ग, घ ।

अथ देवाः* । व्वीणा मेवु सृष्ट्वा व्वादयन्तो निगायन्तो
 निपेदुरिति वै ते व्वयं गास्यामां इति त्वा प्रमोदयि-
 ष्यामह ऽइति सा देवानुपाववर्त्त सा वै सा तन्मोघ
 मुपाववर्त्त या स्तुवद्भ्यः शुःसद्भ्यो नृत्तं गीतु मुपाववर्त्त
 तस्मादुष्येतुर्हि मोघसःहिता एव योपा एवः हि
 व्वागुपावर्त्तत ता मु ह्यन्या अनु योपास्तस्माद्यु एव
 नृत्यति यो गायति तस्मिन्नेवैता निमिश्चतमा इव ॥ ६ ॥

तद्वा ऽएतदुभयं देवेष्वासीत् । सोमश्च व्वाक् च स
 यत् सोमं क्रीणात्यागत्या ऽएवागतेन यजा ऽइत्यनागतेन
 हु वै स सोमेन यजते यो ऽक्रीतेन युजते ॥ ७ ॥

अथ यद् भुवाया माज्यं पुरिशिष्टं भवति । तज्जुह्वां
 चतुष्कृत्वो व्विष्टह्लाति बर्हिषा हिरण्यं प्रबुध्यावधाय
 जुहोति द्वात्सेन पुयसा जुह्वानीति समानुजन्म वै पुयथ
 हिरण्यञ्चोभयः ह्यग्निरेतसम् ॥ ८ ॥

स हिरण्य मुवदधाति । एषा ते शुक तनूरेतदुर्ध्व इति
 व्वुर्ध्वो वा ऽएतद्यद्विरण्यं तुया सुभव भ्राजं गच्छेति स
 यदाह तुया सुभवेति तुया सुमृच्यस्वेत्येवैतुदाह भ्राजं
 गच्छेति सोमो वै भ्राद् सोमं गच्छेत्येवैतुदाह ॥ ९ ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'गमिष्याम'—इति ङ ।

‡ 'ह्यग्निरेतस'—इति ख, 'ह्यग्निरेतसः'—इति ग, घ ।

तां युथैवाद्दोदेवाः* । प्राहिण्वन्सोम मुच्छैवु मेवैना
भेषु एतत् प्राहिणोति सोम मुच्छ व्वाग् वै सोमक्रयणी
निन्दानेन ता भेतयाहुत्या प्रीणाति प्रीतया सोमं
क्रीणानीति ॥ १० ॥

सु जुहोति । जूरसूत्येतद् वा अस्या एकं नाम यञ्जु-
रसूति धृता मुनसेति मुनसां वा इदं व्वाग् धृता मुनो
वा इदं पुरुस्तादाच इत्यु व्वद् मैतुदादीरित्यलुग्ल
मिवा ह वै व्वाग्वदेद्यन्मुनो न स्यात्तस्मादाह धृता
मुनसेति ॥ ११† ॥

जुष्टा विष्णव इति । जुष्टा सोमायेत्येवैतदाह यु
मच्छेम इति तुस्यास्ते सत्युसवसः प्रसव इति सत्युप्रसवा
न एधि सोमन्नोच्छेहीत्येवैतदाह तुन्वो यन्तु मशीय
स्वाहेति सु ह वै तुन्वो यन्तु मश्रुते यो यज्ञस्योद्दुचं
गच्छति यज्ञस्योद्दुचं गच्छानीत्येवैतदाह‡ ॥ १२ ॥

अथ हिरण्य मपोहरति । तुन्ननुष्येषु हिरण्यं करोति

* 'देवाः'-इति ग, घ ।

† '•लुप्र मिवा'-इति का०-सम्मत इति हा० वेबर ।

‡ एतदमन्तरम् "थदंप्रया० ६४"-इति ङ-य इत्तकपो ।

§ 'दाह'-इति घ ।

स यत् सुहिरण्यं जुह्यात् पुरागु हैवैतन्मनुष्येभ्यो
हिरण्यं प्रवृज्यात्तन्न मनुष्येषु हिरण्य मभिगम्येत* ॥१३॥

सोऽपोद्धरति । शुक्र मसि चन्द्र मस्यमृत मसि वैश्वदेव
मसीति क्तस्त्रेण पुयसा हुत्वा युदेवैतत्तदाह शुक्र
मसीति शुक्रः ह्येतच्चन्द्रमसीति चन्द्रः ह्येतदमृत मसीत्य-
मृतः ह्येतद्वैश्वदेव मसीति वैश्वदेवः ह्येतत् प्रमुच्य
तृणं बर्हिष्यपिस्तृजति सूत्रेण हिरण्यं प्रवधीते ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । अन्वारभस्वा
यजमानेत्याहुपोर्षुवन्ति शालायै द्वारे दक्षिणतः
सोमक्रयण्युपतिष्ठते तत्प्रहिता मेवैना मेतुत्सती
प्राद्वैपौद्वाग् वै सोमक्रयणी निदानेन ता मेतयाहुत्या-
प्रैपीत् प्रीतुया सोमं क्रीणानीति† ॥ १५ ॥

अथोपनिष्क्रुम्याभिमन्त्रयते । चिदसि मुनासीति
चित्तं वा ऽइदं मुनो व्यागुनुवदति धीरसि दक्षिणेति
धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुज्युपन्त्युः नूक्तेनेव प्रका-
मोद्येनेव गाथाभिरिव तुस्मादाह धीरसीति दक्षिणेति

* 'मभिगम्येतु'-इति ख, 'मभिगम्येत -इति ग, 'मभिगम्येत'-इति घ ।

† 'गृहीत्वा । न्वारभस्व'-इति ख ।

‡ 'क्रीणानीति'-इति ख, 'क्रीणानीति'-इति ग, घ ।

§ 'जुज्युपन्त्युः'-इति सा०-सम्मतो गम्यते ।

दक्षिणा ह्येषा शत्रियासि यन्नियासीति शत्रिया ह्येषा
 यन्निया ह्येषादितिरस्युभयतःशौर्णीति स युदेनया
 समानः सुद्विपय्यासं वृदति यदुपरं तत् पूर्वं कुरीति
 यत् पूर्वं तदुपरं तेनोभयतःशौर्णी तुस्मादाहादिति-
 रस्युभयतःशौर्णीति ॥ १६ ॥

सा नः सुप्राची सुप्रतीचेधीति । सुप्राची न एधि
 सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची त एधि सोमेन नः
 सह पुनरेहीत्येवैतदाह तुस्मादाह सा नः सुप्राची
 सुप्रतीचेधीति ॥ १७ ॥

मिचुस्त्वा पदि बध्नीता मिति । व्वरुण्या वा ऽएपा
 यद्रुज्जुः सा यद्रुज्वाभिहिता स्याद्वरुण्या स्याद्यहुनभि-
 हिता स्यादुयतेव स्यादेतद्वा ऽअवरुण्यं युन्मैवः सा
 युथा रुज्वाभिहिता युतैव मस्यैतद्भवति यद्वाह मिचुस्त्वा
 पदि बध्नीता मिति ॥ १८ ॥

पूपाध्वनस्यात्विति । इयं वै पृथिवी पूपा यस्य वा
 ऽइय मुध्वन् गोप्त्री भवति तुस्य न का चनु ह्यसु भवति
 तुस्मादाह पूपाध्वनस्यात्विति* ॥ १९ ॥

इन्द्रायाध्यक्षायेति । स्वध्यक्षासदित्येवैतदाह यदा-
 हेन्द्रायाध्यक्षायेत्यनु त्वा माता मन्यता मुनु पितानु

भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य इति सा युत्ते जुन्म तेन
 नोऽनुमता सोम मुच्छेहीत्येवैतुदाह सा देवि देव मुच्छे-
 हीति देवी ह्येपा देव मुच्छैति यद्वाक् सोमं तुस्मादाह
 सा देवि देव मुच्छेहीतीन्द्राय सोम मित्तीन्द्रो वै यज्ञस्य
 देवता तुस्मादाहेन्द्राय सोम मिति रुद्रस्त्वावर्त्तयत्वित्यु
 प्रणाशयैतुदाह रुद्रः हि नाति पशुवः स्वस्ति सोम-
 सखा पुनरेहीति स्वस्ति नः सोमेन सह पुनरेहीत्येवै-
 तुदाह ॥ २० ॥

तां युथैवाटो देवाः* । प्राहिण्वन्त्सोम मुच्छु सैनान्तसह
 सोमेनागच्छदेवु मेवैना मेपु एतत् प्रहिणोति सोम
 मुच्छु सैनः सह सोमेनागच्छति ॥ २१ ॥

तां युथैवाटो देवाः† । व्युद्धयन्त गन्धर्वैः सा
 देवानुपावर्त्ततेवु मेवैना मेतद्युजमानो व्युद्धयते सा
 युजमान मुपावर्त्तते ता मुदीचीमत्याकुर्वन्त्युदीची हि
 मनुष्याणां दिक् सो ऽएव युजमानस्य तुस्मादुदीचीमत्या-
 कुर्वन्ति ॥ २२ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

* 'देवा'—इति ग, घ ।

† 'देवा'—इति ग, घ ।

सोमक्रयं विधातु माख्यायिका भाह— “दिवि वै सोम इत्या-
दिना । “दिवि वा इति । ‘वै’-शब्देन “द्वितीयस्या मितो दिवि
सोमः”-इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । ‘इह’ भूमौ ‘देवाः’
श्रामन्निति शेषः । सोमागमनप्रयोजनम्— “तेनागतेन धलेम-
हीति । “त एत इत्यादि । परव्यामोहनकारिणी शक्तिः ‘माया’ ।
‘ते’ देवाः ‘एते’ द्वे मायाभिरूपे स्त्रियां सोमरचकाणां गन्धवाणां
व्यामोहाय सृष्टवन्त इत्यर्थः । तथा चोत्तरत्राघ्रास्यते— “त एते
माये असृजन्त सुपर्णीञ्च कद्रूञ्च वागेव सुपर्णीयं कद्रूः”-इति^१ ।
होत्वमैत्रावरुणादीनां ग्रंसनप्रदेशेषु पुरतः स्थापिता अग्नयो धिष्यताः
होचोयादयः । ते स्रु पुरा दिवि सोमरचकाः, पद्यात् सोमे
आह्वते सति तेन सह भूमावागत्य देवेभ्यो सन्धवराः सन्तोऽवापि-
सोमरचणाय धिष्यतां प्राप्ताः । तथा चोपरिष्ठाद् वक्ष्यन्ते— “त
मेते गन्धवाः सोमरचा जुगुपुरिसे धिष्यता इमा होवाः”-इति^२ ।
तेषां (‘धिष्यतानां’) ‘ब्राह्मणे’ व्याख्यायते सौपर्णीकाद्रवम्,
सुपर्णीकद्रोर्द्युत्तान्तः सर्वोऽपि विवरिष्यत इत्यर्थः^३ । तत्र हि माया-

१— तै० सं० ३. ५. ०. २ ।

२— इहैव षष्ठेऽध्याये द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीया कद्रो इत्यथा ।
“इयं वै कद्रूमौ सुपर्णी इन्द्रासि सौपर्णिया”-इति तै० सं० ६. १.
६. १ । महाभारते ष्यादिपर्वणि, भागवते च षष्ठे स्कन्धे एषा
कथा प्रसङ्गिता, वक्ष्यतो रूपकमूलेवेति निर्मुञ्चैव ।

३— इहैव षष्ठ-द्वितीयस्य ऋष्यां दृश्यम् ।

४— “इतद् व्याख्यातं सौपर्णीकाद्वा मि”-इतीरिव काण्डे ६. ०. ० ।

मयोः सुपर्णाकद्रोरुत्पत्तिः, तयोर्मिथः कलहः, परस्परजयपराजय-
निमित्तकः समयबन्ध, ततः कद्रूजय, पराजितायाः सुपर्णाः
स्वात्मनिष्क्रयाय सोमोपहरणार्थं हृन्दसां सुपर्णाः सकाशादुत्पत्ति-
र्गायत्र्या च सोमाहरणम्,— इत्येवमादयोऽर्था अस्मिन्नेव काण्डे
पञ्चमप्रपाठकादौ “विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः”—इत्याद्युपक्रम्य,
“दिवि वै सोम आषीदयेह देवास्ते देवा अकामयन्त”—
इत्यादिना^१ आम्नास्यन्ते ॥ १ ॥

“तेभ्यो गायत्रीति । ‘तेभ्यः’ देवेभ्योऽर्थाय सुपर्णा निर्मिता
‘गायत्री’ हृन्दोदेवता पचिरूपेण दिवि स्थित ‘सोमम्’ ‘अच्छ’
अभिमुख मगमत् । ‘आहरन्त्यै’ आहरन्त्यास्तस्याः स्वभूत सोमम्,
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^१, ‘विश्रावसुः’ नाम ‘गन्धर्वः’ ‘पर्यमुष्णात्’ अप-
जहार । ततः ‘ते देवाः’ ‘अविदुः’ । किमिति ‘परस्तात्’ द्युलोकात्
‘सोमः प्रद्युतः’, ‘अथ’ ‘न.’ अस्मान् ‘नागच्छति’, ‘गन्धर्वा’
विश्रावसोर्भृत्याः ‘वै’ नून ‘पर्यमोषियुः’ स्तेय मकार्षुः ‘इति’ ॥ २ ॥

“ते होचुरिति । योषितः कामयन्त इति ‘योषित्कामाः’ ।
‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यो ब्यामोहाय ‘वाचं’ ‘प्रहिण्वाम’ प्रेषयाम । वाच
प्रेष्यता मभिप्राय.— “आ नः सह सोमेनागमिष्यतीति ॥ ३ ॥

“ते गन्धर्वा इति । सोम सुपायेनानयन्ती स्वय मपि प्रति-
निवर्त्तयिष्यत इति ‘सोमो युष्माकं वागेवास्माकम्’ अस्त्विति ।
अथ गन्धर्वाविरोधेनैव देवैर्दृष्टं वाग्वाभोपायं दर्शयति— “इहो
चेदागादित्यादि । प्रेषयामो वयं वाचं सोमैरिह ‘आगात्’

आगच्छेत् । 'उ'-शब्दोऽनर्थकः । हे गन्धर्वाः ! 'एनाम्' 'इह'
 आगताम् 'अभीषहे' । 'व'-इति वाक्यालङ्कारे । अभिषहन मभी-
 षट्, अभिभवः । तेन वल्लात्कारेण 'मा नैष्ट' मा माहार्षत' । "न
 माङ्योगे"-इत्यङ्भावः । 'विद्ध्यामहे' द्युयं वयं च वाच विविध
 भाकारयामः ॥ ४ ॥

एव मियः समये कृते गन्धर्वाणा माङ्गानप्रकार माह— "तस्यै
 गन्धर्वा वेदानेवेति । 'प्रोचिरे' प्रवचन मकुर्वन् । तस्या वाचो
 वशीकरणायेति शेषः । एव मिदं ब्रुवतां तेषा मभिप्रायः— "इति
 वै वयं विद्महेति । एवं खलु वाचः स्वाधीनत्वकरणोपायं जानीम
 इति, अय मुपायः सर्वेषां स्वीकीयाना मभिमत इति प्रदर्शयितुं
 वीष्ण्याभिधानम् ॥ ५ ॥

देवैः कृतं वाचः स्वीकरणोपाय माह— "अथ देवा वीष्णा
 मेवेति । "वीष्णां वादयन्त." निषादादिस्वरानुकुल्येन ध्वनि मुत्पाद-
 यन्त', तदनु स्वय 'गायन्त.' 'निषेदुः' उपसन्नाः । "इति वा
 इति । एव खलु 'ते' त्वदर्थं 'गास्याम' । न केवल मीदृश गान
 मस्माक किन्तु हे 'वाग्देवते । 'त्वा' त्वाम् 'इति' एवम्कारेण खलु
 तोषयामः । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । 'सा देवान् उपाववर्त्त'
 उपावर्त्तते, प्रत्यावृत्ता । 'या' वाक् 'स्तुभ्यः' शसद्भ्यः' स्तोत्रशस्त्र-
 रूपं वेदानुवचनं कुर्वद्भ्यो गन्धर्वेभ्यः सकाशात् देवैः कृतं 'नृत्त'
 'गीतम्' चोपावृत्ता, 'सा वै' सा खलु । 'सा' पूर्वं सोमाहरणाय

प्रेषिता वाक् 'तत्' तदानीं 'मोघं' यथं नेशोपावृत्ता । सुत-
 श्मरूपपरित्यागम्यानौषित्यादिति भावः । इदानीन्तनस्योषां
 मोघस्यभावं वाग्देवतोपक्रम मित्याह— "तस्मादिति । 'तां'
 वाचम् 'अमु' 'अन्याः' अपि योषित । अपहत मपि नर्त्तनं
 गानवत् स्त्रीय्यामोहमाधन मिति गानेन सहोपन्दस्यम् । 'एता.'
 योषित 'निमित्ततमा इव' विशेषणैकीभृताः, अत्यन्त मनुरक्ता
 भवन्तीति श्रेयः । अय मयः सर्वोऽप्येतरेयमाघ्नये "सोमो वै राजा
 गन्धर्वेष्विति खण्डे' प्रपद्यते ॥ ६ ॥

इदानीं गानमिद्वार्यं मनूय' सोमकथं विदधाति— "तदा
 एतदुभय मिति । यस्मात् सोमो देवानां स्व माषीत्, तस्मात्
 'आगत्या एव' सोमप्राप्त्या एव 'सोम' 'क्रीणाति' क्रीणीयात् ।
 अपूर्वाद्यंत्वाद् यच्छब्द मनादृत्य विधि' कल्पयितव्य । आगत्या अपि
 प्रयोजन माह— "आगतेन यजा इति । अक्रीतस्य यागानर्हता
 माह— "अनागतेनेति । आगतोऽपि सोम' क्रयमस्कारेणानागतत्वात्
 अनागत इत्युच्यते ॥ ७ ॥

सोमकथयात् प्राक् कर्त्तव्यं च कश्चिद्धोम विदधाति— "अथेति ।
 'ध्रुवायाम्' आज्य परिशिष्ट' प्रायणीयार्थं सुपयुज्य यद् एत ध्रुवाया
 सवशिष्टम्, 'तत्' 'जुङ्गां' 'चतुष्कृत्वः' चतुर्वारं गृहीत्वा, 'बर्हिषा'
 दर्भेण 'हिरण्य' 'प्रबध्य' जुङ्गाम् 'अवधाय' आधाय जुङ्गयात् । तथा
 च कात्यायन — "शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौव जुङ्गां चतुर्विगृह्णाति,

१— १. ४ १ (१ भा० १६० पृ०) ।

२— 'इदानी' — 'मनूय'—इत्यस्य स्थाने 'सिद्धार्यं मनूय'—इत्येव ग ।

वर्हिस्तृणेन हिरण्यं बध्वावदधात्येषा त इतीति^१ । हिरण्यावधान-
प्रयोजनम्— “कृत्स्नेन पयसेति । पयःप्रकृतिकत्वाद् आज्यं पयः ।
सति हिरण्यस्य पयस्त्वे भवत्येव कात्स्न्यम् । तदेव कुत इत्यत
आह— “समानजन्म वा इति । ‘पयश्च हिरण्यञ्च’ इति वस्तुद्वयं
‘समानजन्म’ समानोत्पत्तिकम्, एकत्रोत्पन्न मित्यर्थः । कथं समानत्वं
जन्मनः ? ‘हि’ यस्मात् ‘उभयम्’ अपि ‘अग्निरेतसम्’ अग्नेः रेतो
वीर्यं यस्योभयस्य तत् तथोक्तम् । यस्मादेवं तस्मादित्यर्थः । “अन-
सन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि”—इति^२ अच् प्रत्यय, समासान्त । पयसो-
ऽग्निरेतस्त्वं द्वितीयकाण्डे उक्तम् । तथाहि गोरुत्पत्तिं प्रस्तुत्य—
“ता सु ह्यग्निरभिदधौ । मिथुन्येनया स्या मिति तां सम्भूव तस्यां
रेतः प्राभिञ्चत् तत् पयोऽभवत्”—इति^३ । हिरण्यस्याप्यग्निरेतस्त्वं
तैत्तिरीये— “आपो वरुणस्य पत्नय आसन्, ता अग्निरभ्यधायन्, ताः
समभवन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवत्”—इति^४ ॥ ८ ॥

मन्त्र मभिधाय पुनरनुवदति— “स हिरण्य मिति । ‘स’
अध्वर्यु । हिरण्यनिधानमन्त्र चेधा विभज्य व्याचष्टे— “एषा त
इत्यादिना^५ । हे ‘शुक्रा’ ‘एषा’ एतद्धिरण्यं ‘ते’ ‘तनूः’ शरीरम् ।
तन्वपेक्षया स्त्रीलिङ्गता, अथवा ‘एषा’ जुहुरिति व्याख्येयम् ।
‘एतत्’ एव आज्य तव ‘वर्च’ तेजः । शिष्ट ब्राह्मणेनैव व्याख्यातम् ।
व्याख्येयभागद्वय सुपादाय प्रथमभागस्य ‘सम्भव’-शब्दस्यार्थं माह—

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ ७, ८ । २— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— २ चध्या० ४ ब्रा० १५ क० । ४— तै० ब्रा० १. १ ३. ८ ।

५— “एषा ते”—इति मन्त्रस्य वा० सं० ४. ११. १ ।

“यदाह तथा सम्भवेत्यादि । ‘यदाह’ मन्त्रः, ‘एतत्’ एतेन ‘तथा सम्पृच्यस्व’— ‘इत्येवाह’ । अत्र सम्पर्क एकीभावः । ‘भ्राट्’-शब्दार्थ माह— “सोमो वै भ्राडिति । भ्राजमानत्वात् ‘भ्राट्’ सोमः ; अतः “आज्यं भ्राज गच्छतीति ब्रुवती श्रुतिः, सोमं गच्छेत्युक्तवतीत्यर्थः । सोमप्राप्तिप्रकारस्त्वित्यं वेदितव्यः,— हिरण्यसंस्कृताज्यहोमः सोम-क्रयणार्थः, स च क्रेतव्यसोमार्थं इति विहिता माज्जतिं सोमक्रयणी प्रीतिहेतुत्वेन प्रशंसयस्तदर्थः ॥ ८ ॥

सोमक्रयणानयनप्रयोजन माह— “तां यथैवेति । ‘अद्’ व्यवहितकाले ‘तां’ वाच ‘प्राहिण्वन्’ गन्धर्वापहृतां प्रति प्रागमयन् । ‘एव मेव’ अध्वर्युः एतेन सोमक्रयणीप्रेरणेन प्रेरितवान् भवति । तयोः कः मन्वन् इति तत्राह— “वाग्वै सोमक्रयणीति । ‘निदान’ वास्तवं स्वरूपम् ॥ १० ॥

होममन्त्र पञ्चधा विभज्य व्याचष्टे— “म जुहोतीति” । “जूर-सौत्यादिना मन्त्रस्य^१ ब्राह्मणेनैव साकल्येन व्याख्यातत्वात् नाम्नाभि-र्याख्यात” । ‘जू’-इति मौचो धातुगंत्यर्थः । जवति सोमं प्रति गच्छतीति ‘जू’ । ‘अस्याः’ वायुपायाः सोमक्रयण्या प्रतिज्ञातम् । मनसो वागाधारत्वं सुपपत्त्या माधयति— “मनो वा इदं पुरस्ताद् वाच इति । मनः पूर्वरूपम्, वागुत्तररूपम् । मनो वा इति ‘वै’-शब्देन “यद्वै मनसा धायति तदाचा वदति”— इत्यादि^२-श्रुत्यन्तरप्रमिद्धिर्घोष्यते । “इत्य वदेति । यद्यपि हितोपदेष्टृवन्नो

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ । २— वा० सं० ४. १०. १ ।

३— शत० ब्रा० १२का० ६व्य० १भा० १२स्क० ।

न वाग्ध्यापारं करोति, तथापौद वक्तव्य मिदं नेति गुणदोषविकल्पनस्य मनोव्यापारत्वाद् वाग्विधिनिषेधकर्तृव्यवहारः । व्यतिरेकदोषोप-
न्यासेन मनोवाचोरेकत्वं दृढयति— “अलग्न मिवेति । ‘अलग्न मिव’
वक्तव्यपदार्थेन सहासंष्टुष्ट मिव; हृदयपूर्वकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

“जुष्टा विष्णव इतीति । विष्णुशब्दस्याभिमत मर्थं माह—
“जुष्टा सोमायेत्येवैतदाहेति । भुवनत्रयव्यापकत्वात् सोमो विष्णुः ।
“इत्यर्थानां प्रीयमाणः”—इति^१ जुषतियोगे चतुर्थी । ‘यं’ सोमम्
‘अच्छ’ अभिमुखम् ‘इमः’ गच्छेमो वयम् ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण
सोमायेत्याहेत्यर्थः । ‘सत्यप्रसवः’ सत्यानुज्ञायाः ‘तस्याः’ देवैः
प्रेरिताया वाचः ‘प्रसवे’ अनुज्ञायां सत्या मिति मन्त्रभागस्थार्थः ।
अस्य भागस्य तात्पर्यं माह— “सत्यप्रसवा न एधीति । चरम-
भागस्य तात्पर्यं माह— “तन्वो यन्त्र मिति । ‘उदृक्’ उत्तमा
ष्टक्, उदृक्तया यज्ञममाप्तिर्लक्ष्यते; अतो ‘यः’ यज्ञममाप्तिं
‘गच्छति’, ‘सः’ एव ‘तन्वो यन्त्रम् अश्रुते’ ॥ १२ ॥

हिरण्यस्यापोद्धारं विधाय प्रशंसति— “अथ हिरण्य मिति^२ ।
प्राण्युपभोगस्य धनमूलत्वात् हिरण्यापोद्दारेण मनुष्येषु हिरण्य
स्यापनं च हृतं भवति । विपक्षे बाधदर्शनेन विहित मर्थं प्रशंसति—
“स यत् सहिरण्य मिति । ‘सहिरण्यं’ हिरण्येन सहित माव्यम् ।
‘पराक् प्रवृज्यात्’ अपुनरागमन ‘मनुष्येभ्यः’ सकाशाद् वर्जयेत् ।
अस्य, किं तत इत्याह— “तच्चेति । ‘तत्’ तर्हि ‘मनुष्येषु’ ‘हिरण्यं’
‘न’ अतुवर्त्तते ॥ १३ ॥

अपोद्धार मनुद्य मन्त्र माह— “सोऽपोद्धारति शुक्र मसीति^१ ।
हे हिरण्य । त्व ‘शुक्र’ दीप्तम् ‘असि’, ‘चन्द्र’ सर्वाह्लादकम् ‘असि’,
‘अमृतम्’ अमरणधर्मकम् ‘असि’, अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि विनाशा-
दर्शनाद् । वैश्वदेव्याः सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् तदीय मय मपोद्धारो
होमानन्तर कार्य मित्याह— “कृत्स्नेनेति । प्रागेव यद्यपोद्धारत्
तदा हिरण्यात्मकस्य पयसोऽभावात् आन्व्य रूप पयसोऽकृत्स्नं स्यात्,
तस्मादुच्यते— “कृत्स्नेनेति । मन्त्रगत हिरण्यस्य शुक्राद्यात्मकत्वं न
स्त्यर्थ मित्याह— “यदेवैतत्तदाहेति । ‘यदेव’ ‘एतत्’ हिरण्यस्य
स्वाभाविकं रूपम्, ‘तत्’ एष मन्त्रः ‘आह’ । यद्यपि हिरण्य
माग्नेय तथापि सर्वप्रियत्वाद् वैश्वदेव गुच्यते । “प्रमुच्य दृण मिति ।
‘हिरण्ये वद्ध दृण विमुच्य, ‘वर्द्धिपि’ अपिसृज्य, पुनः ‘सृचेण’
वर्द्धीयात् । तथाच सूत्रम्— “हिरण्य मुद्धृत्य वेद्यां दृणं विदधाति
सूत्र-वद्धं हिरण्यं कुरुते”-इति^२ ॥ १४ ॥

“अथापर मिति । पूर्वाक्तप्रायणीयशेषादेवान्यतः ‘चतुर्गृहीत
माज्यं गृहीत्वा’ ‘यजमान अन्वारमस्व’-‘इति’ ब्रूयात्^३ । अध्वर्यो-
रनुस्पर्शाऽन्वारम्भः । ‘शालायै’ शालायाः ‘अपोर्णुवन्ति’, द्वाराणीति
शेष । सूत्रकारेण “शालाया द्वाराण्यपिधाय”-इत्युक्त्वात्^४ । पूर्व
विहितानि द्वाराणि सर्वाण्यपष्टत्तानि कुर्युः^५ । ‘दारे’ आहवनीयात्
प्राक्तने, सोमक्रयार्थ ‘दक्षिणतः’ दक्षिणदेशे ‘सोमक्रयणी’ गौः

१— वा० स० ४. १० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ० ६. ११ ।

३— का० श्रौ० सू० ० ६. १२ ।

४— का० श्रौ० सू० ० ६. ० ।

५— का० श्रौ० सू० ० ६. १३ ।

‘उपतिष्ठते’^१ । सोमक्रयणवस्थापनं प्रशंसति— “तत्रहिता मिति ।
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘एनां’ सोमक्रयणीं ‘तत्रहिता मेव सतीं’
 तथा देवैः प्रेषितया वाचा प्रेरितां सतीम् । अथवा ‘तत्’ तथा सती
 ‘प्रहिता मेव’ इमां सोमक्रयार्थं गमयेति स्वप्रेरितां सती मेवैताम्
 ‘एतत्’ एतेनावस्थापनेन ‘प्राह्वेषीत्’ प्रेरितवान् भवति । तस्या
 इतरगोसाधारण्यं वारयति— “वाग्वै सोमक्रयणीति । “ता भेत-
 येति । ‘तां’ वायूपां सोमक्रयणीं यस्मात् ‘एतथा’ पूर्वविहितया
 “धूरसि”-इत्यादिमन्त्रदेवतया ‘अप्रेषीत्’ अध्वर्युः प्रेरितवान् ।
 कया बुद्ध्या ? ‘प्रीतया’ ह्यप्यया ‘सोमं क्रीणातीति’ ॥ १५ ॥

तस्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— “अथोपनिष्क्रम्याभिमन्त्रयत इति^२ ।
 ‘उपनिष्क्रम्य’ शाल्वातो निर्गम्य । अभिमन्त्रणमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—
 “चिदसि’ मनाधीत्यादिना^३ । मन्त्रवाक्यानि तु ब्राह्मणेनैव साकल्येन
 व्याख्यातानीत्यतो नास्माभिर्वक्तव्यं मस्ति । ‘इदम्’ इदानीं सर्व-
 विदितप्रकारेण ‘चित्तं’ ‘मनः’; मनसा ‘वागतुवदति’, चित्तेन
 ज्ञानम् । मनसा मत मेवार्थं वाक् प्रकाशयतीत्यर्थः । अतो हे
 सोमक्रयणि ! त्वं चेतनावस्थापना सती ‘चिदसि’, तथा मननेन
 ‘मना’ अपि ‘असि’ । धीरूपत्वसमर्पणम्— “धिया-धियेति ।
 ‘धिया’ इत्थं वदित्यामीति बुद्ध्या, चित्तवदभिवदनरूपेण कर्मणा
 वा । धीरिति कर्मनाम्^४ । ‘जिज्युषन्ति’ जीवितु मिच्छन्ति मनुष्याः ।

१— “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठति”—इति का० श्रौ० ७. ६. १४ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५ ।

३— वा० सं० ४. १६. २० ।

४— निघ० २. १. २१ ।

“जीव प्राणधारणे”-इत्यस्मात् सनन्तादुठि कृते रूपम् । तथा जीवनप्रकारं स्वयमेव दर्शयति— “अनूक्तेनेवेत्यादिना । ‘अनूक्तेन’ अनुवचनेन, वेदाध्ययनेनेत्यर्थः । ‘प्रकामोद्यम्’ इच्छया लौकिक-भाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यगौत्यात्मिका । सर्वत्र ‘इव’-शब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एवंविधैर्वाग्विशेषैर्यतो जीवितुमिच्छन्ति, अतो धीरभीत्युक्तम् । सोमविक्रयिण आनत्यर्थं दीयमानत्वात् साचात् दक्षिणापि खल्वेषा वस्तुतो भवति । चत्र बलं तदर्हतीति ‘चत्रिया’ गौः । पयआदिसाधनत्वेन तस्या बलकरत्वं सिद्धम् । अथवा चत्रं सोमः, “सोमो वै राजा”-इति^१ सर्वत्र राजशब्देन व्यवहारात् । न यज्ञयोगाद्राजत्वं किन्तु राजत्वं नाम, चत्रियत्वं मित्युक्तम् । श्रूयते च— “यान्येतानि देवतया चत्रियाणोन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यः”-इत्यादि^२ । अतस्तत्सम्बन्धात् चत्रियेवेषा । यज्ञियत्वं तु सिद्धमेव । “अदितिरभीति । हे सोमक्रयणि । वस्तुतो वायूपात्नम् ‘उभयतः-शीर्ष्णी अदितिरसि’ प्रदेशद्वयशिरोयुक्ता अखण्डनीया गौरसि । कुत एतदित्यत आह— “स यदिति । ‘सः’ वक्ता ‘यत्’ यस्मात् ‘एनया’ अदित्या उभयतः-शिरस्कया^३ निमित्तभूतया ‘समानम्’ एकमेव ‘सद्’ वाक्यं ‘विपयांसं’ व्यत्यासेन ‘वदति’ । तथाहि— “भुङ्क्ष्व देवदत्त ! तिष्ठ विष्णुमित्र !”-इत्यादौ ‘यदेवापरं’

१— भा० प० ५६२ धा० ।

२— ऐ० ब्रा० १. ३. १., ३. ३. १ । अत्रापि ३ ३ ३. १ ।

३— उपरिष्ठात् १४. ४ २. २३—२० ।

४— ‘उभयशिरस्कया’-इति म ।

वचनं देवदत्तेत्येवमादि^१, 'तदेव पूर्वं करोति' उक्तवैपरीत्येन;
 'यत् पूर्वं' भुङ्क्ष्वेत्यादिकम्, 'तद्' 'अपरम्' "देवदत्त । भुङ्क्ष्व"—
 इत्यादिरूपेणापरं च 'करोति' । तस्माद्वाग्रूपां सोमक्रयणीम् 'उभयतः-
 श्रौष्णीं अदितिरसि'—'इत्याह' मन्त्र । तैत्तिरीयके तु सोम-
 यागस्याद्यन्तभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः शिरोवत्प्रधानभूतयो-
 र्वर्त्तमानयोरदितिर्देवतास्ति, मासीत्यर्थः^२ । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 "अदितिरस्युभयतः-श्रौष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना
 मादित्य उदयनीय"—इति^३ ॥ १६ ॥

"मा नः"—इति^४ मन्त्रभागे न इत्यस्य 'नः सोमम्'—इत्यर्थ इति
 व्याचष्टे— "मा नः सुप्राचीति । सोमक्रयणावसरे 'सुप्राची' भव,
 पुनर्थजमानगृहप्राश्रवसरे क्रीतेन सोमेन सह 'सुप्रतीची' भव । यथा
 देवप्रेरिता वाक् सोमेन सह पुनरागता, तदात्मकत्वात् त्व मपि
 सोमक्रयं साधयित्वा क्रीतेन सोमेन सह पुनरावर्त्तस्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

"मिचस्वेत्यादि । मिचदेवताया' पादवन्धनोपयोगं दर्शयति—
 "वरुणा वा इति । पाशस्य वरुणस्वामिकत्वात्^५ वरुणदेवताका
 'रञ्जुः' । 'यत्' यदि तथा 'अभिहिता' बद्धा स्यात् । तद्दोषपरि-
 हाराय मन्त्रे मिचकर्त्तृकपादवन्धन मित्याह— "एतद्वा अवरुण्य

१— 'देवदत्त [विष्णुमित्रेत्यादिकम्, तत् पूर्वं देवदत्त भुङ्क्ष्व] इत्येवं-
 रूपेण'—इति ग ।

२— "हे श्रौष्णे प्रायणीयोदयनीये"—इति यास्क (निरु० प० ११. ०.) ।

३— तै० सं० ६. १. ०. ८ ।

४— वा० सं० ४. १८. १ ।

५— "उदुत्तमं वरुणं पाश मस्मादवाधमं वि मध्यम अयाप (ऋ० सं०
 १. २. १५.)"—इत्यादिश्रुते ।

मिति । “सा यथेति । दृष्टान्तेन मन्त्रभागपाठमात्राद् बन्धनं भवत्येवेति समर्थ्यते ॥ १८ ॥

“पूषाध्वन इत्यादि । पोषणात् ‘पूषा’ ‘पृथिवी’ । “यस्य वा इय मिति । ‘अध्वन्’ अध्वनि । ‘ङला’ “ङल चलने”^१ । ‘प्रच्युतिः’ विनाशः । यस्मात् पूष्णा रक्षितस्य प्रच्युतिर्नास्ति, ‘तस्मात् “पूषा-ध्वन.”-इत्याह’ मन्त्रः । ‘पूष्णो मार्गाणां कर्तृत्वं “पूषा त्वेतो नयतु”-इत्यादि’ मन्त्रप्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

“इन्द्रायाध्वचायेति । अध्वच. स्वामौ, तथाविधेन्द्रार्थं पूषा पालित्यर्थः । सोमस्वेन्द्रस्वामिकत्वात् तदर्थायाः सोमक्रयण्या अपि तस्वामित्वम् । ‘स्वध्वचा असत्’ एषा शोभनस्वामिका भवेत्,— इत्यनेनाभिप्रायेण मन्त्र एव माहेत्यर्थः । “अनु त्वा मातेत्यादि”^२ । हे सोमक्रयणि! ‘त्वा’ त्वां मात्रादिवन्धुवर्गं क्रयार्थं गमनम् ‘अनुमन्यताम्’ अनुमतिं करोत्विति मन्त्रभागस्थार्थः । ‘मगर्भः’ समानगर्भभवः, अनेन ‘भ्राता’ विशिष्यते । ‘मयूष्यः’ यूषं मजातीयानां मङ्गः, समाने यूषे भवः ‘मयूष्यः’, तादृशः ‘मखा’ च ‘अनु’ मन्यताम् । “यत्ते जन्मेति । तादृश्यास्ताव मय्वन्धि ‘यत्’ तव ‘जग्म’ जायत इति जन्म, मात्रादिवन्धुवर्गः, ‘तेन’ ‘अनुमता’ । “सा देवि”-इत्यत्र^३ सोमस्य देवत्वं विधित्सितसोमेनानन्यत्वाच्च सिद्धम् । सोम-क्रयण्या देवीत्व न मृत्यर्थं मित्यवगमयितुं “यद्वाक् सोम मित्युक्तम् । “इन्द्राय सोम मिति । सम्पादये इति श्रेयः । अतो ‘देव मच्छे-

१— स्वा० प० ८०५ धा० ।

२— ऋ० स० ८. १. २५ ।

३— वा० स० ४. २०. १ ।

४— “सा देवि देव मच्छेद्वीन्द्राय”—इति मन्त्रापरारब्ध (वा० सं० ४. २०.) ।

हीति' पूर्वचान्वयः । “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता”-इति । ‘यज्ञस्य’ तत्साधनस्य सोमस्य ‘इन्द्रो देवता’ । तथा च तैत्तिरीयकम्— “इन्द्राय हि सोम आह्वियते”-इति^१ । “रुद्रस्त्वा वर्त्तयत्विति । रुद्रस्य पशुधिपतित्वात् स्वयं मगृह्णन् पुनरावर्त्तयत्वित्यभिधानं तस्या अप्रणाशाय भवति । कथं हिमाप्रसङ्ग इति तत्राह— “रुद्र हीति । ‘नाति’ वर्त्तत इति शेषः । “स्वस्ति सोममखेति । “स्वस्तीत्य-विनाशनाम”-इति निरुक्तम्^२ । उक्तो नाशप्रसङ्गः, अतः चेमेण सोमसखा यस्य, तेन सहितः पुनरागच्छेति मन्त्रस्यार्थः ॥ २० ॥

इत्थं मन्त्रवाक्यानां विभज्य तात्पर्यं मभिधायेदानीं कृत्स्न-मन्त्रतात्पर्यं माह— “तां यथैवादो देवा इत्यादिना । सोमक्रयण्या वस्तुतो वागात्मकत्वात् तस्याः सोमक्रयप्रदेशप्रार्थनार्थं देवैः कृतं सोमानयनार्थं वाक्प्रेषणस्थानीयम्, पुनरागमनप्रार्थनन्तु देवानां पुनर्वागाङ्गानस्थानीयं मिति सङ्गद्वयार्थः ॥ २१ ॥

“तां यथैवाद इति । यथा विप्रकृष्टे काले, पूर्वं मित्यर्थः । ‘गन्धर्वैः’ सोमपालैः विश्वावसुप्रभृतिभिः साकं ‘व्याङ्गयन्त’ विविधं माङ्गयन् । गन्तव्यद्वारदेशस्थायाः^३ सोमक्रयण्याः उदक्प्रायणं सार्थ-वादं विधत्ते— “ता मुदीची मिति” । ‘उदीची मत्याकुर्वन्ति’ उदङ्मुखा यन्ति, अध्वर्युः प्रमुखाः । ‘सो एव’ मैव मनुय्यान्तर्वर्त्ति-त्वाद् यजमानस्यापि दिक् ॥ २२ ॥ २ [२. ४.] ॥

१— तै० सं० ६. १. ७. ११ ।

२— निरु० ६. ४. ४ ।

३— ‘द्वारदक्षिणदेशस्थाया’-इति ग० ।

४— का० श्री० सू० ७. ६. १६ प्रथमम् ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
 पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्र कमकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 मन्नाभ्यौन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतस्रस्रताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि^१ सिङ्गनार्यो,^२
 व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
 कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य ।
 आज्योत्य प्राज्यजन्मा खवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मरुत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्य^३ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभागप्रवक्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजमासाज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे द्वितीयाध्याय समाप्त ॥ २ ॥

१— सायण—इति स्यात् ?

२— सिङ्गणाय^३ स्यात् ? सिङ्गणदेशस्य राजेति तस्यार्थं सम्ययेत ।

३— एतच्छ्लोकद्वयपाठभेदास्तु पूर्वत्रैव प्रकृत्या इतीतो न क्षेप्यः ।

[अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

सप्त पदान्यनुनिक्रामति । वृङ्क्ते ऽणुवैना मेतत् तस्मात्
सप्त पदान्यनुनिक्रामति युञ्ज वै व्याचः प्रजातानि
छुन्दासि सप्तपदा वै तेषां पराङ्घ्रां शुक्ली ता
मेवैतत्परस्तादव्वर्चीं वृङ्क्ते तस्मात् सप्त पदान्यनुनि-
क्रामति ॥ १ ॥

स वै व्याचु एव रूपेणानुनिक्रामति । वृथस्यदिति-
रस्यादित्यासि रुद्रासि चन्द्रासौति वृथ्वी ह्येषादिति-
ह्येषादित्या ह्येषा रुद्रा ह्येषा चन्द्रा ह्येषा बृहस्पतिष्वा
सुप्ते रम्णात्विति वृह्ण वै बृहस्पतिर्बृहस्पतिष्वा साधु-
नावर्त्तयत्वित्येवैतदाह रुद्रो वृसुभिराचक ऽदित्यप्र-
णाशायैतदाह रुद्रः द्वि नाति पशुवः* ॥ २ ॥

अथ सप्तमं पदं पर्युपविशन्ति । स हिरण्यं पदे
निधाय जुहोति न वा ऽन्नमवाहुतिर्ह्ययतेऽग्निरेतसं वै
हिरण्यं तुथो हास्यैपाग्निमत्येवाहुतिर्हुता भवति वृजो
वा ऽत्राज्यं वृजैणैवैतदाज्येन स्पृणुते ताः स्पृत्वा
स्वीकुरुते ॥ ३ ॥

सु जुहोति । अदित्यास्त्वा मूर्द्धन्नाजिघर्ष्मतीयं वै
 पृथिव्यदितिरस्यै हि मूर्द्धन्* जुहोति देवयुजने पृथिव्या
 ऽइति देवयुजने हि पृथिव्यै जुहोतौडायास्पदु मसि
 घृतवत् स्वाहेति गौर्व्या ऽडुडा गोर्हि पदे जुहोति घृत-
 वत्स्वाहेति घृतवद्धेतुदभिहुतं भवति ॥ ४ ॥

अथ स्फ्य मादाय पुरिलिखति । वृजो वै स्फ्यो
 वृज्जेणैवैतत्पुरिलिखति चिष्कृत्वः पुरिलिखति चिवृतै-
 तद्वृज्जेण समन्तं पुरिगृह्णात्यनतिक्रमाय ॥ ५ ॥

स पुरिलिखति । अस्मे रमस्वेति युजमाने रमस्वेत्येवै-
 तदाहाय समुल्लिख्य पदुः स्यात्याः संव्वपत्यस्मे ते बन्धु-
 रिति युजमाने ते बन्धुरित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथापु उपनिनयति । यत्र वा ऽश्रस्यै खनन्तः क्रूरी-
 कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरुपस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
 तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादपु उपनिनयति ॥ ७ ॥

अथ युजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे राय इति
 पशुवो वै रायस्त्वयि पशुव इत्येवैतदाह तद्युजमानः
 प्रतिगृह्णाति मे राय इति पशुवो वै रायो मयि पशुव
 इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अथाध्वर्युरात्मानं मुपस्पृशति । मा व्वयुः राय-
 स्पोषेण व्विधौप्सोति तृथो हाध्वर्युः पशुभ्य आत्मानुं
 नान्तरेति ॥ ९ ॥

अथ पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति । गृहा वै पुत्र्यै प्रतिष्ठा
 तुद् गृहेष्वेवैना मेतुत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मात्
 पुत्र्यै पदं प्रतिपुराहरन्ति ॥ १० ॥

तां नेष्टा व्वाचयति । तोतो राय इत्यथैनाः सोम-
 क्रयण्या सुह्यापयति व्वृषा वै सोमो योषा पुत्र्येप वा
 ऽश्रुव सोमो भवति युत् सोमक्रयणी मिथुनु मेवैतुत्
 प्रजुननं क्रियते तुस्मादेनाः सोमक्रयण्या सुह्या-
 पयति ॥ ११ ॥

स सुह्यापयति । सुमत्ये देव्या धिया सन्दृक्षिणयो-
 रुचक्षसा । मा स ऽश्रायुः प्रमोषीर्मा ऽश्रहं तुव व्वीरुं
 व्विदेय तुव देवि सन्दृशीत्याशिप मेवैतदाशास्ते पुत्रो
 वै व्वोरुः पुत्रुं व्विदेय तुव सन्दृशीत्येवैतदाह ॥ १२ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयणी युवा वा
 ऽदुन्द्राविष्णु वेधा सहस्रं व्वैरयेतां तदेकात्यरिच्यत

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ ।

† 'सा या०—० कपली । यत्र'-इति ङ ।

तुं चैधा प्राजनयतां तुस्माद्योऽप्येतुर्हि चैधा सहस्रं
व्याकुर्यादेकैवातिरिच्येत ॥ १३ ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी* । सा सोमक्रयण्यथा या
रोहिणी सा व्वाचघ्नौ या मिदः राजा रुद्धामुं जित्वो-
दाकुरुते ऽथ या रोहिणी श्येताक्षी सा पितृदेवत्या या
मिदं पितृभ्यो घ्नन्ति ॥ १४† ॥

सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी‡ । सा सोमक्रयणी स्याद्
यदि॥ बभ्रुं पिङ्गाक्षी नु विन्देदरुणा स्याद्युद्यरुणां नु
विन्देद्रोहिणी व्वाचघ्नौ स्याद्रोहिण्यै हु त्वेवु श्येताक्ष्या
ऽत्राशुन्नेयात्॥ १५ ॥

सा स्यादुप्रवीता । व्वाग्वा ऽप्या निदुानेन युत्सोम-
क्रयण्ययातयाम्नी वा ऽद्वयं वागुयातयाम्न्युप्रवीता तुस्माद्-
प्रवीता स्यात् सा स्यादुवण्डाकूटाकारुणाकर्णालक्षिता-
सप्तशफा सा ह्येकरूपैकरूपा ह्यैयं व्वाक् ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. १०.] ॥

* 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । † 'सा या ०—० कयणी । अथ'-इति क ।

‡ इतोऽनन्तरम् कण्डिकासङ्ख्या १६००"-इति सर्वं पुस्तकेषु ।

§ 'पिङ्गाक्षी'-इति ग, घ । ¶ 'सा या ०—० स्यात् । यदि'-इति क ।

॥ 'ऽप्याशुन्नेयात्'-इति वेद-दृष्टोऽपि, 'व्याशा नेयात्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयाध्याये सोमक्रयण्यनुगमाद्युपसदन्ताः प्रयोगा निष्पन्ते । तत्र, सोमक्रयण्या अनुक्रमणं विधत्ते— “सप्त पदानीति । “अनुनिक्रामतीति” । सा यदा प्रथमं पदं निष्क्रामति, तदा तदनु श्रध्वर्युः स्वयं मपि प्रथमं पदं निष्क्रामेत् ; द्वितीयं मनु द्वितीयम् । तत्र ‘वृह्णे’ केवलोऽपि वृजिराङ्पूर्वो द्रष्टव्यः, श्रावर्जितवान् भवति । सप्तसङ्ख्यं प्रशंसति— “यत्र वा इति” । ‘यत्र’ क्वन्द्वा मुत्पत्तिकाले ‘वाचः’ सुपर्णानुरूपेणावस्थितायाः सकाशात् ‘प्रजातानि’ यानि क्वन्दांसि । वाचः सकाशात् क्वन्द्वा मुत्पत्तिरुत्तरत्र “वागेव सुपर्णी” इत्यभिधायः “तथेति सा क्वन्दांसि सप्तजे”—इत्यास्ताः । तेषां क्वन्द्वां ‘पराह्वां शकरो’ । परार्द्धे उपरि भागे भवा पराह्वां, “परावराधमोत्तमपूर्वाच्च”—इति” यत् । शकरीयाः सप्तपदत्वं प्रसिद्धम् । “परस्ताद्वाचीं वृह्णे”—इति । पदादिक्रमेण ‘परस्तात्’

१— अनुनिक्रमणं पदोपरि पदनिधानम् । यत्र सोमक्रयणी पदं निदधाति, तत्र इयोः पदयोर्निधानं मिति शास्त्रदोषिकायाख्याने सोमगाथ-दोक्षितः (४. १.) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १७ इत्यथम् ।

३— इष्य० २त्रा० १—८ कण्डिकासु इत्यथा ।

४— पा० सू० ४. १. ५ ।

५— “सप्तपदा शकरी”—इति श्रुतिश्च तै० सं० ६. १. ८. २ ।

अवस्थितां गायत्र्याद्यन्तर्भावेन सर्वच्छन्दोरूपां शक्नोमीम् 'अर्वाचीं
वृद्धे' आदृष्टे, स्वाभिमुख भावर्जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अनुक्रमण समन्त्रक कर्त्तव्य मित्याह— “म वै वाच इति ।
अनुक्रमणमन्त्रे सोमक्रयणवस्थादिरूपत्वाभिधानं न स्तुत्यर्थं
मित्याह— “वस्त्री ह्येषेत्यादिना^१ । वसुरुद्रादित्याः सवनत्रयदेवता ।
'अदिति' प्राथणीयोदयनीयदेवता । 'चन्द्र'-शब्देनाल्हादकत्वादिह
सुवर्णम् । हे सोमक्रयणि ! त्व वस्त्रादीनां स्वरूप मसि । तदपेक्षित
सोमसाधनत्वात् 'वस्त्री ह्येषा'-इत्यभिधानम् । 'रम्णात्' रमयतु^२ ।
“रसु क्रीडायाम्^३”, व्यत्ययेन आ^४ । बृहस्पतिस्त्वेत्यस्यार्थं माह—
“ब्रह्म वै बृहस्पतिरिति । 'बृहस्पतिः' बृहतो मन्त्रस्य पालयिता,
तदभिमनी देवता, गच्छतीं तां 'सुधे' सुखकरे । यत् सुखकर
तत् साधु, अतः “सुधे रम्णात्”—इति यदाह, तेन 'साधुना'
मार्गेण 'आवर्त्तयत्वित्येवाह' । “रुद्रो देवो वसुभिरिति । हे
सोमक्रयणि ! तव सुखं 'वसुभिः' सहितो 'रुद्र' 'आचके' काम-
यते । इति मन्त्रभागस्यार्थः । रुद्रौत्सुक्यप्रार्थनाया उपयोग
दर्शयति— “अप्रणाग्नायेति । शिष्ट गतम्^५ ॥ १ ॥

“अथ सप्तमं पद मिति^६ । यजमान मितरायत्विजोऽपेक्ष्य
'पर्युपविशन्ति'-इति बह्वचनम्, 'परि' परितः । 'सः' अध्वर्युः ।

१— वा० सं० ४ २१ दृष्टव्य ।

२— “रम्णाति सयमगकर्मा विसर्जनकर्मा वा”—इति निरु० १० १ ८ ।

३— आ० ध्या० ८५३ धा० ।

४— पा० सू० ३ १. ८५ ।

५— ११० ए० ५ पं० ।

६— का० श्रौ० सू० ७ ६. १८ क दृष्टव्यम् ।

होमाय हिरण्यनिधानं प्रशंसति— “न वा अनग्नाविति । हिरण्य-
स्याग्निरेतस्त्वं प्रागुक्तम् । होमसाधनं माज्यं प्रशंसति— वज्रो वा
इति । “एतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोमं मघ्नन्”—इत्यादि श्रुत्यन्तर-
प्रसिद्धिर्वज्रो वा इति ‘वै’-शब्देन द्योत्यते । ‘सृणुते’ हिनस्ति,
‘तां’ पदप्रदेशस्यां मृद मित्यर्थः ॥ ३ ॥

पदे समन्त्रकं होमं विधत्ते— “म जुहोत्यदित्या इति” ।
अथ मर्थः । हे आज्य ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘अदित्याः’ पृथिव्याः ‘मूर्द्धन्’
मूर्द्धनि ‘आजिघर्षि’ सर्वतः चारयामि, जुहोमि । “ए चरण-
दौष्टोः”^१, अत्र चरण मर्थः । कौटुम्भे ? ‘पृथिव्याः’ अवयवभूते
‘देवयजने’ देवा इज्यन्ते अवेति देवयजनम् । ‘एतवत्’ एतोपेतम् ।
‘इडायाः’ गोः । इडेति गोनाम^२ । तस्याः सोमकयण्याः ‘पदं’
पादनिधानं मस्ति । अत इदं ‘स्वाहा’ स्वाङ्गतं मस्तु^३ । इडापदस्य
एतोपेतत्वं तैत्तिरीयके श्रुतम्— “यदेवास्यै पदात् एतं मपीड्यत
तस्मादेव माह”—इति^४ । मन्त्रं व्याचष्टे— “इयं वै पृथिव्यदिति-
रित्यादिना । ‘एतवत्स्वाहा’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— “एतवद्धेत-
दिति । ‘एतत्’ एतेन मन्त्रभागपाठेन एतयुक्तं भवेत् पुनराज्येन
चापि संयुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

१— तै० सं० ६ २ १ ७ । इहाप्युत्तरत्र “वज्रो वा व्याज्य मेतेन वै देवा
वज्रोवाज्येन पुरं प्राभिन्दन्”—इति ४. ४. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १८ ख ।

३— शु० प० १४ घा० ।

४— निघ० २. ११. ७ ।

५— मन्त्र एव वा० स० ४ २२. १ ।

६— तै० स० ६. १. ८. ५ ।

पादस्य परिलेखन सार्थवाद विधत्ते— “अथ स्फ्य मादायेति^१ । स्फ्यस्य वज्रत्व तैत्तिरीयै स्फष्ट माम्नातम्— “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्, स चेधा व्यभवत्, स्फ्यसृतीयं, रथसृतीयं, यूपसृतीयम्”—इति^२ । परिलेखनस्य त्रिरावृत्ति विधत्ते— “त्रिं कृत्व इति ॥ ५ ॥

परिलेखनमन्त्र विधत्ते— “स परिलिखतीति^३ । ‘अस्मे’-इत्यस्य तात्पर्यं माह— ‘यजमाने’-इति । ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ । सप्तमपदपाशो स्यात्वा स्यापन समन्त्रक विधत्ते— “अथ समुल्लिख्येति^४ । हे पदपाशो । ‘ते’ तव ‘बन्धु’ स्नेहवन्ध ‘अस्मे’ अस्मदीये ‘यजमाने’ अस्त्विति मन्त्रार्थ^५ । “सुपा सुलुक्”—इत्युभयत्र सप्तम्या शे-भाव^६ ॥ ६ ॥

“अथाप इति^७ । परिलिखितप्रदेशे अपा निनयन विधाय, प्रशंसति— “यचेत्यादिना । खनन हिंसात्मकत्वात् क्रूरीकरणम्, अपान्तवौष्णनिवारकत्वाच्छान्तिरूपत्व प्रसिद्धम् । अत ‘शान्त्या अग्नि’ शान्तिरूपाभिरग्निं तत् क्रौर्यं शमितवान् भवति । निनयनस्य प्रयोजनान्तरम्— “तदङ्घ्रिरिति ॥ ७ ॥

“अथ यजमानायेति । “पदं प्रयच्छतीति^८ । ‘पदं’ म्यालीशं

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ १६ इष्टव्यम्

२— तै० स० ६, १, ३ ११ ।

३— वा० स० ४ २० २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० इष्टव्यम् । ५— वा० म० ४ २० ३ ।

६— पा० सू० ७ १, ३६ । ७— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ क ।

८— का० श्रौ० सू० ७ ६ २१ ख ।

पदपांशुम् । 'रै'-शब्दार्थं माह— "पशवो वै राय इति । 'त्वि'-
इत्येतत्^१ सप्तम्यन्त मिति व्याचष्टे— "त्वयि पशव इत्येवैतदाहेति ।
अध्वर्युदत्तस्य पाशोः समन्वक प्रतियह विधत्ते— "तद्यजमान
इति^२ । 'मे राय' इति^३ पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

"अथाध्वर्युरात्मान मिति^४ । 'वय विद्यौष' इति^५ पूजार्थं
वज्रवचनम् । विद्युक्ता मा भूत्वा यौषेति । "यु मिश्रणामिश्रणयोः"^६—
इत्यस्य कृद्धिः मायोगाद्भाव^७ ॥ ९ ॥

"अथ पव्या इति । 'श्रतिपराहरन्ति' प्रयच्छेदुरित्यर्थः । तथा
च कात्यायन.— "हत्वा पव्यै पद प्रयच्छति"—इति^८ । पव्री खलु
प्रतिष्ठानिलयनरूपा । गृहाणां वज्रत्वेऽपि प्रतिष्ठाया एकत्वादेक-
वचनम् । गृहं यथा धान्यादिनिक्षेपस्थान मेवं पव्यपीत्यर्थः ।
स्पष्ट मन्यत् ॥ १० ॥

"तां नेष्टेति । 'तां' गृहीतपांशुपतनीम् । 'तोत'—इति तोक-
समानार्थः । 'राय.' धनानि, 'तोतः' पुत्र, स्त्रीकरोत्वित्यर्थः । यद्वा
'तोत' त्वत्तः, त्वयि रायः सन्त्विति शेष^९ । "अयैनां सोमक्रयण्येति ।
'एनां' पव्री 'सोमक्रयणा' 'सह्यापयति' 'नेष्टा' । सोमक्रयणी
सेयम्, तथा पव्री मनेन मन्त्रेण दृग्गयेत् । गतिबुद्ध्याद्यथाभावात्"^{१०}
सोमक्रयणाः कर्मत्वाभावः । सह्यापन प्रशस्यति— "वृषा वा इति ।

१— वा० सं० ४ २२. ४ ।

६— अदा० प० २३ धा० ।

२— का० थौ० सू० ७. ६ २२ ।

७— या० सू० ६. ४. ७४ ।

३— वा० स ४. २२ ५ ।

८— का० थौ० सू० ७. ६ २४ ।

४— का० थौ० सू० ७. ६. २३ ।

९— वा० सं० ४ २२. ७ ।

५— वा० सं० ४. २२. ६ ।

१०— या० सू० १. ४. ५२ ।

“दृषा वै सोम”-इति सोमो निर्द्दिष्टः । कस्तस्य प्रसङ्ग इति तत्राह— “एष वा अचेति । ‘अच’ सोमक्रयप्रस्तावे सोमक्रयणा. सोमसम्पत्त्यर्थत्वात् । सैव ‘एष सोम’ । सोम इति विधेयस्य पुल्लिङ्गत्व मपेक्ष्यैष इति पुल्लिङ्गत्वम् । अतः ‘एतत्’ एतेन उभयोः सम्बन्धेन उत्पादनसमर्थं ‘मिथुन मेव’ सम्पादित भवति ॥ ११ ॥

“स मध्यापयतीति । मध्यापनमन्त्र पठति— “समख्ये देवेत्यादिना^१ । अच कात्यायन— “एना वाचयति सोमक्रयणा च समीक्ष्यमाणां समख्य इतीति^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः । अहं ‘धिया देव्या’ धीर्देवी हि सोमक्रयणी प्रागुक्ता^३ । अतो वायूपया सोम-क्रयणा समख्ये दृष्टा भवामीत्यर्थः । “ख्या प्रकथने” इत्यस्य^४ लडुत्तमैकवचने “अस्यतिवक्ति”-इत्यादिना^५ अड्, कर्मणि द्रष्टव्य^६ ; अत एवात्मनेपदम् । “दक्षिणासि यज्ञियासि”—इति प्रागुक्तत्वात्^७ दक्षिणापि सोमक्रयणी । अतः ‘उरुचचमा’ प्रभूतदर्शनया तथा समख्ये । अथ प्रत्यचवादः । हे सोमक्रयणि ! ‘मे आयुः मा प्रमोषीः’ । ‘मा उ अह’ अह मपि ‘तव’ आयु. मा प्रमोषिषम् । हे ‘देवि!’ ‘तव’ ‘सन्दृशि’ सन्दर्शने सति ‘वीर’ पुत्रं ‘विदेय’ लभेय । अथं मन्त्र आशी पर इत्याह— “आग्निष मेवैतदिति । ‘वीर’-शब्दार्थं माह— “पुत्रो वै वीरः”—इति ॥ १२ ॥

१— वा० सं० ४. २३ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६ ।

३— पुरस्तात् २ ४. १६ (१३३ ए०) ।

४— ष्यदा० प० १० ५० घा० ।

५— पा० सू० ६. १. ५२ ।

६— वा० सं० ४. १६ मन्त्रव्याख्याने पुरस्तात् २ ४. १६ (१२२ ए०) ।

सोमक्रयण्या लक्षण मभिधातु माह— “सा या वभु पिङ्गा-
 चौत्यादिना । वभुः पिङ्गाची सोमक्रयणी श्रेष्ठ्यभिधातु माख्या-
 यिका माह— “यत्र वेति । गोमहमद्दक्षिणाविभागसमये ‘सहस्रं’
 वेधा ‘शैरयेता’ विभज्य प्रेरितवन्तौ । ‘ताम्’ अतिरिक्तां ‘वेधा’
 वभुरूपरोहिणीरूपेण चिविधा ‘प्राजनयताम्’ उदपादयताम् ।
 उत्पादनप्रकारस्तैत्तिरीयकेऽपि स्पष्ट भाषातः— “ता मधु प्रावे-
 शयन्सोमायो देहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा
 चयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्” —इत्यादिना^१ । अतः
 ‘एतर्हि’ इदानीं मपि ॥ १२ ॥

चिविधायास्तस्या गोः मुख्यानुकल्पलभेदेन सोमक्रयणीत्वं
 प्रदर्शयितु तदिभाग माह— “सा येति । ‘वभुः’ चतुर्वर्णां, पिङ्गले
 अचिणी यस्याः सा ‘पिङ्गाची’, ‘सा’ सोमक्रयणार्हत्वात् ‘सोम-
 क्रयणी’ । ‘रोहिणी’ रोहितवर्णा, सा ‘वार्चनी’ वृषहा इन्द्रः,
 तद्देवत्या । इदानीं ततो ‘राजा महामं जित्वा’ परकीयाद् राज्ञात्
 ‘यां’ रोहिणीम् ‘उदाकुर्वते’ स्त्रीकरोति^२, सा वार्चनीत्यर्थः ।
 ‘श्रेताची’ ह्यणसोचना, ‘सा पिष्टदेवत्या’ । ‘इद’ इदानीं ‘पिष्टभ्यः’
 अर्थाय ‘प्रति’ ॥ १४ ॥

इत्य विधानस्वरूप मभिधाय विनियोगप्रकार माह— “सा
 येति । वभु-पिङ्गाची सोमक्रये मुख्या । तदभावे ‘अरुणा’ अयकरागा ।
 तदभावे ‘रोहिणी’ । सा यदि श्रेताची स्यात्, तादृश्याः ‘आशाम्’
 अपि ‘नेषात्’ न कुर्वात् । तत्र कात्यायनः— “सोमक्रयणी तिष्ठ-

त्यलचितायद्वाप्रवीतारञ्जुवद्धा यधु पिङ्गला, पिङ्गलाभावेऽरुणा,
अरुणाभावे रोहिण्यग्नेताची”-इति^१ ॥ १५ ॥

सोमक्रयणा गर्भात् प्राक् अवम्यानं मार्थपाद विधत्ते- “मा
स्यादप्रवीतेति । “वी गतिप्रजननकान्यग्रनखादनेपु^२”, अत्र प्रजनन
मर्थ । ‘अप्रवीता’ अगृहीतगर्भेत्यर्थ । ‘अयातयाग्नी’ अगतरमा ।
वज्रभिरसकृदुच्यमानाया अपि वाचो गतरसत्वं प्रसिद्धम् । अत
सोमक्रयणा वायूपत्वाद्यातयाग्न्या भवितव्यम्^३ । अत एकहायनी-
परिग्रहे गर्भरूपरसनिर्गमाभावात् वागानुगुण्य भवति । तस्माद्
अप्रवीता भवेत् । इत्य वर्णवयोविशेष मभिधाय अङ्गवैकल्याभाव
माह- “अवण्डाकूटेति । ‘वण्डा’ वर्द्धिष्णु, ‘अवण्डा’ तद्विपरीता
भवेत् । एव मुत्तरत्रापि । ‘कूटा’ एकगृही, ‘काणा’ एकाची,
‘कर्णा’ द्विनकर्णा, ‘लचिता’ तन्नाय गलाकया विहिता, ‘सप्त
ग्रफा’ एकस्मिन् पादे एकेन ग्रप्तेन हीना, उक्तदोषवर्जिता ।
‘एकरूपा’ उक्तदोषवर्जितत्व मेवैकरूप्यम, सम्पूर्णावयवदेत्यर्थ^४ ॥ १६ ॥
४ [३ १] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

१-का० श्री० सू० ७ ६ १४ द्रष्टव्यम् । २- अदा० प० ३८ धा० ।

३- “वाग वा एषा सोमक्रयणी”-इति तै० स० ६ १ ७ ८ ।

४- तैत्तिरीयेऽप्येव मेव ६ १ ७ १६-१८ द्रष्टव्यम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

पदुः समुप्य पाणी ऽश्रवनेनित्ते । तद्यत्पाणी ऽश्रवने-
नित्ते वृजो वा ऽश्राज्यः रेतः सोमो नैहुज्जेणाज्येन
रेतः सोमः द्विनुसान्नीति तुस्मात् पाणी ऽश्रवने-
नित्ते ॥ १ ॥

अथास्याः हिरण्यं वधीते । इयं वा ऽइदं नु तृतीय
मस्ति सत्युञ्चैवान्तं च सत्यु मेव देवा अन्तं मनुष्या
अग्निरेतसं वै हिरण्यः सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन
सोमं पुराहणान्नीति तुस्माद्वा ऽअस्याः हिरण्यं
वधीते ॥ २ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । सोमोपनुहन माहर सोमपर्याणुहन
माहरोष्णीप माहरेति स युदेवु शोभनं तुत्सोमोपनु-
हनः स्याद्वासो ह्यस्यैतद् भवति शोभनुः ह्येतस्य*
व्वासः स यो हैनः शोभनेनोपचरति शोभते ह्यथ य
आह युदेव किञ्चेति युदैव किञ्च भवति तुम्हाद्युदेवु
शोभनं तुत्सोमोपनुहनः स्याद्युदेव किञ्च सोमपर्या-
णुहनम् ॥ ३ ॥

युद्युष्णीपं व्विन्देत् । उष्णीपः स्याद् युद्युष्णीपं नु†

विन्देत्सोमपर्याणहनस्यैव द्यङ्गुलं वा* व्यङ्गुलं वावदन्ते-
दुष्णीषभाजनु मध्वर्युर्वा युजमानो वा सोमोपनुहना
मादत्ते यु एव कुश्च सोमपर्याणहनम् ॥ ४ ॥

अथाग्रेण राजानं विचिन्वन्ति । तुदुदकुम्भु उपनि-
हितो भवति तुद् ब्राह्मण उपास्ते तुदभ्यायन्ति
प्राञ्चः ॥ ५ ॥

तुदायुत्सु व्वाचयति । एषु ते गायत्रो भाग इति मे
सोमाय ब्रूतादेषु ते तैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेषु
ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामुनाः†
साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादित्येकं वा ऽएषु
क्रीयमाणोऽभिक्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः
साम्राज्याय ध्रुन्ति वा ऽएन मेतद् युदभिपुण्वन्ति तु
मेतुदाह छन्दसा मेव त्वा राज्याय क्रीणामि छन्दसाः
साम्राज्याय नु वधायेत्यथेत्य प्राङ्मुपविशति? ॥ ६ ॥

सोऽभिमृशति । आस्माकोऽसौति स्व इव ह्यस्यैतद्
भवति यदागतस्तस्मादाहास्माकोऽसौति शुक्रुस्ते ग्रह्य॥
इति शुक्रुः ह्यस्माद् ग्रहं ग्रहीष्यन् भवति विचितस्त्वा
विचिन्वन्तिवृति सर्व्वत्वायैतुदाह ॥ ७ ॥

* 'वा'-इति वेवर-दृष्टः ।

† 'सोमोपनुह'-इति ग, घ ।

‡ 'ब्रूताच्छन्दोमुनाः'-इति सा०-सम्मत इति ढा० वेवरः ।

§ 'प्राङ्मुपविशति'-इति ग, घ ।

॥ 'गृह्य'-इति क, सा०-सम्मतश्च ।

श्रुत्रं हैके । तृणं वा काष्ठं वा विच्छ्वा*यास्यन्ति तदु
 तथा नु कुर्यात् क्षत्रं वै सोमो विडन्था श्रोपधयोऽन्नं वै
 क्षत्रियस्य विद् स युथा अस्तितु मनुहायाच्छिद्य परास्ये-
 देवं तत् तुस्माद्भ्येव मृशेद्विचितस्त्वा विचिन्वन्विति
 तद्य ऽण्वास्य विचेतारस्तु ऽएनं विचिन्वन्ति ॥ ८ ॥

श्रुथं व्यासः । द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दशं
 वोद्गदशं वोपस्तृणाति तद्राजानं मिमीते स यद्राजानं
 मिमीते तुस्मान्माचा मनुष्येषु माचो यो चाप्यन्या-
 माचा ॥ ९ ॥

सावित्र्या मिमीते । सविता वै देवानां प्रसविता
 तथो हास्मा ऽएषु सवितृप्रसूत एव क्रयाय भवति ॥१०॥

श्रुतिच्छन्दसा मिमीते । एषा वै सुर्वाणि छन्दाःसि
 यदुतिच्छन्दास्तुथो हास्यैप सर्वैरेव छन्दोभिर्मितो भवति
 तुस्मादुतिच्छन्दसा मिमीते ॥ ११ ॥

सु मिमीते । अभि त्वं देवुः सवितार सोण्योः कवि-
 क्रतु मुर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियु मतिं कविम् ।

• 'भित्वा'-इति सा०-सम्मतः ।

। 'पुत्रो'-इति क, ख ; सायणासम्मतोऽप्य पाठ इति डा० वेदरथ ।

। 'कवि'-इत्यनुशासनात् पाठः क-ख-इत्युक्तयो, डा०-वेदर-दृष्टय ।

जर्द्धा युस्यामुतिर्भा ऽश्रुदिद्युतत्सुवीमनि हिरण्यपाणि-
रमिमौत सुक्रुतुः कृपा स्वरिति ॥ १२ ॥

एतुया सुर्वाभिः । एतुया चतसृभिरेतुया तिसृभि-
रेतुया द्वाभ्या मेतयैकयैतुयैवैकयैतुया द्वाभ्या मेतुया
तिसृभिरेतुया चतसृभिरेतुया सुर्वाभिः समुस्याञ्जलि-
नाध्यावपति ॥ १३ ॥

स वा ऽउद्दाचं न्याचं मिमीते । स युदुद्दाचं न्याचं
मिमौत ऽइमा सुवैतुदङ्गुलीर्नानाजानाः करोति तुस्मा-
दिमा नाना जायन्तेऽय युत्सह सुर्वाभिर्मिमौते*
सुःश्चिष्टा इव ह्रैवेमा जायेरंस्तुस्माद्वा ऽउद्दाचं न्याचं
मिमौते ॥ १४ ॥

युद्देवोद्दाचं न्याचं मिमीते । इमा सुवैतन्नानावीर्याः
करोति तुस्मादिमा नानावीर्यास्तुस्माद्वा ऽउद्दाचं न्याचं
मिमौते ॥ १५ ॥

युद्देवोद्दाचं न्याचं मिमीते । विरुज मेवैतुदर्वाचीञ्च
पुराचीञ्च युनक्ति पुराच्यह देवेभ्यो यज्ञं ब्रुहत्यर्वाची
मनुष्यानवति तुस्माद्वा ऽउद्दाचं न्याचं मिमीते ॥ १६ ॥

श्रुय युद्दशकृत्वो मिमीते । दृशाक्षरा वै विरुद्द
वैराजः सोमस्तुस्माद्दशकृत्वो मिमीते ॥ १७ ॥

* 'मिमौते'—इति च डा०—वेदर-दृष्ट पाठ ।

श्रुथ सोमोपनुहनस्य । समुत्पार्युन्तानुष्णीषेण
 विग्रथ्नाति प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजाभ्यो ह्येनं क्रीणाति स
 युदेवेदः शिरश्चाऽसौ चान्तरुपेनित मिव तुदेवास्यैतत्
 करोति ॥ १८ ॥

श्रुथ मुध्येऽङ्गुल्याकाशुं करोति । प्रजास्त्वानुप्राण-
 न्त्विति त मुयतीव वा ऽएन मेतुत् समायुच्छन्नप्राण
 मिव करोति तुस्यैतद्दुत एव मध्यतुः प्राण मुत्सृजति तं
 तुतः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति तुस्मादाह प्रजास्त्वानु-
 प्राणन्त्विति तुऽ सोमविक्रयिणे प्रयच्छत्यथातः पुणन-
 स्यैव* ॥ १९ ॥ ५ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

प्रासङ्गिक मभिधायेदानीं मध्वयोः पात्रे पांसुप्रक्षेपानन्तरं
 हस्तप्रक्षालनं विधत्ते— “पदं समुप्येति” । अग्नेजन मुदकेन शोध-
 नम् । उक्ताग्नेजनं सोमहननपरिहारत्वेन प्रशंसति— “तद्यत् पाणी
 इति । “दृतं वै देवा वज्रं हत्वा सोम मघ्नन्”—इति श्रुतेः ।
 आज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य यागसाधनद्वारेण सर्वोपधौयत्वेनात्रा-

* ‘पुणनस्यैव’—इति ग, घ ।

१— का० शौ० सू० ० ६. २० क ।

२— तै० सं० ६. २. २. ७ । इद्याप्युत्तरत्र ७. ७ ६ इत्ययम् ।

द्यात्मकतया च सर्वजगदुत्पादकत्वात् रेतस्त्वम् । एतस्य हिमानर्ह-
त्वाद्, यजनीयाज्यस्य सोमघातकत्वात्, सोमहतिपरिहाराथावनेजन
कर्त्तव्य मिति स्तुति ॥ १ ॥

अध्वर्यां स्वाङ्गुल्या हिरण्यबन्धन विधाय प्रशंसति— “अथास्या
मिति^१ । ‘अस्याम’-इत्यनामिकाङ्गुल्या मभिनयेन प्रदर्शनम् ।
हिरण्यस्य देवमन्धनद्वारा सत्यत्वाभिधानाय सत्यानृतद्वैविध्याभिधा-
नम् । उक्त हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वम्^२ । उक्तप्रकारेण हिरण्यस्य सत्यत्वात्
तेन ‘अशून्युपसृग्गानि’ अभिषवाप्यायनादिषु । तेन ‘सोम’ ‘पराह-
णानि’ व्यापारयाणि । उपसृग्गान्युपयोगाय हिरण्य धारयेदित्यर्थ^३ ।
पाणेर्हिरण्यबन्धनस्य कालविकल्प कात्यायनो दर्शयति— “हिरण्य
बन्ध्नीतेऽनामिकाया माप्यायनाभिषवाऽश्वदाभ्येषु वा^४”-इति^५ ॥ १ ॥

सोमार्थं मध्वर्यां मध्येष दर्शयति— ‘अथ मध्येष्यतीति^६ ।
सोम उपनह्यते येन तत् ‘सोमोपनहन’ सोमबन्धनवस्त्वम् । ‘सोम-
पर्याणहनम्’ शकटेन सह सोमस्य परितो बन्धनवास । ‘उष्णीष’
सोमोपनहने स्थापितस्य सोमस्य बन्धनार्थं वाम । ‘यद्’ वस्तु
‘शोभन बद्धमूल्यम्, तत् ‘एव’ सोमोपनहन कर्त्तव्यम् । तथा च
कात्यायन— ‘शोभन सोमोपनहन मिति^७ । आपस्तम्बस्तु सौम
कर्त्तव्य मित्याह— “सौम वामो द्विगुण चिगुण वा’-इत्यादिना^८ ।

१— का० श्रौ० सू० ७ ६ २० ख । २— परस्तात् १२० ए० १४ प० ।

३— ‘य-इति जमंन-मुद्रितपाठ । ४— का० श्रौ० सू० ७ ६ २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ७ ० १ । ६— का० श्रौ० सू० ७ ० १ ।

७— आप० श्रौ० सू० १० १४ ० ।

शोभनत्वे उपपत्ति माह—“वासो ह्यस्यैतद् भवतीति । सोमस्याच्छा-
दनार्थत्वाच्छोभनेन भवितव्यम् । अतस्तेनोपचरस्यपि शोभनवस्ता-
दिना स्वयं शोभते । विपर्यये चेप माह—“अथ य आहेति ।
यत् किञ्चिद् वासोऽत्र सोमाय नयेति^१ ब्रुवन्, स्वयं यत् किञ्चिद्
भवति, लोकैरविदिताभासो^२ भवतीत्यर्थः । सोमपर्याणहने नायं
नियम इत्याह—“यदेव किञ्चेति ॥ ३ ॥

उष्णीषस्थाने विकल्प माह—“यद्युष्णीषं विन्देदिति^३ । उष्णी-
षस्य स्त्रीकारः कर्त्तव्य इति शेषः । कर्त्तितवस्तांशः ‘उष्णीषभाज-
नम्’ उष्णीषस्थाने भवतीत्यर्थः । आनीतानां मध्ये सोमक्रयस्थानं प्रति
सोमोपनहनस्यादान मध्ययुजमानयोरन्यतरेण कर्त्तव्य मित्याह—
“अध्वर्युर्वेति^४ । सोमपर्याणहनस्यादाने तु न नियमः^५ ॥ ४ ॥

“अथाग्रेणेति । ‘अग्रेण’ प्राचीनवंशस्य पुरोदेशे, उपरवप्रदेशे
इत्यर्थः । ‘विचिन्वन्ति’ साधयन्ति, अनुपादेयांशं मपनयन्ति ।
‘तत्’ तत्र क्रयप्रदेशे निहितोदककुम्भस्य समीपे ‘ब्राह्मणः’ सोम-
विक्रयी निवसेत्, ‘तत्’ स्थानं प्रत्यभिगच्छन्ति^६ । ‘प्राञ्चः’ सोम-
क्रयप्रदेशाभिमुखाः ॥ ५ ॥

१—‘वासोमात्रं मानयेति’—इति छ ।

२—‘रविदितप्रभासो’—इति, ‘रविदित आभासो’—इति च, छ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ७. ५ ।

५— अत एव सूत्रितं काव्यापनेन ‘अन्य इतरे’—इति (७. ७. ६.) ।

६— का० श्रौ० सू० ७. ७. ७ ।

“तदायत्स्विति । ‘आयत्सु’ चत्विग्यजमानेषु क्रयदेश समा-
 गच्छत्सु अध्वर्युर्धजमानम् “एष ते”— ‘इति’ अमु ‘वाचयति’
 वाचयेत् । अय मर्ष । हे सोम । ‘ते’ तव भागः’ ‘गायत्र.’ प्रात-
 स्सुवने गायत्र्या भ्रमन्धी भवति । अतो गायत्र्यादिदेवताप्रौत्थर्ष एव
 तव क्रथो न वधार्थं इत्यभिप्रायः । ‘इति’ एव रूप सोमस्तुत्यात्मक
 ‘मे’ वचन ‘सोमाय’^१ ‘ब्रूतात्’ हे अध्वर्यो । ब्रूहि । एव मुत्तरयो-
 रपि द्रष्टव्यम् । “गायत्र प्रातस्सुवनम्”—“त्रैष्टुभ माध्यन्दिन सवनम्”—
 इत्यादिश्रुत्या^२ प्रातस्सुवनादीना गायत्र्याद्यभिमानान्तस्सुवनाहर्षाणां
 गायत्र्यादिसम्बन्धः । ‘कन्दोमाः’ चतुर्विंशत्तुल्यत्वारिंशाष्टत्वारिंशा,
 तेषां ‘कन्दोमानां’ ‘साम्राज्य गच्छ’ । सोमगतचतुर्विंशत्यादिसङ्ख्या-
 साम्याद् गायत्र्यादयः ‘कन्दोमाः’, तेषां साम्राज्यप्राप्तिर्नाम सवन-
 प्रयप्राप्तिरेव, “गायत्र प्रातस्सुवनम्”—इत्यादिश्रुतेः^३ । श्रिष्ट पूर्ववत् ॥

एतत् प्रथमंति— “एक वा एष इति । ‘एष.’ ‘क्रीयमाण’
 क्रयेष सम्पाद्यमान’ सोम. ‘एक वै’ एकं खलु प्रयोजनम् ‘अभि’

१— वा० स० ४ २४ १ ।

२— ‘स्तुत्यात्मक मेव वचन मे सोमाय’—इति छ ।

३— तै० स० २. २. ६. ५ । छा० ब्रा० ५. १६. १ । ऐ० ब्रा० ६. १. २ ।

४— ‘कन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुभजगतोभिरक्षरसङ्ख्यादारेण उपमीयन्ते इति
 चतुर्विंशत्यादयस्त्रयस्कन्दोमा’—इत्यादि साम्यस्यो दृष्टव्य (ऐ० ब्रा०
 ५. ३ १.) । तदेव चतुर्विंशत्तुल्यत्वारिंशाष्टत्वारिंशाम्यास्त्रय
 सोमास्कन्दोमा ज्ञेया । तेषाञ्च विधायकवचनानि सामब्राह्मणे
 समासवाचि (३ प. ६-११, १२, १३.) ।

५— इतोया टोप्यनो दृष्टव्या ।

लक्ष्य 'क्रीयते' विक्रीयते, अभिषवादिना रसात्मना संस्क्रियते । किं तदेक मिति, तदुच्यते— 'हृन्दसां राज्याय' तन्नाप्तये । न केवलाय राज्याय, किन्तु 'साम्राज्याय' । प्रोत्साहनस्यार्थवत्तायै बाधप्रसक्तिं दर्शयति— "घ्नन्ति वेति । वस्तुत एव सत्यपि सोम-भौत्यपगमाय 'तं' सोमं प्रति 'एतत्' हृन्दसां साम्राज्य मिति वाक्यम् 'आह' । कि मिति 'हृन्दसा मेव राज्याय त्वा क्रीणामि' इत्याह, 'न वधायेति' । "अथेत्यादि । 'अथ' सोमम् 'एत्य' 'प्राङ्' प्राङ्मुखः 'उपविशति' ॥ ६ ॥

"सोऽभिमृशतीति" । "आस्माकोऽसि" —इत्यादिना^१ सोम मभिमृशेत् । हे सोम ! त्वम् 'आस्माकोऽसि' आस्माकं सम्बन्ध्यसि । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"—इत्यण्^२, तत्सन्नियोगेनास्माका-देग्रश्च । 'एतत्' एतेन पाठेन 'स्व इव' य एव 'भवति', 'शुक्रः' शुक्राख्यः, 'ते' 'गृह्यः' यद्द्वैतयः । "प्रत्यपिभ्यां यद्देः"—इति^३ अनुपसृष्टादपि यद्देःशब्दसः क्यप्, याच्न इत्यर्थः । "अमात्योऽसि शुक्रस्ते यद्देः"—इति तैत्तिरीयकम्^४ । 'विचितः' विचयनस्य शोध-नस्य कर्त्तारः 'ते' त्वां 'विचिन्वन्तु' शोधयन्तु^५ । विचिन्वद्भिरेव विवेके मतिः वैगुण्यासम्भवात् सर्वत्र कात्स्न्यं भवति ॥ ७ ॥

विवेचने विषये पदान्तर सुपत्यस्य निराचष्टे— "अथ हैक

१— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ क । २— का० श्रौ० सू० ७. ७. ८ ख ।

३— वा० सं० ४. २४. २ ।

४— पा० सू० ४. ३. २ ।

५— पा० सू० ३. १. १२८ ।

६— तै० सं० १. २. ६. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ७. १० ।

इति^१ । 'अच' सोमविवेचनविषये सोममध्यगतं 'दणं वा काष्ठं वा'
 'भित्त्वा' सोमसकाशाद् भेदं कृत्वा बहिः प्रक्षिपन्ति । अच चैकं दोष
 माह—“अच वै सोमः इति । सोमस्य अचत्वं श्रूयते—“यान्येतानि
 देवत्रा चत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः”—इत्यादिना^२ । इय प्रसिद्धिः
 “अच वै”—इति 'वै'-शब्देन द्योत्यते । 'यमित' यस्तम्, भुञ्जितम्^३
 'अनुहाय' गृहीत्वा, 'आच्छिद्य' पृथक्-कृत्य 'परास्येत्' बहिः
 प्रक्षिपेत् । यस्मात् सोमान्तर्गतं दण्णादिक सोमस्यान्नम्, 'तस्मात्' स्वय
 मविवेचयन् यजमानोऽभ्यवमर्शं मेव कुर्यात्, शोधनार्थन्तु 'विचिन्व-
 न्विति' पठेत् । अच सूत्रम्—“प्रादुपविश्यास्माकोऽसीति सोम
 मास्रभते न विचिनोत्यतस्तृणकाष्ठापासन मेके”—इति^४ ॥ ८ ॥

“अथ वास इत्यादि । 'वासः' सोमोपहननार्थं दशावस्त्रायम् ।
 'प्राग्दशं वा, उदग्दशं वा' प्रागद्य सुदगद्यं वेत्यर्थः^५ । आसृते वाससि
 सोमोन्मानं विधत्ते—“तद्राजान मिमीते”—इति^६ । 'तत्' तत्र
 वाससि । 'तस्मात्' सोमोन्मानात् हेतोः 'मनुष्येषु' 'माचा'
 षण्णवत्यङ्गुल्यादिरूपा, इदानीं वर्तन्त इत्यर्थः । माचा यैवाच सोमे,
 सा मनुष्येषु; सोमस्याखिलजगत्कारणत्वात् । न केवलं मनुष्यगतैव,
 अपि तु 'यो चापि' यैव खलु 'अन्या' पक्षिमृगवृक्षादिगता, सापि
 सोममाचात्मिकैव ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ०. ०. ११ ।

२— उपरिष्ठाद् (१४. ४. २. १३.) इत्यर्थम् ।

३— 'भुञ्जितम्'—इति ह ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ०. ८-११ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ०. १२ ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ०. १३ ।

विधीयमानोन्मानमन्त्र देवताद्वारा प्रशंसति— “सवित्र्या
मिमौत इति । ‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ सर्वकर्मविषयात्तुज्ञा-
प्रदः ॥ १० ॥

मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “अतिच्छन्दसेति । अष्टिरतिशङ्करी
वास्य छन्दः, अतोऽतिच्छन्दस्त्वम् । एतस्मिन् छन्दसि चतुर्णां चतुर्णां
मन्त्राणां परित्यागेनाधस्तानां छन्दसा सुत्पत्ते’ सर्वच्छन्द-
स्त्वम् ॥ ११ ॥

इदानीं मन्त्र विधत्ते— “स मिमीतेऽभित्यं देव मिति’ ।
मन्त्रस्थाय मर्थः । ‘त्य’ तं ‘सवितार’ ‘देवम्’ ‘अभ्यर्चामि’ इति
सम्बन्धः । कौटुम्भम् ? ‘ओष्णो’ अविद्योः, द्यावापृथिव्योर्मध्ये
वर्त्तमान मित्यर्थः । ‘कविकतु’ क्रान्तकर्माणम्, ‘सत्यसव’ सत्यानु-
ज्ञम्, ‘रत्नधां’ रमणीयानां फलानां धारकम्, ‘अभि’ अभितः
‘प्रियम्’, ‘मति’ मननवन्तम्, ‘कवि’ क्रान्तप्रज्ञम् । ‘यस्य’ सवितुः
‘अमतिः’ अन्येषा मविषया मतिः, ‘भाः’ च, अथवा अमतिविशे-
षणम्, भासमाना सा ‘ऊर्द्धां’ ‘अदिद्युतत्’ द्योतते । किमर्थम् ?
‘सवीमनि’ प्रसवे निमित्तभूते सति, अनुज्ञार्थं मित्यर्थः । स
तादृश ‘स्वरण’ शोभनगमन आदित्य ‘क्षपा’ क्षपया ‘हिरण्य-
पाणिः’ सन् ‘अमिमौत’ मिमीते, सोमोन्मान करोति, करोति-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

दशहत्व उन्मानेऽप्यथ मेव मन्त्र इत्यादिशन्मानप्रकार दर्शयति—

“एतया सर्वाभिरिति’ । ‘एतया’ “अभि त्यं देवम्”— इत्यनयैव
 ‘सर्वाभिः’ अङ्गुलीभिः पञ्चभिः मिमीते । ‘एतया’ एव ‘चतसृभिः’
 अथङ्गुलीभिः मिमीते । एव मवरोक्षकमेणैकैकाङ्गुल्युत्सर्गेण पञ्चवारं
 मीत्वा पुनरारोक्षणक्रमेणैकैकाङ्गुलि संयोजनेन पुनरेतयैवर्चा पञ्चवारं
 मिमीते । एव दशवार मुन्नाथ, अनन्तर पाण्डिय ‘समस्य’
 अञ्जलि कृत्वा, तेनैकवार मभिमितस्य सोमस्योपरि ‘श्रावपति’ ।
 गिष्टं सर्वं प्रक्षिपेत् । अत्र सूत्रम्— “सर्वाभि प्रथम मङ्गुष्ठप्रभृति
 चैकोत्सर्ग द्विः कनिष्ठिकयैकोपचयञ्चाञ्जलिना दशम मन्यद्वाधा-
 वपयुतेः”—इति’ । मानस्य दशमङ्गुल्या स्वयमानत्वादाधिक्ये मति
 दशमङ्गुलाविरोधात् सूत्रकारेणाञ्जलिना दशम मन्यद्देति विकल्पि-
 तम् ॥ १२ ॥

अङ्गुलीनां क्रमेणोत्सर्गं संयोजने च कृते योऽर्घ्यमिद्धो मान-
 विषयः समञ्जनप्रसारणभावः, त मनूद्य वङ्गधा प्रशंसति— “स वा
 उदाच न्याच मित्यादिना । ‘उदाच न्याचम्’ अङ्गुलीः ममच्य प्रसार्य
 चेत्यर्थः । ‘तत्’ तेनोक्तप्रकारमानेन ‘अङ्गुलीः’ ‘नानाजानाः’
 पृथक्-पृथक्-जन्मवत्यः ‘करोति’, कर्मफलभोगार्थत्वात् सृष्टेः ।
 व्यतिरेके दोष माह— “अथ यत् सचेति । ‘सर्वाभि’ मंहताभि-
 रङ्गुलीभिः दशवार मपि मानं यदि कुर्यात्, तथा सति ‘सन्निष्टा’
 परस्परसहता एवाङ्गुलयो ‘जाघेरन्’ ॥ १४ ॥

“यद्देवोदाच मिति । उक्तरीत्या मानेन तु ‘नानावीर्याः’
 पृथक्-पृथक्-कार्यसमर्थाः ‘करोति’ ॥ १५ ॥

“यदेवेति । “विराज मेवैतदवाचीं च पराचीं च युन-
 क्रीति । ‘एतत्’ एतेन अवाक्-पराग्-गतेन विराट्कुन्दोदेवता मेव
 सङ्ख्याद्वारा अवाक् च पराक् च सोमे योजितवान् भवत्यध्वर्युः ।
 सा सोमयुक्ता विराट् । “पराच्यहेति । ‘अह’-इति विनियहार्था
 निपातः^१ । ‘पराचौ’ पराभूता ऊर्द्धमुखी सती, उदञ्चनमामर्थ्येन
 ‘यज्ञं’ सोमरसं ‘देवेभ्य’ ‘वहति’; तथैव ‘अवाची’ अवाङ्मुखी
 सती, समञ्चनमामर्थ्येन ‘मनुष्यान्’ अलिगादीन् ‘अवति’ ॥ १६ ॥

मानगतसङ्ख्यां प्रशंसति— “अथ यद् दशकल इति । विराजो
 दशाक्षरत्वं प्रसिद्धम् । सोमोऽपि दशसङ्ख्याकैर्द्रव्यैः क्रीयमाणत्वेन
 सङ्ख्याद्वारा विराट्सम्बन्धाद् ‘वैराजः’ ॥ १७ ॥

“अथ सोमोपनहनस्येत्यादि । ‘अन्तान् समुत्पार्य’ अधःप्रसा-
 रितस्य वस्त्रस्य पर्यन्तप्रदेशान् एकच (उच्च^२) सङ्गृह्य ‘उष्णीषेण’
 घन्ये कुर्वन्ति^३ । तत्र मन्त्रः— “प्रजाभ्यस्त्वेति” । ‘प्रजाभ्यः’ सद-
 स्येभ्य ऋत्विग्भ्यः । उष्णीषेण घननं प्रशंसति— “स यदेवेद्
 मिति । गिरस अमयोद्यान्तराक्षप्रदेशो यथा विलग्न इव वर्त्तते,
 एवं घन्यकरणेन^४ हतवान् भवति ॥ १८ ॥

घन्यमध्ये सुविरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथ मधोऽहुस्येति ।
 ‘मधे’ सोमघन्यमध्ये । सुविरप्रदानेन ‘प्राणन्तं’ ‘तं’ त्वां सर्वाः ‘प्रजाः’
 अपि ‘अनु प्राणन्तु’ ‘इति’ । ‘ममायस्वन्’ अन्तान् सङ्गृह्यन् ‘तम्’

१— त्रिद० १. २. ३ दृश्यम् । २— यथोऽधिकपाठः ह-पुस्तकमाने ।

३— का० श्रौ० घ० ०. ०. २० ।

४— वा० मं० ४. २५. २ ।

५— ‘घन्यकरणेन’-इति घ, च ।

‘अयतीव’ ग्लापयतीव ‘अप्राण’ सोम प्राणरहितम् ‘इव’ करोति^१,
 अतएव उपद्रवसम्भवाद्भेतो तत्परिहाराय देहमध्ये उच्छ्वासरूप
 ‘प्राणम्’ उद्गमयति । ‘तस्मात्’ भजास्वेति^२ मन्त्र पठेत् । ‘त’ सोमो-
 पनहनवस्त्रे वद्ध सोम सोमविक्रयिणे प्रयच्छति^३ । अथात पणन-
 स्यैव’, विधिरुच्यत इति शेष ॥ १८ ॥ ५ [३ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

स वै राजानं पणते । स यद्राजानं पणते तस्मादिदुः
 सक्तसुर्वं पुण्यः सु आह सोमविक्रयिन् क्रुय्यस्ति सोमो
 राजाऽऽहुति क्रुय्य इत्याह सोमविक्रयी तं वै ते क्रीणा-
 न्तीति क्रीणीह्वीत्याह सोमविक्रयी कस्युया ते क्रीणा-
 न्तीति भूयो वा ऽश्रुतः सोमो राजार्हतीत्याह सोम-

१— का० श्रौ० सू० ० ० २१ ।

२— वा० म० ४ २५ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ० ० २२ ।

विक्रयी भूय एवातः सोमो राजार्हति महांस्त्वेव
गोर्महिमेत्यध्वर्युः* ॥ १ ॥

गोवै^१ प्रतिधुक्^२ । तस्यै ऋतं तस्यै शरस्तुस्यै दधि
तस्यै सुस्तु तस्या ऽत्रातुञ्चनं तस्यै नुवनीतं तस्यै घृतं
तस्या ऽत्रामिष्टा तस्यै व्याजिनम्^३ ॥ २ ॥

शफेन ते क्रीणानीति । भूयो वा ऽश्रुतः सोमो
राजार्हतीत्याह सोमविक्रयी भूय एवातः सोमो
राजार्हति महांस्त्वेव गोर्महिमेत्यध्वर्युरेतान्येव दृश
व्वीर्याण्युदाख्यायाह पदा तेऽर्जेन ते गुवा ते क्रीणा-
मीति क्रीतः सोमो राजेत्याह सोमविक्रयी व्ययाऽसि
प्रब्रूहीति ॥ ३ ॥

सु ऽत्राह । चन्द्रं ते व्वस्त्रं ते छागा ते धेनुस्ते
मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्या इति स युदर्वाक् पुणन्ते
परुः सम्पादयन्ति तुस्मादिदुः सक्तसुर्वं पुण्य मर्वाक्
पुणन्ते परः सम्पादयन्त्युच्च युदध्वर्युरेव गोर्व्वीर्याण्युदा-
चुष्टे न सोमस्य सोमविक्रयी महितो वै सोमो देवो हि
सोमो ऽधैतुदध्वर्युर्गां महयति तस्यै पुश्वन्वीर्याणि

* 'ध्वर्युः'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिधक्'—इति ग, घ ।

‡ 'व्याजिन'—इति क, 'व्याजिनम्'—इति ग, घ ।

क्रीणादिति तुस्मादध्वर्युरेव गोर्व्यीर्याण्युदाचुष्टे न
सोमस्य सोमविक्रयी* ॥ ४ ॥

अथ यत्पुञ्चकृत्व पुणते । संवत्सरुसम्मितो वै यन्न
पुञ्च वा ऽच्यतुव संवत्सरुस्य तुं पञ्चभिरामोति तुस्मात्
पुञ्चकृत्व पुणते ॥ ५ ॥

अथ हिरण्ये वाचयति । शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणा
मीति शुक्रः ह्येतच्छुक्रेण क्रीणाति यत् सोमः हिर-
ण्येन चन्द्रं चन्द्रेणेति चन्द्रः ह्येतच्चन्द्रेण क्रीणाति यत्
सोमः हिरण्येनामृतं ममृतेनेत्यमृतः ह्येतदमृतेन
क्रीणाति यत्सोमः हिरण्येन ॥ ६ ॥

अथ सोमविक्रयिण मभिप्रुकम्पयति । सगमे ते
गौरिति युजमाने ते गौरित्येवैतुदाह तद्युजमान
मभ्याहृत्य न्यस्यत्यस्मे ते चन्द्राणोति सु आत्मन्नेव व्यीर्यं
धत्ते शुरीर मेव सोमविक्रयी हरते तत् तुत सोम
विक्रय्यादत्ते ॥ ७ ॥

अथाजायां प्रतौचीनमुख्यां वाचयति । तुपसस्तनू-
रसीति तुपसो ह वा ऽएषा प्रजापते सुभूता युदजा
तुस्मादाह तुपसस्तनूरसीति प्रजापतेर्वृणं इति सा यत्
त्रि संवत्सरस्य व्विजायते तेन प्रजापतेर्वृणं परमेण

* 'सोमविक्रयो - इति ग घ ।

पशुना क्रीयस ऽहुति सा यत् त्रिः संवत्सरस्य द्विजायते
 तेन परमुः पशुः सहस्रपोयं पुषेय मित्याशुष मेवैतदा-
 शास्ते भूमा वै सहस्रं भूमानं गच्छानुत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

स वा ऽअनेनैवाजां प्रयच्छति । अनेन राजान
 मादत्त ऽआजा ह वै नामैषा यदुजैतुया ह्येन मन्तत
 आजति* ता मेतत् परोक्ष मजेत्याचक्षते ॥ ९ ॥

अथ राजान मादत्ते । मित्रो न एहि सुमित्रध इति
 शिवो नः शान्त एहीत्येवैतदाह तं युजमानस्य दक्षिण
 ऽजरौ प्रत्युह्य वासो निदधातौन्द्रस्योरु माविश दक्षिण
 मित्येष वा ऽअचेन्द्रो भवति यद्युजमानस्तुस्मादाहेन्द्र-
 स्योरु माविश दक्षिण मित्युशुन्नुशुन्त मिति प्रियुः प्रिय-
 मित्येवैतदाह स्योनः स्योन मिति शिवुः शिव मित्येवै-
 तदाह ॥ १० ॥

अथ सोमक्रयणानुनुदिशति । खान आजाह्वारे-
 वुभारे हुस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
 स्तान्वक्षच्छं मा वो दभन्ति† धिष्यानां वा ऽएते
 भाजनेनैतानि वै धिष्यानां नामानि तान्येवैभ्य एत-
 द्दन्वदिशत् ॥ ११ ॥

* 'आजत्'-इति सा०-सम्मत ।

† 'मा दभन्ति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदर ।

अथान्नापोर्णुते । गुर्भो वा ऽण्यु भवति यो द्रौक्षते
 प्रावृता वै गुर्भा उल्बेनेव जरायुणेव त मुवाजीजनत
 तुस्माद्दुपोर्णुत ऽण्य वा ऽत्रुच गुर्भो भवति तुस्मात्
 पुरिष्टतो भवति पुरिष्टता इव हि गुर्भा उल्बेनेव
 जरायुणेव ॥ १२ ॥

अथ व्वाचयति । पुरि माग्ने दुश्चरितादाधस्त्रा मा
 सुचरिते भजेत्यासीनं वा ऽण्य मेय आगच्छति स आगत
 ऽनुत्तिष्ठति तुन्मिथ्याकरोति व्रतं प्रमीणाति तुस्यो द्वैपा
 प्रायश्चित्तिस्तुथो हास्यैतन्नु मिथ्याकृतं भवति नु व्रतं
 प्रमीणाति तुस्मादाह पुरि माग्ने दुश्चरिताद् वाधस्त्रा मा
 सुचरिते भजेति* ॥ १३ ॥

अथ राजान मादायोत्तिष्ठति । उदायुषा स्वायुपो-
 दस्था ममृतां२॥† ऽअन्वित्यमृतं वा ऽण्योऽनुत्तिष्ठति यः
 सोमं क्रीतं तुस्मादाहोदायुषा स्वायुपोदस्था ममृतां२॥†
 ऽअन्विति‡ ॥ १४ ॥

अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैति । प्रति
 पुन्या मपद्महि स्वस्ति गा मनेहुसम् । येन विश्वाः पुरि
 द्विपो दृणुक्ति विन्दते वस्विति ॥ १५ ॥

* 'भजेति'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'ममृतां२'-इति क, ख ।

§ 'अन्विति'-इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्
 विभयाञ्चक्रुस्त एतद्युजुः स्वस्त्ययनं ददृशुस्तु एतेन
 युजुषा नाद्रा रक्षाऽस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे
 निवाते स्वस्ति सुमाश्रुवत तथो ऽण्वैषु एतेन युजुषा
 नाद्रा रुक्षाऽस्यपहुत्यै तस्य युजुषोऽभयेऽनाद्रे निवाते
 स्वस्ति सुमश्रुते तुस्मादाह प्रति पुन्या मपद्महि स्वस्ति
 गा मनेहुसम् येन विश्वाः पुरि द्विपो दृणक्ति विन्दुते
 वस्विति ॥ १६ ॥

तं वा द्रुति हरन्ति । अनासा परिवहन्ति महयन्त्येवैन
 मेतत् तुस्माच्छीर्ष्णा वीजः हरन्त्यनसोद्वावहन्ति ॥ १७ ॥

अथ युदपा मुन्ते क्रीणाति । रुसो वा ऽश्रापः सुरस
 मेवैतत् क्रीणात्यथ यद्विरण्यं भवति सुशुक्र मेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सुत्वच समेवैतत् क्रीणात्यथ
 युदजा भवति सुतपस मेवैतत् क्रीणात्यथ युद्धेनुर्भवति
 सुशिर मेवैतत् क्रीणात्यथ युन्मिथुनौ भवतः सुमिथुन
 मेवैतत् क्रीणाति तं वै दशुभिरेव क्रीणीयान्गादशभि-
 र्दृशाक्षरा वै विरुड् वैराजः सोमस्तुस्माद् दशुभिरेव
 क्रीणीयान्गादशभिः ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

सोमक्रयार्थं व्यवहारं विधत्ते— स वा इति^१ । 'पणते' व्यव-
हरेत् । 'तस्मात्' सोमस्य व्यवहारभूतत्वात् 'इद' इदानीं मपि
'सर्व' दधिमध्वादि वस्तु 'सकृत्' 'पण्य' लोके पणितव्यं भवति ।
व्यवहारप्रकारं दर्शयति— "स आहेत्यादिना^२ । स' अध्वर्यु-
"क्रयस्ते सोमो राजा^३" 'इति' वृच्छेत् । 'क्रय' क्रयार्थं प्रमा-
रित । "क्रयस्तदर्थं"—इति^४ 'क्रय' शब्दो निपातित । प्रश्नार्थं
श्रुति^५ । 'क्रय इति सोमविक्रयी' प्रतिब्रूयात् । 'तत्' तर्हि 'ते'
तव स्वभूत सोम 'क्रीणानि' 'इति' अध्वर्युर्ब्रूयात् । अथ तेन
सोमविक्रयिणा 'क्रीणीहि' 'इति' उक्तोऽध्वर्युः 'कलया गोरेक-
देशेन 'ते' तव सम्बन्धिन सोम 'क्रीणानि' 'इति' ब्रूयात् । स
विक्रेता 'अत' अस्मात् कलालक्षणात् 'भूय' प्रभूतं अधिकं मूल्यं
मर्हतीति ब्रूयात् । अथ सोमविक्रयिणोक्तोऽध्वर्युः गोर्महत्वं मावि-
ष्करोति— "महास्त्वेवेति । यदि सोमो बहुमूल्यं मर्हति तर्हि
छत्त्रा गौर्दांतव्या भवति, तथा भति 'गोमहिमा महान्' 'इति'
ब्रूयात्^६ ॥ १ ॥

कथं महत्त्वं मिति तद् दर्शयति— 'गोवा इत्यादिना^१ ।
'गो प्रतिधुक्' मघो दुग्धम्, इदं मेकं वीथम् । 'तस्यै तस्या'
'शृतं पक्कं पयः । 'शर' पक्कचौरस्योपरि भारभूतम् । घनीभूत-

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ १ । २— का० श्रौ० सू० ७ ८ २ ।

३— पा० सू० ६ १ २२ । ४— पा० सू० ८ १ १०० ।

५— का० श्रौ० सू० ७ ८ १ । ६— का० श्रौ० सू० ७ ८ २ ४ ।

मन्वास्वादं वस्तु दधि । दधिभवं सारभूत मुदकं 'मस्तु' ।
 'आतञ्जनं' दधिभावकारणम् । तप्ते पयसि दधानयने सति यद्
 घनीभूतं वस्तु जायते, सा 'आमिच्छा' । द्रवात्मकं तत् वाजिनम् ।
 एवं दशविधानि^१ गोवीर्याणि प्रख्यापयेत् ॥ ९ ॥

“शफेनेति । द्वितीयवारकये 'शफेन ते क्रीणानीति' ब्रूयात्^२ ।
 'शफः' पादायस्त्राह्णभागः । 'भूयो वा अतः'—इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिवचनं
 पूर्ववद् व्याख्येयम्^३ । 'अध्वर्युः' 'एतान्येव दश वीर्याणि' इति,
 प्रतिधुगादिक मित्यर्थः । तृतीयवारे गोः 'पदा ते' इति ब्रूयात् ।
 चतुर्थवारे 'अर्द्धेन ते' इति ब्रूयात् । "भूयो वा इत्यादि पूर्व-
 वत्^४ । पञ्चमवारे 'गवा ते क्रीणानि' इति ब्रूयात्^५ । एव मुक्ते
 'सोमो राजा' त्वया 'क्रीतः' 'इत्याह'; उचितमूल्यस्य दत्तत्वात् ।
 अथ 'वयांसि प्रब्रूहि' इति 'सोमविक्रयी' ब्रूयात्^६ ॥ ९ ॥

“स आहेति । 'वयः'-शब्दार्थं स्वय मेवाह— “चन्द्रं त इत्या-
 दिना । 'हेम चन्द्रम्'—इति हिरण्यनामसु पाठात्^७ 'चन्द्रम्' आल्हाद-

१— छत-गवनीतयोः परिषयो बहुघोक्त इतीह गोक्लिखितः; ताम्भ्यां
 सहैव दशविधत्वं गोवीर्यस्येति शेषम् ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ८. १० ।

३— १०. ८. ११५. । का० श्रौ० सू० ०. ८. ६ ।

४— “प्रग्रान्ते प्रग्रान्ते”—इति का० श्रौ० सू० ०. ८. १२ । अथ 'भूय
 एवातः सोमो राजाहंतोत्येष मन्त्र उच्यते'—इति या० २० ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ०. ८. १२ । 'वयांसि धन्यान् पशून् क्षागादीन्'—इति ।

७— निघ० १. २. २ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्र ते इति सोम मालभ्य वाचयति”—इति कात्यायन^१ । ‘अन्या तिस्र’, गा इति शेष ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रय प्रशंसति— “स यदर्वांगिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहार कृत्वा, ‘पर’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अन्य मेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादन-काले तु ‘पर’ देय मूल्य अधिक कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वे पण्य’ वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘पर’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां मुदाख्यामवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथा-करणे कारण माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महित’ महत्त्वोपेत खलु सोम । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देव’ खलु, दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्त्रीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्त्वाह^१ । अतो हेतोः सोमस्यानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्यु’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्या ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनया क्रीण-नीत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसहार ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूप पञ्चवारपणन प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति । स्पष्ट मेतत् । ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या मह देवेषु हिरण्य-वस्त्रादिदग्धसु द्रव्येषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने मति यजमान

१—का० श्रौ० ० ८ १४, १५ सूत्रयो मन्विताथकथन मिरम् ।

२—पुरस्ताद् द्रव्यम् (११६ प०) ।

‘वाचयति’ “शुकं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्यायं मर्थः । ‘शुकं’
 ‘दौष्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुकेण’ दौष्येन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुकचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुकं त्वा शुकेषेत्यादिना ।
 स्यष्टोऽर्थः । अत्र सूत्रम्— “स आद्यं चन्द्रं ते वस्त्रं ते कागास्ते
 धेनुस्ते मिथुनौ ते गावौ तिस्रस्रोऽन्याः शुकस्वेति हिरण्यं मास्रभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 ष्वत्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्विति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तक्षिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूत्रम्^३ ।

“तद्यजमान मित्यादि^४ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^५ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मदीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्वीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० श्रौ० सू० ०. ८. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० श्रौ० सू० ०. ८. १६ ।

५— का० श्रौ० सू० ०. ८. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारण सोमविक्रयी स्वीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अर्ध्वर्धुस्या मालभ्य स्थित यजमान “तपस सूतुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्र वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मालभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्थाय मर्थं । हे अजे!
त्व ‘प्रजापतेस्तपस’ ‘तनू’ शरीर मसि, तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापते. वर्णोऽसि’, “सवत्सरो वै प्रजापति”—इति श्रुते^४ ।
सवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन सवत्सरद्वारा सवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरसारूप्यात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । सवत्सरे त्रिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परम’ पशुः, तेन क्रीयसे ।
हे सोम । अतोऽह तवानुग्रहात् ‘सहस्रपोष’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
ब्रह्मविधुष्टि प्राप्नुवानीति ॥

- त मिम मन्त्र विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नी.परता माह— “आग्निष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भृमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाहू क्रमेण अजाप्रदान सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अनेनेति । “अनेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सथेनाजां प्रयच्छन्-

१— का० श्रौ० सू० ७ ८ १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७ ८ १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १ १ २, ५; ५, १ इत्यादिषु ऋषयम् ।

‘मिचो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— “आजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘आजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । आजनमाधनत्वात् ‘आजा’ वस्तुतः; ‘तां’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मिचो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमित्रधः’ गोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मित्रः’ मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह— “मित्रो नः शान्त इति । मित्रशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । “तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तचान्तर्ह्रायकं ‘वामः’ ‘प्रत्युष्ण’ प्रसार्य, तत्र भोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “इन्द्रस्योरु मिति^४ । ‘अच’ अस्मिन् सोमकयकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्तन्मन्त्रत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्योरु मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागतात्पर्यं माह— “उग्रन्नुग्रन्त मितौति । “वग कान्तौ”^५ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूर्ध्माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्र-छुग्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—‘इति’ ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१— का० श्रौ० सू० ०. ८. २० ।

२— वा मं० ४. २०. १ ।

३— “व्यादायातते (यध्ववै) उतिष्ठति वा (यजमान)”—इतिषेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ०. ८. २१.) ।

४— वा मं० ४. २०. १ ।

५— व्यादा० प० ०० धा० ।

“स्योन' स्योन मिति । स्योन मिति सुखनाम^१, सुखस्य शिवा-
त्मकत्वात् 'शिवः शिवम्' इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे खानभ्राजादय । 'व'
युष्माकम् 'एते' 'सोमक्रयणाः' । यतः तैर्गवादिभिः सोमं क्रीयते,
अतः 'तान्' क्रयसाधनपदार्थान् 'रचध्वम्' । रचःसम्बन्धिन तान्
'मा दभन्' मा हिसिष्टाः ॥

अनुदेशन प्रशंसति— “धिष्य्यानां वा एते भाजनेनेति ।
भाजयतीति भाजन स्यानम्, तेन तस्यानेनोपाधिना 'एते'
खानादयो 'धिष्य्याना' सम्बन्धिन. खलु । कथं तेषां धिष्य्यसम्बन्ध
इति तच्चाह— “एतानि वै धिष्य्यानां नामानीति । खानादयो
धिष्य्यानां नामान्येव^३, पर न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनार्था.
'एते' गवादिपदार्था. 'धिष्य्यानाम्' एव, न तु खानादय. सोम-
रचकाः, अतस्तेषां मेव 'एते', न 'धिष्य्यानाम्' इति तच्चाह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरच वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वां

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ०. ८. २३ ।

३— व्याघ्रीना माश्रयभृता मृदा निर्मिता सप्त खल्ववेदिका धिष्य्यानाम्-
थन्ते । तानि चैव कात्यायनेन विहितानि— “व्याघ्रीघ्रीयं पूर्वम्,
सिकतास्योपरि रौद्रेणेति (वा० स० ५. ३४) सर्वत्र, घट सदसि,
प्रलङ्मुखो द्वार मपरेण होतु, दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरी मैत्रावरुणम्,
द्वौर्ध्विष्य्य सुत्तरेण चतुरः समान्तरान् द्वाघ्न्याच्छसिपोटनेद्दृष्ट्वा-
वाकानाम्”-इति ८. ६. १६-२१ । धिष्य्यागनिर्वचनादिक तु
निघ० ८ १. ४ दृश्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्ण्याः”-इति^१ । ‘तान्येव’ दश क्रयद्रव्याणि
 ‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’-इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्ण्य-
 भूतेभ्यः खानादिभ्यः ‘अन्वदिच्चत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
 “शन्न इगुपधाद्”-इति^३ कः । अत्र सूत्रम्- “खानभाजेति
 जपति”-इति^४ ॥ ११ ॥

“अथात्रापोणेन इति^५ । “उल्बेनेव जरायुणेवेति । धृतस्य
 शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रैवशब्दो वाक्या-
 लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तरं मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्यं माव-
 रणम् । तथाच प्रागास्तातम्- “अन्तरं वा उल्बं जरायुणो
 भवति”-इति^६ । स्पष्टं मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अच’
 अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजीजनत’ प्रादुरभावयत्
 अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवारणं युक्तं मित्यर्थः । पूर्वं मति
 प्रावरणे पश्चादपवारणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह- “एष वा
 अत्र गर्भं इत्यादिना ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माप्ते दुयरितात्”-इति
 अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्त्यः । ‘मा’ मां दुयरितात्
 सकाशात् ‘परिबाधस्व’ वायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ मदा-
 चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१-इति काण्डे ६५० ३३० ६५० ६५० दृष्टया ।

२- तु० उभ० १ पा० ।

३- पा० सू० १. १५ ।

४- का० श्रौ० सू० ०. ८. ०६ ।

५- का० श्रौ० सू० ०. ८. २४ ।

६- १. १. ११ (१. १०) दृष्टव्यम् ।

७- का० श्रौ० सू० ०. ८. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आमीन वा एन मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एष’ सोमो राजा । श्रेष्ठस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्निध्याकरणम्, तच्च ‘व्रत’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति, तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १२ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्यार्थ^३ । ‘आयुषा स्वायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमाशून् ‘अनु’ सृत्य उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृत वा एषोऽनृत्तिष्ठति य सोम क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहणं भभिप्रैतीति^४ । आरोहन्यत्रेति ‘आरोहणं शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्याय मर्थं । वय ‘पन्था पन्थान ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? ‘स्वप्तिगा शोभन-गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘देन’ यथा गच्छन् पुरुषो ‘विधा’ ‘द्विष’ द्वेषुन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, त प्रतिपद्येमहौति^५ ॥ १५ ॥

१— वा० स० ४ २८ १ ।

२— का० श्रौ० सू० ७ ८ २ ।

३— स चैव मन्त्र वा० स० ४ २८ २ ।

४— “उत्थानं मनःप्रतिगमनं च गृह्णीतसोम एव यजमानः कर्तव्यः”-इति ‘उत्तरे च (७ ८ २)’-इति सूत्रव्याख्यायां या० दे० ।

५— स चैव मन्त्र वा० स० ४ २८ १ ।

असुं मन्त्र माख्याधिकया प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यामङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाष्टा रक्षांसि’ नागकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नागरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः— प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवंविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृत्स्नस्यार्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कृष्टचेत्रं प्रति ‘वीजं ग्रीष्णां हरन्ति’, पश्चात् फलिताना मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “ग्रीष्णां सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छत्रं समङ्गि धौतम्, प्रउगाच्चोद्धृते फलके, कृष्णाजिन मस्मिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. २०. १ ।

३— वा० सं० ४. २०. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ०. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रय प्रगमति— “अथ यदपा मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्म्यादि दशक्रयद्रव्य क्रमेणानूद्य प्रगमति— ‘अथ यद्विरण
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्य भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोम ‘मशुक’ शुक्रेण दीप्या सहित मन्त क्रीतवान् भवति,
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वामम आच्छादनमाधनत्वात् तेन क्रये
 मति सोम ‘मलचम’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा मभूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये मति तपसा सहित क्रयो भवति । धेन्वा माग्निस्थ
 चीरादे. मभवात्, तथा क्रये मति सोम साग्निरो भवति ।
 ‘अथ यन्मियुनौ भवत’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगता दशमह्या
 मनूद्य प्रगमति— “त वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभि”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः १ ॥ १८ ॥ ६ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र “हिरण्य सहसाष्विद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायन (० ८ २०) । “प्रदक्षिण सोमक्रयणी माहृत्यान्वया
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपिष्ठमति, यदि सोमविभ्रयो प्रति-
 विवदेत एषतैन वरत्राकाण्डेनावत्ताय नाशयेयुः, एकुटैर्गन्तीत्येके,
 नित्यवदेके वध समामनन्ति”—इत्याह व्यापकम् (१०. २० ५-८) ।
 “सोमविभ्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति
सोऽसावेव बन्धुरुथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मुवेन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहादित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवां मभिपद्य व्याचयति । अस्तन्नाद् द्यां दृपभो
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा ह वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्तु ऽएन मेतज्या-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'द्युथैनु'-इति सायणसम्मतं पाठ ।

याऽस मेव व्वधाच्चक्रुर्यदाहास्ताभाद् द्यां वपभो अन्तु-
रिश्च मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तुदेनेनेमाँ-
सोकांनास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति नु वधो येनेमे
लोका आस्पृतास्तुस्मादाहामिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति† ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति‡ । तुदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न वधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाहासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति॥ ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तुदस्मा ऽइदः
सुर्व मनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति॥ ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणुहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाप्रा
रुक्षाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽणु भवति तिरु इव

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'नेमाँसोका'—इति ग, घ ।

‡ 'इति'—इति ग, घ ।

§ 'सम्राडिति'—इति क ।

॥ 'सम्राडिति'—इति क, 'सम्राडिति'—इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'—इति ग, घ ।

वै गुर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याणद्धं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याणद्धं तुस्माद्द्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्वनेषु व्वन्तुरिद्धं ततानेति व्वनेषु
हीदु मन्तुरिद्धं व्विततं व्वृक्षाग्रेषु व्व्राज मुर्वत्सु पुय
उस्त्रियास्त्रिति व्वीर्यं वै व्व्राजाः पुमाःसोऽव्वन्तः पुःस्वे-
वैतुद्द्वीर्यं दधाति पुय उस्त्रियास्त्रिति पुयो हीदु मुस्त्रि-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विष्मि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विष्मि मिति व्विष्णु ह्ययं
प्रजास्त्रिर्दिवि सूर्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य मदधात् सोम मुद्राविति ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं† युद्यु ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः‡
सूर्यस्य चुक्षुरारोहाम्नेरक्षणः कनीनकम् । यत्रैतशेभि-
रुयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य मेवैतत् पुरुस्तात्
करोति सूर्यः पुरुस्तान्नाद्रा रुक्षाःस्यपद्मनेत्यथाभयेना-
नाश्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्युत्पर्याणद्धं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽणपोऽभ्यारोहाद्भवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोढुं तुस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । युच वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽत्राहुरन्त्या ऽत्रपादुस्ताभ्यायुत्य पर्ण
प्रुचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा रात्रस्तुत्पतित्वा पुर्णे
ऽभवत्तुस्मात्पर्णे नाम तद्युदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
ष्टाप्यसदिति तुस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरो वा कृष्णस्तुच विद्याद्विपिष्यत्यैषुमः पर्जुन्धो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उसावेतं धूर्पाहावित्युसौ हि भवतो
धूर्पाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्च ऽइति
युज्येते ह्यनश्च ऽइत्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवत'
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युयैनावन्तरा
नाद्रा रुक्षांसि नु द्विःस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्यः'-इति व, डा०-वेचरेयान्यत्र दृष्टव्य, श्रूयत चोत्तरव
(४ २ ४ २०) 'सुब्रह्मण्यः'-इति ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्बु* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सोमाय पर्युह्यमाणायेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्याचयति । भद्रो मेऽसि प्रुच्यवस्व भुवस्पत
ऽइति भद्रो ह्यस्यैप भुवति तुस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वा राज्ञो ऽभिवदति
भद्रो हि भुवति तुस्मादाह भद्रो मेऽस्येति प्रुच्यवस्व
भुवस्पत ऽइति भुवनानाः‡ ह्येप पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्यङ्गानि वै विश्वानि धामान्यङ्गान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्निति युथैन मन्तरा नाद्रा
रुक्षाश्सि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽएवैन मेतुद् भूतं
प्रुपातयति† यद्वा ऽउग्रं तुन्नाद्रा रुक्षाश्सि नान्वुवयन्त्ये-
तद्वै व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रुपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्बु'-इति माठोऽपि डा०-वेवरेण दृष्ट ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रुपातयति'-इति, 'प्रुपातयति'-इति च दृष्टौ डा०-वेवरेण ।

अथ शुरीर मेवान्ववहन्ति । युजमानस्य गृहान् गच्छ
तुन्नौ संस्कृत* मिति नात्र तिरुोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । यथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यज्ञं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टहि यज्ञः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुस्मा-
दाहेन्द्रागच्छति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेप वृषण-
श्वस्य मेने । गौरावस्कन्दिन्नुहल्यायै जारुति तथा-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिपति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम द्रुवाणेति । शुश्रुतैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञातं‡ यज्ञौतम द्रुवाणेति स यदि कामु-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामुयेतापि नाद्रियेतेत्यहे१ सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्मण आगच्छतेति । तुद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्यचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'-इति क, डा०-वेवरेयान्यत्र पृष्टञ्च ।

† 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

‡ 'उच्यहे'-इति क ।

§ 'उभोपज्ञातं'-इति ग, घ ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'-इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शुला मग्नीयोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीपोमौ वा ऽएतु मन्तर्ज्जम्भ
ऽआदधाते यो दौक्षत ऽआग्नावैष्णवुः ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्ज्जम्भ ऽआदधाते
तुत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्भुके । आहवनीयादुक्लुक माहरन्त्ययु मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह ऽइति वृदन्तस्तदु
तथा नु कुर्याद्यत्र वा ऽएतौ क्व च तुत् सुहैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरुसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहुरेतद्धोनयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुयो ऽअपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चुक्षसे
महो देवाय तद्वतुः सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शःसतेति नम गुवास्मा
ऽएतुत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'—इति ग, घ । † नाख्येनत् पदं ग घ पुस्तकयोः ।

‡ 'सुहैव'—इति ग, घ । § 'कृष्णसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'—इति ख, ग, घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वुरुणस्योत्तमन
 मसीत्युपस्तुम्भनेनोपस्तम्भाति व्वुरुणस्य स्कम्भसुज्जनी स्थ
 इति शम्ये ऽउहहति स यद्वाह व्वुरुणस्य स्कम्भसुर्जनी
 स्थ इति व्वुरुण्यो ह्येषु एतर्हि भवति यत् सोम
 क्रीत.* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दी माददते । द्वौ वा ऽअस्मै
 मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
 सक्तसुर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

श्रौदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बुर ऽजुर्जोऽन्ना-
 दस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति । अत्र वा ऽअन्नं प्रुतितिष्ठत्यन्नः
 सोमस्तुस्मान्नाभिदघ्ना भवत्युचो ऽएव रेतस आशयो
 रेतः सोमस्तुस्मादत्रदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वुरुणस्य ऽअतसुदन्यसीत्युथ
 कृष्णाजिन मास्तृणाति व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मसीत्युथैन
 मासादयति व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति स यद्वाह
 व्वुरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति व्वुरुण्यो ह्येषु एतर्हि
 भवति ॥ २९ ॥

* 'क्रीत'—इति ग, घ ।

अथैतं शालां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
 या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
 यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरो ज्वीरहा प्रचरा
 सोम दुर्व्यानिति गृहा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवुः शान्तो
 ऽपापकृत् प्रचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अत्र हुके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राज्ञ
 ऽगतायोदकु माहुरेदेवु मेतदिति वृद्धस्तुदु तथा
 नु कुर्यान् मानुषु ह ते यज्ञे कुर्वन्ति वृद्धं वै तुद्यज्ञस्य
 युन् मानुषं नेद् वृद्धं यज्ञे कर्वाणीति तुस्मान्नोप-
 निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

प्रकटमध्ये सोमस्थापनाय हृष्याजिनास्तरण समन्वक विधत्ते—
 “नीडे हृष्याजिन मिति” । “उद्धते प्रउग्ये फलके भवत.”—इति
 वक्ष्यति” । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
 प्रावृत प्रकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन् ‘हृष्याजिनम्’ प्रमा-
 रयेत् । हे हृष्याजिन । त्वम् ‘अदित्या’ भूम्या त्वूपम ‘असि’ ।

१— का० श्रौ० ए० ० ८. १ ।

२— नवमकण्डिकायाम् (१८४ ए०) । कात्यायनोऽप्यादिषु मेव (७ ८. ५) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० स० ४ ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि नृतम्, तत् सर्वं तस्यास्त्वक्भूम्यानीय मित्यर्थं ।
 दर्शपूर्णमासगत कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अचातिदिग्गति-
 “सोऽसावेव बन्धुरिति । याऽसौ अवहननप्रस्तावगतः— “इय वै
 पृथिव्यदितिस्तस्या ऽअस्यै त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाहा-
 दित्यास्त्वगभीति’—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभाग^२, ‘स’ एवास्य ‘बन्धु’
 समानार्थक, ब्राह्मण मित्यर्थं । “अथैन मिति^३ । ‘एन’ सोमम्
 ‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
 अदित्या सम्बन्धि ‘सद’ सदन स्थानम् । पृथिव्या सर्वास्पदत्वेन
 प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात्, इति भावनया कृष्णाजिने
 आसादितोऽपि सोमोऽदित्या प्रतिष्ठापितो भवति यत, अतोऽसु
 मन्त्र पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एन’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आसामभ्य ‘वाचयति’
 अध्वर्युं । “अस्तभ्राद् घा मिति सोम मालम्भ्य वाचयति”— इति^५
 सूत्रम् । मन्त्रस्थाय मर्थ^६ । ‘उपभ’ अपां वर्षिता सोम । अथवा
 उपभशब्द श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठ सोम । ‘उपरि’ ‘घा’ दिवम्
 ‘अस्तधात्’ सर्वप्राप्तिरक्षणाय कम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
 अस्तधात् । किञ्च ‘पृथिव्या’ ‘वरिमाण’ परिमाणमहत्त्वं मपि
 ‘अभिमीत’ इयती पृथिवीति मान कृतवान् । स तादृश ‘सधाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १ ४ ५ (७२ ए०) इत्यव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ० ८ ० ।

४— वा० सं० ४ ३०, २ ।

५— का० श्रौ० सू० ० ८ ८ ।

६— सोऽय मन्त्र वा० सं० ४ ३०, ३ ।

सम्यग्जाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
 'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
 विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'व्रतानि' आयुस्तम्भनादिकर्माणि
 'वरुणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
 ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य^१ व्याचष्टे— "देवा इ वै यज्ञ
 मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्'. एतस्मिन्
 प्रसृते कर्माणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्देगात्, तत्परिहाराय
 'व्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तम्भाद्
 द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', य पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
 कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
 श्रवणात् ॥ ९ ॥

"अमिमौतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
 'एनेन' वल्लप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा
 सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृषोति' सर्वतो वल्लिनः
 कारयति । सोमस्य यल्लवत्त्व मर्यापत्या दृढयति— "तस्य हीति ।
 हन्तुर्हननस्य च लोकचयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्यपत्य मित्यर्थः ।
 'आस्पृताः' वल्लिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अमिमौत धरि-
 माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्यम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
 तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

“आसीददिति । द्वितीयपादस्यापि बलप्रकाशनरूपार्थत्वात् ।
द्वितीयपादब्राह्मणमेवात्र पुन पठितम् “तदेनेनेमास्योकान्” ।
इत्यस्य स्थाने ‘तदेनेनेद् सर्वम्’— इति विगेष ॥ ४ ॥

“विश्वेत्तानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्य
इदं सर्वं मनुवर्तन् करोतीति । इदं सर्वं भूतजातम् ‘अनुवर्तन्
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्याम प्रतिकूलोद्योग
तत्कत्तारं ‘प्रत्युद्यामिन् ‘न करोति’ इति सम्बन्ध ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साङ्ख्यं सोमस्य वेष्टनं
साधनं वास ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— ‘नेदे
नाद्वा रचासीति । ‘नेत्’—इति परिभये । तथाच यास्क — “नेत्ये
इदित्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभये’—इति । यदि पर्याणहनं
कुर्वीत, तदा ‘नाद्वा’ नाशकराणि रचासि ‘एन’ ‘प्रमृशान्
प्रमृशेयु, एतन्नु भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनं
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा ए
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भा’ अन्तर्हिता वृत्तन्त इत्यर्थः
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रविधाय प्रशंसति— ‘स पर्याणहन्ति’ वनेषु व्यन्तरि
मिति । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिच’ ‘विततान’ सोम
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाज वेगं बलं वा ‘अर्वन्तु’ अरण्यवत्

पुरुषेषु योग्यम् । 'व्यदधात्'—इति सर्वत्र सम्बध्यते । 'उच्छ्रिया'—
इति गोनाम^१ । तासु 'पयः' । 'हत्सु'—इति प्राणिवज्जलापेक्षया
वज्जवचनम् । तत्र 'हत्सु' 'क्रतु' मङ्गल्यम् । 'विचु' प्रजासु 'अग्निम्'
भुक्तस्थान्नपानस्य पाकसाधन मग्निम् । 'दिवि सूर्यम्' । 'अद्रौ'
जातावेकवचनम्^२, पर्वतेषु 'सोमम्' । 'वरुणः' पापनिवारकः,
सोमो देवः 'अदधात्' स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

'वन'-शब्दस्थार्यान्तरभ्रमं व्युदस्यन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
सिद्ध मित्याह— "वनेषु ह्यौदं वितत मन्तरिचं वृक्षाग्रेष्विति ।
यद्यपि सर्वत्रान्तरिचं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या शान्द्रवृक्षाद्येषु
पटास्तरणवत् प्रतिभामादेव मुक्तम् । अर्वात्सु पुस्त्वसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् 'एतत्' एतेन "वाज सर्वत्सु"—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उच्छ्रियाहदादिषु पयःकृत्वादिस्थितेर्लोक-
प्रसिद्धिः 'पयो ह्यौदम्'—'हत्सु स्यं क्रतुः'—इत्यादि 'हि' कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

"अथ यदि द्वे इति । दौचायां 'यदि' 'द्वे कृष्णाजिने'
स्वीकृते, 'तयोः' एकं 'कृष्णाजिनं' 'प्रतिनाहभाजनम्' भवति ।
नद्धस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वज' प्रतिनाहः^३, तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयालाभे उपाय माह— "यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनघ्नीवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. २१. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— 'युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे व्यवलगयति ध्वजस्थानीयम् । अथानसो
वाससा वेष्टन मिति केचित्'—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्र—“सूर्यस्य चचुरिति^१ । तथाच सूत्रम्— “कृष्णा-
जिन पुरस्तादासजति सूर्यस्य चचुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
घोवा अवहृत्य”—इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थ । हे कृष्णाजिन । त्व
‘सूर्यस्य’ ‘चचु’ चचु स्थानीयम् प्रकाशनस्थान मित्यर्थ । उपरि
हि सूर्यं प्रकाशते, अतस्त्व मनसि ऊर्द्धं दिशं मारोहेत्यर्थ । तथा
‘अग्ने’ देवस्य सम्बन्धि कनीनकम् अचिमध्यगत कृष्णप्रदेश
कनीनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरक्षण’ कनीनिकास्थान मन्त्र-
रिचम् नील नभ इति प्रसिद्धे । अनस उपयारोहे सति एतदु-
भयारोहण सम्पद्यते । ‘यत्र यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभि’ अथै
‘द्वयसे गच्छसि विपश्चिता मेधाविना सोमेन सह भ्राजमान’
दौष्यमान ॥

एतन्मन्त्रपाठ प्रशसति—‘सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चचु’—इत्यभिधानेन ‘सूर्यं मेव सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह— “सूर्यं पुरस्तान्नाष्टेति । ‘नाष्टा’
नाष्टाणि, यज्ञनाशकानि ‘रचामि हिमन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन नाशकरहितेन मार्गेण सोम ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

‘उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युद्धृते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवत’ ।
अतएव सूत्रकार तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्य सूत्रधामाम—

१— वा० स० ४ ३२ १ । २— का० श्रौ० सू० ० ६, ६, १० ।

३— अन्तस्य व मध्यपाठश्रुत्तक । स्यात्त ‘त्रिबुकप्रमाणे’—इत्येव
‘अधस्ताच्चिबुकम्’—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धृते फलके भवतः”— इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’ तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुन्नद्धाण्यः’ (भृयिष्ठ एव मन्^२) ‘प्राजति’ प्रेरयति अनद्धाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति— “श्रेयान्नेति । करितुरगाद्याहृढस्य प्रशस्तत्वं लोकसिद्धम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः ‘श्रेयान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’? न कोऽपौति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखया प्राजतीति । भृयिष्ठास्त्रेव प्राजनयोग्यासु सतीष्यन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति— “यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यात मिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतित मामीत्, ‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति पलाशशाखया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनद्धोर्वर्णविशेष मभिधातुं पुनरनुवदति— “अथानद्धाहा-
विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि
दृष्टत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णमाभ्यात् अनद्धत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ५ । तत्रापि ‘प्रउगात्’-इति स्वरमध्यपाठ एव, न त्वन्तस्यमध्य ‘प्रयुगात्’-इति ।

२— ऋ-पुस्तकमात्रे एयोऽधिक्तः पाठः ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ।

४— पुरस्तात् १. ७. १. १ (? भा० ४६० प०) द्रष्टव्यम् ।

५— प्रतोदस्थानीययेति भावः । ‘अनद्धाहौ बलीवहौ’-इति या० दे० ।

‘ऐषम’ अस्मिन् सवत्सरे ‘पर्जन्य’ वज्रवृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टे परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्तक मन्थयोजन विधत्ते—“अथ युनक्तुस्वावेत मिति’ । मन्त्रस्याय मर्थ १ । हे ‘उसौ’ अनद्धाहौ । युवा वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौट्टुगौ युवाम् ? ‘धूर्वाहौ’ धुर मोढु समर्थौ । तादृशौ युवा ‘युज्येयाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते—‘अनशू’ अशुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहृणौ’ शृङ्गाद्येण वीराणा पुत्रा दीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनद्धाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह—“स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्र विभज्य व्याचष्टे—“उसौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोभोगावित्युक्तौ । एषा प्रसिद्धि ‘हि’ शब्देन द्योत्यते । धूर्वाहावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्वाहाविति । आर्त्तेश्वशुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनशू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहृत्याया पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ “उत्सावेतम्”—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । ‘स्वस्ति यजमानस्य’-इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह—“यथैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनद्धाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गं ‘नाश्रा’ हिन्वा ‘न हिस्यु’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्र कृतवानित्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपहृत्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । त मालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—इति
 वा । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं
 यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहण मेव; तच्च क्रयानन्तरभावीत्यन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्यार्थात् भिद्विरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति” ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युह्यमाणायेति वा” इति^१ ॥ १२ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्यजमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^२ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्याण-
 करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवगानां पालक! त्वं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकृलाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “इन्दसि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^३ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायनः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘मेन.’ गमनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३४. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैन
मेतद् भूत प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पचिहूप मेव मन्त्र
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षामि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीर मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानीं श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्यावध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीर मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मान मित्यर्थ । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ मरुत मिति
मन्त्रभागस्यार्थं स्यष्ट इत्याह— “नाच तिरोहित मिवास्तीति ॥ १६ ॥

“अथ सुत्रद्वय्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवाना माङ्गानमाधनो
मन्त्र^३, गोभन ब्रह्म ‘सुत्रद्वय’, तदर्हतीति ‘सुत्रद्वय्या’ काचन
देवता, ता “सुत्रद्वय्योश्म”-इत्यादिनिगदेनाह्वयेत् । तत्रकार-
सूत्रे दर्शितं— “सुत्रद्वय्योश् मिति विशक्त्वा मरुन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदाना ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नाम्नाभिर्याख्यायते ॥

१— नेद पद क पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुत्रद्वय्या एवत्विक् सुत्रद्वय्या माङ्गयतीति सिद्धान्तित हरिस्वा
मिना । अग्निष्टुदादिषु स्वय मेवेति वक्ष्यतीहैव (२२ प. २.) ।

३— “सुत्रद्वय्या चाङ्गयति सुत्रद्वय्योश् सुत्रद्वय्योश्मिति विशक्त्वा
मरुन्निगद यावदहे सुया भवति तथाह”-इति का० श्रौ० ७ ८. २० ।
“यावदहे” व्यतीते ‘सुया भवति’ व्यस्मात् ऋषयदिवसादारभ्य यावत्सु
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुया भवति, तथा व्याह । तद्यथा— अयुसत्के
‘यहे सुयाम्’-इति, यदुपसत्के ‘यदहे सुयाम्’-इति, दादशोपसत्के
‘दादशाहे सुयाम्’-इति”-इतीह गा० ३० ।

आज्ञान प्रशसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्य’ अर्थाय ‘पत्त्यन्’ पाक कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’— ‘इत्यहे व’ पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते, इतो द्वितीयेऽहनि तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शत”-इत्येव-मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य पाठसिद्ध्यां चिरादृत्तिं प्रशसति— “चि क्वल आहेत्यादि । यज्ञस्य द्यादृत्तिरूपत्वं मवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम्” ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव आगच्छ”-इत्यादि- “अहन्यायै जार.”-इत्यन्तानां पञ्चानां वाक्यानां पृथक्-पृथगर्थे सम्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गच्छतात्पर्यं भाह— “हरिव आगच्छ मेधातियेर्मेषेत्यादिना । “तद् यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुदयिषतीति । ‘तत्’ तथा सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्रिणि, पूर्वपदापरपक्ष-लक्षणाभ्यामभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातियेः काष्ठाद्यनेर्मेषो भूत्वा हरणम्, —इत्येवमादीनि, ‘तैरेव’ ‘एन’ प्रमुदयितुमिच्छति ॥

१— ऋ० स० १. २१ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— भीमासादर्शने त्वेतत्कथाया कविकल्पनामुल्लेखमेव सिद्धान्तितम् । तथापि तन्वार्तिके विशेष उक्त (जि० सू० ८. १ ४२-४४; अधि० १५.) । “सवितैवाहनि लीयमानतया राज्ञेरहत्याशब्दवाच्याया क्षयात्मकशरणेतुत्वात् जीर्यथ्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहत्याज्जार

हरिवश्चादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्माण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवाश्च
ब्राह्मणाश्चाहेति । ‘अत्र’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः
ब्राह्मणैश्च’ यष्टयत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थ’ प्रयोजन यज्ञसिद्धिः
यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्राह्मणा’—इति पदद्वय
माह नेतरानित्यर्थं ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते
प्रतिप्रस्थाता’ शालाया’ पुरोदेशे अग्नीषोमीय पशु मादाय गच्छत’
सोमस्याभिमुख स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थिति यजमानस्य
आत्मनिष्क्रयरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’
दीक्षितम् ‘अन्तर्जम्भे’ अन्नखादनस्थान जम्भ’, दन्तपङ्कगोरन्तराल
इत्यर्थं । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णव ह्यद् इति । यस्मादस्य
यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् ।
अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तत्र विष्णुरिति
योऽस्ति, ‘स सोमः’, सोमस्य यागनिर्वर्तकत्वेन यज्ञत्वाद्, “यज्ञो

१— तानि हि सा० घ० ब्रा० १ १ २ द्रष्टव्याणि । तत्रैव निगदः समग्र
पठितश्च । तथा सामसूत्रे लाव्यायनेऽपि (१. ३) । एष निगद
सुब्रह्मण्यनामसामवेदीयत्विजा गीयतेऽत सुब्रह्मण्यसामेत्यप्युच्यते ।
वस्तुतो निगदो नाम यनुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मौसासायाम् ;
जै० द० २ १ ३८-४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्यथ
मन्त्रो ब्रवाण इत्यन्त ध्यामात (१ १२. ३, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६ २१ ।

वै विष्णु”-इति श्रुते १ । यज्ञद्वारा विष्णो सोमत्वम् । ‘दौचा’
मस्कार दौचणीयेष्या मस्कृतत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविश्च
‘एन जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीय
दत्त्वा आत्मनिष्क्रयण कृतवान् भवतीत्यर्थ ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति २ । अयम् उरुमुकरूप ‘अग्नि , अय सोम’
‘ताभ्या’ सकाशात् आत्मान निष्क्रियामहे’ इत्युरुमुकस्याहर्त्तुं
रभिप्राय । अमु पञ्च निराकरोति- “तदु तथा नेति । तर्हि
कथ सहभाव उपपद्यत इति तत्राह- ‘यच वा एतौ क च तत्
सहैवेति । एतौ’ अग्नीषोमी ‘यत्र क च स्थाने सह वर्त्तते,
‘तत्’ तादृश्या स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थ । एवकारेण रुयो-
जनपचो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘म’ अग्नीषोमीय पशु । द्वैरूप्ये
कारणाभिधानम्- “द्विदेवत्यो हीति । द्वैरूप्यमिद्वयेऽपेक्षितौ
वर्णावाह- “हृणसारङ्ग स्यादित्याहु रिति । ‘मारङ्ग’ श्वलवर्ण १ ।
‘एतत्’ हृणाल श्वलत्व च ‘एनयो’ अग्नीषोमयो ‘रूपतम मिव’

१- पुरस्तादात्र (१ १ २ १३) इत्यर्थम् ।

२- का० श्रौ० सू० ७ ६. २४ ।

३- सारङ्ग कर्बुर वर्णान्तरानुविद्ध शृङ्ग सारङ्ग इत्युच्यते, हृणोन्
वर्णेन सहित सारङ्ग अथवा हृणस्यासौ सारङ्गश्चेति हृणसारङ्ग ।
एव लोहितसारङ्ग इति व्याख्यात याज्ञिकदेवन । ‘वर्णान्तरोपेत
हृणवर्णं हृणसारङ्ग’ एव लोहितम शृङ्गोऽपि’-इत्येव माह पितृ
भूतिराघार्यं, टीकाहृत कर्कश्य ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णशीवः”—इत्यादौ^१
 अग्नेः कार्पासम्वन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
 सारङ्गः स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
 “नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति^३
 कात्यायनः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्वाता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
 निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रक्रीभावः,
 अस्तु । अथवा “मैत्र वा अहर्वाङ्मणी रात्रिः”—इति श्रुत्यन्तराद्दह-
 रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
 ‘चक्षसे’ सर्वस्य द्रष्टे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘स्यतं’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
 वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृशे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भते
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः’ शकटायधारण काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 म्भाति’ शकटायम् । हे काष्ठ ! त्व ‘वरुणस्य’ उपनह्य स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४, २८. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं
 तूपरिष्ठादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२— वा० सं० ४ ३५. १ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २५ । ५— ‘उपस्तम्भनं’—इति छ ।

सोमस्य 'उत्तम्भन ममि'^१ । शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तम्भकत्वम् । "उद् स्यास्तम्भो पूर्वस्य"-इति^२ मकारलोप ॥

समन्त्रक सुद्धरण विधत्ते- "वरुणस्य स्तम्भमर्जनी स्य इति^३ ।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
मर्जन्यौ 'स्य', तादृश्यौ युवा सुद्धृहामीत्यर्थ ॥

अमु मन्त्र व्याचष्टे- "वरुण्यो ह्येष एतर्हीति । 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रीतावसरे सोमो 'वरुण्य' भवति । 'तयोर्दार्हिलौ च ह्यन्दमि'-
इति^४ एतच्छब्दस्य हिल् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति^५ । चत्वारोऽधाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव । तथा चापस्तम्भ - "ता सर्वेऽध्वर्य-
वोऽप्येण प्राग्वश राजन्योद्धमान उद्धृहन्तीति^६ । व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन ष्टलिक्चतुष्ट प्रगमति- 'द्वौ वा अस्मै मानुषाय राज्ञे
आददात इति । दोलिका^७ मित्यर्थ । 'य' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगत 'सहत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दी चत्वार', 'आददते'-इति
पूर्वचान्वय ॥ २६ ॥

आसन्त्या औदुम्बरीत्वि विधाय प्रगमति- "औदुम्बरी भवत्यत्र

१- वा० स० ४, २६ १ ।

२- पा० सू० ८ ४ ६१ ।

३- वा० स० ४ ४६ २ ।

४- पा० सू० ५ ३ २० ।

५- का० श्रौ० सू० ० ६ २७ ।

६- षा० श्रौ० सू० १० २८ ० ।

७- 'द्यान्दोलिका -इति ४ घ ।

वा ऊर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जे व्यभजन्त, तत उदुम्बरः
समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “ऊर्जेऽन्नाद्यस्यावसृष्टे”—इति उदुम्बरस्य फल-
विधानम्; कुतः? ‘अवसृष्टौ’-इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अत
ऊर्जेऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् ।
नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्;
अर्थवादेनैव स विधिरुच्येयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु
मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फल मपि
विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा द्वैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं
केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे
द्वयसज्-दग्न्ञ्-माचचः”—इति दग्न्च् प्रत्ययः^१ । “अत्र वा अन्न
मिति । ‘अत्र’-इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अन्नस्य नाभिप्रति-
ष्ठितत्वे सोमस्य किं मायात मित्यत आह— “अन्नं सोम इति ।
प्रकारान्तरेण नाभिदग्न्त्वं प्रशंसति— “अन्नो एव रेतस आश्रय
इति । ‘अन्नो एव’ अत्रैव च । ‘अत्रदग्ना’ नाभिदग्नेत्यर्थः । अत्र
कात्यायनः— “अत्रौदुम्बरी मासन्दौ नाभिदग्ना भरद्वाजाप्राज्ञौ
सूता माहरन्ति चत्वार इति^२ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति^३ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वरुणस्य

१— ऐ० ब्रा० ५. ४. ५ ।

२— पा० सू० ५. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

ऋतसदन्यमीति^१ । हे आसन्दि^२ । त्वं 'वरुणस्य' सोमस्य 'ऋतसदनम्' ।
ऋत मिति यज्ञनाम, "मत्यं वा यज्ञ वा"—इति यास्क^३ । यज्ञार्हं
स्थान ममीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनाहंत्वादासन्दीस्पर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्त । सोमामादनमन्त्रे
त्वामीदेति विशेष^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानार्हाः । "स
यदाह वरुणस्तेत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २८ ॥

"अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वशस्य पुरोदेशे आसन्त्यां
स्थापित सोम मासन्त्या सह प्राचीनवश गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये "याते धामानि"—इति^६ मन्त्र यजमान वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया 'प्रपादयति'—इत्येकवचनम्, वस्तुतस्तु
चत्वारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— "शाला प्रवेशयन्ति
दौचितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनीय दक्षिणेन
स्थापयन्ति"—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६ ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, चरन्निमात्राणि
अङ्गानि इयोपलरूपाणि यस्याः सा, उता = मुञ्जरुष्वा शूता, आसन्दी =
मक्षिका भवति । सौत्रमण्या हि श्रूयते— "मुञ्जविवयना भवति"—इति
(१२. ८. ३. ६) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— "सोमामादनाहंत्वादासन्दीवदिति (१६. ४. ७) ।

३— निह० ४. ३ ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६, ३० । ६— वा० सं० ४. ३०. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. ४१, ४२, ६३ ।

मन्त्रस्थाय मर्यः । हे 'सोम!' 'ते' 'या' यानि 'धामानि'
 स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
 सर्वाण्यपि । 'यज्ञम्'—इति विभक्तिव्यत्यय', अयं यज्ञः 'परिभूः'
 परितो भावयिता 'अस्तु' । तच्च 'गयस्कान' पशुपुत्रादिना गृहस्य
 वर्द्धयिता, 'प्रतरण' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
 वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दायं
 ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ २० ॥

"अत्र हैक उदपात्र सुपनिनयन्तीति" । मनुष्योपचारवत्
 देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे षति तदुपचरणं मानुषं
 भवति, एतत् 'यज्ञे कृद्धम्', अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं
 नोपनिनयेत् ॥ २१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

१— निरु० ८. ३ ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. ३४ ।

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धोन् पञ्चमीरौस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोष्ठा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ मायणि सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल' स्वर्णज वर्णमुख्य,
 कार्पासौथ कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्य' ।
 आज्योत्थ प्राज्यजन्मा स्रवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा',
 रत्नाब्धो रत्नरूप गिरि मकृत सुदा पाचसात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजमाघाज्यधुरन्धरेण
 मायाणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहू प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाहू भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्व्या ऽएय एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तुस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजुं वा पुचेत्तदुह मानुषु
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तदाहुः । पूर्वोऽतूत्य गृह्णीयादिति युच वा ऽअर्हन्त
मागतुं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुच तथा ह्याप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तदा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ गृह्णीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युद्व-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा नु कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽश्रुनु मनुष्याणां तुस्मान्
मानुषे यावन्नु विमुञ्चते नैवास्मै तावदुदकः हुरन्ति
नापचितिं कुर्वन्त्यनागतो हि स तावद्भवत्यथ युदैव
विमुञ्चतेऽथास्मा ऽउदकः हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
तुहिं हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
भवति तत्पुत्र्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै युजमानोऽन्वार-
भतेऽथात्र पुत्र्युभयत एवैतुन्मिथुनेनान्दारभते युत्र वा
ऽश्रुर्हन्नागुच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तुत्र चेष्टन्ति तथा
ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो युजुपा गृह्णीयाद् । येनो
चान्द्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
क्रीयते छन्दसा मेव राज्याय छन्दसाः साम्राज्याय
तस्य छन्दाःस्थभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
राजहतः सूतग्रामुण्य एव मस्य छन्दाःस्थभितः
साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यदुन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
याद्यत्र वा ऽश्रुर्हते पुचन्ति तुदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्युराजानो राजकृतः स्रुतग्रामुण्यस्तुस्माद्युवैतुस्यै
 गृह्णीयात्तुदेव छुन्दाऽस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निर्वै
 गायत्री तुज्ञायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः
 क्षत्रं चिष्टुप् तुत् चिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

श्रुतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योद्धारो
 युथा† श्रेष्ठस्योद्धारु एव मस्यैषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुज्ञायत्री
 मन्वाभजति सा युज्ञायत्री श्येनो भृत्वा दिवः सोम
 माहरत् तेन सा श्येनुः सोमभृत् तेनैवैना भेतुद्दीर्येण
 द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोपदे विष्णवे त्वेति । पशुवो वै
 रायस्पोपः पशुवो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरुसम्मितो वै
 यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरुस्य तु† पञ्चभिरामोति
 तुस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यय यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
 त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
 गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्वेति'-इति ग, घ ।

† 'युथा'-इति ख ।

नवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएषु यज्ञस्य
तस्मान्नवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्फर्यमुयाः परिधुयः । देवा ह वा ऽएतं व्वनस्प-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्फर्यं५ शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छिरो यज्ञस्य नाप्रा रुक्षाः५सि द्विनुसन्निति
तस्मात् कार्फर्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गववर्त्तं तुस्य देवा अनुहाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं५ सुध्यासु-
स्तुत एता ओपधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयत एवैतद्यज्ञं
पुरिगृह्णाति यदाश्ववालः प्रस्तरो भवति* ॥ १७ ॥

रेक्षुव्यौ व्विधृती । नेदृहिथ्य प्रस्तरुथ्य संलुभ्यातं
ऽइत्यथोत्पूयाज्यः५ सुर्व्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
गृह्णाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भुवति'—इति ग, घ ।

† 'सलुभ्यात'—इति श डा० वेबरदृष्ट्य । 'सलुभ्यात'—इति सायण
सम्मत—इति डा०—वेबर ।

आसाद्य हवींऽप्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
 जनयन्ति वा ऽएन भेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वा ऽश्रुप्रे
 जायमानो जायते शीर्षतु एवैतदुप्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
 सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
 र्देवताभिः सुमर्द्दयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यनः शुकल मादत्ते । अग्नेर्जनिच मसीत्युच
 ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहाम्नेर्जनिच मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति
 तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उव्वंश्यसीत्यथोत्तरा-
 रुण्याज्यविलापनौ मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
 दधाति पुरुरुवा ऽअसीत्युर्वशी वा ऽअप्सराः पुरुरुवाः
 पुतिरुथ यत्तस्मान्मिथुनाद्जायत तदायुरेव मेवैपु
 एतस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहामुये मथ्यमाना-
 यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्यामि त्रैष्टुभेन
 त्वा छन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा छन्दसा मन्यामीति
 तं वै छन्दोभिरेव मन्यति छन्दाःसि मथ्यमानायान्वाह

* 'मन्यति'—इति ग, घ ।

† 'मसीति'—इति ग, घ ।

छुन्दाःस्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति युयामु मादित्युः
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रहियु-
माणायेत्यनुप्रहुरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
सा युञ्जुः हिंस्रिष्टं सा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवी
भवत मद्यु न ऽहुति शान्ति मेवाभ्या मेतुद्वदति युथा
नान्योऽन्युः हिंस्र्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्नि मभिजुहोत्यग्ना-
वग्निश्चरति प्रविष्ट ऽहुपोणां पुत्रोऽभिशस्तिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सुद मुप्रयुच्छ-
न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजीजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैपीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तद्विडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं पूर्वाद्धौ वै शिरः पूव्वार्द्धं मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुःस्करोति‡ स युद्धानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतुः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्माद्विडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'प्रहुरन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'सुष्करोति'-इति क, ख, डा० वेङ्गदृष्टयः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निश्चित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “शिशो वै यज्ञस्यातिथ्यमिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिद् हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिलमिति निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति । यस्मान्निमित्तादातिथ्यमिति हविषो नाम, अत उच्यत इति शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसति य ‘अतिथि’ सन् यस्मात् ‘आगच्छति’, न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथिरित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हवि निरूपयत इत्यातिथ्यं नाम सम्पन्नम् । अतिथिलमुपजीव्यातिथ्यं मवश्यं कर्त्तव्यमित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति । राज्ञ “गौर्मधुपर्कं स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-सूते^१ सिद्धः । ब्राह्मणं श्रोत्रियोऽभिमतः । “महोच वा महाज वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्”—इति-सूते^१ । ‘तद् ह मानुषम्’ आतिथ्यमिति शेषः । “हविर्देवानामिति । देवानामहविरेवातिथ्यमित्यर्थः । “एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ १ १ ।

२— आप० घ० सू० २ ८ ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० स० १ १०६६ ।

“तदाङ्गः पूर्वाऽतीत्य गृह्णीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्वं मागत्य हविः ‘गृह्णीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्घहणे प्रशंसति— “यत्र वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमाधं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लेश्यडभावश्चान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तत्र’ तस्मिन्नपचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्घहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ १ ॥

अपचितिश्च द्वेषा सम्भवति,— अन्यतरानडुदिमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च, तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे मुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति^२ । एतदेवोपपादयति— “अ यदन्यतरो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिययो न भवेत् ; इह त्वन्यतरातडुदिमोकेन तन्नि-
 ययो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमत पक्षे माह—
 विमुख्यैव प्रपाद्य गृह्णीयादिति । ‘विमुख्यैव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोक्ष्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाष्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं प्राज्ञां प्रवेश्य । लौकिकातिव्यदृष्टान्तबलेन श्रौतस्यातिव्यस्य
 निवांपकात् प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं सम्मर्षयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ४. ४. ६४ सूत्रेण प्राप्तोऽऽ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधन
थानादिकं न परित्यजति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्वरया गृहीयात् । निवापि पत्यन्वारम्भ विधाय प्रशं-
सति— “तत् पत्यन्वारभते पर्युद्धमाण वै यजमान इति । 'तत्'
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानान्वारम्भणेन, 'अच' सोमार्थ
हविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयो. पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनान्वार-
भेते' । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्वारम्भे अपरस्य तदविनाभूत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । “यच वा अर्हन्तित्यादि । 'सर्वगृह्या
इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्घाह्या', ते सर्वगृह्याः ,
'तच' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । 'ततः' तस्मात्, प्राकृताभिर्वापमन्त्रात्
'अन्येन यजुषा' “अग्नेस्तनूरमि”—इत्यादिना^१ । तत इत्यस्यार्थ
माह— “येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारण माह— “एकं वा एष
भाग मिति । 'एषः क्रीयमाणः' आतिथ्येन प्याथमानः सोमः 'एक'
समान 'भागम्' 'अभि'लक्ष्य 'क्रीयते', 'कृन्दासां' राज्य सामान्यं च
प्राप्नोति, तथा सम्यादनायेत्यर्थः । कथं कृन्दासम्बन्ध इति, तत्राह—
“तस्य कृन्दांषीति । 'अभितः साचयानि' पुर' पश्चाच्च सहागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजान”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रक्षेप । ते के ? 'राजहृत' राजत्वसम्पादका षट्त्रिंशद्वि-
कल्पे कर्त्तारि, 'सूतयामण्य' सूतश्रेष्ठा ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्ष दूषयित्वा अममस्यैव निर्वाप माह—
“न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अयं मर्थ । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात् तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
हता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव तं मनुगच्छन्ति, एव सोमार्थनिर्वापेण ह्यन्वेषा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्धं मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्घहणे मन्त्रविधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरमीति” । हे
निष्कृष्यमाणब्रौहिपदार्थः । त्वम् अग्ने 'तनूरसि' स्व शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “यो
वै विष्णुः सोमं स इति श्रुतेः, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः”, अतो विष्णवे त्वा इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्द्देशं
उपपद्यते । अथवा 'विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति'—
इति श्रुतेः त्वा यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगतं मग्निपदं
गायत्र्याभक्तिमाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् महोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— 'षट्त्रिंशद्विकल्पे'—इति छ, च । २— वा० म० ५. १ १ ।

३— इदंैव परस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ ए० द्रष्टव्यम् ।

४— अथैव विष्णुर्वेधाध्यभजन्त'—इत्यादि ब्राह्मणमुपगम्याद् (शत०
१४ १ १ १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इदंैवोपरिस्तात् (२११ ए० १४ कण्ठी द्रष्टव्याः ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः"—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ६ ॥

“सोमस्य तनूरसौत्यादि^२ । सोमस्यान्नत्वेन साचाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चक्षत्र मसकदुक्तम् । प्रजापते-
रसो बाह्वभ्याश्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चक्षत्रम् ॥ १० ॥

“अतिथेराथिथ्य मसौति^४ । अत्रातिथिशब्दस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारण्येन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूप मास्याय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
सृत् श्येनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
'तेनैव वीर्येण' हेतुना 'एनां' गायत्रीं 'द्वितीयं' भागं प्रति
'अन्वाभजति' अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये त्वेति^६ । 'अग्नये' अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, 'रायस्योषदे'
धनपोषप्रदात्रे, 'विष्णवे' सोमाय, हे हविः । 'त्वा' त्वां गृह्या-
मीत्यर्थः । जगत्यन्वाभजनरूपतया मन्त्रभाग प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति 'पशवो वै
रायस्योषः' इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२— वा० स० ५. १. २ ।

३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४— वा० स० ५. १. ३ ।

५— वा० स० ५. १. ४ ।

६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहृतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिश्च
दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्राप्यै पञ्चमह्यां
विधाय प्रगसति— “अथ यत् पञ्चकृत्व इति” । यज्ञस्य संवत्सर-
सम्भितत्वं गवामयनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरमाध्यत्वाद्वा^१,
संवत्सरात्मकप्रजापतिसम्भितत्वाद्वा^२, “दादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^३ श्रुतेस्तद्गतमह्याया संवत्सरमाध्याद्वा^४ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^५
सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रगसति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यत्र यत्र हविर्गच्छते, तत्र तत्र यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य
हविर्देन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपाल. पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु सङ्कृतो नव-
कपालः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “शिरो वा इति ।
“यान्यत्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^६ प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७, ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बहिष्यवमान, माध्यन्दिनपवमान, आर्भवपवमान, चत्वारि ध्याव्य-
स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीय स्तोत्रं मिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— वा० सू० ८. १. ८ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; “गायत्रं प्रातस्सुवनम्”—इतिश्रुतेः ‘यज्ञस्य पूर्वाङ्गे गायत्री’, ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुणाय ‘नवकपालः’ कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्भर्यमथाः परिधय इति^१ । ‘कार्भर्यः’ भद्रपर्णी, तन्मथा एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीना मूर्च्छिकत्वाद्त्र नियमविधिः । “देवा ह वा इत्यादि कार्भर्यमथस्योपपादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालः प्रस्तर इति^२ । आश्ववालत्वं तन्नामनिर्वचनद्वारेण प्रशंसति— “यज्ञो ह देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-लुपुः’ “लुप्ल ह्येदने”^३ चिच्छिदुः । ‘मार्द्धं मद्यासु’ एकीकृत्य सम्यग् भूमौ प्रचिच्छिपुः । तेभ्य’ ताः ‘एताः’ आश्ववालाख्याः ‘ओष-धयः’ मञ्जाताः । आश्ववालाना मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह— “गिरो वै यज्ञस्यातिथं जघनाङ्गे वाला इति । आतिथ्यस्य सोमात् प्रथमं मनुष्येयत्वेन गिरस्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाङ्ग-वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तत्र प्रयोगे सति अपगतस्य यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिग्रहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐक्षथौ विष्टौ इति^४ । बर्हिं प्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्य-माणौ दर्भौ ‘विष्टौ’, ते अत्र इक्षुपत्ररूपे स्याताम् । ‘संलुभ्यातै’ पञ्चमलकारः । संलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गयाद्

१— का० श्रौ० सू० पृ. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० पृ. १. १४ ।

‘ऐचव्यौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः । ‘अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पवन प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुहूपभृद्भुवाख्येषु पात्रेषु गृह्यमाणानि ‘आज्यानि, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवेतरयोश्चतुर्गृहीतत्व सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थमेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्ति श्रुतिरेवाह— ‘न ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

‘आसाद्य हवींश्चग्नि मन्यतीति’ । आतिथ्याया मेवाग्निमन्यने को विशेष इत्यत आह— ‘शिरो वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा एन मेतद् यन्नमन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञनिष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादन मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेणातिथ्याया मग्निमन्यन प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति । सोमयागस्य शिरोभृताया मातिथ्याया सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पादनेन सर्वासा मपि देवताना सुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञ समृद्ध कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

‘सोऽधिमन्यन शकल मिति’ । यूपतचणोत्पन्नोऽधरारण्या अध स्थाप्यमान शकल ‘अधिमन्यनशकल’, यस्योपरि मथ्यते त मादत्ते । तत्र मन्त्र— ‘अग्नेर्जनिच मसीति’ । हे शकल ! त्वम् ‘अग्ने’ ‘जनिचम्’ उत्पादकम् ‘अग्नि’ । कथं मस्य जनिचत्व मिति

१— तै० स० ६ २ १ अनुवाक सर्वाऽप्यत्र द्रष्टव्य ।

२— का० श्रौ० सू० ८ १ १०, एतत्पूर्वं मण्डवम् ५ १ २० ।

३— का० श्रौ० सू० ५ १ २८ ।

४— वा० म० ५ ७ १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परमदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्यः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! ध्रुवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सहोत्पन्नौ ‘याविमौ’ परस्परमदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तमादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश-
मीति^४ । हे अधरारणे । त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्यात्सी, ताम् उत्तरारण्या संस्यग्रे कुर्यात्
‘आयुरमीति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणि ‘पुच्छरवा अमीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्याश्च यदुर्वशाद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितुं
पुरावृत्तदृष्टान्त माह— “उर्वशी वा अक्षरा इत्यादि । ‘उर्वशी
अक्षराः’ पत्नी अभवत्, ‘पुच्छरवा.’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मघे समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २६.।

२— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

आस्यते— “उर्वंगी हासुराः पुरुरवम मैलं चकम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दाष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनानन्तरम् “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि^२” इति होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्तकं मन्यन विधत्ते— “स मन्यतीति^३ । “गायत्रेण त्वा हन्दसेत्यादि^४ । “तं वै हन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्यति, तथापि “गायत्रेण त्वा हन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन हन्दोभिरेव साधनैः मन्यनं हतवान् भवतीत्यर्थः^५ । अस्त्रेवम्, हन्दसां किम्पक्षं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— “हन्दांस्त्रेवैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । हन्दसा मनुप्रवेग्नं न केवलं हन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्यनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होषा हन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— हन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति श्रेयः । नियमेनानुप्रवेगे दृष्टान्तः— “यथामु मादित्य मिति । ‘रश्मयः’ अन्वायत्ता इति श्रेयः । प्रह्वियमाणायेत्यनुप्रहरन्निति^६ । ‘प्रह्वियमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्तक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^७ । “भवतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. १ । ३— का० श्रौ० सू० ५. २. २ ।

४— वा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० श्रौ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. २. ४ ।

७— का० श्रौ० सू० ५. २. ५ ।

नः"—इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मन्थ्यौ, उभावग्नौ ! 'नः' अस्माकं 'समनसौ' अस्मद्भिमतप्रदानविषये समानमनस्कौ 'भवतम्' । अथवा परस्परं कलह मकृत्वा समनसौ भवतम् । 'समौकसौ' समानस्थानौ, 'अरेपसौ' अपापौ । एवम्भूतौ युवां 'यज्ञ' मदीयं 'मा हिंसिष्टम्' । तथा 'यज्ञपतिं' यजमानं च 'मा हिंसिष्टम्' । हे 'जातवेदसौ' जातप्रज्ञौ ! युवाम् 'अद्य' 'नः' अस्माकं 'शिवः' सुखकरो 'भवतम्' । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 "शान्ति मेवाभ्या मेतद् वदतीति । 'एतत्' मन्त्रवचनम् 'आभ्याम्' अपेक्षितां 'शान्ति मेव' 'वदति', नान्य मर्थं मित्यर्थः । अत्र शान्तेः कः प्रसङ्ग इति, तत्राह— "यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रदत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— "अथ सुवेणेति" । 'उपहृत्य' अवदाय 'अग्नि मभि' प्रदत्त्य अग्नोरुपरि जुहुयात् । मन्त्रस्थाय मर्थः^२ । 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मथितः प्रविष्टः सन् 'चरति' इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदृशः ? 'स्ययीणां पुत्रः' मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । 'अभिग्रस्तिपावा' अभिग्रस्तेर्निन्दातः सकाशात् पाता । "आतो मनिन्"—इति^३ वनिप् । 'सः' तादृशः त्वं 'नः' अस्मदर्थम् इह 'हव्यं' हविः 'सुयज' शोभनेन यागेन यज, सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? 'देवेभ्यः' । कदा ? 'सदं' सदा, सर्वदा । 'अप्रयुच्छन्' अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मणपरित्यज्येत्यर्थः । 'स्वाहा'

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

२— का० थौ० सू० ५. २. ६ ।

४— पा० सू० ३. १. ०४ ।

इदं द्रव्यं स्वाङ्गतं मनु । “आङ्गत्यै वा एतं मिति । ‘अजीजनत’
उदपात्, अध्वर्युः; ‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिडान्तं भव-
तीति^१ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दार्ढ्या-
यानुवदति— “नानुयाजानिति । इडान्तत्वं प्रशंसति— “शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानदोषोपन्यासेन समर्थ-
यते— “स यद्भानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘शीर्षत’
शीर्ष्णि, सार्वविभक्तिकस्तमिः^२ । ‘पादौ’ पर्याप्त्यत् ‘प्रतिदध्यात्’,
‘एव’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजातं मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
शिरस्त्वात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयब्राह्मणे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इद्वा* तुन्त्समुदविन्दत् ते चतुर्द्वा
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अग्निर्व्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्व्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्व्विश्वै-

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. १. १४ ।

* ‘इद्वा’—इति ग, घ ।

देवैरित्यु हेक ऽआहुरेते हु त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्हा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्व्युवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयाःसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्द्विपुञ्जो वै रध्यामो हुन्त सञ्जानामहा
ऽएकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽइति त ऽइन्द्रस्य श्रिया
ऽअतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽइति ॥ २ ॥

तस्माद् इ न स्वा ऋतीयेरन् । यु एषां परस्तरु
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं द्विपतां कुर्वन्ति
द्विपुञ्जो रथ्यन्ति तस्मान्नर्त्तीयेरन्त्स यो द्वैवं विद्वान्न-
र्त्तीयते ऽप्रियं द्विपतां करोति नु द्विपुञ्जो रथ्यति
तस्मान्नर्त्तीयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा करुवामहै यथा न इदु
माप्रदिवु मेवाजर्य्य मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्हुः
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासद्रेतेन विष्टुः
यो न एतदतिक्रामादिति कुस्योपद्रष्टुरिति तनूनुसुरेव

* 'व्युवेयु'—इति ग, घ ।

† 'देवा'—इति ग, घ ।

शाक्करस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽएष तुनूनपाच्छाक्करुः सो
युं प्रजानाऽमुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तौति मनसा
सुङ्कल्पयति‡ तन्प्राण मुपिपद्यते प्राणो व्वातं व्वातो
देवेभ्य आचष्टे युथा पुरुषस्य मन ॥ ६ ॥

तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनूक्तम् । मनसा सुङ्कल्पयति तद्वा
तमुपि गच्छति । व्वातो देवेभ्य आचष्टे युथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवा‡ । जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्हुः५
समुवददिरे ते होचुरेतेन न स नानासदेतेन व्विष्टड्
यो न एतदतिक्रामादिति तुदेवा श्रुष्येतुर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरुन्तः५ हि व्वुदेयु-
रेकः५ ह वै देवा व्रतं चरन्ति सत्यु मेव तस्मादेपां जितु
मनपजय्यं तस्माद्युश एवुः५ ह वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्यु मेवं युशो भवति यु एवं व्विद्वान्तसत्यं व्वुदति
तुदेतत्तानूनप्त्रुं निद्वानेन ॥ ८ ॥

ते देवा ॥ । जुष्टास्तनू प्रियाणि धामानि सार्हुः५ समु-

* 'यो'-इति ख, सायणसम्मतश्च ।

† 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सुङ्कल्पयति'-इति ग, घ ।

§ 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवा'-इति ग, घ ।

वदद्विरेऽथैत ऽश्राज्यान्वेवु गृह्णाणा जुष्टास्तनुः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं५ समुवचन्ते तुस्माद् ह न सुर्वेणैव
समभ्यवेयन्नेन्ने जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं५
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिदुः
ह्याहुन्ने सुतानूनप्त्रिणे द्रोग्धुव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येवा । आपतये त्वा पुरिपतये गृह्णा-
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाहापतये त्वा
पुरिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनुप्त्रे शाक्करायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनुप्त्रा शाक्करु एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह
तनूनुप्त्रे शाक्करायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति । एष वै शकौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समुवचन्त्येव‡ । एतद् देवा भूयः सुमाभिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तुयो
ऽएवैतु ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'-इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'-इति ग, घ ।

§ 'मद्यन्त्येव'-इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्यं देवाना मोज
इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्याः सह सुन्त'
समानं व्वदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्युनभिशस्त्यभि
शस्तिपा अनभिशस्तेन्य मिति सुर्वाः हि देवा अभिशस्तिं
तीर्णा श्रुञ्जसा सत्य मुपगेप मिति सत्यं व्वदानि मेद
मतिक्रमिप मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समुवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवा‡ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि
सार्हुः५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नरदधतैप वा ऽइन्द्रो यु
एय तुपति नु ह वा ऽएपोऽग्रे तताप युथा ह्वैवेदु मन्युत्
कृष्ण मेवः५ ह्वैवास तेनैवैतुड्वीर्येण तपति तुस्माद्
यदि बहवो द्दौक्षेरन् गृहपतय एव॥ व्वतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेपा मिन्द्रभाजनं भुवति यद्यु
दक्षिणावता द्दौक्षेत युजमानायैव व्वतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदुः५ द्द्याहुरिन्द्रो युजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते - इति क ।

† 'मा धा इति' - इति ख, 'मा धा इति' - इति ग, 'मा धा इति' - इति घ ।

‡ 'यास्तुदेवा - इति ग, घ ।

५ 'एव - इति क ।

॥ 'इति' - इति ख 'इति - इति ग घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
-साहुंः समवददिरे तुत्साहुंः सुञ्जघ्ने तत्सामाभवत्तुस्मा-
दाहुः सत्यः साम देवजः सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनघ्नं विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इहा तांस्तमदविन्ददित्यादिना । पुरा किञ्च देवाः ‘आति-
थ्येनेहा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तांस्तमदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
-‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृत्रहा”-
इत्यादौ^१ समच्छब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘चतुर्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य श्रियै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^२ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशमस्येयाख्ययोश्च”-
इति^३ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्दुड्”—इति^४ श्रिया ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवा’—इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, तै० सं० ६ २. २. १ इत्यथम् ।

२— ऋ० सं० १०. १९२. १ इत्यथम् ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य श्रियै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, श्रियै वा—इति छ ।

४— पा० सु० १ २ २२ ।

५— पा० सू० १ ४ १४ ।

रित्यादि । शाखान्तर प्रसिद्ध^१ पञ्चमं गण मुदापत्य भोपपत्तिकं
पराचष्टे— “एहस्पतिर्विश्वैर्दवैरित्यु हैक आङ्गरिति । तत्रोप-
पत्यभिधानम्— “एते ह त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते चतुर्धा व्यद्रव-
स्त्रिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्पर विस्त्रिष्टान्, असुरराचसाहाय
मवधर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुररक्षमानि वै’ ‘न.’ ‘अनु-
व्यवागुः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^२ । ‘द्विषद्भ्यो वै’ ‘रथाम्’
रथतिर्विश्वगमनकक्षां,^३ वग्र प्राप्ता इत्यर्थः । “हन्त सञ्जानामहा
इति । अनुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । “अकर्म-
काच्च”-इति^४ सम्पूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्य प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्रकार माह— “एकस्य श्रियै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य श्रिया अतिष्ठन्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

“तस्मादु ह न स्वा ष्टीयेरन्निति । यस्मात् देवानां पर-
विश्लेषात् शत्रूणा मभिभव प्राप्त, ‘तस्मादु ह’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्वाः’ ज्ञातय परस्पर ‘न ष्टीयेरन्’ वैमत्येन विश्लेषं
न कुर्युः । “ऋतेरीयद्”^५ । विश्लेषे को दोष इति तत्राह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘य’ शत्रुः ‘एषां’ विस्त्रिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विस्त्रिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘द्विषताम्’ अवकाश-

१— तै० स० ६. २. २ १ इत्यथम् ।

२— पा० सू० २ ४. ४५ ।

३— मिश्र० ६ ६ ४ ।

४— पा० सू० १. २. २६ ।

५— पा० सू० ३ १ २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं चद् 'द्विषद्वाः' शत्रुभ्यो 'रथन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न ष्टतीयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ष्टतीयते' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति' ; तत्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्वाः' 'रथन्ति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ष्टतीयते' ॥ ३ ॥

"ते होचुर्हन्तेदं तथा करवामहे, यथा न इदं माप्रदिव मेवाज्यं मसदिति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आप्रदिवम् एव' द्युलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यम्' । "अज्यं सङ्गतम्"— इत्यनेन^१ निपात्यते, अविनाशम्^२ 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहे' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभृताः 'तनूः' स्वस्वमूर्त्तिः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति । अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्नुवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नाना' 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्वङ्किति । 'विष्वङ्' सर्वतो भवेत्, विगीर्णो भवन्नित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० २. १. १०५ ।

२— 'अविनाश'—इति छ ।

“यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेष । एव प्रश्नमुपगम्य तैरेवेदमुत्तरमुक्तम्— “तनूनप्तुरेव शाक्करस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रचको देव ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापति, तस्याकाशं पुत्र, तत्पुत्रो वायुरिति स ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाक्कर’ शक्र सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । स क इति, त विश्विनष्टि— “यो वा अथ पवत इति । ‘योऽय’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ । वाहस्य वायो पुरुषचित्तद्रष्टृत्वकथघटत इति, तत्राह— “सोऽय प्रजानां मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तत्राह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणोदानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे लौकिकवचनप्रमाणयति— “तस्मादाङ्गमनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञानमित्याशङ्क्य तद्द्वारद्वारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति तत् प्राणमभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रज्ञयोः परस्पराविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितप्राणप्राप्नोति । वाह्यवायोरिव शरीरप्रवेशेन प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थं विशिष्टं सन्नेवेति भावः । स च ‘वात’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ए० प्रा० १ ४ ० द्रष्टव्यम् । व्याप० श्रौ० सू० ११ १ १-१ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनत्यनिर्वचनम् (१ ४ ०) ।

३— इहैव मूले (२२८ ए०) द्रष्टव्यम् ।

‘देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः’ वर्त्तते । पुण्ये पापे वा वर्त्तते,
त मनतिवृत्त्यैवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
सङ्कल्पयति, तदात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्पष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनम मनुवदति—“ते देवा
जुष्टास्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ “एतेन नः स नाना-
सत्”—इत्युक्त मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानी मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपन्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुत्सिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनियमे सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
“एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतु मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यग इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यगो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१— अस्त्येव मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४) वज्रभिन्नपाठाश्रितः ।

२— अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मगो युक्ते विवक्षया । मन कायाभि माहन्ति स प्रेरयति
मासतम् । मासतस्वरसि चरन् मन्त्रं जनयति खरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३— षष्ठो कण्ठो (२२० ए०) इत्यथा ।

४— “सत्यसंहिता वै देवाः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५— “क्षय्य-जयौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८१ ।

“तदेतत् तानूनघ्न निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वक शपथ-
कर्म तानूनघ्नम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमान ‘तानूनघ्नम्’ आज्य-
घहणस्पर्शनात्मक कथं मेतद् भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्याना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘साङ्के’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनघ्नं मेव समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् न सर्वेणैवेति ।
‘सर्वेण’ बद्धजनेन सह ‘समवगति’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेन्मे जुष्टास्तन्व इति । ‘मे’ मम ‘जुष्टा’ अत्यन्त
प्रियभूता ‘तन्व’ प्रियधामभूता सर्वे साकं ‘नेत्’ समभवायान्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभ्यवपूर्वादितेर्लोट्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन मन्मयुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिका अपि ‘इदम्’ ‘आङ्’ ।
किम् ? इति, ‘मतानूनघ्निणे’ समूह्य शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुहेर्येत्यादिना चतुर्थी” ॥ ८ ॥

अथ तानूनघ्नार्थं माज्यघहणं समन्त्रकं विधत्ते— “अथातो
गृह्यात्येवापतये त्वा परिपतय इति^४ । अत्र गृह्यामीत्यन्त एको

१— ‘पश्चरसख्याय शपथरूपं माज्यस्पर्शनम्’ ऐ० ब्रा० १ ४ ० सा० भा० ।

२— पा० सू० ३ ४ ० ।

३— निरु० १ ३ ६ ।

४— पा० सू० १० ४ ३० ।

५— का० श्रौ० सू० ८ १ १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनघ्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति द्वितीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्ययं सुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषज्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याख्याः सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनघ्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रग्रहौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्— “अथैत आख्यान्वेव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येकं माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विस्र स्याख्याः सुवेण तनूनघ्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्,
पूर्वग्रहौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहणं माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्थायं मर्थः— ‘आपतये’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आख्य!^६ त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनघ्र इति । उक्ताद्यौ तनूनघ्रशाकरशब्दौ^७ । ‘शकने’ सर्वत्र
शकाय, ‘ओजिष्ठाय’ अतिशयेन बलवते । “यो वा अयं पवते”—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५. (१-२-३=) १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आख्यं तानूतमसज्जं भवति (का० श्रौ० सू० ८. १. २४.) ।

७— धरस्तात् (५ क० भा०, २३४ ए०) प्रष्टव्यम् ।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्गन विधत्ते— “अथातः समवमृगन्त्ये-
वेति^१ । स्वर्गकाले देवैः हत मन्यसङ्केत दर्शयति— “एतद् वै
देवा भूय^२ समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वाक्तसङ्केत मन्तरेण पुनस्सङ्गता अभवन् । “अम गत्यादिपु^३ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माक मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘मः’
‘इत्य’ देवभूत एव मन् ‘अमुथा’ अन्यथा प्रकारेण ‘अमत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवल देवाना मेवाय सङ्केतः,
किन्विदानीन्तनानुष्ठादृणा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ ११ ॥

“ते समवमृगन्तीति । अवमर्गनमन्त्रस्याय मर्थः^४ । हे आज्य !
त्व पूर्वापरैः ‘अनाष्टष्टम्’ आर्ध्र्य मप्राप्त भवमि । तथा अनार्ध्र्य-
णीय मयमि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप ममि । ‘अनभिगस्ति’
निन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिष्^५ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिगस्तिपाः’ । लिङ्गव्यत्यय^६ । अभिगस्तेर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
अमि । ‘अनभिगस्तेन्यम्’ अहिष्यम् । ह्यार्थे केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यद्य^७ । अथवा अनभिगस्तस्य स्वर्गादेः प्रदाहत्वेन सम्बन्धमि ।
यत एवं महानुभाव त्वम्, ‘अअमा’ प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या ‘मत्य’
घ्यार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाड् गतौ”—इत्यस्य^८

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २४ ।

२— भा० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५ २ ।

४— पा० सू० ४. ४. १०४ ।

५— पा० सू० १. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— भा० धा० ८५. धा० ।

“खिड्यं लेट्”, “सिब्बज्जलम्”—इति^१ सिप्लं च । तेन सत्येन
‘खिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “अनाष्टथा हि देवा आसन्ननाष्टथा
इति^२ । पूर्वं कैरप्यनाष्टथा अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्यग्रहणेन स्वप्ररीराण्यवमर्गन्तः
पुनः ‘अनाष्टथाः आसन्’, अतस्त्व मनाष्टथानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूप मसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाष्टथत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्तमानाः, तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः, ‘समानम्’ एक मेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां भोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ना मान्ये स्थापनात् ।
अनभिग्रस्त्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह— “सर्वा हि देवा
अभिग्रस्तिं तौणां इति । ‘सत्यं सुपगेयम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदानि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘खिते मा धाः’—इत्यत्र ‘खित’-शब्दार्थं माह— “खिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं खितम् ; तदत्र सत्यं मेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानं भवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनग्र मान्यं सर्वैः स्पृष्टं मपि सत् यजमानायैव दातव्यं मिति^३

१— पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ३. १. ३४ ।

३— तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. २, ३ ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
 मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
 तप्राप्तौ कोऽतिशयोक्त्यर्थ इति तत्राह— “न ह वा एष इति ।
 तापकतया, न ततापेत्यर्थं, ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
 दृश्यमानं तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूपं मेव
 ‘आम’ । तस्मात् ‘तेनैव’ ताम्रान्नाज्यस्त्रीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
 दुर्द्धरेण सन् ‘तपति’ इत्यर्थं । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
 प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिच्य’ उपरि तदाज्यं मासिच्य ।
 “स हि तेषां मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयं ।
 फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
 दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
 दीचेतेत्यर्थं । स्पष्टं मन्यत् ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं माममूल
 मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अत्र ‘माहूँ’ ‘मञ्जि’ ।
 तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं महत मेकं महत्,
 ‘तत् सामाभवत्’ । देवानां मत्येनोत्पन्नत्वात् ‘मत्य देवज’ च
 ‘माम’ ॥ १६ ॥ ७ [४ २] ।

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— तत् ताम्रान्नाज्यम् “पल्यस्य निदधान्यपिधायात्तन्मदेन”-इति वा०
 श्रौ० सू० ८. २. १। ‘पल्यस्य = कम्पयित्वा’-इति तद्वर्ती वा० ३० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समुदविन्दते तानू-
नमैः सुमशाम्यंस्तु ऽएतस्य प्रायश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
ऽन्यं पाप मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दीक्षा मवा-
कल्पयंस्तु ऽएता मवान्तरां दीक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तुदवान्तरां दीक्षा मुपायंस्तद्युदवान्तरां
दीक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदीक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना भेतुत्सती पुर्यास्यन्त
तुथो ऽएवैष एतद्यदुतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा व्वदति तुस्यैवैतन्प्रायश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दीक्षा तुदवान्तरां दीक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना भेतुत्सती पुर्य-
स्यते प्रजा मु हैव तुद्देवा उपायन्§ ॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनुस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्टा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

§ “उपायन्”-इति ग, घ ।

राञ्चन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्नुकुर्वन्त तयो
ऽष्टवैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निर्नैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा व्विस्तृज्यते† तः ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेण-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघाःसन्ति ते ह पापं व्वुदन्त
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकीर्षीरिति माजिघाःसी-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्य‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अपीत्यन्त्वा‡ मग्नेऽवादिपूश्चरिति नैवाहु
मन्यं न मा मन्य इति॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो व्विरक्षस्तमोऽस्यैव रूपु मसाम
तेन रुक्षाःस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः सुमशु-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूपु मभवंस्तेन रुक्षाःस्यत्यु-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाश्रुवत॥ तयो ऽष्टवैषु

* “मेवोपैति”-इति ग, घ ।

† “विस्तृज्यते”-इति ग, घ, सायणसम्मतोऽय पाठ इति भाट्ट डा० वेङ्क ।

‡ “नान्य”-इति ग, घ ।

§ “अपीच्छत्वा”-इति क, ख ।

॥ “इति”-इति ग, घ । * “सुमाश्रुवत”-इति च दृष्टो डा० वेङ्क ।

एतदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाःस्यतिमुच्यते तेन
स्वर्गं लोकं सुमश्नुते स वे समिध मेवाभ्यादुधदवान्तर-
दौक्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
दुत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तस्मादाहाग्ने व्रतपास्त्वे
व्रतपा इति या तुव तनूरियः सा मुयि यो मुम तनु-
रेषा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तुदग्निना
त्वचं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मन्यता मुनु
तुपस्तुपस्पतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मुखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽअग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्यां । राजान माष्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माष्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेहुज्रेणाज्येन रेतः सोमः द्विनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माष्याययन्ति ॥११॥
तुदाहुः । युस्मा ऽएतुदाष्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यस्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्यां”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* ऽआप्याययेयुरुथावान्तरदीक्षा मथ
तानूनघ्राणोति तदु तथा नु कुर्याद्यज्ञस्य वा ऽएवं
कर्माच्च वा ऽएनान्समुदविन्दत्ते सःशम् मेव पूर्वं
मुपायन्नुथावान्तरदीक्षा मुथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरयो यदु-
श्मानस्तुद्देपोऽशानाना मौपधिर्जायत ऽइति ह स्माह
श्वेतुकेतुरौहालकिस्ता मेतदाहुत्याभिपुण्वन्ति तां
दोक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन सोमं कुर्वन्तीति
तथो ऽएवैना मेपु एतदोक्षोपसुङ्गिस्तानूनपत्रैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मुधु सारघ मिति वा ऽआहुः । यज्ञो ह वै मुधु सारघ
मथैतु ऽएव सरुघो मधुकृतो युद्वित्विजस्तद्यथा मुधु मधु-
कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो
निर्हुयेयुव्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
यदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* "त मेवाग्र"-इति, "तु मेवाग्र"-इति चैतौ डा० वेबरदृश्यौ ।

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
 युधायुं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
 दूक्षते वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निर्हीतं यद्विदुग्धं
 तुदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै पुङ्* भूत्वाप्याययन्ति । पङ् वा ऽऋतुव ऋतुव
 एवैतुङ्गत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राप्याययन्ति । अःशुरःशुष्टे देव सोमाप्यायता
 मिति तुदस्याःशु मःशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
 ऽद्रतोन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-
 विद ऽदुति शतुः शतः ह स्र वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
 एवाःशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
 प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
 सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व
 मिन्द्राय प्यायस्वेति तुदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-
 यास्मान्सखीन्त्सन्ध्या मेधयेति स युत्सन्धोति तत्तुदाह
 युत्सन्धेत्यथ युदनुब्रूते तुदु तुदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
 देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृ-
 त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योद्दुचं गच्छेमेति यज्ञ-
 स्योद्दुचं गच्छानोत्येवैतुदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्ववते । उत्तरतु उपचारो वै यज्ञोऽथै
 तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तुद्यज्ञं पृष्ठतु
 कुर्वते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आवृश्चन्ते यज्ञो वै
 प्रस्तरस्तुद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो
 हैषा मेतन्न मिथ्याकृतं भवति नु देवेभ्य आवृश्चन्ते
 तुस्मात् प्रस्तरे निह्ववते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निह्ववीराऽनुनक्ताऽऽइत्यनक्ते हैव
 निह्ववीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्ववते । एष्टा रायुः प्रेषे भुगाय ऽकृतु मृतवा
 दिभ्य इति सत्युः सत्यवादिभ्य इत्येवैतुदाह नुमो द्यावा-
 पृथिवीभ्या मिति तुदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्ववते
 युयोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्§ । अग्नीन्मुदन्त्यापाः॥
 ऽइति मुदन्तीत्वग्नीदाह ताभिरेह्यीत्युपर्युपर्यग्नि मति-
 हुरति स युन्नानुप्रहुरत्येतेन ह्युत ऊर्ध्वान्युद्धानि
 प्रचरिष्यन् भवत्यथ युदुपर्युपर्यग्नि मतिहुरति तुदेवा-
 स्यानुप्रहतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
 न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* 'दक्षिणेवा'—इति ग, घ ।

† "कुर्वन्ति"—इति ग, घ ।

‡ 'मधि'—इति ग, घ ।

§ प्रस्तारम्—इति ग, घ ।

॥ "दन्त्यापाः"—इति ग घ

श्रवान्तरदीक्षां विधातु माह—“आतिथ्येन वै देवा इद्वा
तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनग्रस्य शपथात्मकस्य दोषपरिहाराय ।
तानूनग्रस्य निन्दितत्वं माह—“यदन्योऽन्यं पापं भवदन्निति ।
“सत्यं वदानि’, मेदं मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूपं मित्यर्थः । “नाह
पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अवश्य-
पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा
चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः ।
यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये
नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘श्रवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया
श्रविरोधिनीम् ‘श्रवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’ ॥ १ ॥

श्रवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति ।
‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ श्रवेष्टयन्;
अग्निं मेव त्वचं मकुर्वन्नित्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति,
तन्नोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’;
‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । श्रवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन
प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा
माञ्चन्त’ अतिशयेन संश्लिष्टा ऋजुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’
अपि पूर्वां शिथिलवद्धां पुनः संश्लिष्टा मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यक्षा
मेवेति । ‘पर्यक्षा मेव’ परितः क्षिप्त्वा मेव । अत मर्हतीति ‘ग्रथम्’,
तद्विरोधि ‘अग्रथम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ श्रवान्तरदीक्षाख्यं कर्म
‘प्राथयित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ २ ॥

यदर्थं माख्यायिकासुखेनावान्तरदीचीकृता, त मिदानीं विधत्ते-
 “सोऽग्निनैवेति । ‘स’ यजमान । शिष्ट पूर्ववत् । श्रवान्तरदीचीं
 प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा सु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

‘तेऽग्निनैव त्वच मिति । ‘अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तृति ।
 बधूवरथोर्युग्मीभावस्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
 प्रसिद्धि ‘वै’ शब्देनोक्ता । अशितपीतयो शुक्रशोणितरूपेण परि-
 णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चाग्न्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
 अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
 यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्य । देवानां प्रजार्थत्वं
 मुक्त्वा, इदानीन्तनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
 एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतया श्रवान्तरदीचया ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रवान्तरदीचारूपेण समिदाधान विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
 तनूरिय सा मयि—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोहान्तेनाख्यायिका
 माह— ‘देवाना सु इ सा दीक्षिताना मित्यादिना । ‘समिद्धारो
 वा’ समिध हरतीति ‘समिद्धार । “हरतेरनुद्यमने च”-
 इत्यत्रानुद्यमन इति पर्युदागात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् सामा-
 न्येन प्राप्त ‘कर्मण्यण्’—इत्यण्? । “स्वाध्याय वा विसृजत इति ।
 ‘विसृजते’ नोच्चारयति’ कथित् । ‘त इ’ समिदाहर्त्तार वा
 ष्टलिज वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षण मेतत् । ष्टलिजा मध्ये य

१— पा० सू० २ २ ६ ।

२— पा० सू० २ ० १ ।

३— उच्चारयति’—इति च ।

कञ्चिन्न व्यापृतम्, तम् । 'इतरम् इतरस्य रूपेण'—'इतरम् इतरस्य रूपेण'— समिदाहर्तृरूपेण प्रवचनकर्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्तार मित्यर्थः । एवम् 'असुररक्षसानि' असुरास्य रक्षांसि च 'जिघांसन्ति' हन्तु मिच्छन्ति । तथा सति देवाः 'इति' खलु 'मां त्वम्' 'अचिकीर्षीः' कर्तुं मैच्छः 'इति' । 'मा' मां 'अजिघांसीः' हन्तु मैच्छः 'इति' । 'पापं वदन्तः' 'उपसमेयुः' अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह— "अग्निर्हेव तथा नान्य मिति । 'उवाद' उदितवान् ॥ ६ ॥

"ते होचुरिति । 'ते' असुरैरभिभूता देवाः । 'अग्ने!' 'त्वा मपि 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण किम् 'अवादिषूर्' । प्रश्ने श्रुतिः^१ । तद्योत्तरम्— 'नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः' वा अवादौदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

"तेऽविदुरिति । 'अयम्' अग्नि 'नः' अस्माकं मध्ये 'विरचस्तमः' विरचो यस्मात् स विरचाः, अतिशयेन विरचाः 'विरचस्तमः' । "अस्यैवरूप मसाम"—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-दृष्ट्याजिन-धारणादिक मपि दौचाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदौचार्या समिदाधानस्य मुख्यत्वात् "समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदौचा सुपै-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

"स समिध मभ्यादधातीति^२ । "अग्ने व्रतपा इत्यादिः^३ समिदाधानमन्तः । हे 'व्रतपा अग्ने!' 'त्वे' त्वयि व्रतस्य पातरि

१— 'जिघांसीः'—इति छ ।

२— पा० सू० ८. २. १०० ।

३— का० थौ० सू० ८. २. ४ क ।

४— वा० सं० ५. ६. ११

सति, अह 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 श्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'ले' लम् । "अग्निर्हि
 देवानां व्रतपति" — इत्यत्र 'हि'-शब्देन "त्व मग्ने व्रतपा अग्नि देव
 आ मर्त्येषु" — इत्यादि^२ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । 'या तव' तेजोमयी
 'तनू' अस्ति, 'मा' 'इय' ममापि भवतु, तथा 'या मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने । 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरिष्याव
 इति शेष । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतेन । "अतु मे
 दीक्षाम्" — इति मन्त्रभागे^३ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाङ्गत्यनन्तर पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ
 दीक्षाङ्गति. कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 "अथैन मतो मदन्तीभिरिति"^४ । 'एन' सोम यजमान वा ।
 तप्ता आपो 'मदन्य' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-
 त्वम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपस्पर्शनपूर्वकं राजायायनं विधत्ते— "अथ मदन्तीभि-
 रूपस्पृश्य राजान मिति"^५ । "वज्रो वा आज्य मिति । "दृत वै देवा

१— पा० सू० ७ १ ३६ ।

२— वा० स० ४. १६ ।

३— वा० सं० ५ ६ २ । तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एव, यजमान
 मिम वाचयति । तै० स० १. २. १० सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २ ६ ।

वञ्च कृत्वा सोम मघ्नन्"-इति^१श्रुतेराज्यस्य वञ्चत्वम् । सोमस्य सर्वौषध्यनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्व सोमस्य । अथवा "पञ्चम्या माङ्गतावाप पुरुषवचसो भवन्ति"-इति^३ आङ्गतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनयोश्च मुद्गावयन्ति-
तदाङ्गर्षसा एतदाप्यायन क्रियत इति । 'यस्मै सोमाय एतत्
आतिथ्य क्रियते', 'त मेव' 'अग्ने' आप्यायनादिभि सत्कर्तुं युक्तम् ।
सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोच उद्गाविते यागसम्बन्धेन परिहरति-
"यज्ञस्य वा एव कर्मति । एवमकारक्रमविशिष्ट कर्मजात यज्ञस्य खलु
क्रियत इत्यर्थ । 'अत्र' खलु 'एनान्' 'समत्' कलह 'अविन्दत्'
आप्नोत् । 'ते' च देवा 'पूर्व' सशम मेवोपायन्' कलहोपशमनरूप
तानूनघ्न ते कृतवन्त इत्यर्थ । "अथावान्तरदौचा मिति । शपथ-
जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदौचा कार्या । अतः
परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

"तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायन प्रशमति- "दिवो वा इति ।
सोमस्य देवत्व समर्थयते- "दिवि हीति । अस्त्वेव सोमस्य,
सोमस्याप्यायने कि मायात मित्यत आह- "वृत्रो वा इत्यादि ।
त्वष्ट्रेन्द्रघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्ते सोमस्य
वृत्रत्वम् । 'तस्य' इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य 'शरीर' 'गिरयोऽश्मान'

१- तै० स० ६ २ २ ७ । इहाप्युत्तरत्र ४ ४ ६ इत्यथम् ।

२- 'रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्'-इति ङ ।

३- ङा० ब्रा० ७ ६ १ । इहोपरिष्ठाशास्त्रेण कथा १४ ६ १ ।

चाभवन् । सोमाख्य वस्त्रेव सोमग्ररौरभूतेषु गिर्यादिषु वर्तते,
 'तत् एष' अग्रनाख्या^१ 'ओषधि' 'जायते',—'इति' एव 'श्वेतकेत
 औद्दालकि आह' स्म । अत 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमाना 'अभिपुष्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अत
 'ताम्' ओषधि दीक्षादिभि सस्कारै साक्षात् 'सोम कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवैना मेघ इत्यादि ॥ १३ ॥

अत्विग्यजमानकर्तृक माष्यायन सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आङ्गरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाष्यायन^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमा जिति जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निर्द्धीत
 यद्विदुग्ध तदेवैतत् पुनराष्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसहृद् व्याख्या
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भृत्वाष्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १० ॥

"त आष्याययन्तीति । आष्यायनमन्त्रस्य प्रथमभाग व्याचष्टे—
 "अशुरशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यथाष्यायने सोमस्य सर्वोऽशुर्नाष्या-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अशुरशु'—इति वीष्णाभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यशु
 आष्याययन्तो भवन्तीत्यर्थ । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अत्रेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाष्यायते दश

१— 'दूषानाख्या (! उग्रनाख्या)'—इति क् ।

२— क् पुस्तकीयपाठाविह त्वत्परम्भजन्यौ ।

३— तै० स० २ २ ८ दृष्टव्यम् ।

५— वा० स० ५ ० १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हवि पदार्थ एव^१ धन येषा, ते देवा एकधना , तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्र 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवाशु शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आषायते' वर्द्धयति, शरीरोपचय करोति, अत उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्र 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थ । "आ तुभ्य मिन्द्र षायता मिति । हे सोम । 'तुभ्य' त्वदर्थं, ता पातु स इन्द्र समर्थो भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्येन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवाषायन कृत भवतीत्यर्थ । "आ त्व मिन्द्राय षायस्वेति । अत्र सोमाषायनस्येन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवाषायन दधातीत्युक्तम् । 'आषाययाम्गन्सखीगन्सन्धा मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेधा दित्सयाषायनायास्तत्सखिभूताना मृत्विजा भाशासन क्रियते । अत्र 'मनि मेधा'-शब्दयो दातव्य धन मनुवचनीय मित्याह— "म यत् मनोति, तत्तदाह यत् मन्वेतीति । 'मन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् मनोति' धन यज्ञेन यजमान, 'तदाह' इत्यर्थ । एव सुत्तरवाक्य मपि योव्यम् । पूर्वापरीभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणामन्त्रात् मेधाशब्दस्यानुवचन मर्थ इति व्याख्यातम् । 'स्वप्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम ।' तव 'स्वप्ति' विनाशाभाव चेम, अस्त्विति श्रेय । अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अग्नीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायाम्नात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माग्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनी^१ ऋक्
‘उदृक्, तथा समाप्तिर्लक्ष्यते ॥ १८ ॥

आप्यायन मभिधाय निऋव माह— “अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्पुटीकृत्य “एष्टा राये”-इति^३
मन्त्रजपो निऋव । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वन विहितम् । निऋव सोमाप्यायन
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशमति— “उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधान साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेर्यज्ञत्व मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठत करण
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अहृत ‘कुर्वन्ति’ अग्रे सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तच्चाह— ‘यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वे
यज्ञनिर्वर्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञत्वोपचार ॥ १८ ॥

निऋवस्य काल निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिना विचार दर्शयति—
“तदाऽऽरक्ते निऋवीराश्ननक्ताश्इतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१— ‘तदुपरिभाविनी’-इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ८ ।

३— वा० स० ५ ७ २० ।

४— तथा चामर— ‘अपलापस्तु निऋव -इति (१ ६ १०), पुन
अपञ्चवेऽपि निऋतावपि निऋव”-इति (३ ३ २००) घ ।

अपञ्चवोऽपलापो निऋति प्राक्य मिति तद्वैकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८ २ १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते ? इति विचार्यमाणत्वात् श्रुतिः^१ । अक्रस्य
अविलम्बेनाद्यौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रसारे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३ । निऋवमन्त्रस्थाय मर्थः ।
हे ‘एष्टः’ ! वृजन्तस्य मम्बुद्धिः । धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४ ।
अत्र ब्राह्मणे सोमाप्याद्यननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रमाध्यः ।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति शेषः । किमर्थम् ? ‘इष्टे’ अन्नाय,
‘भगाय’ मौख्याय च । तथा ‘स्यतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्यभ्यम्
‘स्यत प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः । सर्वदेवाययाभ्यां ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ अस्तु । स्यतशब्द-
स्योदकयज्ञाद्यर्थेषु^५ अभिमतं मर्थं माह— “सत्यवादिभ्य इतीति ।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह— “द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति । अस्तु नमस्कारेण तयोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां न कथं कृतं स्यादिति, तत्राह— “ययोरिदं सर्वं मधीति ।
यस्मात् तयोरन्तः ‘इदं’ परिदृग्मानं सर्वम् ‘अधि’ म्यित मिति

१— पा० सू० ८. २. ८७ । २— ‘विलम्बेनाद्यौ’—इति छ ।

३— ते० सं० ६. २. ९. ८ । निऋवप्रकारस्त्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितं ।
(औ० सू० ११. १. १२) ।

४— “पदा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि घ ष्याप्यागम् ऐ० ब्रा० १
४ ८ सा० भा० दृश्यम् ।

५— निघ० १. १०. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (धनम्), ३. ११. ८
(सत्यम्), निह० ६. ४. ७ (यज्ञ), १०, १, ४ (वायु) ।

शेष , तस्मादित्यर्थ । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीद् सर्वं मिति^१ ॥ ११ ॥

अध्वर्युकर्तृक प्रैष दर्शयति—“अथाह समुक्षुष्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्यापाद्दतीति^२ । 'प्रस्तर' 'समुक्षुष्य' सम्यगादृत्येत्यर्थ । हे
'अग्नीत्' 'आप' कि 'मदन्ती' मदन्त्य तप्ता , 'ताभिरेहि'
इति, 'आह' इति शेष । तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेरुद्धोर्द्धभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्^३ । अनुप्रहरणस्य प्रयोजन
माह—“एतेन ह्यत ऊर्द्धानीति । 'एतेन आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—“तदेवास्यानुप्रहतभाजन
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्त प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीद्
सुरचिते देगे 'निदधाति' स्थापयेत्^४ ॥ ११ ॥ ४ [४ ३] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुथाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१— वा० स० ५ ७ २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ २ ११ ।

३— अति ह्रति न प्रहरेत्—इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८ २ १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

श्रीवा वै यज्ञस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तुस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्याथोपसुद्धिः प्रुचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्ने
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिपजति तुस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पूर्वाणि व्युतिपक्तानीमान्यस्थीनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्देवा अपस्पृखत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तुस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तयो ऽएवैषु एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुस्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तुस्मादुपसुद्धिर्येजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”—इति ग, घ ।

† “निनालोकान्”—इति क, ग, घ । एव मिद्योपरथापि संबन्ध ।

ता वा ऽञ्चाज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽञ्चाज्य
मेतेन वै देवा वृजेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्रजयंस्तुथो ऽएवैषु एतेन वृजेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तुस्माद्वाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृत्युथो
ऽइतरुथाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्युति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृति
तद्दुज्जमभिभारं* करोति तेन वृजेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानाः सयुजौ । ताभ्याः साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधारु माघार्याभि-
जित्या ऽअभिजयान्तीति तुस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेणां ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रुदणीते । सीद होतरित्येवा-

* 'मतिभार'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबर ।

† "सुवेण"—इति ग, घ ।

होपविशति होता होत्पुदन ऽपविश्य प्रसौति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

सु आहातिक्रामन्नग्रयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहाम्नि
यजेति व्यपट्कते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यपट्कते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
व्विष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह व्विष्णुं यजेति व्यपट्कते
जुहोति ॥ १३ ॥

स युत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युधेदं
प्रचुरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ युदेता
देवता यजति व्वज मेवैतत् सुश्करोऽभ्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं व्विष्णुं कुल्मलः ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि व्वजः । अग्निर्वा ऽग्रहः सोमो रावि-
रुथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्द्वै परिलवमानः संवत्सरुं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो व्वजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण व्वजेण

• 'जुहोति'-इति ख । एव मुत्तरत्रापि इमो ।

† 'युधेतु'-इति पाठ सा०-सम्मत इति डा० वेबरः । 'युधेद'-इति घ ।

‡ 'मन्त्रो'-इति क, ख । एव मिष्टोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्मलम्'-इति ख । अथ मेव पाठ कडोषेदाद् परस्य म्यात् साधु ।

पुर प्राभिन्दन्निमांल्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽगुवैपु एतेन
सवत्सरेण वृजणेमांल्लोकान् प्रभिनुत्तीमांल्लोकान्
प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्रु उपसुद उपेयात् । त्रयो वा ऽचतुव
सवत्सरुस्य सवत्सरुस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सरु मेवैतत्
सुऽस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ता पद् सुम्पद्यन्ते । पद् वा ऽचतुव सवत्सरुस्य
सवत्सरुस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सरु मेवैतत् सुऽस्का-
रोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसुद उपेयात्* । द्वादश वै मासा-
सवत्सरुस्य सवत्सरुस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सरु मेवैतत्
सुऽस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशति सुम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्वै सवत्सरु-
स्यार्द्धमासा सवत्सरुस्यैवैतद्रूपं क्रियते सवत्सरु मेवै-
तत् सुऽस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुम्प्रात् प्रचरति । तथा ह्येव सम्पुत्
सम्पद्यते स युत् पूर्वार्द्धे प्रचरति तुज्जयत्यथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्यथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाऽसती प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'-इति ग घ ।

† नास्त्येवत् पद छ-पुस्तक

स युत्प्रचुरति । तुद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं वृचो
श्रुपावधीत्वेपं वृचो श्रुपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा हि
सासौदयस्सुयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

श्रुथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽश्रुपावधीत्वेपं वृचो ऽश्रुपावधीत् स्वाहेत्येवुः-
रूपा हि सासौद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

श्रुथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वुर्पिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
वृचो ऽश्रुपावधीत्वेपं वृचो श्रुपावधीत् स्वाहेत्येवुःरूपा
हि सासौहुरिणी हि सासौद् युद्युद्वादशोपसुद् उपे-
याचतुरह मेकया प्रचुरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अद्याती व्रतोपसुदा मेव । परु उर्वीर्वुर्वा ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽक्षीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्युथ
द्वावुथ धौस्ताः परुउर्वीरुथ यासां धीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'-इति शा०-वेदर-गम्यत । एव मुक्तयोश्च द्वयोः ।

दोग्ध्यथ द्वावयैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः परु
उर्वीर्याः परु उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वरीयस्तुपो भवति परुः-परः श्रेयाःसंलोकं जयति
व्वसीयानु हुवास्मिंल्लोके भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्वीरुपसुद उपैति तुस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रिंशत्तुरहुं दोह्येद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहुम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्य मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “धीवा वै
पञ्चस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्य^१, तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रचर्याथोपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन ‘धीवा.’ श्रवयवापेक्षया वज्रवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”-इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदा धीवात्वम् (१. ५ ८) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावत्”-इति का० श्रौ० सू० ८ २ १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिच्छाद् वक्ष्यति (२६ ० १) ।

४— इहैवोपरिच्छादस्यति (०६. ० ५६) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्गवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तद्याः पूर्वाह्निऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्दृत्राणि जहत्तद्”—“य उग्र इव शर्घहाः”^३, “त्वं सोमामि सत्पतिः”—“गयस्फानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेष्वाद्याः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालीनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । धीवाणा मङ्गलिवत् प्रसिद्धपर्याभावात् ‘अस्वीनि’—इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति— “देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘अयस्मथीम्’—इत्यत्र “अयस्मथादीनि कन्दमि”—इति^८ भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्त्वाभावः । “हरिणीं दिवोति । हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृष्टवत’ “सृष्टिंसायाम्”^९ हिंसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१— अतएवोक्तं कात्यायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२— आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. १६ । ३— ऋ० सं० ६. १६. ३४, ३६ ।

४— ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५— ऋ० सं० १. २३. १७, १८ ।

६— विहितवाच्येनाः ऐ० ब्रा० १. ४. ८; आश्व० श्रौ० सू० ४. ८. ८ ।

७— शेतदेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र दृश्यः (१. ४. ८.) ।

८— पा० सू० १. ४. २० ।

९— स्तो० प० १२ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादौष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । 'उपासीदन्' असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि त्रीणि पुराण्यावृत्त्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदासाधनत्वादासा सुपसन्नाम सम्यन्न मित्यर्थः^१ । उक्त सुपसदा जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्ध्या दृढयति— "तस्मादाङ्गरुपसदा पुर जयतीति । 'आङ्ग' अभिज्ञा कथयन्ति, 'उपसदा' उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न स्पष्टेत्याह— "यदहेति । 'उपासते' उपेत्यावृत्तवन्ति ॥ ४ ॥

"एताभिर्वै देवा इति । 'तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा 'एष' यजमानोऽपि पुरं प्रभिनत्ति, जयति चेति शेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुरमेव न भवेदित्याह— "नाहैवास्मा अस्मिन्नोके कश्चन पुरं कुरुत इति"^२ ॥ ५ ॥

"तथो एवैष एतत्"—इति यत् मङ्गलहेणोक्तम्, तदेव स्पष्टयति— "ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागत्रयार्थं भाज्यग्रहणप्रकारं भाह— 'स वा अष्टौ हत्वा जुहुः गृह्णाति चतुरूपभृतीति'^३ । 'अष्टौ हत्वा' अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

"स वा अष्टावेव हत्वा जुहुः मिति । अत्र 'एव' कारेण "अथो इतरथाङ्ग"—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । "तद्यज्ञमतिभारं करोतीति । 'तत्' तेन जुहुः मष्टौ हत्वा ग्रहणेन, आज्यस्य

१— "प्रणोताद्युपसत्"—इति का० थो० सू० ८ २ १० इष्टयम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१ ४ ६, ६ २ ३) ।

३— का० थो० सू० ८ ७ २६, २७ ।

वञ्जत्वात्, तस्य च मुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वञ्ज मेव मुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुक्त्वा मष्टौकत्वो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्रुत्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय सौच मेवाधार
माधारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्यं न होतारं प्रवृणीत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः ; किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
लायनः— “ईक्षितः सौद होतरिति वोक उपविशेत्”—इति ।
“होता होदपदन उपविश प्रसौतीति । वेदेरुत्तरा श्रोणिर्होद-
पदनम् । “दृतवती मध्वर्यो सुच मास्यस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘स्रुचौ’ जुह्वपभृतौ ॥ १० ॥

“स आहातिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्रयेऽनुब्रूहि”—‘इति’

१— तै० सं० ६. २ ३. ४-६ दृश्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २ ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्नेर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज्ञ"-इति आह । याज्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होत्रा "वौषट्"-इत्युक्तेः ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालं माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमानं आह विष्णवेऽनुब्रूहीति" । 'समानयमानः' जुहुं
प्रक्षिपन् ॥ १३ ॥

"स यत् समानं च तिष्ठन् जुहोतीति । 'अत्र' एतस्मिन्नेवाश्व-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेषु
'यथेत' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथाविधे एकैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'-इति एकैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतियागं माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं, अपि तु सक्त-
देवातिक्रम्य चोन् यागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अन्यादियाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतामा यागेन यज्ञं
सकृतो भवतीति तद्विभज्य दर्शयति— "अग्निं मनोक मित्या-
दिना । 'अनीकम्' वज्रस्य^१ मुखप्रदेशः, 'शल्पं'^२ ततः पूर्वा भागः,
'कुल्लल'^३ तत्पुच्छभागः^४ ॥ १४ ॥

१— "वज्रं ऊत्वा सामाय"-इति का० श्रौ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'मक्ष्म्य'-इति छ, च ।

४— 'कल्प'-इति छ ।

५— "अग्निं मनोकम्, सोमं शल्पम्, विष्णुं तेजसम्"-इति ते० सू० ६.

२ १ १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ४. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतयोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अहो
रात्रेश्च योऽन्तरालः कालः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाल-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ चयं ‘परिश्रवमानं’ पुन पुनरावर्त्त-
मान ‘संवत्सरं’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपान्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसद उपेयात्,
त्रयो वा षटव इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीप्सयोच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्द्विरनुष्ठानं प्रशंसति— “ताः षट् सम्पद्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

त्रित्वपञ्चदशुपसद्वाद्गत्त्वपञ्च मपि विकल्पयति— “यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पञ्चे प्रतिदिन मुपसदोर्द्विर्द्विरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीप्सा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठान मनूय्य ग्रन्थुजयसम्पत्त्यानुकृश्या-
त्मना प्रशंसति— “ताद्यतुर्विशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८, २ ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८, २, ३६ ।

३— तै० सं० ६, २, ३ ६-१० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८, २ ४० ।

“स यत् साय प्रातरिति^१ । सम्पत्तिमाम्य विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्नप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्नप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागवचयत्
 दर्विहोमरूप कश्चिदुपसङ्घोमं विधत्ते— “अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्यत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्य । विहित
 सुपसङ्घोम पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रगसति— “इद
 वै पुरो युह्यन्ति, त्वां जित्वा स्वा सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 लोके दृश्यत इति शेषः । जेतार प्रथमं पुर युह्यन्ति, भिन्दन्ति,
 पथात् ता जयन्ति, सुविजितास्य पुनः स्वा मात्मीर्यां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

लोकप्रकार प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति— “स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचार’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागवचनप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । इत्सममापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपसङ्घोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वमम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसङ्घोमे मन्त्रविधातुमाह— “स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याङ्गं प्रचरिष्यन् भवतीति^१ । उक्त्वा अनुमद्वीक्षन्तं सुपसङ्घागव-
 दुपसङ्घोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विं कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रप्राय मयं^२ । हे अग्ने ! तिं तत्र या तनूँ ‘अद्यशया’ अयमि
 श्नेते इत्यद्यशया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उत्तरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८ २ ३० । तै० म० ६ ७ ७, ८ इत्यर्थम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ७ ३५ ।

३— वा० म० ४ ८ १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उपं'
'त्वेषं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उपस्त्वेषयोरयंस्त्वेत्तिरीयके स्पष्ट
मात्रातः— "अशनया पिपासे ह वा उपं वचः, एनञ्च वैरहृत्यञ्च
त्वेषं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थं-
त्याह— "एवंरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयद्वितीयोपमन्त्रावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव सुपसत्तयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पत्रे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वयमेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद्
उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्दिनं मावर्त्तयेत् । द्वितीययाण्वेवम् । एवं द्वादश
सम्याद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "या ते
अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रजःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पयः, ताः 'व्रतोपसदाः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
वर्षीः' उपर्युपरि एकद्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धियांस्त्वस्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० ऋ७थम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. २४, २८ ।

उच्यते' उपमद । 'ता' केचनानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेष । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ता 'परोऽह्य' उपर्युपरि ह्यमीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ता' केच-
नानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्द्विविधाना मप्युपमदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवमानस्यैकरूप्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽह्यैरेवोपेयात्, कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽह्योपु उपर्युपरि स्तनह्यासेन पयोह्यामात्
तयोर्द्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोकं मप्युपर्युपरि जयति । तथा
परुर्वो-पचे स्तनवाङ्मन्यमभवेन शरीरचयाभावात् चिरकालं
भूक्तोके 'वसीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपमत्पद्यो
मतप्रकार, कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति” । प्रथम 'चतुरह'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिन 'चोम्नीन्' स्तनान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरहे 'दो-दो', तृतीये च 'एकैकम्'^३ इति ॥ २७ ॥
५ [४ ४] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

१—“विस्तृतं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तमयो”—इति का० श्रौ०
सू० ८ ४ १, २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ४ ४ । ३— का० श्रौ० सू० ८ ४ ५ ।

४— त० य० ६ ० ४ ०-१४ दृष्टम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयाद् विधातीर्यमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्राश्नीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतस्तलाधेनुभौवर्णभूमीः ।
रत्नोत्सां रत्नवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धनाथो,
व्यश्राणीद्विचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्यः ।
आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजां,
रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पाचमात्सिद्धनार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसामान्यधुरन्वरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

—

१—“कण्डोसह्या १२२”—इति क, ख, “कण्डिकासह्या १२१”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २० क०, सद्रूपतया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एषु पूर्वार्द्धो व्युपिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः† । दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः‡ । उदङ् पञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः§ । प्राङ् पुड्विंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सु पूर्वार्द्धः॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः¶ । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽसः ॥ ५ ॥

* 'त'-इति, †-इ-प 'इने'-इति, ‡ 'ङ्'-इति अ ग, घ ।

तस्मान्प्रथमाच्छक्नोः* । उदङ् हादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छकुं निहन्ति स उत्तरोऽस्य स्या मात्रा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् चिद्विंशदिक्रमा पश्चाद् भवति । चिद्विंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽएवैष एतद्विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्युः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् पुट्त्रिंशदिक्रमा प्राची भवति । पुट्-
त्रिंशदक्षरा वै वृहती वृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
सुमाश्रुवत तथो एवैष एतद्वृहत्यैव स्वर्गं लोकं सुम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वाद्वा वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वाद्वा एष यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा मात्रा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पयादुरीहसो भवति । पयादुरीयसो पृथु-

* 'इते'—इति ग, घ ।

† 'अस्मिंल्लोके'—इति ङ, ग, घ । एतं सुप्रसिद्धम् ।

श्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति युद्धेव पश्चाद्दुरीयसी
भुवति पश्चाद्देवैतदुरीयः प्रजुननं करोति तुस्मात्*
पश्चाद् दुरीयसः प्रजुननादिमाः प्रजाः प्रजायन्ते ॥ ११ ॥

नासिका ह वा ऽएषा यज्ञस्य युद्धुत्तरवेदिः† ।
अथ युदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरुति तुस्माद्दुत्तर-
वेदिर्नामि ॥ १२ ॥

द्वयो ह वा ऽइदं मुग्ने प्रजा आसुः । आदित्याश्चै-
वाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वे यज्ञः सुमभरंस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुरग्निं मिमां नः श्वःसुत्या मादित्येभ्यः प्रब्रूह्य-
नेन नो यज्ञेन याजयतेति‡ ॥ १३ ॥

ते हादित्या ऊचुः । उपजानीत युधास्मानेवाङ्गिरसो
याजयान्नु३ वयं मुङ्गिरस इति ॥ १४ ॥

ते होचुः । न॥ वा अन्येन यज्ञादपक्रमणं मस्त्यन्तरा
मेव सुत्यां धियामहाॣ ऽइति ते यज्ञः सुञ्जहुस्ते यज्ञः
सम्भृत्योचुः श्वःसुत्यां वै त्वं मस्मभ्यं भग्ने प्रावोचोऽथ व्वयु

* 'तुस्मात्'-इति ग ।

† 'वेदि'-इति ग, घ ।

‡ 'याजयेति'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

३ 'जुयाम्'-इति ग ।

॥ नास्तेतत् पदं ग पुस्तके ।

ॣ 'धियामहा'-इति सा०-सम्मत इति डा० वेदः ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिघ्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽम्येऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् नु
प्रत्याहया इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मावपतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तुस्माद् हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्त्सु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्।
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तुदु तुद्यज्ञस्य कूर्म
नु व्यमुच्यत युद्वाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-
स्तस्माद् इ स्माहुरङ्गिरसो व्वयं वा ऽत्रात्विज्जीनाः
स्मो व्वयं दक्षिणीया ऽश्रुपि वा ऽत्रस्माभिरेप
प्रतिग्रहीतो यु एप तुपतीति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्री'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यग्रहा'—इति क ।

तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपद्वियते
 यु एष तुपति यद्यश्च श्वेतं नु विन्देदपि गौरेव
 श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरुस्ताद्भवति तदेतस्य रूपद्वियते
 यु एष तुपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्वाक् चुक्रोध । केन मुदेप श्रेयान् बन्धुनाऽ
 केनाऽ युदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा द्वैभ्योऽप-
 चक्रामु सोभयानुन्तरेण देवासुरान्त्संयत्तान्त्सःही
 भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽऽमन्त्रयन्तोपुसुरा
 अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
 मुसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावत्स्युन्त्युवाच । युद्धेऽउपावर्त्तेय किं
 मे तत् । स्यादिति पूर्वा मेव त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ
 द्वैपा देवानुवाच यां मुया काश्चाशिष्य माशासिष्युध्वे सा
 वः सुर्वा सुमर्हिष्यत ऽहुति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युद्धार्युमाणोऽग्नौ । उत्तरवेदिं† व्याघारयति
 युदेवैना मदो देवाऽऽब्रुवन् पूर्वां त्वाग्नेराहुतिः
 प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मुसुराणाम्'-इति ख ।

† ज्या । ऽउत्तरवेदिं'-इति क ।

व्वाग्धेपा निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरुति यज्ञ-
स्यैवु सर्व्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु ह्येपा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन व्विमिमीते । युगेन युव हुरन्ति
शुम्यया युतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
यदेवादुः सिःही भूत्वा शान्तेवाचरत्तुदेवैना भेतुद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तुस्मान्निवृत्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिःही द्वैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हा मुकुर्व्वीत सिःही द्वैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तुदन्युच्चात्मनः कुर्व्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पापु इव समानुबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यद्ददाति तुदेनः सिःही भूत्वा नु क्षिणोति
युदु समानुबन्धवे दुदाति तुदु नान्युच्चात्मनः कुरुत
ऽपुपो निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठां ॥ २५ ॥

अथ शुम्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्यु एयु पूर्वाद्धां
उत्तराद्धांः शङ्कुर्भुवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रुकामति धीन्वि-
क्रमांस्तद्यात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य मात्रा
नात्र माचास्ति युवैवु स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तद्यात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येपा'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

सु व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति व्वित्तायनी मेऽसीतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्‡ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवतान्मा नाथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युत्र
नाथैतुन्भावतादिति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः† । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवतान्मा व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युत्र व्यथैतुन्भा-
वतादिति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युत्र हरति तुदग्नीदुपसीदति स वा
ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमून्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होषाय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव हे ऽअस्याः पुरे तेनैवै-
तुन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्त'-इति क, ख । ॥ 'दिति'-इति ग, घ ।

‡ 'एत'-इति ग, घ ।

** 'दिति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । विदेदग्निर्भो नामाम्ने ऽञ्जिर आयुना
 नाम्नेह्वीति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् सुमीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसूति योऽस्यां पृथिव्या मसूति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाष्टष्टं नाम यन्नियं तेन त्वादध ऽइति
 यत्तेऽनाष्टष्टं रुक्षोभिर्नाम यन्नियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-
 तुदाहानु त्वा देवतीतय ऽइति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्येवैतुदाह तां वै चतुःस्रक्तेश्चात्वालाह-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिद्धसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 खेति सा युदेवादुः सिद्धी भूत्वाशान्तेवाचरत्तुदेवैना
 मेतुदाह सिद्धसूति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतुदाह देवेभ्यः कल्प-
 खेति योपा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतुदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रौ वा सर्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानत्रासोनो
 व्याधारयाणौति ॥ ३४ ॥

ता महिरुभ्युक्षति । सा युदेवादुः सिद्धी भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मद्भिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वति तुस्माद्द्विरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सिद्धसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुन्ध-
स्वेत्यथ सिक्ताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिक्ता
भ्राजन्त ऽइव हि सिक्ता ऽअग्नेर्वा ऽएतद्दैश्वानरस्य भस्म
यत्सिक्ता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तयो
द्देना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिक्ताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सिद्धसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्यथैनां ह्यादयति सा छुनैताः राविं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

१ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य निश्चयित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्गमे त मद् वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानुमन्ने च भोमायायननिर्गवौ ।

उपसञ्चेति पञ्चाथाद्यत्तुर्थेऽत्र निरूपिता ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे भौमिकवेदिकरणादिक निरूप्यते । अथ यदुक्त
कात्यायनेन— “श्रीपवसण्यात् पूर्वोऽहनि पौत्राधिक्या प्रचर्य वेदो

मिमीते"-इत्यादि । तदेतदाह— "तद्य एष पूर्वाक्षां वर्षिष्ठः
 स्यूणाराजो भवति, तस्मात् प्राड् प्रकामति चीन् विक्रमास्तच्छङ्कुः
 निहन्तीति । 'य एष' स्यूणाराजः 'पूर्वाक्षाः' पूर्वाङ्गं महतीति
 पूर्वाक्षाः^१, प्राचीनवशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमान,
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, 'सोऽन्त पात' ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तरालसञ्चर ।
 'तस्मात्' स्तम्भात् 'प्राड् प्रकमान् प्रकामति चीन्' । 'तत्' तत्र
 तृतीयप्रक्रमावसाने 'शङ्कु' निहन्त्यात्, स्थापयेत्^२ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— "तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणत पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कु स्थापयेत् । 'मा दक्षिणा
 श्रोणि' मर्यादा भवति" ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरुदङ्कि-
 त्यादि" ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिप्रदर्शय प्राचीनावधिमाह— "तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्को षड्त्रिंशत् विक्रमान् प्रकामतीति" ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावसौ दर्शयति— "तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 'तस्मात्' पुरोदेशस्थात् 'मध्यमाच्छङ्को' श्रोणित सकागात्

१— 'शाखाया पूर्वाङ्गं भव पूर्वाक्षां'-इति या० दे० ।

२— स निहत शङ्कु अन्तःपातसञ्चको भवतीति पिष्टभुतिककादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८ १ ० ।

४, ५— का० श्रौ० सू० ८ १ ६, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८ १ ८ ।

अस्योरीषशूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थं सर्वतो
मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वयमेव
व्यवच्छिनत्ति— “एषा मात्रा वेदेः”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिपुरादौ पद्यान्मानं
प्रशंसति— “अथ यत् चिंशद्विक्रमा पद्याद् भवतीति । चिंशत्पद्ये,
विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् चिंशदक्षराणि । स्पष्ट मन्यत् ॥ ७ ॥

पद्यान्माने पचान्तरमाह— “अथो अपि त्रयस्त्रिंशत्
स्युरिति । ‘अथो’-शब्दः पद्यं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण
छन्दांसि वियन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपादमेकैकाधिक्येन
विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्चिंशद्विक्रमा
प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याश्चतुरक्षराधिक्येनोष्णिगादि-
क्रमेण दृष्टव्याः षड्चिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिग्बन्धितयोरंशयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ
षड्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिग्भि
विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धिं वै यज्ञस्येति ।
‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्धिः’ । गायत्र्याः
पूर्वाद्धित्वं “गायत्रं वै प्रातस्सुवनम्”—इतिश्रुतेः^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ११ ।

२— अथ याश्चिद्वेदवहता पद्यतिश्यान्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५ ५ पृथग्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ पृथग्यम् (निघ० ०. ३. १.) ।

श्रोणिभागस्योरुल मंसभागस्य ह्रस्वत्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पद्याद्वरीयसौ भवतीति । श्रोणिभागस्य त्रिंशत्-
 प्रक्रमलोकेः, शंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पद्याद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुश्रोणिः योषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पद्याद्भाग-
 स्यापि श्रोणित्वात् पृथुत्वं युक्त मित्यर्थः । श्रोणिपृथुत्व कुत्रोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पद्याद्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेऽवेति ‘प्रजननं’, पद्याद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पद्याद्वरीयः’ ।
 तदुक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पद्याद्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

भार्यवाद् मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मृदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनदारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्पन्नम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविध्यर्थं माख्यायिका माह— “दध्यो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ सृष्टेः पूर्वम्, ‘दध्यः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसु’ अभवन् । कान्ता. ? ‘आदित्यास्यै-
 वाङ्गिरमस्य’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः मन्तो

‘यज्ञ’ सम्भृतवन्त । सम्भृतयज्ञा ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचु’— हे अग्ने ! त्व ‘न’ अस्माकम् ‘इमा’ ‘श्व सुत्या’ परेद्युक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्य प्रब्रूहि’ त्व मपि ‘अनेन’ सोमयागेन ‘न’ अस्मान् ‘याजयेति । एव मुक्तोऽग्निरादित्येभ्य पूर्वभाविन वृत्तान्त प्रोवाच ॥ १३ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्य व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ अङ्गिरस’ ‘याजयान्’ याजयेयु, ‘वय’ तु ‘न’ तान् याजयाम तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

‘ते’ होचुरिति । विचार्येत्य मूचु । “न वा अन्येन यज्ञा-दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन वक्ष्यमाणात् साद्यस्क्रानुष्ठानात् अन्येन ‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’, अत ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसा सुत्यात पूर्व मेवास्माक सुत्या ‘प्रियामहै’ व्यवस्थापयिष्याम ‘इति’ विचारितवन्त । ‘ते’ ‘यज्ञ सुत्यालक्षण ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचु’ । ‘त्वम्’ अस्मभ्य ‘श्व सुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोच । ‘अथ’-शब्दस्त्वर्थ । ‘वय’ तु ‘तुभ्यम्’ ‘अङ्गिरोभ्यश्च ‘अद्यसुत्या’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां ‘प्रब्रूम’ । ‘तेषा’ तथा कुर्वता मस्माक ‘त्व’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

‘तेऽन्य मेव प्रति प्रजिष्युरिति । एव मुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरस’ एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिष्यु’ । “हि गतौ दृष्टौ च’ प्रेरयन् । ‘ते’ अङ्गिरस’ ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘चुकुधु’ ।

१— ‘प्रियामहै’-इति डा० वेबर दृष्ट भाष्ये ।

२— सा० प० १० धा० ।

दक्षिणीयत्वयोरुभयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेव प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एव तपतीति” इति । प्रसङ्गात् साधस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्य क्रियोऽथ श्वेत इति । अथ सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाग्नसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वत्थानीयत्वम् सोऽपि वर्षसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्य रक्षः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेशे ‘रक्षः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । ‘यद्यथ मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्य’ अङ्घ्रिरोभ्य ‘वाक्’ कुपितवत्यामीत् । “केन मदेय श्रेयान् बन्धुना ह इति । ‘केन’-इति असूयार्थं भृति^४ । ‘मत्’ मत्त सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धु, विशेषगुण, केन विशेषगुणेन ‘एव’ सूर्यं ‘श्रेयान्’ अतिशयेन प्रशस्य । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुन ‘केनाह’-इति पक्षणम् । ‘यदेत प्रत्यपहीष्टेति । ‘यत्’ येन अतिशयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यपहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमान

१— “उषा वा अश्वस्य मेधस्य हिरः”—इत्यान्वैश्व १० ४ ० ।

२— “य कथाध्वान मन्त्रुवोताश्व स वचनोय म्यात्”—इति, ‘अश्व कक्षाव? अन्त्रुतेऽध्वान मद्याग्नो भवतीति वा’—इति च निव० १ ४ १ २ ० ५ ।

३— ‘यद्य सुवर्गं गतौ रक्षसो णुपाम्यति’—इत्यान्विक मिश्रैवोपनिषदाह (१० ४ २ ११) इष्टम् ।

४— पा० सू० ८ ७ १०४ ।

कोऽतिग्रयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । 'उभयान् सयत्तान् देवासुरान्' परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च 'अन्तरेण' मध्ये 'सा' अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । 'सिद्धौ भूत्वा' 'आददाना' जिघत्सया' समीपस्य सर्वं' स्वीकुर्वती 'चचार' । तदानीम् 'अग्निरेव देवानां दूतः' अभवत्, असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

“सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूप किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माञ्छाङ्गति मागमनोपाधिना प्रादु । 'सा' 'देवान्' इदम् 'उवाच' । हे देवाः । 'या कां च आग्निपम्' 'आग्नासिध्यध्वे' इच्छथ, 'सा' सर्वाऽप्याग्नीः 'व.' युष्माकं 'समर्द्धियते' समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याधारण विधत्ते— “स यद् धार्यमाणेऽग्ना-मुत्तरवेदिं व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे मति, ता मुत्तरवेदि व्याधारयेदित्यर्थः । “यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या-धारणेन या आङ्गति, अपवृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा हता भवति; अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधार-णेन वाच, किं माघात मित्यत आह— “वाग्धेया निदानेनेति ।

१— 'जिम्बमाना (? जिम्बत्सया)'—इति छ ।

२— भाष्येनत् पद ह्यतिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञ सफलो भवतीत्यर्थः १ ॥ २१ ॥

उत्तरवेद्या मानादिसाधन द्रव्य विधत्ते— “ता वै युगग्राम्ये-
नेति । युगेन ग्राम्यया चेत्यर्थः । युगवच्छस्याया अपि साधनत्व
मस्तीत्याह— “युगेन यत्र हरन्तीति । ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यत’ यस्मात् तत्र ‘ग्राम्यया’ अपि ‘हरन्ति’, अतो
युगवच्छस्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह— “युगग्राम्येन वा इति । ‘योग्य’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अद’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘मा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिद्धी भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा मती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तत्र युगेन
ग्राम्यया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ २४ ॥

प्रासङ्गिक कश्चित्स्थियम विधत्ते— “तस्मात्प्रित्तदक्षिणा न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह्य अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ मह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह्य’ नैव कुर्वीत १ ।

१— तै० स० ६ २ ७ सा० भा० इत्यथम् ।

२— “दाग्निशदकृत्प्रमायां श्रम्यां वारण्योम्”—इत्यादि का० श्रौ० ५ १
२० सू० ४० या० दे० । ‘गदया समानाकारो व्यायामार्हपरिमितः
काष्ठविशेषः श्रम्या”—इत्यादि तै० स० १ १ ६ अथु० सा० भा०
(तै० ब्रा० ३ २ ६) । “गदया सदृशी बाहुपरिमिता श्रम्या ।
तथा घनुद्विस्तु उत्तरवेदीं परिमिमोते—इति च तै० स० ६ २
० अथु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा ममा सह आत्मनि न कुर्वीत’—इत्येव ह ।

‘चिणोति’ हिनस्ति । ‘चिणु हिंसायाम्’^१ । “नो हान्यस्मा इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धु’ एकविधि-निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’ पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना । ‘एषा उ निवृत्तद्विणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तद्विणायया गतिरित्यर्थः । अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ २५ ॥

“अथ शम्वाज्ञेत्यादि । ‘एष.’ शङ्कु. ‘पूर्वाङ्गः’^२ सन्नपि ‘उत्तराङ्गः’ भवति । सौमिकवेदेरुत्तरांशस्य शङ्कुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’ शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘त्रौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान् ‘प्रक्रामति’^३ । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चात्वालस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः, चात्वालखननोत्पन्नस्यैव मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “मात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तराङ्गशङ्कोः प्रत्यङ्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पच उक्तः, तेन सह विकल्पितं पच माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतायेणोत्कर मिति” ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ धा० । २— “पूर्वाङ्गे भव पूर्वाङ्ग”-इति या० दे० ।

३— ‘त्रिपद प्रक्रम, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुल द्वादशाङ्गुलं वा’-इत्यादि शुक्लसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “यत्रोत्तरवेदेर्वावाकारौ । महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण निष्पाद्यमानं पच आकारः । थापन्तन्वमते तद्विषया मन्वा उक्ता । मृत्तिका चात्वालगतैति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया धौधायनमते मन्वा”-इति तै० सं० १. २. १२ सा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वत परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्राश्च दर्शयति— 'म वेद्यन्तादुदीचीं शम्या मिति' १ । दक्षिणश्रोणिह्रपवेद्यन्तादित्यर्थ १ । 'म परिलिखति' शम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-निर्देशं कृतो भवति । तस्य मन्त्र — "तप्तायनी मेऽमीति" १ । हे भूमे ! 'तप्तायनी' अस्मि तप्तं पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा भवामि । मन्त्रं व्याचष्टे— 'इमा मेवैतदाहेति । 'हि' यस्मात् 'तप्त' पुरुषो दारिद्रेण दुःखितः सन् धनादिमाधनेच्छया 'एति, तस्मादित्यर्थ ॥ २७ ॥

"अथ पुरस्तादित्यादि" १ । स्पष्टम् । "अस्या हि विविदान एतीति । 'विविदान' धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः 'अस्याम्' एव खलु 'एति' गच्छति । अतो 'वित्तायनी' भूम्यभिधानं युक्तं मित्यर्थ १ ॥ २८ ॥

'अथानुवेद्यन्त मिति । 'अनुवेद्यन्त प्राचीं शम्या निदधाति' १ । अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोच्यते । तत्र खगनमन्त्रस्यायं मर्थ— 'मा' मां 'नायिताद्' याचिताद् हिरण्यादिह्रपादर्यात् भूमे ! 'श्रवतात्' रच । 'यत्र नाथे तन्मावतादिति' १ । 'यत्र' यस्मिन् विषये 'नाथे याचे धनादिकम्', 'तत्' तस्मात् त्वमाम् 'श्रवतात्' श्रव, रचेत्यर्थ ॥ २९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५ ३ २०, २१, २५ ।

२— वा० स० ५ ८ १ । ३— का० श्रौ० सू० ५ ३ २७, २५ ।

४— वा० स० ५ ८ २ । ५— का० श्रौ० सू० ५ ३ २६, २५ ।

६— वा० स० ५ ८ ३ । ७— इतः परम् '०' इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चाल्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य^२
 “श्रवतान्ना व्यथितात्”-इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यत्र
 व्यथै तन्मावतादिति । ‘यत्र’ यस्मिन् विषये ‘व्यथै’ लाभोपाय
 मजानानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘श्रवतात्’
 श्रव ॥ ३० ॥

खाताया मृदस्यात्वालाद् उत्तरवेदिं^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यत्र हरति’, ‘तत्’ तत्र, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसौदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चाल्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं मुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिति । ‘होत्राय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनिघ्नहार्याय^८ । इमां पृथिवीं परिविदेय
 असुरादयोऽपि ‘उपासपन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’-इति छ ।

३— वा० सं० ५. ६. ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चाल्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कारस्य
 स्थितिज्ञस्य नामधेयम्”-इति का० श्रौ० ५. ३. १६ सू० वा० ३० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. ३. १ (१ भा० १५१ प०) द्रष्टव्यम् ।

६— “व्याघ्रनीयं पुरस्तात्, मार्गालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः
 इतोहोवोपरिष्ठाव् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— भा० प० ५६० धा० ।

८— निघ० १. २. ४ ।

“स प्रहरतीति” । ‘स’ मृदो हर्ता अध्वर्यु, स्थेन ‘प्रहरति’ खनेत । मन्त्रस्याय मर्थः^१— हे ‘अङ्गिर’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप । ‘अग्ने ।’ तम् । “यौङ्गारा आसस्तेऽङ्गिरसोऽभवन”—इति^२ श्रुति । आङ्गत्याधारभूत । ‘नभो नाम विदेत्’ । न भातीति ‘नभ’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थ । यद्वा, नभो नामाग्निरिति ‘विदे’ जानीया इत्यर्थ । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्त ‘एहि आगच्छ’ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति । ‘आयु’-शब्द सामान्येन श्रुति । ‘तत्’ अवदारित ‘समीरयति’ उत्तरवेदि प्रति सम्यक् प्रेरयति^३ । तत्र मन्त्र — “योऽष्टा पृथिव्या समीति” ‘य’ त्वम् ‘अस्या’ खाताया भूम्या भवमि, त त्वा समीरयामीत्यर्थ ॥

अनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापन समन्त्रक विधत्ते— ‘हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति’ । मृदा एकौभूत । यत् ते, यदा हे तिररोहिताग्निविशिष्टे । मृत् । ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाष्टष्ट’ रजोभिरहिंसम्, ‘यज्ञिय’ यज्ञाहं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘ला’

१— का० श्रौ० सू० ५ ४ २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० म० ५ ८ ५ ।

३— ऐ० ब्रा० ३ ३ ८ । निव० ३ ३ ५ ।

४— का० श्रौ० ५ ४ ३० — वा० म० ५ ८ ६ ।

५— इरयति—इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ५ ३ २८ — वा० म० ५ ८ ० ।

७— का० श्रौ० सू० ५ ३ २६ — वा० म० ५ ८ ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । "योऽस्याम्"-इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्थाय मर्थः— "हे आह्वियमाणपदार्थ !
'त्वा' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा व्यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुच प्रशंसति— "तां वै चतुःसक्तेरिति । चतस्रः
सक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतौत्यर्थः ॥ ३२ ॥

"अथानुब्यूहतीति"^४ । अनुक्रमेण ब्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् ।
"सिद्धसि"— इति^५ ब्यूहनमन्त्रः । हे अनुब्यूह्यमाने । वेदे । त्वं
'सिंही असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंही भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' शत्रूणा मभिभवित्री । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषा मर्थाय
'कल्पस्र' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंहीसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं भाह— "सा यदेवादः सिंही
भूत्वेति । उक्तः सिंहीभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं भाह— "त्वया
वयं सपत्नानिति । "देवेभ्यः कल्पस्रेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
"योषा वेत्यादि ॥ ३३ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ "कल्पस्र" ।

“ता वै युगमात्री वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश दश”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपक्ष प्रशंसति— “दशाचरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञ’ ।
अतो द्वारद्वारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुति ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अन्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजन माह— ‘समानवेति । एकत्र स्थित्वा सर्वधो-
त्तरवेद्या व्याघारणस्याशक्यत्वात् तस्मिद्धुये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थ^३ ॥ ३४ ॥

वेद्या अङ्गिरभ्युक्षण विधत्ते— “ता मङ्गिरभ्युक्षतीति^४ । अभ्यु-
क्षणस्य प्रयोजनद्वयम्— मिथी भूत्वा अशान्ताया शान्तिरेक
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्व मपरम्, तदुभय मुच्यते— “शा
यदेवाद इत्यादिना । “ता सेवैतद्देवेभ्यो हिस्वतीति । हिस्वति
प्रीणनकमा^५ । तस्या अभ्युक्षणेन प्रीणन देवेभ्योऽप्याय भवति,
योषात्वेनाभिधानात् । योषाया अलङ्करणेन पत्यु प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ४ २ ३३ ।

२— का० श्रौ० सू० ५ ४ ३६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (स० ६ २ ०) सर्वं भतत इष्ट व्याख्यात
नितोह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० श्रौ० सू० ४ ३ ४० ।

५— भा० प० ४६१ धा० ।

“सोऽभ्युच्यते” । अभ्युच्यते मन्त्रः— “सिद्धधीति” । अयं
 स्पष्टार्थः । सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
 “भाजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भाजमाना
 भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतमन्तापनिवर्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अन्यवयव-
 भूताना मेव सिकताना मुत्तरवेद्यवयवत्वमभादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य
 स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
 मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव” ॥

अथोत्तरवेदेर्द्यञ्जियवृत्तशास्त्रया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथैनां
 ह्लादयतीति” ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्नु भभ्यादधति । उपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
 अयति सुवुं च सुचं च सुमार्थ्यथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतुं
 गृह्णीते यदा मुदौत्त इध्नुो भुवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. १. ३० ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “शुन्धस्व” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “शुम्भस्व” ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तीधम्* । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुथाहामुये
 प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फुयानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
 स्थातैकस्फुयैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यु एष व्वेदेर्जघनाई
 भुवति तद्युदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य व्वेदेर्व्यवच्छिन्नं
 भुवति तुदेवैतुदनुसुन्तनोति ॥ २ ॥

तद्वैके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तुदु तथा नु कुर्या-
 देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात्त ऽत्रायन्त्यागच्छन्त्युत्तर-
 वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु पुरुस्तादेवाये प्रोक्षत्युदङ्
 तिष्ठन्निन्द्रघोपुस्त्वा व्वसुभिः पुरुस्तात्पात्वित्तीन्द्र-
 घोपुस्त्वा व्वसुभिः पुरुस्ताज्ञोपायत्वित्येवैतुदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
 प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाज्ञोपायत्वित्येवैतुदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मुनोजवास्त्वा पितृभि-
 र्दक्षिणतः पात्विति मुनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
 गोपायत्वित्येवैतुदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । व्विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्' । सु'-इति क, 'ध्'-इति ख, 'धम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हु'-इति ख । एव मुत्तरेष्वपि तिष्ठथु ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायत्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽएते पूर्वं
सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बहिर्व्वेदिं निनय-
तीदु महुं तप्तं व्वार्वहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजामीति सा
युदेवादुः सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजति युदि नाभिचुरेद्यद्यु ऽत्रभिचु-
रेदुदिशेदिदु महुं तप्तं व्वार मु मभि निःसृजामीति तु
मेतुया शुचा विध्यति स शोचन्नेवामुं लोके मेति† ॥ ८ ॥

स युद्धार्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारुयति युदेवै-
ना मदो देवा अत्रुवन् पूर्वां त्वाग्नेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तुदेवैना मेतत्पूर्वा मग्नेराहुतिः प्राप्नोति युदेवा देवा-
नुब्रवीद्यां मुया काञ्चाशिप माशासिष्यध्वे सा वः सुवा
सुमर्द्धिष्यत ऽहुति ता मेनयात्रत्विजो युजमानायाशिप
माशासते सास्मै सुर्वा सुमृद्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्व्वन् द्वयुं करोति । युदुत्तरवेदिं
व्याधारुयत्यथ यैपा‡ मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये
पूर्वं सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'ता'-इति च डा०-वे०रेण वृष्ट' ।

† 'मेति'-इति ग ।

‡ 'यैपा'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सिद्धसि स्वाहेत्यथापरयोत्तर-
 रस्याः सिद्धस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याः
 सिद्धसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति वही वै युजुः-
 षाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्ते ऽउभे व्वीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयोरुत्तरस्याम्* । सिद्धसि सुप्रजावुनी
 रायस्योपवुनिः स्वाहेति तुप्रजा माशास्ते यदाह
 सुप्रजावुनिरिति रायस्योपवुनिरिति भूमा वै राय-
 स्योपस्तुङ्गमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ मध्य ऽआधारयति । सिद्धस्यावह देवान्
 युजमानाय स्वाहेति तुदेवान् युजमानायावाहयत्यथ
 तुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
 स्त्वेत्येवैतदाहं ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् पुरिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृहेति
 मध्यम् ध्रुवद्विदस्यन्तरिक्षं दृहेति दक्षिण मच्युत-
 द्विदसि दिवं दृहेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारु-
 नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भुवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥

शुरीरः हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पितुदारवाः†

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'दृ'-इति ख ।

‡ 'तदात्पितुदारवा'-इति क, ग

परिधयो भवन्ति शुरीरेणुवैन मेतत् सुमर्द्ध्यति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

माऽसुः ह्रैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलुं भवति
माऽसेनैवैन मेतत् सुमर्द्ध्यति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो ह्रैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्सुमर्द्ध्यति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विष्णोः
ऽश्रन्तरेणाग्निरेकाः रात्रि सुवास तद्यद्देवात्राग्नेर्न्यक्तं
तुदिहाप्यसदिति तुस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तुस्माद्या
शीर्ष्णी नुदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् युद्य तां नु
विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुप्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधुय ऽआगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इमं मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सम्पादनाय काष्ठममूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

*, † ‘गुल्गुलु’-इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

१— का० श्रौ० सू० ५ ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्नेरधस्तात् यम्यन्ते इत्युपयमन्य सिक्ता १ ।
 व्याघारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अयति' विलापयेत् । आद्य
 सुत्पूत हत्वा मुवेण मुचि पञ्चवार गृहीयात् ॥ १ ॥

'अथोद्यच्छन्तौति' १ । इध्ने प्रदीप्ते सति 'अथ अनन्तर मेव
 'इधम्' अङ्गारता प्राप्त मूर्द्धं धारयेत् । इध्मपात्रस्थाध 'उपयमनी'
 उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रह्वियमाणाय' उत्तरवेदि प्रति नीयमानाय
 तदनुकूल सूक्त पठेति होतार ब्रूयात् । 'एकस्फया' एक स्फो
 यस्या रेखाया सा तथोक्ता तथा मा मनुगच्छ स्फोने रेखा
 कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातार ब्रूयात् ४ । एकस्फ्यानुगमनस्यावधि
 माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्ध्वा भवतीति ।
 'वेदे' सौमिक्या 'जघनाद्ध्वा' 'य एष' शङ्कुर्भवति । सूणाराजात्
 प्रक्रमत्रितये य शङ्कुरन्त पात स्थापित, स एव मध्यमशङ्कु,
 तावत्पर्यन्त मित्यर्थ । "गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यत प्रणयति स
 गार्हपत्य'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदि प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात्
 आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्त पात्यरूपो
 व्यवच्छेद परिद्धतो भवति ५ ॥ १ ॥

१— उपयम्यत उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्य सिक्ता'—इति या० दे० ।

२— अधिरत्र सप्तम्यर्थानुवादी ।

३— का० श्रौ० सू० ५ ४ ७ ।

४— 'प्रतिप्रस्थाता धातार ब्रूयात्'—इति उ, च ।

५— का० श्रौ० सू० ५ ४ ८ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्षे सुपन्वस्य व्यपच्छेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावाभिप्रायेण निराचष्टे— “तद्वैके श्रोत्रवेदेरनु-
दायन्तीति^१ ॥ ३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरित्यादि^१ । अध्वर्याः प्रोचण्यादानविधानात्
अग्निप्रणेत्याग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोचति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः^२ ।— इन्द्र इति घुष्यते शन्ध्यते इति
‘इन्द्रधोय.’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘यातु’ रचतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वरुणः । ‘पितरः’ अग्निव्यात्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्यायाः दक्षिणपूर्वसक्तैः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतसक्ति-
द्वयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोचणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि सक्तन्ते प्रोचणीये श्रेयनिनयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वेदीति^३ ।

निनयनमन्त्रस्थाय मर्थः^४ ।— ‘इद’ प्रोचणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘विधाः’
सिद्धीरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० सं० ५. ११. २ ।

ग्रिष्ट मन्त्रं भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । "सा यदेवाद इत्यादि निनयनार्थवादः स्पष्टः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह— "यदि नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद् बहिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'-इत्यादिशेत् । अमु मित्यत्र द्वेषस्य नाम गृह्णीयात् । 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातौत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारण माह— "स यद् धार्यमाणेऽग्नाविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नी धार्यमाणे' मति अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवैना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यर्था-स्वायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम् । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च व्याघारणपरितुष्टया वाचा सर्वाग्नीःसमृद्धिरूपो धरो देवेभ्यो दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्विग्निरागाममानाना माग्निपां समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन् 'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानागौरागामनश्चेत्यर्थः । उत्तर-वेदिमध्यङ्गतायाश्चतुःसन्नेरुत्तरनाभेरच्छण्या व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० शो० नृ० ५ ४ १४ ।

२— ५ अ १ वा. २४ काण्डो-व्याख्या-प्रत्यया (२७० पृ०) ।

“अथ यैषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्वं सक्ती’ ईगानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिद्धसि स्वाहा^२”-इति ‘व्याधारयति’ । “अथापरयो-रुत्तरस्या मिति । नामेः पश्चाद्दिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्यां’ वायव्य-दिग्वस्थितायां स्रज्वा मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिद्धसि’, तुभ्य स्वाङ्गत मस्तु । ‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्यां’ नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मचत्रोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “वक्त्री वै यजुःखाग्रीरिति । ‘यजुःपु’ आग्रीःपरेपु प्रायेण ‘वक्त्री आग्रीः’ वज्रविधान्याशास-नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्वयोरुत्तरस्याम्’ ईगानस्रज्वां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्ती, ‘राय-स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य व्याधारयतीति । मध्यव्याधारणमन्त्र— “सिद्धस्या-वह देवान्”-इत्यादि^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुवत्म्’ ‘उद्यच्छति’ ऊर्द्धं धारयेत् । सुगुहमनमन्त्रस्य^४ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्त्य इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^५ । तन्मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे परिधे! त्व यस्मात् ‘भ्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवीं’ ‘दृंह’ दृढा कुरु । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५, ४. १४ ।

२— वा० सं० ५. १२. १-४ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । ध्रुव मविललं चियति निवपतीति
 'ध्रुवचित्' । अच्युत परैरच्यावितं यथा न चलति तथा चियतीति
 'अच्युतचित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिमन्मार-
 प्रक्षेप^१ समन्त्रक विधत्ते— "अग्नेः पुरीष मसीति^२ । "सम्भारानुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः 'अग्नेः' 'मर्ब्वत्वाय' हृत्त्रत्वाय
 सम्पद्यते । गुग्गुल्वादीना मग्न्यवयवत्त्व स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषा
 मग्निना मयोजनेन स सर्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

"शरीरं हैवेति । 'अस्य' अग्नेः 'पीतुदारुः' उदुम्बरविशेषः ।
 "स यां वनस्पतिष्ववमत् तां पुतुद्रौ"—इति च तैत्तिरीयके अव-
 णात्^५ पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

"मांसं हैवास्येति । "यन्मांसं सुपद्यत तद् गुग्गुल्विति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

"गन्धो हैवास्येति । "या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने"—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवामात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्क्रान्त^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्याशस्य
 सुनर्याजना । अतः हृत्त्रत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— 'सम्भारानुप प्रक्षेप'—इति । २— वा० सं० ५. १३. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

४— धनुपद मेव १५-१६-१७-कण्ठीषु ।

५, ६, ७— तै० स० ६. २ ८. ४ ।

८— '०विशेषे अग्नेर्गन्ध सङ्क्रान्त'—इति छ ।

“अथ यद् वृष्णे सुका भवतीति । वृष्णिर्मेष, तस्य सुका रोम^१ । सुकाया अग्न्यवयवत्त्वं मुपपादयति— ‘वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्तरेणेति । “या पशुपु ता पेल्वस्थान्तरा शृङ्गे’-इति^२ तैत्तिरीयकम् । “या ग्रीर्णं नेदिष्ठ स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रलाभे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव का चाहरेदिति । तदवान्तरजातिसम्बद्धा मपीत्यर्थं । परिधीना परिधान, तद्वारु-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं माह— “तद् यत् परि धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे उपरि क्रियमाणा’ ‘परि-धय’ ‘दूरे विप्रकृष्टकाले होमकाले’ ‘आगच्छन्ति, अतो-ऽग्नेर्गुप्तिस्तावत्पर्यन्तं मपेक्षिता तस्मादिदानीं मवश्यकत्वं मित्यर्थं ॥ १८ ॥ १ [५ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञ * । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेन पुरुषस्तनुतु
ऽएष वै तायुमानो यावानेव पुरुपस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञ † ॥ १ ॥

१—“सुका शिरारोमाणि”-इति या० दे० । २— तै०स० ६ २ ८ ६ ।

* , † ‘ज्ञ’-इति म, घ ।

अशुर एवास्य हविर्द्वानम् । व्वैष्णवुं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविवुं देवानाः सोमस्तुस्मा-
द्धविर्द्वानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तुत्* ॥ ३ ॥

स्तुपु ऽएवास्य यूपः । बाहू ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदुर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रन्त्युदुर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽअसौदंस्तुस्मात् सुदो नाम तु ऽउ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वुगोचाः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघुनेनाग्नी† । प्रादावेवास्यैतुवेप
वै तायमानो यावानेव पुरुपस्तावान्विधीयते तुस्मात्पु-
रुपो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारः हविर्द्वानं भवति । उभयतोद्वारः
सुदस्तुस्मादयं पुरुप ऽअन्तः सन्तृणः प्रणित्ते हविर्द्वाने
ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तुत्'—इति ग, घ ।

† 'ग्नी'—इति ग, घ ।

‡ 'उपतिष्ठते'—इति क ।

ते समुववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यद्दुर्षीयस्तदक्षिणः स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समुववृत्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदितुं
विन्देयुच्छदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानह्यन्ति रराध्यां
पुरिश्रयन्त्युच्छ्रायौभ्यां छदिः पथ्यादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम् ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपुष्ट । चतुष्टुहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसवित्वा
सवितृप्रसृताय† यज्ञं तनवामहा ऽहुति तस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मुन उत युञ्जते धिय इति
मुनसा च वै व्वाचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मुन
ऽहुति तन्मुनो धुनक्तयुत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनृष्या जुञ्चूपन्त्यनूक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव तुभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

व्विप्रा व्विप्रस्य व्वहतो व्विपथित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूचानास्ते विप्रास्तानुवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसृता'—इति ऋ ।

दहतो विपश्चित इति यज्ञो वै दृहन्विपश्चितञ्च मेवै-
तदुभ्याह वि होत्रा दधे वयुनाविद्रेक इदिति वि हि
होत्रा दधते युज्ञं तन्वाना मही देवस्य सवितुः
पुरिष्टुति* स्वाहेति तुत्सावित्रुं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । उपनिष्क्रामति
दक्षिणया द्वारा पुत्री निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्व्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाःसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्र्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थात्रे सुचं चाज्यविलापनी च पर्य्याणयन्ति पुत्री मुभौ
जघुनेनाग्नी ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावती धेनुमती हि भूतः स्रयवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यस्कन्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्यं पृथिवी मभितो
मयूखै स्वाहेति सःस्रवं पुत्र्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्टाघोपत मिति तद्युदेवुं
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम् - इति ग, घ ।

† 'स्या - इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ज्नाद् विभयाञ्चकुर्व्वजो वा ऽआज्यं तु ऽएतेन वृज्जेणा-
 ज्येन दक्षिणतो नाप्रा रुक्षाऽस्यवाघ्नस्तथैषां नियानुं
 नान्वुवायंस्तथो ऽएवैपु एतेन वृज्जेणाज्येन दक्षिणतो
 नाप्रा रुक्षाऽस्युवहन्ति तथास्य नियानुं नान्वुवयन्ति
 तद्युद्वैष्णवीभ्या भृग्भ्यां जुहोति व्वैष्णवः हि हवि-
 र्हुनिम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
 तुक्त्रियते यदा वै स्त्रियै च पुःसुथ सन्तप्यतेऽथ रेतः
 सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्थेव रेतः
 सिच्यतेऽथाह हविर्हुनाभ्यां प्रवर्त्त्यमानाभ्या मनुद्ग-
 होति† ॥ १६ ॥

अथ व्वाचयति । प्राची प्रेत मध्वरुं कल्पयन्ती
 ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राची प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
 वैतुदाहोर्हुं यज्ञं नयतं मा जिद्धरत मित्यूर्हुं मिसुं
 यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतुदाह मा जिद्धरत मिति
 तुदेतस्मा ऽअद्धला माशास्ते समुद्गह्येव प्रवर्त्तयेयुर्थथा

* 'मा'-इति ग, घ ।

† 'दुहोति'-इति ग, 'दुहोति'-इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽएषा व्वाग् याक्षे नेदिहासुर्या
वाग्वुदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुद्गोष्ठ मावदतं देवी दुय्ये ऽश्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तुस्यो हैषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तुदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रकामे त्रीन्विक्रमांस्तु-
द्वविह्वानि स्थापयेत् सा हविह्वानयोर्मात्रेति नाच*
मात्रास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येत नाहैव सचा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽअभिमन्त्रयते । अच रमेथां व्वुर्षन् पृथिव्या
ऽइति व्वुर्षं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्वि क्षेमस्य रूपम् ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्येत्याध्वर्युः । दक्षिणः हविह्वान मुप-
स्तभ्राति व्विष्णोर्नु कं व्वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
व्विममे रुजाःसि । यो ऽअस्त्रभायदुत्तरः सधुस्यं व्विचक्र-
माणुस्त्रेधोरुगायो व्विष्णवे त्वेति मेथुी मुपनिहन्ती-
तरुतस्तुतो युदु च मानुषे† ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता‡ । उत्तरः हविह्वान मुपस्तभ्राति

* 'नाम'-इति ग ।

‡ 'षे'-इति ग, घ ।

† 'रूपम्'-इति ग, घ ।

‡ 'ता'-इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तरिक्षात् । उभा हि हुस्ता व्वसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दक्षिणादोतु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथी मुपनिह-
 न्तीतरुतस्तुतो युदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्युजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्दानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं छदिरुपस्पृश्य व्वाचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते व्वीर्येण मृगो नु भीमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 युस्योरुषु चिषु व्विक्रमणेप्रधिक्षियन्ति भुवनानि व्विश्वे-
 तौद्दु हैवास्यैतच्छीर्षकपालं युदिद् मुपरिष्ठादुधीवु
 ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तुस्मादाहाधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराद्या मुपस्पृश्य व्वाचयति । विष्णो रराट
 मसोति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य व्वाच-
 यति विष्णोः श्रुपचे स्य इति सुक्ते हैवास्यैते ऽअथ
 युदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुद् हैवास्यैतच्छीर्षकपालं युदिदं
 पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्पूजन्त्या स्पुन्द्या प्रसीव्यति । विष्णोः
 स्यूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

* 'टा'-इति ग, घ ।

† 'पकात्'-इति ग, घ ।

पुत्र्याता ऽदुति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तृथो हाध्वर्युं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसूति वैष्णवः हि हविर्द्धानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्धानादिक विधास्यति^१, तदुपोद्घातत्वेन तेषा
पुरुषाकारमन्त्रिवेगता माह— “पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूत सदोहविर्द्धानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह— “पुरुषत्वेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञ’ ‘पुरुष’ इत्यर्थ । हेतु विवृणोति—“यदेन पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञ पुरुष इत्यर्थ ।
तत् किं पुरुषेण जायमान सर्वाऽपि पुरुष ? नेत्याह— “एष वै
जायमानो यावानेव पुरुष, तावान् विधौयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थ ॥ १ ॥

“शिर एवायेति । हविर्द्धानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णव देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णो सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरमोऽप्यङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्त हविर्द्धानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्धान नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति— “अथ यदग्निचिति ॥ २ ॥

१ ‘त निष्ठित’-इति क, डा० वेबर दृष्टस्य ।

१— इहेव ब्राह्मणे मन्त्र्या कण्ड्याम (३०६ ३१३ पृ०) दृष्टयम् ।

“सुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य सुखत्वमाम्यं दर्शयति— “स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् सुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“सुप एवास्य यूप इति । ‘यूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘सुपः’ केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात् । हविर्द्वानस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीय’, दक्षिणस्यां मार्जालीयः’, अत एव ‘बाह्व’, उभयतः समानत्वात् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणसम्भवात् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’ शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा अमीदन्ति । मीदन्त्यत्रेति सदः । विश्वेदेवा वस्वादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्रा मीदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । सौमिकवेदेः पश्चाद्भागे ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तित्वात् ‘पादौ’ । उपपादितं मर्थं गमयति— “एष वै तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो द्वार मिति । हविर्द्वानं सदद्येत्तुभयम्, ‘उभयतो-द्वारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारक, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘आन्तम्’ अन्तर्षन्तं ‘सन्वृष्ट’ सुपिर-वात् भवति । आन्तसाम्यात् पुरुषाकारञ्च यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नास्त्येतत् पद ङ-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. २० द्रष्टव्यम् ।

द्वानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्दिष्टं स्यापन विधत्ते— “प्रणिक्तो हविर्द्वानि
उपतिष्ठेते”—इति । अथ कात्यायन— “श्रोपनिवपनात् कृत्वा
हविर्द्वानि स्थापयति पृष्ठ्या सुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमध्वरज्ज्वोर्दक्षिण-
देशेन^२ ‘दक्षिण’ हविर्द्वानम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीय’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिण’
हविर्द्वानं कर्त्तव्यम्^३ ॥ ८ ॥

“तयो समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयो’ ‘अधि’ उपरि
‘हृदि’ हृण्मय कटम्, उभयत स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्ति’ वा’
प्रत्यानद्येत् । तथा च कात्यायन— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्चदि-
रधस्यति, भित्ति वाभावे”—इति^४ । ‘रराय्या’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्या’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘हृदि’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्ति’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^५ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ २१ ।

२ “पृष्ठ्याम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचो षड्भोर्ब्रह्मा रज्जुम्”—इति तै० स०
(१० २ १३—ई १ ९) भाष्ये सायण । “वदीमध्ये वर्त्तमाना प्राचो
रेखा पृष्ठा”—इति या० दे० (८ ४ २७) ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ३ २२ ।

४— “भित्ति हृदिषा तुल्याम्, वेणुशकले कृत किङ्गल्कम्” इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५ ३ २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् = ४ १६ प्रथमम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तमाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृह्येत भाज्यं गृह्येत्वा सावित्रं प्रसवाय जुहोतीति^१ । व्याघारणायाज्यं यद्दीतुं पूर्वं माहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्ययत इत्यत आह— “सन्निता देवाना मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “म जुहोतीति । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः षड्विजः ‘विप्रस्य’ विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘वृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो वृहन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयमामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धीत्य ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वय-ङ्कर्त्तारः, सप्त होत्रकास्य यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियस्य ‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “सोपस्त आत्मनेपदेपु”-इति^३ तसोपः । कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तच्चाह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यदा वीचते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृह्येतं शान्नादार्ये जुहोति यज्ञत इति” का० श्रौ० प. ६. २८ ।

२— पाठस्य “युञ्जते”-इत्यादि वा० सं० ५. १६. १ ।

३— पा० सू० ७ १. ४१ ।

४— ऋषि० ४ ८. १० ।

मार्गं । “वयुन वेते”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव ।
तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुति’ ‘मही’ महती ‘खाहा’ स्तुतिरूप
द्रव्यं खाज्जत मन्तु ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “मनसा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-
शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— ‘उत युञ्जते धिय इति । “तडाच
युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा
खलु ‘एतया वाचा जुञ्जन्ति’ जीवितु मिच्छन्ति । अत
केवलबुद्धेर्जीवनमाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पू
र्विका वागुच्यते । जीवनमाधनत्वमेव विगदयति— “अनूक्तेने-
वेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम् अध्ययनादिकम् । ‘प्रकाम’
स्त्रैश्चिकलोकिकभाषणम् । ‘गाथा’ गद्यपद्यात्मिका ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य इह्यत इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभि-
मतं मर्थं माह— “य वै ब्राह्मण इति । अल्विज इत्यर्थं ।
‘एतत्’ ‘विप्रा’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते
इत्यर्थं । इह्यद्विपद्यिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो
वै इह्यन् विपद्यिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमता ।
‘दधे-इत्येतद् ‘दधते’ इत्यस्य म्याने इति व्याचष्टे— “वि हि
होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । ‘तत्’ मावित्रं प्रमवाय जुष्टो
तीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देव श्रूयते,
‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रमाध्य ‘मावित्र’ होम ‘प्रमवाय’ जुष्टयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० “वयुन वेते, वात्तर्वा प्रश्ना वा”-इति ५ ३ ७ ।

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वानिगकटवर्त्मनि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्दहीत भान्यं गृहीत्वा' प्राचीनवशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' च अक्षधुराम्भञ्जनाय 'दक्षिण्या द्वारा' निष्क्रामेत् । 'सः'
अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' गकटस्य दक्षिणचकरेखायां
'हिरण्य निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्याय सङ्गृहीतोऽर्थः^२— 'इद' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'वेधा' चिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु चित्वादिषु 'पद' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पासुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीत मन्त्रित मानीदित्यर्थ । 'स्वाहा' इदं सुहुत मन्त्र
'सस्रव' जुहुलिप्तम् । 'भा' पत्नी सस्रवेणाज्येन 'अस्य' 'मन्ताप'
मन्तयते चक्रमद्वर्षणेति मन्तापः, चक्रवलयमंस्यर्गप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायन— "पत्नी पाणिभ्यां श्रेय प्रति-
गृह्याक्षधुरावनक्ति पराग् देवश्रुताविति"—इति^३ ॥

आञ्जनमन्त्रस्याय मर्थः^४— इ 'देवश्रुतो'! देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतो, अक्षधुराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽम्भान्
'श्राघोषतम्' ते मस्यग् यजन्तोति शब्द कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ३१. १.

२— पाठस्तस्य— वा० म० ५. १५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. ३० ।

४— मन्त्राय— वा० श्रौ० ५. १०. १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्नौ” -इति । दक्षिणहविद्भानाञ्जना
नन्तर प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययो
पथाङ्गागेन पत्नीं पर्याणयन्ति परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्य मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविद्भानस्य
दक्षिणवर्त्तन्या ‘हिरण्य निधाय’ इरावती’ इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृ-
हीत माज्य जुहुयात्’ ॥

मन्त्रस्थाय मर्थ - “हे द्यावापृथिव्यौ । युवा ‘मनवे मनु-
य्याय यज्ञमानाय’ इरावती अन्नवत्यो, ‘धेनुमती’ वज्रधेनुयुक्ते च
भूतस भवतस । तथा ‘सूयवसिनी’ शोभनघासयुक्ते ‘दशस्था’
दशस्यौ, अभिमतफलदास्यौ भवतम् । एव महानुभाव एते रोदस्यौ
हे ‘विष्णो । त्व व्यस्कम्ना’ विविध स्कभितवानसि । तथा
विशेषेण पृथिवीम् ‘अभित’ सवत मयूखे’ मयूखवतमन्तै-
र्जविस्तेजोभिवा ‘दाधर्ध धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदं मुत्तर-
हविद्भान दक्षिणवक्रमार्गे ह्यमान मन्त्र ‘स्वाहा’ सुहुत मसु ॥

सम्भव मित्यादि पूर्ववत् । तद्यद्वा जुहोतीति । ‘यद्’ यदा
एव वर्तमाने जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘सम्भव पत्न्यै’ पत्न्या ‘पाणौ’
इति पूर्वच सम्बन्ध ॥ १४ ॥

विहित मार्गहाम रक्षमा मागानुगमनपरिहारसाधनत्वेन
प्रशंसति - देवा ह वै यज्ञ तन्वाना इत्यादिना । आव्यस्य
यज्ञस्य अमृतं नियात्यचेति नियातो मार्ग । स्पष्टं मन्यत । मन्त्र

योर्विष्णुदेवताकत्वं हविर्द्वानयोरुचित मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्वानस्य वैष्णवत्वं “शिर एवास्य हविर्द्वान मित्य-
चोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पद्व्यचस्येत्यादि । सन्ताप्यमानस्याचस्योपाञ्जन मेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परायूपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानकौति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ श्रैयानन्तरं हविर्द्वानयोः प्रवर्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्याय मर्थः^३— हे हविर्द्वानि । ‘प्राची’
प्रागञ्जने प्रगच्छतम् ‘अध्वर’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञ’ सोमयागम् ‘ऊर्द्ध’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिह्वरतम्’ चलनभ्रमं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिषाकर्मा” । हिंसा नाप्ती-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयत मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयत मिति । इला चल-
नम्^४, तद्भावः ‘अङ्गला’ । तयोः प्रवर्तनकाले ‘समुद्गृह्येव’
सम्यगुद्भृतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डोभाष्य द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १० २ ।

४— निरु० १. ३ ३ ।

५— “इल छल चलने”—इति भा० प० ८०५ धा० ।

दुष्टधनिविमर्गां यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अत्रध्वनेः
श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”-
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्वानि । हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे । युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूत ‘गोष्ठ’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दधतम्, पशवः समृद्धाः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आयुः’ अस्मदायुषं ‘मा’ ‘निर्वाधिष्टम्’ । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वाधिष्टम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १८ ॥

हविर्द्वानयोः स्थापनप्रदेशे पचान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पच
माह— “तदाङ्गरिति । ‘उत्तरवेदे’ पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘मा हविर्द्वानयोर्मात्रा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपच माह— “नाचेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनमा यत्र मन्येतेति विगिनष्टि— “नाहैवेति । ‘मत्रा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममीपञ्च विमृज्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायन.— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति^३ ॥ १९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तर हविर्द्वानि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति” । ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘वर्षणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्वानि, ‘रमेथाम्’ रति कुरुतम् । “दिवि ह्यम्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ ।

२— वा० सं० ५. १७. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४ ।

४— वा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्द्विविद्धानस्य पृथिवीत्वे हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' द्युलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभस्ये करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति^१ यत्प्रत्यय-
योगे नभादेशः । उत्तरत्र प्रदेशस्य भूम्यर्गं भंगः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति । २० ॥

“अयोत्तरेण पर्येत्येति^२ । दक्षिणहविर्द्धानस्योत्तरतः 'परौत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्धानम्' 'उपस्तभ्नाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— “विष्णोर्नु कम्”-इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रव्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'य.'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' “लोका रजां-
स्युच्यन्ते”-इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'य.'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्यं' महस्थानं द्युलोकम् 'अस्कभायत्'
स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'चेधा' चिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाण.'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगाय.' वज्रभिर्महात्मभिः, वज्रविधं वा
श्रुत्यादिमुखेन गोचरमान् । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ०. ६ ।

३— वा० स० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४ ३ ३ ।

“विष्णवे त्वेति^१ मेयी मुपहन्तीति^२ । हे ‘मेयी’ स्तम्भ ।
 ‘विष्णवे’ हविर्द्वांनिशकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कस्मिन्
 देशे निहन्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”-इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषापभागः, तदुत्तरत्र ‘मेयी’
 स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्य प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुते”-इति^३ ॥ ११ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्द्वांनोत्तमममन्वस्थाय मर्थः—
 हे ‘विष्णो ।’ ‘दिव’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ मकाशात्
 हे ‘विष्णो ।’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विस्तीर्णात् ‘अन्तरि-
 चात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्ण
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”-इति^५ उत्तरहविर्द्वांनस्य मेयीं प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्त्यात्^६ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्^७ ॥ १२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५— तत्पाठस्येव — वा० सं० ५. १६. १ ।

६— वा० सं० ५. १८. २ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

८— एकविंशकण्डो (३ पं०) इत्यथा ।

“अथ मध्यमं हृदिरित्यादि^१ । “तयोः समवृत्तयोश्चदिरधि-
निदधातीति । हृदिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृग्य’ “प्र तद्विष्णुः”-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रस्रवते’ प्रस्रवते । वीर्येण स्त्रयमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुत्सितं हिंसन् मच्चरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थायी, ‘मृगो न’ मिहत्सुः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उरुपु’ श्लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविसृतेषु ‘त्रिपु’ ‘विक्र-
मणेषु’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ श्लोकाः ‘अधिक्षिपन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणार्थं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्तमानं मध्यमं हृदि-
रस्ति, तत् स्त्रयत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिपु विक्रमेयती-
तेषु निधीयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्यानीयं मध्यमं हृदि-
रस्ति, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि हृदींषि क्षिपन्ति
निवसन्ति ॥

अधिक्षिपन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं देवास्यैतच्छीर्ष-
कपालं मिथ्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ- सू० ८. ४. १२ ।

२— नवम्यां कदशां (३१४ ए० ८ पं०) दृष्टव्यम् ।

३— वा० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराव्या सुपसृश्येति^१ । ‘रराव्या’ रराटौ मित्यर्थः । अस्य हविर्दानस्य ‘एतत्’ रराव्याख्य मङ्गललाटं खलु ‘अथ’ अत ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्तिनीं तृणादिनिर्मिते प्रावरणे, तौ ‘उपसृश्य’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णो’ हविर्दानस्य ‘अग्ने’ सृक्किणी, ओष्ठसन्धी^३ ‘स्य’ भवथ । अत्र-शब्दार्थं माह— ‘सुक्ते हेवास्येते इति । पश्चाच्छदिष्य स्यात् प्रशमति— ‘अथ यदिद पश्चाच्छदिरिति । ‘इद पश्चाच्छदि’ हविर्दानाख्यस्य यज्ञशिरस पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष्य उपरिगतानि त्रीण्यपि कर्दीपि उदगघ्राणि कर्त्तव्यानि, त्रयाणां मपि प्रागधीकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायन— ‘उदगघ्राणि कर्दीपि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति’ । २४ ॥

“अथ लसूजन्या सन्ध्या प्रमीयतीति^४ । ‘लसूजनी’-नाम मौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सन्ध्या रज्ज्वेत्यर्थः । द्वारशाखा दर्भै-रावेष्ट्य, रज्जा “विष्णो सूरसि”—‘इति’ मन्त्रेण^५ प्रमीयेत् । हे दार्ये । यदा हे रज्जो ! त्वं ‘विष्णो हविर्दानस्य ‘सू’ सूतप्रदेशः ‘असि’ । हे यथ्यमानप्रदेशः । त्वं विष्णो हविर्दानस्य ‘भुव’ अप्रच्यु-ताथयव ‘असि’ । अतस्त्वा पश्चामौत्यर्थः^६ ॥

१— वा० श्रौ० सू० ८ ४ १५ ।

२— ‘आये सन्धी’-इति छ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ४ १८ ।

४— वा० श्रौ० सू० ५ २१ ३ ।

५— वा० श्रौ० सू० ५ २१ १ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ४ १० ।

७— वा० श्रौ० सू० ५ २१ २ ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ४ १८ ।

यन्धिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्
विविधं नैव पतेदित्येव मर्यं मित्यर्थः । ‘त’ यन्धिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विद्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्द्धं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमान’ च ‘याहः’
गृह्णाति, विशेषे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठित मभिसृशति
वैष्णव मसीतीति^२ । ‘निष्ठित’ सीवनेन सुनिष्पन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. २.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनग्रतपयब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

द्वयं वा ऽश्रुभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्द्धानं तद् यु ऽइमे शीर्षुश्चत्वारः कूपा ऽइमावुह
द्वाविमौ द्वौ तुनेवैतत्कुरोति तुस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ४. २१ ।

३— मन्त्रस्वर— वा० स० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽसुराश्च । उभये प्राजापत्या पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुस्तै-
वुच्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-
नन्यदा वै कृत्या सुत्खुनन्त्यथ सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवैषु एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कुश्चिद् द्विपन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तुस्मादु-
परवान् खनति स दुक्षिणस्य हविर्हुनिस्याधोऽध प्रउगं
खुनति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सपितु प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसूति समानु
एतस्य युजुषो बुभ्युर्योषो वा ऽएषा यदुच्चिस्तुस्मादाह
नार्य्यसूति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमाचं व्विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि क्कन्तामूति व्वुजो वा ऽअग्निर्व्वुज्यै-
वैतुन्नाद्ग्राणाः रुक्षसा ग्रीवा ऽअपि क्कन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्दक्षिण मेवाग्रे पुरिलिखेदद्या-
परयोरुत्तर मद्यापरयोर्दक्षिण मुध पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरुयाहु । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दद्य पूर्व्वयोर्दक्षिण मद्यापरयोर्दक्षिण मुध पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽश्रुपि समीच एव पुरिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
पुरिलिखेद्यु एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेव यथापूर्वुं खनति । वृहु-
न्नसि वृहुद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतुन्महुयत्येव यदाह
वृहुन्नसि वृहुद्रवा इति वृहतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेतीन्द्रो
वै यन्नस्य देवता व्वैष्णवुः हविर्दानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह वृहतौ मिन्द्राय व्याचं व्वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहुणं व्वलगहुन मिति । रुक्षसाः ह्येते व्वलगानां
व्वधाय* खायन्ते व्वैष्णवी मिति व्वैष्णवी हि हविर्दाने
व्वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातु मेवोत्किरति । इदु महं तुं व्वलग
मुत्किरामि युस्मे निथ्यो यु ममात्यो निचखानेति
निथ्यो वा वा ऽश्रुमयात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युस्मे समानो य
मुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽश्रुसमानो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदु महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युस्मे सुम्बन्धुर्थ

* 'वधाय'-इति घ ।

† 'व्वाक्'-इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्तत उद्वपति तुत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमात्रान् खनेत् । अन्तो वा ऽएपोऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्षया सन्तृन्दन्ति युद्यक्षया
न शक्रुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः
सन्तृषाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमशेयति । स्वराडसि सपत्नहा
सवरुडभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वरा-
डस्यमित्रहेत्याशीरुवैपेतस्य कुर्मण ऽआशिष्य मेवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सुम्भृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तुन्नो सहेत्युपाऽश्व-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'णो'-इति ख ।

† 'युं'-इति ग, घ ।

अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युर्भुवति । पूर्वयोरुत्तरे युज-
मानः स युजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं भवेति भद्रं मित्याह
तुन्नं इति युजमानस्तद्युदेवुः सम्मृशेते प्राणानुवैतुत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याणं भवेतुन्मानुष्यै व्वाचो
व्वदति तुस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याहाथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतुत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहृणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हृणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेऽवुवन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेषुपस्ता एवैतुद्धाति तुस्मादेषु
प्राणेषिमा ऽआपः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बर्हिःपि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेषु लोमानि
तान्येवैतुद्धाति तुस्मादेषु प्राणेषिमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राणेषु'-इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनोऽवस्तृणामि
 व्वैष्णवानित्यथ वहुँऽपि तनूनीवोपुरिष्ठात् प्रुच्छादयति
 केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिपुवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
 व्वलगहना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽडुति ह्रनू ह्वैवास्यैते
 ऽअथ पुर्यृहति रक्षोहृणौ वां व्वलगहनौ पुर्यृहामि
 व्वैष्णवी ऽडुति ह्रुहृत्येवैने ऽएतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिपुवणं पुरिष्कतं भवति । सर्व्वुरोहितं जिष्ठा
 ह्वैवास्यैपा तद्यत् सर्व्वुरोहितं भुवति लोहिनीवु
 हीयुं जिष्ठा तन्निदधाति व्वैष्णवु मस्यीति व्वैष्णवुऽ
 छेतत् ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
 दद् ग्रावभिरभिपुण्वन्ति युधा दद्भिः षायादेवं तत्तान्
 निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा छेतु ऽण्तुदु यज्ञस्य
 शिरः सुऽस्कृतम् ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्धर्मपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'ते'-इति ४, घ ।

† 'ह्रनू'-इति ४, घ ।

‡ 'सुऽस्कृतम्'-इति ४, ग ।

सोमाभिषेकायोपरवाणां^१ खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता
 माह— “द्वयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य खायन्त इत्यर्थः ।
 प्रथमं प्रयोजन माह— “गिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् गिरमि
 ‘चत्वारः कूपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
 ‘कूपाः’ कृपवन्निम्नप्रदेशाः । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
 र्द्वाङ्गस्यापि यज्ञगिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान्’ खनेत्^१ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— “देवास्य वा असुरास्येति । द्वेषवधार्थं
 भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वल्लगा’, तान् निखातवन्तः ।
 ‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशकृत्वन्तः । अग्नेनाप्युपायेन ‘देवान्
 अभिमवेम’-‘इति’ तेषां मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा असृष्टवतेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
 ‘असृष्टवत’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह—
 “त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरं भवे
 ‘सा’ कृत्या ‘अल्लघा’ स्वव्यापारं घननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
 ‘भोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अयं कृत्या-
 परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैव एतदिति । खननप्रदेश
 माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्वाङ्गस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम कूपका, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते,
 तयोरुपरि अधिषवणचर्मं, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् यावभि-
 र्द्वन्द्वमाने वादित्रोदरवत् सुधिरास्ते कूपा गम्भीरं उपरवन्तोऽप्युपरवा
 इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० ८. ४. २५) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ०. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽध’ सन्निहिताध पदे । ‘अधोऽध’-शब्द
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादान समन्तक विधत्ते— “सोऽभि मादत्त इति^३ ।
‘देवस्य त्वा’-इति^४ । ‘नार्यसि -इति^५ मन्वान्तरम् । नरस्यापत्य
स्त्री ‘नारी’ । हे अम्ने । त्व नारी असि । इत्यपि स्तुति । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा’-इत्यस्य ब्राह्मण मुक्तम्, तदत्रातिदिशति—
“समान एतस्य वन्धुरिति । एतस्य यजुष, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-
मन्त्रस्येत्यर्थ । आदीयमानाया अभ्या^६ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “योषा वा एपेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमान विनेति^७ । मध्ये मध्ये प्रादेशमात्रान्तराल
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थ । “इद मह मिति लेखनमन्त्र^८ ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्ष्णया सम्यक् चेति । अक्ष्णयापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैक प्रकार माह— “तद्यावेतौ पूरैः तयोर्दक्षिण
मेवाद्य इत्येवमादिना । वाद्ययाम्नेयनेर्द्धतेगानक्रमेणेत्यर्थ^९ ॥ ६ ॥

१— ‘प्रउग प्राप्तयुग मीषामङ्गमात्परार्द्धम्’-इति या० दे० ।

२— पा० सू० १ ३ २ वा० ३ ।

३— का० ओ० सू० ८ ५ १ ६ २ ८ ।

४— वा० स० ५ २२ १ ।

५— वा० स० ५ २० २ ।

६— “व्याहरन्त्यनया गृह मित्यभि खनिषम्’-इति या० दे० ।

७— का० औ० सू० ५ ८ ६ ।

८— वा० स० ५ २२ ३ ।

९— उपरिष्ठाच्चतुर्दशौ कण्ठी (३६५, ८०) इत्यथा ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपक्ष माह— “अथो इतरथाङ्गरिति।
“अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः^१ ॥ ७ ॥

य एष पूर्वधोरुत्तरः, त मुत्तर कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्त्तव्य मित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति^२ । तत्र मन्त्रः— “इहन्नसौति^३ । हे अश्वट । त्वं ‘इहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’ । तथा ‘इहद्रवाः’ प्रभृतध्वनिरसि । अतो
‘इहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, धोमस्येन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरिणीं वाचं ‘वद्’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विभेद्यते—‘रक्षोहणम्’ । हन्तेः “वज्रं हन्सि”-
इति^४ क्विप् । रक्षांसि हन्ति, तादृगीम् । ‘वलगहनं’ वलगान्
हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम् । ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम् । वदेति सम्यन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्द्धा विभज्य व्याचष्टे— “इहन्नसि इहद्रवा इत्यु-
पसौत्येवैनानित्यादिना । प्रत्यक्षतो इहत्त्वइहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
स्तृत्यभिधान मित्यर्थः । सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति ।
“इन्द्रो वा इत्यादि । “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्द्धानस्योपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं हतवान् भवतीत्यर्थः । “रक्षोहण
मित्यादि^५ । स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७ ।

३— वा० स० ५. २२. ४ ।

४— पा० सू० ३. २. ८८ ।

५— वा० स० ५. २३. १ । पूर्वमन्त्रशेष एष ।

खाताया मृद् उद्धपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निष्णो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “य मे सबन्धुर्ध्वं मसबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मसजातः”—इति चतुर्थं । “इदं महं तं वलग सुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहतम्, निष्णेनामात्येन वा खातम्, वलगहृत्याविशेषम्, मृद्वाचेपेण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निष्णः’ अस्मत्तो नीचः । “सनाभिर्यश्च निष्णः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नीचार्थता ‘निष्ण’-शब्दस्य । ‘अगात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तत्र भवोऽमात्यः । “अव्ययात् त्यप्”, एकगृहवामौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त सुत्किरामीति सम्बन्धः । “निष्णो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम् । निष्णामात्ययोर्वलगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणं माह— “तान् वाङ्मगानिति^४ । अद्भुलि-प्रादेशाद्यपेक्षया वाङ्मगानस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रादेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८ ५, ८ । २— वा० सं० ५, २३. २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०. १३३. ५ (१. ०५ १६) ।

४— पा० सू० ४ २ १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५ १० ।

मृदुद्धरणस्याशक्यत्वात् वाङ्मात्रस्यान्तत्वम् । छिद्राणां मन्तरप्रदेश-
 मन्तर्हनं तत्प्रकारं च विधत्ते— “तानच्छ्रया सन्तृन्दन्तीति” ।
 पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोर्दक्षरस्य चान्तरालदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
 रप्युक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवा-
 भित्त्वात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेते-
 ऽन्तःसन्तृष्टाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
 ष्टानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
 शस्य निम्नोन्नतत्वपरिहाराय समृगोत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः—
 स्वय मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा
 ‘स्वराट्’ । हे उपरव । तादृक् त्वम् ‘अभि’ । ‘सपन्नहा’ भव ।
 अस्मानपि सपन्नस्य शत्रोर्हननेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सत्रा’
 सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सत्राराट्’ । अभितो चिंस-
 कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
 ‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् वाता ‘मित्रः’, अतथाभूतः ‘अमित्रः’

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ११ । “अच्छ्रयाशब्दोऽयं कर्णवचनः” ।
 (अच्छ्रया) अच्छ्रया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहेव
 “अथ यदच्छ्रयावद्यति”—इत्यादि (इ. ८. ३. २०) । ऋ० सं० १.
 १२२. ६, ८. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः ३. १७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १२ । “अच्छ्रया सम्भेदनाशक्तौ ऋक्षुभावेनैव
 सम्भिन्धात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यन्त्रिंशि व्यौपरवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अत्र कात्यायनः— “स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते”—इति^२ । ‘सम्मृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्याता मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरथोरुत्तरे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मत्र विद्यत इति पृष्टो यजमानो भद्र मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्नौ सह”—‘इति’ ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरथ मभिप्रायः—
यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्त मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाक्येऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अथ तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामित्वेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्मे”—‘इति’
ब्रूयात् । सम्मर्शनं प्राणसयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सद्युज’, अन्तरेकीभूतान् हतवन्तौ भवतः । अत
इदानीन्तना मनुष्यगिरस्याः प्राणाः ‘सविद्रे’ संविद्रेते, सद्गता

१— का० श्रौ० सू० प. ५. १३ ।

२— का० श्रौ० सू० प. ५. १४ ।

३— “अवमर्शनात्तन्तर मध्वर्युयजमानौ उपरवयो सं सं दक्षिणं हस्तं
प्रवेश्य अक्षया सम्भेदनमार्गेण परस्परं सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्याते”—
इति चात्र (का० श्रौ०) पा० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० प. ५. १५-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० प. ५. १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभाषा”—इति इत्^२ । ‘भद्रम्’—‘इति’ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत् मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रतिवदन मित्यर्थः । तस्माल्लौकिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं कर्त्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोचणम् । प्रोचणस्य मेध्यत्व-लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह— “एको वै प्रोचणस्य बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोचणं विधत्ते— “स प्रोचतीति । ‘रचोहणः’—इति^३ वङ्गवचननिर्देशात् सहप्रोचणम् । पृथक्प्रोचणपक्षे मन्त्रावृत्तिः । तथाच कात्यायनः— “प्रोचत्येवान् रचोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः साक्षिपातिवात्”—इति^४ । मन्त्राणां^५ क्रियासहावर्त्तनत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । सहवचनपक्षे वङ्गवचन मौपचारिकम् । स्पष्टो मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोचष्य इति । अवटेषु प्रोचणीशेषावनयनं प्रशंसति— “तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनामादिविवरेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञशिरस्योपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि । ‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ४१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते पञ्च मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ इत्यथाः ।

“सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्र^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हि-
स्तरणविधितदर्धवादतन्मन्त्रा पूर्ववद् व्याख्येया । अवनयनावस्तर-
णयोन्याय प्राचणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपवटवत् अवनयावस्तरणे कार्यं इत्यर्थं । अवटाना
मुपर्यपि सूक्ष्माणा बर्हिषा माच्छादन विधत्ते— “अथ बर्होषि
तनूनीति^३ । “केशा हैवास्येत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्होषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुम्निङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिपवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिपवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रचोहणौ वा
वस्रगहनौ”—इत्युपधानमन्त्र^५ । स च स्पष्टार्थं । ‘ते’ च ‘अस्य’
हविर्द्धानस्य गिरस हनुस्यानीये । अत्र कात्यायन — “अथाधि-
पवणे फलके द्युङ्गुलान्तरे प्रचालिते प्राची अरन्निमात्रे सन्तृषे
वोपदधाति’—इति^६ ॥

“अथ पर्यूहतीति^७ । फलके । ‘परिदृहति’ परितो मृदा
दृढीकुर्यात् ॥ २० ॥

“अथाधिपवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एतच्च

१— वा स० पू० २५ २, ३ ।

२— का श्रौ० सू० ८ ५ ०४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ५ २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा यवोरिति’—इति छ च ।

५— वा० स० पू० २५ ४, ५ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ५ ०५ ख ।

७— का० श्रौ० सू० ८ ५ २५ ग ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ५ २६ ।

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ गाव्ण इत्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अधिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘शावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति— “तद्यद् शावभिरिति । “दङ्घिः
श्यायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “ष्वा
भक्षणे”—इति^३ धातुः । “एतद् यज्ञस्येति । “पुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “गिर एवास्य हविर्द्वानिम्”—इति यद्द्विविद्द्वानस्य
गिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य गिरः संज्ञातं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवशावान्तानां यज्ञाङ्गानां गिरोललाटादि-
दन्तान्तकल्पनया हविर्द्वानस्य गिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं
प्रयोगजातं मानुपूर्वेणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवव्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्र — वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० ष० ४५ धा० ।

४— द्वितीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके दृश्ये ।

५— एतच्च सर्वं तै० सं० ६. २. ७ दृश्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोस्तां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिद्धनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभृतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्भिर्धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णज वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजत राजपूज्यः ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मनृण शार्कर चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रमात्सिद्धनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजमास्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

उदर मेवास्य सुदः । तुस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युञ्जीदं
किञ्चाश्रुन्त्युदर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसौदंस्तुस्मात्सुदो नृाम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
ब्राह्मणा विश्वुगोत्राः सौदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति । श्रुन्नं वा ऽजुर्दुम्बुर
उदर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तुस्मान्मध्य
ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एषु मध्यमः शङ्कुर्भुवति । व्वेदेर्जघनार्द्धे
तुस्मात् प्राङ् प्रुकामति पुङ् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपकामति सम्पुदः कामाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसूति समानु
एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तुस्मादाह
नार्यसूति* ॥ ४ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदु महः रुक्षसां ग्रीवा
 ऽअपि क्कन्तामौति व्वज्जो वा ऽअभि* व्वज्जेणैवैतुन्नाद्वाणाः
 रुक्षसां ग्रीवा अपि क्कन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्करति । युजमानेन
 सम्मायौदुम्बरी पुरिवासयति ता मुग्गेण प्राची निदधा-
 त्येतावन्मात्राणि बर्हीः ष्युपरिष्टादधिनिदधाति‡ ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह वा
 ऽओपधीनाः रुसस्तुस्मादोपधयः केवल्यः खादिता नु
 धिन्वन्त्योपधय ऽउ हापाः रुसस्तुस्मादपः पीताः
 केवल्यो नु धिन्वन्ति यद्देवोभ्यः सुःसृष्टा भुवन्त्यथैव
 धिन्वन्ति तुर्हि हि सुरसा भवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा-
 णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
 तुतो देवेभ्यः सुर्वा एवौपधय ऽइयुर्यवा हैवैभ्यो
 नेयुः ॥ ८ ॥

तद्दे देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्राना
 मोपधीरयुवत यदयुवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोपधीनाः रुमस्तं युवेपु
 दुधामेति स यः सुर्वासा मोपधीनाः रुस ऽआसीत्तं

* 'अभि'—इति घ ।

†, ‡ 'ति'—इति ख ।

युवेघदधुस्तस्माद्युवान्या ऽश्रोपधयो म्वायन्ति तुदेते
 मोदमाना वर्द्धन्त ऽएवुः ह्येषु रुस मुदधुस्तथो ऽएवैषु
 ऽएतैः सुर्वाः सपुत्राना मोपधीर्युते तुस्माद्युवमत्यः
 प्रोक्षण्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानावपति । युवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारा-
 तीरिति नात्र तिरुहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
 प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
 मानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजुयत्येषु लोकेषूर्जः
 रुस दधाति ॥ १२ ॥

अथ या प्रोक्षण्य परिशिष्यन्ते । ता ऽअवटेऽवनयति
 शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवत्यो वै कूप-
 खातस्तु मेवैतन्मेधं करोति ॥ १३ ॥

अथ बर्हृषि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
 चावस्तृणाति पितृपुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या
 ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौपधिषु मिता
 स्यादेव मेतास्वोपधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्दिवः स्तभानान्तरिक्षं पृथु इहुइस्व
 पृथिव्या मितौमानेवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजुयत्येषु
 लोकेषूर्जः रुस दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुस्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
वा ऽअयं पवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि रायस्योपवुनि
पुर्यूहामीति बह्वी वै युजुःघाशौस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये रायस्योपवनीति भूमा वै राय-
स्योपस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्युपति । ब्रह्म दृहह क्षत्रं दृहह्यायुर्दृहह प्रजां
दृहेत्याशीरेवैपैतस्य कुर्मण ऽआशिप मेवैतद्दाशास्ते
सम्भूमि पर्युर्पणं करोति गुर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्युथैवुं
देवत्रा तथा ह्युगर्त्तमिद्भवति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युत्र वा ऽअस्यै खुनन्तः क्रूरी-
कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
तुदद्भिः सुन्दधाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति? ॥ १९ ॥

अथैवु मभिपुद्य व्वाचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं युज-
मानोऽस्मिन्नायतने प्रजया भूयादिति पशुभिरिति वैव
यं कामं कामुयते सोऽस्मै कामः सुमृद्यते॥ ॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'ते'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
 घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथा मिति तुदिमे द्यावापृथिवी
 ऽजर्जा रुसेन भाजुयत्यनुयोरुर्ज्जः रुसं दधाति ते रुस-
 वत्या ऽउपजीवन्तीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ हृदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य हृदिरसूत्यैन्द्रः
 हि सुदो विश्वजनुस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
 ब्राह्मणा ऽआसते तुदुभयतश्छद्विषी ऽउपदधात्युत्तरत-
 स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति त्रिष्टुहै यज्ञो नुव
 वै त्रिष्टुत्समानुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तुदुदोचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
 हविर्हुन मेतद्दे देवानां निष्केवल्यं युद्धविर्हुनं तुस्मा-
 त्तु नान्त्रन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्युः ह्येतुदेवानाः स
 यो ह तुचाश्रीयाद्वा भक्षुयेद्वा मूर्धा हास्य विपतेद्वैते
 मिश्रे यद्वाश्रीधं च सुदश्च तुस्मात्तयोरन्त्रन्ति तुस्माद्भक्ष-
 यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदोची वै मनुष्याणां दिक् तुस्मा-
 दुदोचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु
 विश्वतः । वृहायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

वै गिर्वा विशो गिरो विश्वैतुत् क्षत्रं परि-
दिदुं क्षत्रु मुभयतो विशा परिदृढः* ॥ २४ ॥

लसूजन्या स्पन्दया प्रसौव्यति । इन्द्रस्य
। ग्रन्धिं करोतीन्द्रस्य भ्रूवोऽसूति नेद्
। ऽडुति प्रकृते कुर्मन् विष्यति तुयो हाध्वर्युं
नं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठितं मभिमृ-
तीत्यैद्रः हि सुदः ॥ २५ ॥

विर्द्धानयोः । जघनार्हुः समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
। ति तुस्यार्हुं मन्तर्व्वेदि स्यादर्हुं वहिर्व्वेद्युथो
योऽर्हुदन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो वहिर्व्वेद्युथो
। मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठितं मभिमृशति
। सूति द्वयेनैतुवैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
तीवुरीपूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गाद्
कुस्तान् ॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्सु-

इति ग, घ ।

छत'-इति क, डा०-वेबरदृष्टय ।

इति ख । 'सद'-इति ग, घ ।

छत'-इति घ डा० वेबरेण दृष्ट ।

इति क डा०-वेबरदृष्टय ।

दसो जिग्युस्तेपा मेतान्* धिष्णानुद्वापयाञ्चकुर्य
ऽएतेऽन्तःसदसर्† ॥ २७ ॥

सर्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । युथार्यं माहव-
नीयो युथा गार्हपत्यो युथाम्रीधीयस्तद्युत ऽएनानुद्वा-
पयंस्तुतं ऽएवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाम्रीध्रे मंभि सु॒रु॒रुधु-
स्तांनुष्यङ्गं मुाम्रीद्भ्यस्य जिग्युस्ततो व्विश्वे देवां ऽअमृतत्व
मुपाजयं॑स्तुस्माद्दैश्वदेवम्॥ ॥ २८ ॥

तान् देवाः प्रतिसुमैन्धत । युथा प्रत्यवस्येत्तस्मा-
देनान्तसुवने सवन ऽएव प्रतिसुमिन्धते तुस्माद्यः सुमृद्भः
स ऽआम्रीद्भं कुर्याद्यो वै ज्ञातोऽनुचानः स सुमृद्भस्तस्मा-
दम्रीधे प्रथमाय दक्षिणां नुयन्त्यतो हि व्विश्वे देवा
ऽअमृतत्व मुपाजयंस्तुस्माद्युं दीक्षिताना मबुल्यं व्विन्दे-
दाम्रीद्भ मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नारिष्यतीति
तद्यदुतो व्विश्वे देवा ऽअमृतत्व मुपाजयंस्तुस्माद्दैश्व-
देवम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१०] ॥

* 'मेता'-इति क, डा०--वेधरदृष्ट्य ।

† 'सदस'-इति ख । 'सदसु'--इति ग, घ ।

‡ 'त न'-इति क, ख ।

§ 'मुपाजय'-इति क, डा०--वेधरदृष्ट्य । एव सुभरकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

१ 'वुम्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्धानस्योक्त्वा, तत् समर्थं, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्न प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्धानं विष्णुदेवत्वम्, एवं सद इन्द्रदेवत्व मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसह्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्ये ऽश्रौदुम्बरौ मित्यादि^२ । ‘तन्मध्येतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘श्रौदुम्बरौ’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । श्रौदुम्बरा मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्गुपत्व मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतगेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये श्रौदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्न स्थापितम् ॥ २ ॥

मध्यदेशं विशिनष्टि— “अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । तत. प्राक् षट् प्रकमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुख विक्रम्य, तत्र श्रवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३ १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५ ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३ १० ।

श्रवटखननार्थं मरुयादान ममन्त्रक विधत्ते— “सोऽभि मादत्ते
देवस्य त्वेति^१ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावट परिलिखतीति^२ । श्रवटपरिलेखनमन्त्रस्थाय मर्थ—
‘इदम्’ एतेन परिलेखनेन ‘रक्षसा’ ‘घीवा’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ हिनन्ति । वज्रवन्तौक्षणधारत्वात् अभिर्वज्रत्वेन सूयते ।
‘नाष्टाणा’ नाशकानाम् । स्पष्ट मन्यत्^३ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^४ । ‘उत्कर’ “खात मृन्निचय ‘प्राञ्चम्’
श्रवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सम्पाय’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, श्रवणिष्ठ मग्नं हिनन्ति । ‘ताम्’
श्रौदुम्बरीशाखाम् ‘अद्येण’ श्रवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागथा
स्थापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ श्रौदुम्बरीप्रमाणानि ‘वर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ श्रौदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रौदुम्बरीप्रोक्षणमाधनाना मपा यवसाहित्य विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्य प्रोक्षणी भवन्तीति । उक्त मपा रसल युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधय केवल्य इति । ‘तस्मात्’ गतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे तन्नेरदर्शनात् ।
“धिन्विष्यन्त्यो र च”—इत्युप्रत्यय^५ । तत्सन्निधोगेन वकारस्थाका-
रादेशः । ओषधीना प्रतिज्ञात मप्रसन्नल सुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३१, ३२, ३३, ६ २ ८ क ।

२— वा० स० ५ २६ १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६ २ ८ ख ।

४— वा० स० ५ २६ ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६ २ ६—१४ ।

६— पा० सू० ३ २ ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभयः' ओषधय
 आपञ्च 'सृष्ट्याः' स्युः, 'अय' तथा सति 'धिनन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 "सरसाभिः प्रोचामीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रगसति— "देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः द्युः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

"तद्वै देवा असृष्टतेति । 'असृष्टत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विशदयति— "त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तन्नामनिर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्पन्नाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

"ते होचुरिति । सर्वोषधिरमानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— "तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 नीति ॥ १० ॥

"स यवानावपतीति' । यवावापे मन्त्र माह— "यवोऽमि
 यवयेति' । हे यवपदार्थं । त्वं 'यवोऽमि' पृथक्कर्त्तामि, अतः
 'यवय' अस्मत्तो द्वेषुम् पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदामशीलान् ॥

"अथ प्रोचतीति' । औदुम्बरीः । "एको वै प्रोचणस्य वन्सु-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १५ ग ।

रिति । यत्र-यत्र प्रोचण मस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेध्य मेतत् करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मण मेक मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोचतीति । हे उदुम्बरशाखाय । ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
द्युल्लोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोचामीति शेषः^१ । एव मुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोचण्य इति^३ । “शुन्धता मिति” मन्त्रेण प्रोचणी-
शेष भवटेऽवनयेत् । पितरः सौदन्त्येषु इति ‘पितृषदनाः’ भृम्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः । प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् श्रवटस्य
पितृषदन्तम् तदेवाह— “पितृदेवत्यो वै कूपः खात” इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हीषीत्यादि^४ । सुविशदम्^५ । “सा यथानिखाता
श्रोषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्त्रोषधीषु मिता भवतीति ।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘श्रोषधिषु’
सदोत्पन्नेषु दृणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सबर्हिष्के गर्त्तं
‘मिता’ शाखापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुच्छ्रयतीति^६ । ‘उच्छ्रयति’ ऊर्द्धं स्यापयेत् । तन्नान्त-

१— का० श्रौ० सू० ६ २ १६ ।

२— ग० सं० ५. २६ २, ३, ४ त्रयो मन्त्रा ।

३— का० श्रौ० सू० ६ २ १७ ।

४— वा० स० ५. २६. ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ २ १८ ।

६— अत्र मन्त्र — वा० स० ५ २६ ६ ।

८— का० श्रौ० सू० ८ ५. ३४ । “ऊर्द्धा करोति” ।

स्याय मर्थ १— हे उदुम्बरशाखे । तवायभागेन 'दिवम्' 'उस्तभान'
उत्तभन कुरु, शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिक्ष' 'पृण' पूरय, 'पृथिव्या'
'दृहस्त्र' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढा कुर्वित्यर्थ, पृथिव्या' ग्रैथिल्ये
शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊग्रूपस्थौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि
सम्बन्धात् लोकेषूर्गमस्यापन कृत भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति २ । औदुम्बरीमानमन्त्र ३— 'द्युतान' द्यौष-
मान, एतन्नामको वायुर्देव, 'मारुत' मरुता देवाना वायूना
सम्बन्धी, स 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ
'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनोताम । स्पष्ट मन्यत् ।
मित्रावरुणशब्दधोरर्थं भाह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति ।
एतदधिदेवतम्, अहोरात्रामिमानिनौ देवाविति ४ अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

ममन्त्रक पर्युहण विधत्ते— 'अथ पर्युहति ५ ब्रह्मवनि त्वेति ६ ।
हे शाखाद्रव्य । 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मण ममभक्तु 'त्वा' त्वाम् 'पर्युहामि'
प्रक्षिपामि । एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्र व्याचष्टे— “बक्नी वा इति । प्रायेण 'यजु पु' मन्त्रेषु
'आशी' बक्नी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मवत्रोभयरूप फल
माशास्यते । “भूमा वै रायस्योप इत्याद्यसकृद् गतम् ७ ॥ १७ ॥

१— वा० स० ५ २० १ ।

२— का श्रौ० सू० ८ ५ ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० स० ५ २० २ । ४— ऐ० ब्रा० ६ २ ४ इष्टयम ।

५— का० श्रौ० सू० ६ ३ १० । यूपवट पृग्यति ।

६— वा० स० ५ २० ३ । ७— पुरस्तात् २६८, ३०३ ए० ।

“अथ पर्यषतीति^१ । ‘पर्यषति’ परितः सङ्घट्टयेत् । “स्रष्टौ गतौ”—इति^२ धातुः । “ब्रह्म दृष्टेत्यादिर्दृष्टणमन्त्रो^३ यजमानापेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आग्नीरेवैतस्य कर्मण इति । ‘एतस्य’ आखादृष्टणकर्मणः फलरूपाग्नीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । परिघट्टनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मद्भिः कर्त्तव्य मित्याह— “समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षणं’ भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह— “कर्त्तव्य वा इति । “अथैवं देवचेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये सति ‘देवत्रा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद् भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमित्’ अगर्त्तमिता भवति । भिनोतेः कर्मणि क्विप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां संश्लेषाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता जेव भूमिम् अकूरां ‘कूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’, अतः ‘तत्’ तेन ‘अद्भिः’ ‘शान्त्या’ शान्तिरेकत्वादेकवचनम् । क्रौर्यशमन मद्दृष्टं प्रयोजनम् ; अद्भिः सन्धानं तु रुंहतिहेतु दृष्टं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ । “परित कुट्टनेन पाशुनधः प्रवेशयति, पिट्टयतीत्यर्थ”- इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ० धा० ।

३— वा० मं० ५ २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति” । ‘अभिपद्य’ शाखा मालम्भ, एव ‘वाचयति’
 ध्रुवासीत्येवम्प्रकारेण । हे शाखे । त्व मिदानौ हतप्रकारेण ‘ध्रुवा’
 अविचना ‘असि’ । ‘अय’ ‘यजमान’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
 एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभि’ सहित सन् ‘ध्रुव’ भवतु । न केवल
 ‘प्रजया पशुभि’ इत्यभिधानेन तद् द्वय समृद्धते, किन्तु चिं ?
 प्रजापशुव्यतिरिक्त मन्यञ्च धनादिक ‘य य काम कामयते’ स
 सर्वोऽप्युभयकामनयेव समृद्धते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’
 इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभि’-इत्यस्य
 विकल्प १ ॥ २० ॥

श्रीदुम्बरीशाखाये होम विधत्ते— “अथेति । “विष्टप मभि
 जुहोतीति । ‘विष्टप’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्यायभागस्याभित,
 यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशस्य अक्ता भवन्ति, एव माज्य
 ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्थाय मर्थ २— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ । शाखाय-
 मूलभागवर्त्तिन्यौ युवा ‘हृतेन’ हृयमानेन ‘पूर्व्याथाम्’ पूर्णौ भवत ।
 अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति हृतेन द्यावापृथिवी इति
 भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”— इति ३ ॥

द्यावापृथिवीपूर्व्यभिधानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३६ ।

२— वा० स० ५ २८ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३७ ।

४— पाठस्त्वस्य— वा० स० ५ २८ २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ५ ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्ध्वपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्ध्वसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्हूर्जं रसं दधाति” ।
स्पष्टं मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरमौति^१ । इन्द्रदेवत्वत्वात् सदोऽचेन्द्रः, तस्याच्छादकं मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य ह्याधामि’ विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां
ह्याधाकारौ असि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे स्पष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः, — तानि मध्यमच्छदीषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदीषि उपदधात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवत्वं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । चिद्वत्-
स्तोमसाध्यत्वात् यज्ञस्य चिद्वत्त्वम् । स च ‘चिद्वत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो हिङ्करोति स एकयेत्यादि-
सामन्त्राङ्गणोक्तप्रकारेण चिद्वत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृणमय कट ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रं प्रतिच्छदिरावर्तनीय”-इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० श्रु० १४० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— “तदुदीचीनवश सदो भवतीति । सदस उदीचीनवशत्वं प्रशंसितु हविर्द्धानस्य सदोवैलक्ष्ण्य दर्शयति— “प्राचीनवश हविर्द्धान मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्धान ‘देवाना निष्केवल्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन नि शेषेणैव देवाना केवल भवति । “भवे छन्दमि”—इति^१ यत् । “तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्षयन्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्षयन्ति’ सोमम् । प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“भूर्द्धानं हास्य विपतेदिति । उक्तवैपरीत्य माग्नीध्रसदसोर्दर्शयति— “अथैते मिश्र इति । ‘एते मिश्रे’ स्रोत्रशस्त्रादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुष चेति ‘मिश्रे’ भवत । “उदीची वै मनुष्याणा दिगिति । प्रायेणोदीच्या दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेश ॥

सदोनिर्माणप्रकार सूत्रकार आह— “नाभिदघ्न सद , मत्या वा, उदग्धशम् अष्टादशारत्रि, एकविशतिश्चतुविशतिर्वा, नवतिर्यक्, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके^२, इन्द्रस्य हृदिरिति^३ मध्यम हृदिरारोप्यापरपूर्वं च, चिवर्गौ चोत्तरत” — इति^४ । अष्टादशारत्र्याटयस्त्रय पञ्चा उदगायामविषये विकल्पिता , तिर्यक्प्रमाणविषये नवारत्रित्व मर्द्धायामत्व च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४ ४ ११० ।

२— “एके ग्रहण पूजार्थम्”—इति चात्र या० दे० ।

३— वा० स० ५ २८ ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ६ १-११ ।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रक विधत्ते— “तत् परिश्रयन्ति^३
परि त्वा गिर्वण इतीति^४ । मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘गिर्वण.’ गीर्भिः
वननीय इन्द्र । ‘त्वा’ त्वाम् ‘इमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
‘गिर.’ स्तुतिरूपा वाचः ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’ । किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य स
तथोक्तः, तादृशम् ‘अतु’ ‘वृद्धय.’ समृद्धिमत्यो भवन्तु । तथा
‘जुष्टयः’ प्रीणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’ । तव गिरां
च वृद्धिजोषावुपर्युपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपाद व्याचष्टे— “इन्द्रो वै गिर्वा, विशो गिर इत्यादिना ।
इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चत्रियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् वज्रत्वाच्च
विशां रूपत्वम्, अतो गीर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् चत्रियस्तो-
भयतस्तत्चेमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रभृतीनां हविर्दानञ्च दर्भैराच्छाद्य सीवना-
दिक^५ विधत्ते— “अथ लस्युजन्येत्येवमादिना^६ । सीवनपन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थे ३१४ ए० २ टी० द्रष्टव्य ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूणा सदसो मध्ये कुर्वाव्”—इति या० दे० ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ६. १२ क ।

४— वा० सं० ५ २६. १ ।

५— सीवनपन्थीकराभिर्मर्शानानीत्यर्थः ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ६ १२ ख ।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्धानवद् व्याख्येयानि, मन्त्रेष्वेन्द्रत्वं विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— “अथ हविर्द्धानयोरित्यादिना^१ । हविर्द्धानग्रकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देगः, तत्र ‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीय मण्डप कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षाः । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं भौमिकवेद्या उत्तरभागे स्त्रीकुर्यादित्येकः पक्षः । अर्द्धादधिक मग्न वेद्याः स्त्रीकुर्यादिति द्वितीयः । सर्वं मपि भौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत् पक्षत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठित’ निष्पन्न आग्नीध्रीयम्, “वैश्वदेव मभि”—‘इति’^२—मन्त्रेण अभिमृशेत्^३ । अस्य वैश्वदेवत्व कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारण माह— “यदस्मिन् पूर्वद्युरिति । ‘वसतीवर्यः’ सोमाभिषवार्या आप’, तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वद्युरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा सोपरिष्ठादाश्चास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्येति”— इति^४ । तदासु विश्वान् देवान् संवेभ्रयतीत्यतो विश्वेषां देवाना माश्रयभृताना मपा माधारभृतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५ ३० १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६ १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ० प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीय कारण माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “ताम्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काषितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्सदस’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्यान्’ अग्नीन् नाशयन्, तेषा मग्नीनां तत्र सद्भाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह स्य
वा एत इति । “तानाग्नीध्र मभि सरुधुरिति । सदसो निष्का-
षिता आग्नीध्रप्रविष्टा, तत्राप्यसुरैः सरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्ध’ समीप प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्यु’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्ने. सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवा.’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवाना माश्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उहाटितान् धिष्यान् ‘देवा.’
‘प्रतिसमैश्वत’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्येत्’
प्रतितिष्ठेत् । यदा प्रत्यवसान भोजनम्, यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैश्वत । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘य
समृद्धः’, ‘स’ ‘आग्नीध्र’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै ‘ज्ञातः’ अयं सदाचारीति विदित’, ‘अनूचान.’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायी ‘समृद्ध’ । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठ्यं दक्षिणाप्रायस्यभाक्त्वेन
समर्थयते— “तस्माद्दग्नीधे प्रथमायेत्यादि ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

व्विजुमानो हैवास्य धिरण्याः । इमे समङ्का ये वै
समङ्कास्ते व्विजुमान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मुनः* ॥१॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनुागतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअस्तजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्वागेवु सुपु-
र्णीयुं कद्रूस्ताभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तीयुमाने ऽऊचतुः । यतरा नौ दुवोयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रू-
रुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'ऽआत्मान' - इति या०-सम्मत पाठ इति डा०-वेदः ।

सा ह सुपुण्यवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतु
 स्थाणौ सेवते तु महुं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
 तः हौत्यथ ह कद्रूवाच तस्य व्वालो न्यपञ्जि तु ममुं
 वातो धूनोति तु महुं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपुण्यवाच । अस्य सलिलस्य पार इति
 वैदिव्वै सलिलं वेदि मेव सा तुदुवाचाश्वः श्वेतु
 स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्वा अश्वः श्वेतो यूप स्थाणुरथ
 यत् कद्रूवाच तस्य व्वालो न्यपञ्जि तु ममुं वातो
 धूनोति तु महुं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्यवाच । एहीदं पुताव वेदितुं यतरा नौ
 जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्वु मेव पत त्वं वै न आख्या-
 स्यसि यतरा‡ नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपर्णी पपात । तुइ तुथैवास यथा कद्रूवाच
 ता मागता मुभ्युवाद त्वु मजैपीश्रहा इ मिति त्व
 मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपर्णीकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैपं दिव्यसौ
 सोमस्तुं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'-इति ग, घ ।

† 'सा'-इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ ।

धेति* तथेति सा छुन्दाऽसि सस्तजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

हिरण्ययोर्ह कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरुपवी निमेपुं निमेप मभिसुन्धत्तो दीक्षातपुसौ हैव
ते ऽआसतुस्तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा हुोत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददो
सा दीक्षा तथा देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददो तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसुदस्तपो क्षुप-
सुदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद । तुस्मात् खदिरो युदे-
नेनाखिदत् तुस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरु
स्फ्योऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

तु मिन्द्राग्नी ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तुस्मादैन्द्रामोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्क्रुणीधेति'-इति पाठस्य दृष्टो डा० वेवरेण ।

† 'इमे द्वात्रका'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरे ।

‡ 'क'-इति ग, घ ।

तस्माद् दीक्षिता राजानं गोपायन्ति । नेत्रोऽप-
हुरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य ह गोपनाया
मपहुरन्ति ह्यीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । गृहान्
पशून्नेत्रोऽपहुरानिति तस्मात्तत्र सुगुप्तं चिकीर्षेद्यस्य
ह गोपनाया मपहुरन्ति ह्यीयते ह । तेनैतेन सुपर्णी
देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

अष्टणु ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्यजते यथैव तत् सुपर्णी देवेभ्य
आत्मानं निरुक्रीणीतैव मेवैषु एतन्मृत्योरात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्वीः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागुत्याब्रुवन्नु नो यज्ञ आभजत मा
नो यज्ञादन्तुर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति यथैवास्यामुत्र
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अद्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणानुदिशत्यथैनानद्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहृतो हि युष्मत्सोम-
पीथस्तेन सोमाहुतिं नाहंयेति सैनानेपा तृतीयसवन
ऽएव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युच्छालाकैर्द्वि-
ष्यान् व्याघारयति ॥ १९ ॥

अथ युद्मौ होष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स युद्मौ
जृह्वति तदेनानवत्यथ युद्धः सोमं विभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं विभ्रत
उपर्युपरि चुरन्ति तदेनानवति तुस्मादध्वर्युः समुया
धिष्यान्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं विभ्रति तु मेते व्यात्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्यात्त मापद्येत तु मग्निर्वाभि-
दहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा हैन मभिमन्येत
तस्माद्यद्यध्वर्योः शालाया मरुथः स्वादुत्तरेणैवामीध्रीयः
सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा ऽएते* । सोमस्यैव गुण्यै न्युष्यन्त ऽआहवनीयः
पुरुस्तान्माज्जालीयो दक्षिणतु आम्रीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पथात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽअर्द्धानुपकिरन्ति । अर्द्धानुनुदिशन्त्येतु ऽउ
ह्वैतुदधिरेऽर्द्धानु उपकिरुन्वर्द्धानुनुदिशन्तु तथा युस्मा-

ल्लोकाद्गताः स्मो दिवस्तथा तुं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तथा नु जिह्या* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशुन्ति तेनामुस्मिंल्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतु ऽउ हैवैतुद्दधिरे न
वु ऽएभिर्नामभिररात्सम येषां नः सोम मपाहार्युर्हुन्त
द्वितीयानि नामानि करुवामह्वा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपीथान्त्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽश्राभजंस्तुस्माद् द्विनामानस्तुस्माद्ब्राह्मणो
ऽन्द्यमाने द्वितीयं नाम कुर्वीति राधोति हैव यु एवं
व्विद्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तुद्देवेषु जुहोति तुस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तुन्मनुष्येषु जुहोति तुस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ युद्दविद्धानयोर्नाराशःसाः सीदन्ति
तुत्पितृषु जुहोति तुस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मुवैतद्या इमाः प्रजा श्रुपराभूतास्ता यज्ञ ऽश्राभजति
मनुष्यानुनु पशुवो देवानुनु वुयाःस्योपधयो व्वुन-

* 'जिह्या'—इति क, डा०-वेवरेणाप्येव दृष्ट ।

† 'ते'—इति म, घ ।

स्पृतयो यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्वं यज्ञ ऽश्राभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितुरः सुम्पिवन्ते सैषा
 सम्पा ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिवन्त ऽउतैतर्ह्यु-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थं^१ माख्यायिका भाह— “विजामानो
 हैवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्ण्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भ्रातरः, वान्धवाः । कुत इत्यत आह— ‘दमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव भतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नानां
 भ्रातृत्वे ध्याप्तिं दर्शयति— ‘ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२, अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रवेनोक्तं विग्रहयितु भाह— “दिवि वै भोम आमीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माये’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रुस्तयोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समद चक्रुः’ परस्परं कलह मुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थं’—इति ह ।

२— ‘आत्मार’—इति ह ।

३— पुरस्तात् १७६ ए० १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते हर्त्तीयमान इति । ‘द्यतीयमाने परस्पर कलहायमाने ।
‘कृति’ सौत्रो धातु^१ । ‘ऊचतु’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘यतरा’ ‘दवीय’ अत्यन्त दूर ‘परापश्चात्’ पश्येत । सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईक्ष्व’-इति’ ‘उवाच ॥ २ ॥

“सा हेति । सा’ दूर पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य मल्लिलस्य पारे अथ श्वेत स्याणौ भवते,
त मह पश्चामि इति” । अस्यार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मया दृष्ट श्वेताश्च मेव हे कद्रु ।^२ ‘त्वम्’ अपि ‘पश्चामि’—‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रू’ दूर विलोक्य ‘त हि’—इति’
‘उवाच’ । त मथ खलु त्व पश्चामीत्यर्थं । ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा
कद्रू पुनर्ब्रूते । कि मिति, उच्यते— “तस्य वालो न्यपञ्चि, त
ममु वातो धूनोति, त मह पश्चामि इति” । ‘वाल’ पुच्छ
‘न्यपञ्चि स्याणौ निपक्त मभूत्, ‘त वाल वात’ वायु ‘धूनोति’
कम्पयति । ४ ॥

सुपर्णमिहितस्य अस्य मल्लिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह—
‘सा यत् सुपर्णुवाचेति । अस्य मल्लिलस्येत्यादि । ‘मल्लिल’
भागरादिमम्बु यथा अनतिलङ्घ्य भवति एव वेदिरपीति
मल्लिलेन निरूप्यते । अग्रे शुक्रभास्वरत्वात् सर्वाग्नेत्वाच्च श्वेत
रूपत्वम् । यूपस्य स्याणुत्वं तु साक्षादेव । कद्रू यदुक्त तस्य वाल
इत्यादिकम् तदभिप्रायं दर्शयति— अथ यत् कद्रूरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३ १ २६ इत्यथम् ।

२— “कद्रुकमयऽन्वोऽन्वदधि” —इति पा० सू० ४ १ ०१ ।

“रगना हैव सेति । वालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रगना वाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णावाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्यादेर्दर्शनार्थं माङ्गता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वष्टस्य वालस्य सुसिद्धत्वात्
‘त्व मेव’ दृष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव सुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं
वास्तव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णी कद्रूः ‘उवाच’—
“त्व मजैषीररहाह मिति” । प्रश्ने क्षुतिः । तथा वृष्टा सुपर्णी
‘त्व मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रसिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति— “एतद्ध्याख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः” ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूखाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः
सकाशात् आत्मनिष्क्रयणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूखाच
आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिभोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गहेणोक्तम्,
तद् विस्पष्टयति— “हिरण्मथोर्हं कुशोरित्यादिना । ‘हिरण्मथोः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकाण्डोत् सप्तमकण्ठान्त मिति यावत् । ऐ० त्रा० ३ ३. १, २,
६. ३ ६ खण्डेष्वपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूसौ सुपर्णी क्न्दान्ति
सौमण्येया”—इत्यादि ष तै० सं० ६. १. ६ १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा संहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुश्लोः आयुधयोः 'अन्नः' 'श्वहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत् ।
 "जानपद इत्यादिना अयोविकारार्थान् कुश्लब्दात् ङीष् । 'ते'
 कुश्लौ 'चुरपवी' चुरधारे इव^१ तीक्ष्णाद्ये 'निमेषं-निमेष' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रक्षत इत्यर्थः । कुश्लो-
 र्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपमाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगापुः' । ते
 के ? ये 'इमे' सद्मि वर्त्तमानाः 'धिण्याः', ('इमाः होचाः')
 इमे होत्रकाः, होत्रवर्जमैत्रावरुणादयः^१ ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरां कुश्लौ माच्छिन्देति । गायत्री 'तां' क्लिप्त्वा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तया देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या क्लिप्त्वा द्वितीया कुश्लौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद् इत्याह— "तपो ह्युपसद्
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— नाम्येवत् पदं छ-पुस्तके ।

३— "होत्राण्यब्दं स्त्रीलिङ्गोऽपि पुंस्यान् होत्रवानभिधत्ते"— इति ऐ०
 ब्रा० ६ प० ३७० ६ क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 ब्राह्मण्यार्धं न्यच्छावावा नाम्"— इति ऐ० ब्रा० ६. ०. ५ ना० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता दादशभिः होत्रका"— इति आश्व० श्रौ० सू०
 १. २. ०६ ख० । इति परिभाषया प्रतिवेदं तयो होत्रवा भवन्ति ;
 ऋतुयुं वेदेषु चतुर्णां होत्रवर्जुं द्वाष्टमष्टादीं मुख्यत्वात् । आश्व० श्रौ०
 ४. १. २ सूत्रादि इत्यथानि ।

“खद्विरेण हेति । सोमाहरणसमये खद्विरस्थातिमारत्वात् तं
साधनं कृत्वा सोमं भक्षितवती, अतः खादनसाधनत्वात् खद्विर
इति नाम सम्पन्नम् । अतः खद्विरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे
यूपः स्फ्यश्च खाद्विरौ कर्त्तव्यौ । ‘अच्छावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होत्र-
काणां मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होत्रका यदा
सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’; अतः
‘अच्छावाकः’ ‘अहीयत’ हीनो निरुद्योऽभूत् । अतएवेतरहोत्रकावत्
प्रथमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समालमत ॥ १९ ॥

“तं मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीन मच्छावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’
ऐन्द्राग्रस्यस्वपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तान मनुप्रवेश
मकुर्वताम् । अतः ‘अच्छावाकः’ ‘ऐन्द्राग्रः’ इन्द्राग्निदेवताकः ।
तथा चोत्तरत्र अच्छावाकसोमकाले आम्नास्यते^१— “अहीयत वा
अच्छावाकस्तु मिन्द्राग्नी”-इत्यादिना ॥ १३ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औषोद्वातिकं वाक्वम ।
स्यष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्षी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय
सोमयागस्यावग्रकर्त्तव्यता माह— “ऋणं ह वै पुरुषो जायमान एव
मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ ऋण-
भावे जननं सेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृणं प्राप्तिभाच्यवदन्यत

१— ‘अच्छावाकसमसोमकाले’-इति छ ।

२— उपरिष्ठाद् (४ ३. १. १, २.) दृश्यम् ।

आघात न भवति, किन्तु स्वत एवाघात मित्येव मर्थं माह—
‘आत्मना’—इति ॥ १६ ॥

“तेन देवा अयजन्तेत्यादि । ‘तेन’ गायत्र्याहतेन । “अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । ‘न’ अस्मानपि अस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘अन्वाभजत’
अन्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेध — “मा नो यज्ञादिति । ‘अन्तर्गाता’ अन्त-
रितान् मा काष्टं । “इणो गा लुडि”—इति^१ गादेश्च, “गातिस्था”
—इति^२ सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

“तथेतीति । “सोमक्रयणा व इतीति । सोम क्रीयते
यैर्गन्धर्वादिभिः, ते ‘सोमक्रयणा’, ‘व’ युष्माक ‘तान्’ भागान्
एतस्मिन् सोमक्रयकाले ‘एभ्य’ गन्धर्वेभ्यः, धिष्यन्रूपेणावस्थितेभ्य
‘अनुदिशति’ अनुदिशेत्, एते युष्मभ्य भागा इति ब्रूयात् । ‘एत्या’
एतमाध्या, ‘मा’ ‘द्वितीयमवने’ युष्मान् ‘प्राप्यति’, ‘न सोम्या’, ‘अपहतो
हि युष्मसोमपीथ’ इति । पातव्य सोम ‘सोमपीथ’ सोमस्यापहत-
त्वादित्यर्थं । “यच्छालाकैर्धिष्यन् व्याधारयतीति । ‘यद्’ यथा
आहुत्या ‘शालाकै’ दणममृष्टै विद्वतान् ‘धिष्यन्’ हतेन
‘व्याधारयति’ मैषा हतेति ॥ १९ ॥

“अथ यद्गो होय्यन्तीति । ‘अथ’ प्रदीपनामन्तरम्, ‘अग्नी’
प्रदीप्ते, अग्निष्वित्यर्थं । ‘होय्यन्ति’, ‘तद्’ आद्य ‘व’ युष्मान् ‘अवि-

१— पा० सू० ७ १ १५ ।

२— पा० सू० ७ १ ०० ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वय मेव दर्शयति— "स यद्ग्नौ जुहुतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तत्राह— "अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्ट मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्याति- क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्नातोया- दिति । "त मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरक्षकाः धिष्यन्नाग्रयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्त्रेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । 'सः' अपि धिष्यन्नातिक्रामन् 'एतेषां' 'व्यात्तं' विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "त मग्निर्वाभिदहेद् यो वाद्यं देवः पशूना मिति । "स वा हैन मभि मन्वेतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शालाया मिति । 'यदि' 'अर्थः स्यात् शालायां' प्राग्बंशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्नां सोमरक्षकत्व मभिधातुं सर्वेषां तद्रक्षकत्व माह—
"ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरक्षकत्वे समाने सदोगतानां धिष्यन्ना निव कथ मितरेषा अनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरन्त्यर्द्धानु- ननुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भव- तीति निर्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्प्राडसि ह्यगानुः"—इत्याद्यनुदेशः कियते । अर्द्धानु धिष्यन्नाः कर्त्तव्याः, केचन

अनुदेश्या इति विधिरुचीयते^१ । द्वैरूप्ये कारण माह— “तथा यस्मादिति । ‘तथा’ षति, धिष्यनिवापाभावे षति यल्लोक पूर्व मवस्थित द्युलोक ‘प्रति प्रज्ञास्याम’ जानीम इति, “तथा न जिह्वा एष्याम इतीति । द्युलोक सर्वथा परित्यज्य भूमौ हतनिवासानां पुनर्द्युगमने षति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं मुभयथाकारणम् ॥ ९९, १३ ॥

यथा स्यान्दैविध्यम्, एव नामदैविध्य मपि, तत्तु सङ्केतपूर्वक मित्याह— “ते वै दिनामानो भवन्त्येत उ द्वैवैतद्दधिर इति । नामान्तरधारणविषये षति चक्रुरित्यर्थं । पूर्वेषां नाद्या मपरितोषे कारण माह— “न वा एभिर्नामभिररात्स्येति । ‘न अरात्स्य’ ससृद्धा न भवामि । ‘येषा मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरसि प्रवाहण”^२— इत्याद्यग्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि दिनामानि । द्वितीयनाद्या प्राप्तां ससृद्धि दर्शयति— “यानपद्यतमोमपीथान्स्ततोऽथ यज्ञ आश- जश्निति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयमवने वो दृष्ट्याङ्गति प्राप्यती- त्युक्त मित्यर्थं” ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयाग देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति- हेतुरिति प्रगमति— ‘स यदग्नौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन सोम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१— “अर्हन्त मन्त्र वाङ्मनेपितृ समामनन्ति, अर्हं मन्त्रेणोत्तमे प्रसङ्गोपसर्गौ—इति व्याप० अर्थ० सू० ११ १५ ० ।

२— वा० स० ५ २१ १ । ३— इत्यन्तात् (१६४ ए० २० य०) दृष्टव्यम् ।

‘देवाः’ ‘मन्ति’ आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि ‘अपराभूताः’ अविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः। एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि धोव्ये। “अथ यद्द्विविद्धानयोर्नाराशंसाः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति। हविर्द्वानशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु^१ ये सोमा ऊतावशिष्टा भक्षिताः पुनराय्यायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः, तेन पितृदेवत्याः। तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

“या वै प्रजा इति। ‘या वै प्रजाः’ देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रमृतिकाः, ‘ताः’ ‘पराभूताः’ विनष्टा अभवन्। याष्वेवं पूर्वं मासीत् परमा च। ‘एतद्’ इदानीं मपि, ‘अपराभूताः’ ‘याः’ मन्ति, ‘ताः’ देवाद्याः ‘यज्ञे’ ‘आभजति’। अस्तु तेषां यज्ञभागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रमृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकारं माह— “मनुष्यान्नुपशव इति। वयसा मन्तरिक्षषड्वारशान्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; श्रोत्र्यादीनां रक्षकाभावेन देवाधीना स्थितिः। “उभये देवमनुष्याः पितरः इति। देवमनुष्य एको राशिः, पितरश्चैकः, द्वैराश्र्यं मापन्ना उभयेऽपि ‘सम्पिबन्ते’ साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति। ‘सैषा’ ‘सम्पा’ सह पीतिः। “आतश्चोपमर्गं”—इति^२ भावे अद्। प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— “एष यश्चमसो देवमानस्तस्मिन् देवा ध्यमृता मादयन्ते”—इति ऋ० सं० १०. १६. ८। “द्यौदुम्बरेण चमसेन घृतुं सक्तिता”—इति चैह्वे-
वोपस्थितात् (७. २. ११. २) ध्यान्नास्यते।

२— पा० सू० १. २ १०६।

पथान्मनुयै सदसि शेषपानम्, पथान्नारागसेन पितृणाम्
इत्येवरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषां भागमनमेव न दृश्यते, कुत
सहपानमिति, तत्राह— 'ते ह स्म दृश्यमाना एवेति' ॥ १६ ॥
१ [६ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

सुर्वं वा ऽप्योऽभि दीक्षते । यो द्वीक्षते यज्ञुः ह्यभि
द्वीक्षते यज्ञुः ह्येवेदः सुर्वं मनु तुं यज्ञुः सम्भृत्य यु
मिमु मभि द्वीक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥

युदैसर्जिनुानि जुहोति । स युदिदः सुर्वः व्विस्तृजते

१— 'धिष्णान् निवपति'—इत्यादीनि का० औ० सूत्राणीह समीक्षितानि
तथानि (७ ६ १५-२२) । "चात्वालाद्भिष्णियानुवपति—इत्या
दीनि ष्याप० औ० ११ १४ १-६ सूत्राणि चैवमर्थानि ।

तद् वैसर्जिनानि* नाम तुस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्सो-
रभेत युद्यु ऽअन्यत्र चुरेन्द्राद्रियेत यद्वै जुहोति
वेदः सुर्वं व्विस्तृजते ॥ २ ॥

युद्धेवु वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै व्विष्णुः सु-
भ्य इमां व्विद्वान्तिं व्विचक्रमे यैषा मियं व्विद्वान्ति-
मेवु प्रथमेन पदेन पस्पारायेदु मन्तुरिष्टं द्वितीयेन
व मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै व्विष्णुर्यज्ञो व्विद्वान्तिं
क्रमते युज्जुहोति तुस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिः स्तीर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रद्वाय सम्भु-
त ऽइधु मभ्यादधत्युपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
यति सुचः सुमार्घ्युपस्थे राजानं युजमानः कुरुतेऽथ
मक्रुयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं पुरिकिरति पदा वै
तितिष्ठति प्रतिष्ठित्या ऽएव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्धा कुर्वन्ति युत्राहवनीय मुहुरन्ति
स्त्रूपयुमनीषु चतुर्भागं मुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ये-
स्त्रूपयुमनीषु चतुर्भागुं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
रिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव मिहोतरथापि ।

भाष्यं (३३३ पृ० ६ पं०) दृश्यम् ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

‡ 'व'-इति ग, घ ।

तदु तथा नु कुर्यात् । सार्द्धं मेव पुरिकिरेज्जघु-
नेन गार्हपत्यं मुधोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुह्वां चोपभृति
च गृह्णाति पञ्चगृहीतुं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानाः समिदिति विश्वदेवः हि पृष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीप्त इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वः सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य-
क्षतेभ्य उरु युन्तासि व्वरूथः स्वाहेति तुदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनेमुं लोकः सृणुते* ॥७॥

अथासुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणो ऽअसु-
राज्यस्य वेतु स्वाहेत्येषु उ ह्वैवैतदुवाच रुक्षोभ्यो व्वै
विभेमि युथा मान्तरा नाद्रा रुक्षाःसि नु हिनुसन्नेवं
मा कुनीयाःस मेव व्वधात्† कृत्वातिनयत स्तोको मेव
स्तोको ह्यसुरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव व्वधात्
कृत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यसू रुक्षोभ्यो भीषा
तुस्मादसुवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम्‡ । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुधाहामुये

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग घ पुस्तकयो ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रहियुमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयमानायेति वामुये
प्रहियुमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते प्राव्याः । द्रोणकलशुं व्यायुव्यानीधुं कार्पर्य-
सुयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरु मैशुब्यौ विधृती*
तुदहिरुपसुन्नडं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणी
ऽअधिसुन्धनः शुक्लो वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
आयन्ति सु एयु ऊर्द्धो यज्ञ एति ॥ १० ॥

तदायत्सु व्याचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा-
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराण
सेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्निं मेवैतत्पुरु-
स्तात्करोत्यग्निः पुरुस्तान्नाद्वा रुक्षाः स्वपघ्ननेत्यग्नाभये-
नानाग्नेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माम्नीध्रे
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वृरिवस्त्रणोत्वयं
मूयः पुरु एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्याजान् जयतु† व्याज-
सातावयश्च शुचून् जयतु‡ जुह्वयाणः स्वाहेति तुदेते-

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्याजां जयतु'-इति क, ख ।

§ 'अयं जयतु'-इति घ, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुंल्लोकः*
 स्पृणुते ॥ १२ ॥

तुदेव निदधति ग्राव्णः । द्रोणकलशं व्यायुव्यान्
 यथेतर नादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसाद-
 यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । सु इधु मेवाग्रे प्रोक्षत्युध
 व्वेदि मुथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तुत्पुरस्ताद्ग्रन्थ्यासाद-
 यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्रुस्य ग्रन्थि माश्ववालः
 प्रस्तरु उपसुन्नदो भवति तुं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
 मेकदृद्बर्हिं स्तृणाति स्तीर्त्वा बर्हिः कार्पर्यमुयान् परि-
 धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
 दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु द्युयाय
 नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्रु प्र यन्नपतिं तिर स्वाहेति
 तुदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुं
 लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

युदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाःसं वा ऽएन भेतु-
 दधात् दत्वात्यनैषु स्तोक मेवु स्तोको ह्यप्तुस्तु भेतदुभयं

* 'तुं लोकः'—इति क, ख ।

प्राप्य यु सुवैप तुं करोति यन्नु मेवु यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णुव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासुद्य सुचः । अपु उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्युदासुद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति वृज्रो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेदुज्जेणाज्येन रेतः
सोमः हिनुसानीति तुस्मादासुद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दृक्षिणस्य हविर्दानस्य नीडे क्षणाजिन मास्तृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तुः
रक्षस्व मा त्वा दभन्ति तुदेनं देवायैवु सवित्रे परि-
ददाति गुप्तै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांर॥ऽउपागा* इदु महुं मनुष्यान्त्सहु रायस्योपेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भा ऽआदधाते यो दृीक्षत
ऽआमावैष्णवुः छटो दीक्षणीयः हविर्भवति यो वै
विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो दृीक्षते
तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तुत्प्रत्युक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदाहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांर॥ऽउपागा इदु महुं

* 'देवांरऽउपागा'-इति क, ए । एव मुत्तत्र च ।

† 'मन्तर्जम्भ'-इति च पाठभेदेन लोपतम् का० वे० । एव मुत्तत्र च ।

मनुष्यान्सह रायस्पोषेणेति भूमा वै रायस्पोयः सह
भूमेत्येवैतुदाह ॥ १९ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽप्यो ऽन्तुभवति योऽन्यस्यासंस्तु-
त्प्रत्यक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदुदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुग्ने
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्म्मय्युभूदेया सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्युभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरुमःस्तानु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तुत्प्रत्यक्ष मग्नेर्निर्मुच्यते स खेन सुतात्मना
यजते तुस्मादस्यात्राश्रन्ति मानुषो हि भुवति तुस्मा-
दस्यात्र नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भुवत्यथ युत्पुरा-
नाश्रन्ति युथा हविषो ऽहृतस्य नाश्रीयादेवं तत्तुस्मा-
दीक्षितस्य नाश्रीयादथात्राङ्गुलीर्व्विस्तजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैसर्जन्यानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभौति, तत्राह— “यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्व मिति, तत्राह— “यज्ञं ह्येवेद सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम्, कर्मफल वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूत ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘समृत्य’ वैसर्जनहोमान्त प्राचीन मङ्ग-जातं ह्येत्यर्थः । ऋष्याजिनसेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विष्टजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तर व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-नौति^१ नाम सम्बन्धम् । ‘तस्माद्’ विसर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपिप्रतः’ स्यात् व्रतं भोजन, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः । “स मपिप्रतान् ऋयध्व मिति सम्प्रेष्यति”—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यत्र’ देशान्तरे वर्त्तते, ‘तन्नाद्रियेत’; सर्वथाह्नातथ इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायन.— “अपिप्रताश्चान्वारभन्ते यजमान वाससाच्छा-दयत्येनाश्चरन्तु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रत ‘विष्टजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेव ‘वैसर्जनानि’—इतीकारमथ्य पदं ण स्यात् सायणस्य ।

२— ष्याप० श्रौ० सू० ११. १६ १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्व मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पिठभूति । अपिप्रता गोपना इति

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते— “विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आच्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् पृषदाज्य मपि विशेषा देवाना समिदित्युच्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम् ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रक माहवनीये वैसर्जनहोम विधत्ते— “अथ
जुहोति त्व सोम तनूकृद्वा इति १ । जुह्वा व्यापृतत्वात् प्रचरण्या
होम १ ।

मन्त्रस्थाय मर्थं— हे ‘सोम ।’ ‘त्व’ ‘तनूकृद्वा’ तनू शरीर
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षसि, द्विपन्तीति द्वेषसि, अन्ये
अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भि कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तासि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि ।
तस्मात् त्व मेवास्माकम् ‘उरु’ प्रभृत ‘वक्ष्य’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृतं मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनाना लोकत्रयत्रयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्ह-
पत्यहोमं पृथिव्या प्रतिष्ठारूप । अस्या जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह— “एतेनेम लोकं स्तुणुत इति” ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते— “अथाग्नेवे द्वितीया माहुति

१— “ध्रुवाया पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमित्रं पश्चात्सोमं ज्योतिरसौति
समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ २६ ।

२— वा० सू० ५ ३५ २ । ३— का० श्रौ० सू० ८ ० १ ।

४— “वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपश्यत्यै”—इत्यादि तै०स० ६ ३ २ ६ ।

मिति' । 'अप्तुः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अप्तुः', आज्यस्य 'जुषणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आज्यम्, 'स्वाहा' सुजत मसु ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह— "एष उ हैवेति । 'एषः' मन्त्रः एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— "रचोभ्यो वा इत्यादिना । "यथा मान्तरेति । प्रणयनकाले मध्यमार्गे गालामुखीयहविर्द्धानयोरन्तराले इत्यर्थः । "कनीयांस मेव वधात् क्वेति । रचःकृताद् 'वधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा' । कनीयः-शब्दार्थं माह— "स्तोक मेवेति । "स्तोको ह्यप्तुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"उचच्छन्तीभ्र मिति' । "उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इधा-धानोपयमन्युपकन्यादीनां तु 'कृते' प्रदीप्तेभ्रगतम् अग्निम् 'उचच्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमानाः सिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपत्रं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्विय-माणाय'-इति पत्रं सिद्धान्तयति— "अथाहाग्नय इत्यादिना" ॥८॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. १५. १ ।

३— १०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ प्रथमम् ।

४— ५ अ० २ भा० १ क० (२८५, २८६ ए०) प्रथमम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. १, ४ ।

“आददते पाव्ण इत्यादि^१ । ‘पाव्ण’ सोमाभिषवार्थान्
 पाषाणान्^२ । ‘द्रोणकलश’ सोमाधार, प्रभृत पात्रविशेष^३ ।
 ‘वायव्यान्’ यद्वा^४, वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५ । “पाव्णो
 वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम् । ‘इधम्’ ।
 कार्श्यपरिध्याद्या^७ पशुर्था^८ । “तद्धर्षिरुपसन्नद्ध भवतीति” ।
 आतिथ्याया मास्तीर्णं मित्यर्थं , “यदातिथ्याया बर्षिसदुपसदस,
 तदाग्नीषोमीयस्य”—इति श्रुते^९ । ‘वपाश्रयण्यौ’ पशुवपाश्रयणसाधने

१— ‘आहवनीय गच्छत्यादाय यावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्वचतुष्टयस्य
 सन्नद्ध वपाश्रयण्यौ रश्ने शकलवयस्य मरुण्यौ च”—इति का० श्रौ०
 सू० ८ ७ ५ ।

२— पश्च यावाणोऽभिषवार्था पाषाणा ।

३— द्रुममयो वैकङ्कत, यस्योपरिधारायद्या गृह्यन्ते ।

४— ‘वायव्यानि यद्वा’—इति छ ।

५— नव षड्पात्राणि, दश चमसा, परिल्लवा, ऋतुपात्रे, उर्यापात्रे,
 स्याल्यस्यतस्य, पूतभृदाधवनीयो उदक्षन, सोमासन्दी इत्येवमादीनि ।

६— तै० स० ६ ३ २ १० ।

७— ‘इध्म विशतिकालकम्’—इति का० श्रौ० ८ ७ ५ सू० ४० ।

८— ‘परिध्याद्या’—इत्येव छ ।

९— “कार्श्यमया परिधय ’—इति का० श्रौ० सू० ८ १ १२ । “कार्श्यं
 श्रौषणीं, तन्मया ’ इति तत्र या० दे० ।

१०— का० श्रौ० सू० ८ १ १५ वृत्तिर्दृष्ट्या ।

११— ऐ० ब्रा० १ ४ ८ सा० भा० दृष्टयम् । जै० सू० ४ २ २६, १०
 १४ अधिकारण मेतद्विचारार्थकं मेव । तत्रैव १२ १ ४२, ४२
 १६ अधिकारण मपि ।

कार्त्तर्यशाखे । 'रशने' धूपपश्चर्यं द्वे । 'अरणी' द्वे । 'अधिमन्दनः
 गकलः' उत्तरारणेरधस्तात् स्थायः । 'वृषणौ' वृषणस्थानीयौ
 दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च 'समादाय' 'प्राञ्चः'
 'आयन्ति' गच्छेयुः । "स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति । अध्वर्यु-
 प्रमुखैर्यज्ञाङ्गाना मुद्यमनाद् 'यज्ञः' एव 'ऊर्द्धः एति' ऊर्द्धं गतो
 भवति ॥ १० ॥

"तदायत्सु वाचयतीति" । तेषु सर्वेषु 'आयत्सु' "अग्ने नय"—
 इति 'वाचयति' अध्वर्युः ।

तस्मात् मयः ।— हे 'अग्नेः' । 'देव' । 'नय' प्रापय 'अस्मान्'
 'राये' धनायें 'सुपथा' शोभनेन मार्गेण । त्वं 'विद्वानि' 'वयुनामि'
 मार्गान् 'विद्वान्' जानन् । किञ्च 'जुष्टराणं' कौटिञ्चम्, आचरतः
 'एतः' पापं कुटिसं चेत्युभयम् 'अस्मात्' अस्मात्तः 'युयोधि' पृथक्
 कुरु । 'ते' तुभ्यं 'भृषिष्ठां' अतिप्रभृतां 'नम उक्तिं' 'विधेम'
 करवासेति ॥

"अग्नि सेवेत्यादि । स्पष्टम् । "त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
 चागच्छेयुः । कुषागच्छेयुः ? आग्नीष मागच्छन्ति । भौमिकवेदे-
 हकारेण मार्गंणागतम् 'आग्नीष्टे निदधाति' तं प्रणीत मग्निम् ॥ ११ ॥

“स निहिते जुहोतीति । ‘स’ अध्वर्युं ‘निहिते’ अग्नीं
स्थापिते । तत्र होममन्त्रोऽयम्— “अथ नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थ ।—‘अयम्’ ‘अग्नि’ ‘न’ अस्माक ‘वरिव’ धन
‘क्षणोत्’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृध’ सङ्गामान् ‘प्रभिन्दन्’ ‘पुर
एतु’ । तथा ‘अय’ ‘वाजसातौ’ सङ्गामे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्म-
दर्थम् । ‘अय’ ‘जर्हपाण’ पुन-पुन ह्वयन् ‘शत्रून्’ जयतु ।
‘स्वाहा’ सृजत मस्तु इद माज्यम् ॥

‘तदेतेनेत्यादि । शालामुखीयाम्नीध्रीथोत्तरवेदीना क्रमेण
भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘सृणुते’ पालयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् यावादिकम् । ‘इतरम्’
इभ्रवर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीय सुपसाद-
यन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थं ॥ १३ ॥

“प्रोचणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोचणीरादाय अध्वर्युरिभ्र मेव
पूर्वं प्रोचेत्” । ‘प्रोचणीरध्वर्युरादत्ते स इभ्र मेव पूर्वं प्रोचती-
त्यादिना प्राकृत प्रयोग पुनरभिधीयते तत्र विशेषविधानार्थं
प्रस्तर पृथक् गृहीत्वा वर्हिरेकावृत्त्यैव सृणीयात् । “खरोत्तरार्द्धं
एकवृत् स्तरण पश्चादोत्तरवेदे इति” हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आस्रातस्त्वयम्— वा० स० ५ ३० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ० १० । ३— का० श्रौ० सू० ८ ० ८ ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ० १० । ५— का० श्रौ० सू० ८ ० ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ० १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ८ ० १० १४ । गृह्य-शकार्त्त ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पशुपथं
मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैमर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उरु
विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उरु’ प्रभृतं
धुलोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्य’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह—
‘चयाय’ अस्माकं निवासाय ‘उरु’ विस्तीर्णं ‘कृधि’ कुरुत ।
‘एतयोने’ अग्ने ! ‘एतं’ ऊतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’
प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्वाहा’ सुऊत मस्तु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्” ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्यान्त्यपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्यर्थां
जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवत्वकरणेन ‘अभयं’ नाशकरचोभयरहितं कृत्वा
‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृशं ‘करोति’ ।
विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह— “यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य सुचोऽप उपसृश्व राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे बर्हिषि ‘सुचः’ आसाद्य ‘राजानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० ७. ०. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ प० १४ म०, ३६० प० ८ प० दृश्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्वान् प्रवेशयति^१ । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— ‘तस्मा
दामाद्येत्यादिना । “वच्चो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १७ ॥

‘स दक्षिणस्येति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य’ ‘नीडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे क्षणाजिनोपरि सोम निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनभि
क्षणाजिन मास्तीर्यं तस्मिन् सोम निदधाति”—इति^३ सूत्रम् ।
‘देव सवितरेष ते’—इत्यामादनमन्त्र^४ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम ।
त्वा ‘मा दभन्’ मा हिंसियु ॥ १८ ॥

‘अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य विसृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायन— ‘एतच्च मिति विसृज्योपतिष्ठते’—इति^५ ।

मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागा’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्य सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागा’ प्राप्तोऽसि । न केवलं अहं मेव
किन्तु ‘रायस्वोपेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यज्ञमानस्याग्नीषोमयोर्जम्भानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गममाहित्यं मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यज्ञमानकृतकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति । का० श्रौ०
सू० ११ १ १२, १४ दृश्यम् ।

२— ए० २५० प० १० दृश्यम् । ३— का० श्रौ० सू० ८० १० ।

४— वा० स० ५ ३६ १ । ५— का० श्रौ० सू० ८० १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० स० ५ ३६ २ ।

अयेण शाला मग्नीषोमीयेण यशुना”-इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवां उपागा इद महं मनुष्यान्”-
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्द्वांनात् समन्त्रकं निष्क्रमणं विधत्ते- “अथोपनिष्क्राम-
 तीति । “स्वाहा निर्वहणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”-
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ बहणपाशप्रसङ्गं दर्शयति- “बहणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति^५ । समिध मेवाभ्या-
 दधदवान्तरदीक्षा उपेति “अग्ने व्रतपा”-इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मग्नावेव संख्याय अग्निशरीरस्य धारण मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स स्वेन सतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘स्वेन’ यजमानात्मना
 ‘सता’ ‘यजते’; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात् । दीक्षितान्ननिषेध-
 भावाभावयोरप्यय मेवाभिप्राय इत्याह- “तस्मादस्याच्चाश्रन्तीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति- “मानुषो ह्येति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृह्णीयादिति विधिरुच्यते । “यथा हविषोऽङ्गतस्य नाश्रीया-
 देवं तदिति^७ । ‘अङ्गतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाश्रीयात्’, ‘एवं तत्’

१- २०१८० ०५० इत्ययम् ।

२- वा० सं० ५. ३६. २ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ७ १६ ।

४- वा० सं० ५. ३६. ० ।

५- का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

६- वा० सं० ५. ४० ११ ।

७- ऐ० ब्रा० २. १. ३ इत्ययम् ।

अपि भवति; धनस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्राय ।
 “नामग्रहणभोजने अस्यात कुर्वन्तीति सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६.३.] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

यूपं ब्रक्ष्यन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि यूप-
 स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

युद्धेवु वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
 द्युप मुच्छैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि सुचा जुहोति । चतुर्द्विंशत माज्यं गृहीत्वा
 जुहोति यद्यु सुवेण सुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो
 विक्रमस्वीरु क्षुयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्रु
 प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यद्वाज्यं पुरिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्ट्याः शुस्त्रं
 भवति तत्तद्वादत्ते त आरयन्ति स यं यूपं जोपुयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेवु मभिमृश्य जपति । पश्चाद्वैव प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेऽत्यन्याँर॥*ऽश्रुगां नान्याँर॥ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तुस्मादाहात्यन्याँर॥ऽश्रुगां
नान्याँर॥ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्धेनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन मुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽएतस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाहार्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुपामहे देव व्वनस्पते देवयज्याया ऽइति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कुर्मणे‡ जुपेत सु रातमना-
स्तुस्मै कुर्मणे स्यादेवु मेवैन मेतुद्बहूनां मुध्यात्साधुवे
कुर्मणे जुपते सु रातमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुपन्ता मिति । तद्वै सुमृद्धं युं
देवाः साधुवे कुर्मणे जुपन्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुपन्ता मिति‡ ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णावे त्वेति व्षिणावो

* 'न्याँर'-इति क, ख । इष्टोत्तरत्रायेवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगान्ना'-इति घ पाठो डा०-वेदरेख दृष्टः ।

‡ 'कुर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै व्विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृथति तुस्मादाह
व्विष्णावे त्वेति* ॥ ८ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्दधाति । श्रोपधे चायस्वेति
व्वज्रो वै परशुस्तुथो हैन मेप व्वज्रः परशुर्नु
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधिते मैनः हिःसी-
रिति व्वज्रो वै परशुस्तुथो हैन मेप व्वज्रः परशुर्नु
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मपच्छिनत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्विनश्स्तभं वृथेदुत ह्येन मुनसा व्वुहन्ति तुद्यानो† न
प्रतिवाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिग्गुथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिग्गुथो प्रत्यञ्चं दृक्षिणायै
त्वैवेनं दिशः पुरिविवाधिपेतैपा वै दिक् पितृणां तुस्मा-
देनं दृक्षिणायै दिशः पुरिविवाधिपेत ॥ १२ ॥

तुं प्रच्यवमान मुनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तुरिष्टां
मा हिःसीः पृथिव्या सुम्भवेति व्वज्रो वा ऽएषु भवति
यं यूपाय व्वृथन्ति तुस्माद्दृजात् प्रच्यवमानादिसे लोकाः

* 'त्वेति'-इति ख । 'त्वति'-इति ग, घ ।

† 'तुद्यानो'-इति घ पाठो आ० वेदवेद्ये वृष्ट ।

‡ 'वि'-इति क । एव मिष्टोत्तरत्र घ ।

सुहुरेजन्ते तुदेभ्यु एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तुथेमुं-
ल्लो*काञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मां लेखौरिति दिवं† मा हिःसी-
रित्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसीरिति नाच तिरुहित
मिवास्ति पृथिव्या सुभवेति पृथिव्या सुज्जानौष्टेत्येवै-
तदाहायः‡ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
महते सौभगायेत्येषु ह्येनः५ स्वधितिस्तेजमानः प्रणु-
यति॥ १४ ॥

अथावृश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाद्रा रुक्षाः-
स्यनूत्तिष्ठानिति वृजो वा ऽत्राज्यं तद्वृजेणैवैतन्नाद्रा
रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाद्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
न्त्यथो रेतो वा ऽत्राज्यं तद्वनस्पतिष्वेवैतद्रेतो दधाति
तस्माद्रेतस आवृश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

सु जुहोति । अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतुवल्शो॥
विरोह सहस्रवल्शा॥ व्वि वयुः रुहेमेति नाच तिरुहित
मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'मांल्लो'-इति ख, 'मांलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ ।

‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

५ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतुवल्शो'-इति घ पाठो डा०-वेबरेण दृष्ट ।

॥ 'सहस्रवल्शा'-इति घ डा०-वेबर-दृष्ट पाठ ।

तं परिवासयति । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तुवान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चत्तुवः संवत्सरस्य तुस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

पुडरत्निं परिवासयेत् । पड्वाऽञ्चत्तुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्मात् पुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाद्धुं एषु यज्ञस्य तुस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्टद्वै यज्ञो नुव वै चिष्टत्
तुस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् व्वजस्त्रिष्टुब् व्वजो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासा-
सवत्सरस्य सवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तुस्मात्त्रयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पुञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तुस्मात् पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्वाजपेथयूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा ऽएतेन वृज्रेण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो ऽएवैपु एतेन वृज्रेणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तुस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽअष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [ई. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्नित्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
हेत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्^१ । “मास्य देवता”-
इत्यण्^२ । “दिव मा लेखीरन्तरि च मा हिमी पृथिव्या सम्भव-
ति”-इतिमन्त्रेण^३ । मन्त्रादो लोकत्रयाक्रमणस्योक्त्वेन विष्णु-
साम्याद् वैष्णवत्व मतस्तदर्शवाच्यो वैष्णवत्व युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १६ ।

२— पा० सू० ४ २ २४ ।

३— वा० सू० १ ४१ १ । तत्र “द्यं मा लेखीरिति पाठ ।

“सृचो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्या जुहोतीति ।
 “यज्ञेनैतेतद्यूप मच्छेतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
 भवति ॥ १ ॥

“स यदि सृचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
 वैमर्जनौहोम मधिहृत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
 अत्र सूत्रम्— “यूपाङ्गतिं जुहोति चतुर्गृहीत स्रुवेण वोरु विष्ण-
 विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अवशिष्ट माज्य मध्वर्युरादत्ते ।
 “यत्तच्छण इति । ‘यत्’ तच्चकस्य ‘शस्त्रं भवति’ वाग्नीनिशानं
 शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयन्तीति
 सम्बन्ध^३ ॥ ४ ॥

“त सेव मभिमृश्य जपतीति” । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
 मृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्जनं
 न कर्तव्यम्, ‘पद्यात्’ ‘प्राड्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
 “यूप मभिमृशत्यत्यन्यामिति प्राड् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं
 बङ्गलपर्णम्”—इत्यादि^४ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्त्राय मर्थः^५ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृत्त ! तव
 प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नानाजातीयान् वृक्षान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३००, ३६१ ए०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. १. ४ । ३— का० श्रौ० सू० ६. १. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. ६ क० । ५— का० श्रौ० सू० ६. १. ६-१० ।

६— आघ्रातश्चैष— वा० म० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्य' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्य 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-तपादिहतदोषसम्भवात् निरुद्धत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमान त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव । वनस्पते !' 'त' तादृश 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'बहूनां' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवहस्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्यं मङ्गीकृत-मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तित्यर्थः । 'एव सेवैतत्' इति दाष्टान्तिकाभिधानं सुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्विति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं माह— "तद्वै समृद्धं यं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति । "विष्णवे त्वा"—'इति' मन्त्रेण 'सुवेण' 'उपस्पृशति' । 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः । स्पृशाभीति श्रेयः । कथं यूपस्य विष्णुत्व मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु । तदेव कथ मिति, तच्चाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं भायात्
मित्यत आह—“यज्ञाय ह्येन वृष्यतीति ॥ ८ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “शोधधे चायस्व”—“इति”^२ कुग्र-
तरुणेन यूप व्यवहित कुर्यात् । हे ‘शोधधे ।’ त्व प्रहारव्यथातो
‘एन’ वृच ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशु’ क्लेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मैनम्”—“इति”^३ क्लेदनमन्त्र स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“अथ य प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्न शकल यूपावटे प्रक्षेपार्थं
माददौत^४ । “त वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि^५ । न विद्यते ‘अक्षस्व’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् ब्रह्मनकर्मणि, ‘तम् अनक्षस्तम्भम्’, अक्ष-
मस्पर्शा यथा न स्यात्, एव सर्व वृष्येदित्यर्थ^६ । तत्रयोजन माह—
“उत ह्येन मनसेति । अक्षो ह्यनसा यूप नयेयु, तदा अक्ष मा
वधिष्टेति ॥ ११ ॥

यूपस्थाध पातनविषये प्रागादिदिक्त्रय विकल्पयति—“त प्राञ्च
पातयेदित्यादिना । अन्यस्या दिग्नि पातन निषेधति । “दक्षिणायै
त्वैन दिग् परिबिधाधिषेतेति^७ । ‘एन’ यूप ‘दक्षिणायै

१— का० श्रौ० सू० ६ १ १२ ।

२— वा० स० ५ ४२ ३ ।

३— वा० स० ५ ४२ ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ १३ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ १ १४ ।

६— “स्यागुनसोऽक्ष स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भ, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भ, यथा गच्छन् शकटव्य अक्ष मवशिष्ट स्यागुर्न स्तम्भाति, तथा नोष क्षिन्द्यादित्यर्थ—इति चात्र या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ६ १ १७ । ‘परिविधाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिशः’ परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः
पितृदेवत्वान् ॥ १२ ॥

“तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयत इति । तत्प्रयोजन माह— “वज्रो
वा एष भवतीति । “स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं मिति-
श्रुतेः^१ वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-
वृत्तपातः । “लोकाः सरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयोः”-इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”-इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
“सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्भति मैकमत्यं प्राप्नुहौत्यर्थः । “अथं
हि त्वेति^४ । ‘अय’ खलु ‘स्वधिति’ क्सेदनसाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निशितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाद्याकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते, अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वान् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाथ’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
क्सेदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकचय मपीडयन्नधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

आम्रश्चनहोमं विधाय प्रशंसति— “अयाम्रश्चन मभिजुहोति

१— तै० स० ५. २६. ४ । इन्द्रो वृत्राय वच्चे प्राहरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।

२— निरु० ३. ४. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ ।

४— वा० सं० ५. ४३. २ ।

५— “अथं हि त्वेति शोधनम्”-इति का० श्रौ० सू० ६. १. १८ ।

नेदतो नाष्टेत्यादिना । आ समन्ताद् प्रथनम् 'आप्रथनम्', तदभि
 तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास—
 "अतस्त्व मित्याप्रथनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्सस्कारात् स्थाणौ
 श्रुतेऽयेति" । होमसाधनस्याव्यस्य द्वे सामर्थ्ये, वज्ररूपेण रचकत्वम्,
 रेतोरूपेणोत्पादकत्व चेति । अत आप्रथनप्रदेशहोमो वज्र । तस्मात्
 स्थानाद्राचषादिक मुत्पन्न न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृत भवति,
 तथा तत्र आप्रथनप्रदेशे रेत स्थापनात् शाखा वज्रधा
 जायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आप्रथनहोममन्त्रस्याय मथ १ ।— हे 'वनस्पते ।
 देव ।' 'त्वम्' 'अत' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्ग' अपरिमिताङ्कुर'
 सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वय' च 'सहस्रवल्गा' सन्त 'विरुहेम'
 विविध प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

"त परिवामयतीति" । 'त' यूप वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
 वामयति' आच्छिनन्ति । परिवामने विशेष माह— 'स यावन्त
 मेवाय इति । 'अये' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्त यावत्परि-
 भाण 'परिवामयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षित-
 प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थ ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारन्निप्रभृतिपञ्चदशारन्निपर्यन्तान् घृह्णन्

१— का० श्रौ० सू० ६ १ २०-२२ ।

२— 'आप्रथनाद् वृक्षाणा भूयास उच्छिनन्ति' तै० स० २ ५ १ ४ ।

३— वा० स० ५ ४२ ३ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ २२ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “यो वै यज्ञे हविष्यङ्गिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चमङ्गायोगात् पञ्चोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृष-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्याद्वा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वाद्वा, सारभूतत्वाद्वा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वाङ्गो वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सुवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वाङ्गः’; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौयमानत्वात् ‘पूर्वाङ्गः’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “त्रिवृद्धे यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्तोममाध्य-त्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वाद्वा, ‘यज्ञस्त्रिवृत्’ । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमः ‘नव वै’; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुभिति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्^५ ॥ २३ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ६. १. २४-२६ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवतान्वसृज्यत, त्रिष्टुप् इन्दो वृहत् साम”-इत्यादि तै० सं० ७. १. १. ७ ।

५— उनविंशकण्ठीयाख्यानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्या पञ्चदश निरभिमीत, त मिन्द्रो देवतान्वष्ट-
ज्यन्त’-इति श्रुते १ पञ्चदशस्त्रेन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारत्निराजपेय यूप इति २ । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्य बहन् पचानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तत्र कारण माह— ‘अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्धमहिमत्वात् देवाना प्रयोजनानुसारेण तत्र-
माणस्त्रीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थ ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि ३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रव्यादिपञ्चान् विकल्पयामास— ‘पञ्चारत्न पञ्चदशपर्यन्त सोमे,
दशमप्रचतुर्दशवर्ज मपरिमितो वा’-इति ४ ॥ २७ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ६ ॥

१— तै० स० ७, १ १ ७ ।

२— ‘सप्तदश वाजपेय, एकविंशतिरश्वमघे’-इति का० श्रौ० सू०

६ १ ३३ ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नौषोमीय इति यावत् ।

३— का० श्रौ० सू० ६ १ २७ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ १ ३१ ३२ ।

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताम्बीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणि सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
 धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य ,
 कार्पासौघ कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
 आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा ,
 रत्नाब्जो रत्नरूप गिरि मल्लत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
 श्रीहरिहरमहाराजसासाज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्याय समाप्त ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

अग्निं मुदत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्वाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मुददे नार्यस्यैति समानु
एतस्य यजुषो बन्धुर्योपो वा ऽएषा यदग्निस्तुस्मादाह
नार्यस्यैति* ॥ १ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिक्नन्तामीति वृजो वा ऽअग्निर्वृजोऽवैतुन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपिक्नन्ति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्करं मुत्किरत्युपरेण सम्माया-
वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बर्हिःपुष्यपुरिष्ठादधिनिदधाति तुदेवोपुरिष्ठाद्यूपशकलु
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतुश्चपाल मुपनिदधात्यथ
यवुमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसुवेव बन्धुः† ॥ ३ ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयासद्देवो यवया-
रातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतुत्करोति ॥ ४ ॥

* 'स्यैति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धु'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
व्युजो वै यूप एषां लोकाना मभिगुप्या ऽएषां त्वा
लोकाना मभिगुप्यै प्रोक्षामीत्येवैतुदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृपुदना इति पितृदेवुत्यो वै.कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बर्हीऽपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृपुदन मसीति पितृदेवुत्यं वा ऽअस्यै-
तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओपधिषु मितः
स्यादेव मेतास्वोपधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतदुन-
स्पतीनां युद् वाह्याशकलं*स्तस्माद्यद्वा वाह्याशकलु
मपतद्युवन्युथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा नेतत्तद्युपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्नीति तद्युद्देषु एव भवति
नान्यु एष हि युजुष्कृतो मेध्यस्तस्माद्युपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेणैरसि स्वावेशु उन्नेतृणा मिति
पुरुस्ताद्वा ऽअस्मादेपोऽपच्छिद्यते तुस्मादाहाग्नेणैरसि

* अथ, इत उत्तरत्र च 'वाह्याशकलं'-इत्येव सायणसम्मत पाठ इति
डा० वेवर । परं मस्ति तत्र-तत्र च पाठमेव ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य व्विन्नादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि ह्येनं तिष्ठति तुस्मादाहैतस्य व्विन्नादुधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ९ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अवटु मभियुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्रा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति व्वज्जो वा ऽत्राज्यं
तद्वज्जेणैवैतुं नाद्रा रुक्षाःस्युपवाधते तथाधुस्तान्नाद्रा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्गुसौनो*
युप मनक्ति सु आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति† ॥१०॥

सोऽनक्ति । देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्तिक्रिति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएषु निद्रानेन यद्यूपः
सर्वं वा ऽइदं मुधु यदिदं किञ्च तुदेन मनेन सर्वेण सुऽ-
स्पर्शयति तुदस्मै सवितुा प्रसविता प्रसौति तुस्मादाह
देवुस्त्वा सविता मुध्वानत्तिक्रिति‡ ॥ ११ ॥

अथ चपाल मुभयतुः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौपधीभ्य इति पिप्पलः हैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये
सुङ्गहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदुं दृक्षे पिप्पल
साहतः स युदेवेदुः सन्वन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तुदेवैतुत्करोति तुस्मान्मध्ये सुङ्गहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्गासौनो'-इति क, ख ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

‡ 'त्तिक्रिति'-इति ख ।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति । युजमानो वा ऽअग्निष्ठा रुस
 आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनक्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
 मनक्त्यथ परिव्ययुणं प्रति समन्तं पुरिमृशत्यथाहो-
 ऽश्रीयुमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मुप्रेणास्पृष्टु ऽआन्तुरिक्षं मध्ये-
 नाप्राः पृथिवी मुपरेणाहःहौरिति व्वजो वै यूप एषां
 लोकाना मभिजित्यै तेन व्वज्रेणेसांलोकान्स्पृणुतुऽएभ्यो
 लोकेभ्यः सपुत्रान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युश्मसि गुमथ्यै युञ्ज
 गावो भूरि शृङ्गा अयासः अत्राह तुदुरुगावस्य व्विष्णोः
 परमुं पद मुव भारि* भूरीत्येतया चिष्टुभा मिनोति
 व्वजस्त्रिष्टुब् व्वजो यूपस्तुस्माच्चिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । युजमानो वा ऽअग्नि-
 ष्ठामिरु वै यज्ञः स युदयेरग्निष्ठाः ह्वलुयेद्धुलेद्ध यज्ञाद्युज-
 मानस्तुस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पर्यूहत्यथ
 पर्यृपत्यथापु उपन्निनयति ॥ १६ ॥

अथैवु मभिपुद्य व्वाचयति । व्विष्णो' कुर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्य' सखेति व्वजं वा

* 'भाति'-इति सा० सम्मत' । स च ऋकपाठ २ २ २४ ६ (निह०
 २ २ ३) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्येन पाठमेद ऋग्यजु सहितयो ।

ऽप्य प्राहापीद्यो यूप मुदुशिञ्जियद्विष्णोर्व्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतुदाह यदाह विष्णोः कुर्माणि पश्यत यतो
 व्रतानि पश्यन्ते* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यद्भुस्य
 देवता वैष्णवो यूपस्तः सेन्द्रं करोति तुस्मादाद्येन्द्रस्य
 युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चपाल मुदोक्षते । तद्विष्णोः परमुं पदः सुदा
 पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति व्वुजं वा
 ऽप्य प्राहापीद्यो यूप मुदुशिञ्जियत्तां विष्णोर्व्विजितिं
 पश्यतेत्येवैतुदाह यदाह तद्विष्णोः परमुं पदः सुदा
 पश्यन्ति स्वरुयः । द्विवीव चुक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ परिव्ययति । अनम्रतायै न्वेव परिव्ययति
 तुस्मादुचेव परिव्ययत्युनेवु ह्रीदं व्वासो भवत्यान्नाद्य
 मेवास्मिन्नेतद्वधात्युचेव ह्रीद मुन्नं प्रतितिष्ठति तुस्मा-
 द्दुचेव परिव्ययति ॥ १९ ॥

चिद्वृता परिव्ययति । चिद्वृद्धान्नं पशुवो च्युन्नं पिता
 माता यज्जायते तुत्तृतीयं तुस्माच्चिद्वृता परि-
 व्ययति ॥ २० ॥

* 'मदुपथे'-इति ग घ पुस्तकयोरेतुद ।

† 'सखेति'-इति ख, 'सखेति'-इति ग, घ ।

‡ 'मिति -इति ख, 'मिति'-इति ग, घ ।

स परिव्ययति । परिवीरसि पुरि त्वा देवीर्विशो
व्ययन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
तद्युजमानायाशिष्य भाशास्ते यदाह पुरीमं युजमानः
रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल भवगूहति । दिवुः सन्नुरसीति प्रजा
हैवास्यैपा तुस्माद्युदि यूपैकादशिनी स्यात् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासं तुस्य हैपा मुग्धानुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्यास भवगूहति न स्वः स्वं तुस्य
हैपा मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तुस्मादु स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैपु लोकस्य समारोहणः क्रियते । युद्युप-
शकल इयुः रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-
च्चपालं चपालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ युस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा एपोऽर्पाच्छद्यते
तुस्यैतत्‡ स्व मेवारुर्भवति तुस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तुस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ युद्दुर्द्धं
निखातादा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ युद्दुर्द्धुः
रशनाया आ चपालात्तेन देवलोकं जयत्यथ युद्दुर्द्धं

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'सम्'-इति ख ।

‡ 'तुदस्यैवत्'-इति ङ ।

चपालाद् ह्यङ्गुलं वा च्यङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोकं जयति सुलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति यु
एव मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वार्द्धे मिनोति । वृजो वै यूपो वृजो दण्डः
पूर्वार्द्धं वै दण्डस्याभिपुद्य प्रहरति पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य
तुस्मात्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्युः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मुधु मधुकृतो निर्हुयेयुर्विदुह्य
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्नुथ युदेनेनायोपयं-
स्तुस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद् वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तुस्मा-
त्पूर्वार्द्धे मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तुस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युथेद मध्येतर्क्षके-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति ततो रुशांसि यज्ञ
मनुदपिवन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्युं मन्त्रुवन् । यूप शकलु मेव जुहुधि
तदुहैषु स्वगाकृतो भविष्यति तयो रुक्षांसि यज्ञं
नानूत्पिबन्ते ऽयं वै वृज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकलु मेवाजुहोत्तदुहैषु स्वगाकृत
आसीत्तयो रुक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तायं वै वृज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तयो ऽणुवैषु एतत् । यूपशकलु मेव जुहोति तदुहैषु
स्वगाकृतो भवति तयो रुक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै
वृज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूमो गच्छतु
स्वर्ग्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य त्वा (१क०)”-इत्यादिकम्, “म यथा-
निष्ठात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतासोषधिषु मितो भवति
(०क०)”-इत्यन्तश्च पन्थजात मौदुमपांः श्वटनिर्माणविधानेनैव

व्याख्यातप्राथम्यं । “उपरेण सन्नायेति । यूयस्यातष्टो मूलभाग
उपरः; तावत्परिमितं यूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सुष्टिपरिमितानि यूपाये निदध्यात् यूपशकलं च^१ ॥ १-७ ॥

यूपशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्यवादं विधत्ते— “अथ यूपशकलं
प्रास्यति^२ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्व मिदानौत्तन-
प्रसिद्धा समर्थयते— “तस्माद् यदा वाङ्मशकल मित्यादिना ।
'अपतच्छुवन्ति' तक्षणेन लघूकुर्वन्ति । “तनूकरणे तक्षः”-इति^३
शुः । “एष एव भवतीति । यूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्यः’
शकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध इति ।
यजुषा “स्वधिते मैनम्”-इतिमन्त्रेण निष्पादितः^४, अत एव
मेधः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समग्नकं विधत्ते— “स प्रास्यति^५ अग्नेणी-
रसीति^६ । द्विद्यमानस्य यूपस्य प्रथमम् अग्ने नोयत इति ‘अग्नेणीः’
यूपावयवभूत इत्यर्थः । यदा अग्नेऽवस्थितो यूपोऽवटं प्रति नोयत
इति ‘अग्नेणीः’, पुरस्सर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेणीरसि’, स त्वम्
'उन्नेदृणां' ऊर्द्धं नेदृणा मध्वर्युणां 'स्वावेशः' यूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ ए० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “देवस्य त्वेत्थमि मादाय”-इत्यादीनि सूत्राणीहाणीद्यानि (सू० ६.

२. ८—१२) । “देवस्य त्वा”-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ । ४— पा० सू० ३. १. ६६ ।

५— धनुषद मेवोक्तम् (४०२ ए० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ । ७— वा० मं० ६. २. १ ।

विद्यत इति स्वावेशः । स त्वं हे यूपशकल । 'एतस्य' कर्मणः
 'वित्तात्' । "विद् ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठी । विद्धि, विदितार्था
 भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि त्वा स्यास्यतीति ।
 अधीत्युपरिभावे । हे यूपशकल । 'त्वा मधि' तवोपरि यूपः
 स्यास्यति, तस्यावस्थानं वित्तात् । अग्नेणीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
 "पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' यूपान्
 'पुरस्तात्' अपि ह्यिद्यते; अस्य प्रथमशकलत्वात्; यूपान् प्रथमं
 नौयमानत्वात् 'अग्नेणीः' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
 वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणोपहत्याज्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेण'
 आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
 सूत्रम् । आद्रक्ष्यनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम्"^३ ।
 "अथ पुरस्तात् परीत्येति"^४ । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
 क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः 'आसीनः' अध्वर्युर्यजमानो वा 'यूपम्
 अनक्ति', "अध्वर्युर्यजमानो वा यूप मनक्ति"—इति^५ सूत्रकार-
 वचनात् । स्पष्टार्था यूपान्नप्रैषः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^६ । "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^७ तात्पर्यं माह—

१— अदा० प० ५४ धा० ।

२— "सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"—इति का० श्रौ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ ए० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. २ । .. -

“सविता वै देवाना मित्यादिना । यजमाननिप्याद्यस्य यागस्य
यूपेनापि निप्याद्यत्वात्, तत्सिद्धिन्यायात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
चर्यते । “इय पृथिवी सर्वेषा भूताना मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण^१
‘सर्वं मिद मधु’ । ‘तत’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपद्वारेण ‘अनेन
सर्वेष’ मधुभूतेन चराचरेण आन्यद्वारेण ‘सस्यर्गयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति^२ । चषालो यूपस्योपरि
प्रतिभोक्तव्योऽष्टाश्रि मध्ये सन्नतो वलय^३ । तम् ‘उभयत’ आज्येन
‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति मुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेषः^४ ।— हे चषाल ! त्वा ‘सुपिप्पलाभ्य’ शोभन-
फलाभ्य. ‘ओयधीभ्य.’ तासा मर्याद्य, प्रति मुञ्चामीति शेषः ।
अस्य यूपस्य चषाल सुपिप्पल खलु, तच्चषाल मध्ये सङ्गृहीत
मिव कुर्यात् ॥

उक्त यूपफलरूपत्व लौकिकदृष्टदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्यग्वा
इद मिति । ‘आहत’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेद सम्बन्धन’ सम्यक् बन्धन-
साधन वृत्त फल च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनित मिव”
‘उपेनितम्’ अन्यपरिमाण विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
नितेन हतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इद मित्युपमहारः ॥ १२ ॥

१— इहैवोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) दृष्टयम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ३ १, ४ ।

३— “अग्राद्ययाल पृथुमात्र मयाश्रि मय्यसङ्गृहीतम्, उर्द्धमग्रे प्रति-
मुञ्चति”-इति का० श्रौ० सू० ६ १. २८, २९ ।

४— वा० स० ६ २. १ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते— “अन्त मग्निष्ठा मनक्तीति^१ । ‘अग्निष्ठाः’ अग्नेरभिमुखाग्निः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘अन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम् ‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मरुका”-इत्यादि^२ च सूत्रम् । ‘सोपरम्’ उपरसहितम् । अग्निषन्निधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यजमानः । “अथ परिव्ययण मित्यादि । ‘परिव्ययणं’ परिव्ययणो रशनावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आज्येन ‘परिमृशति’ परिमृशेत् । “उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहि”-इति^३ सम्यैष सुक्ता— ॥ १३ ॥

“स उच्छ्रयति द्या मधेणेत्यादि” । “द्या मधेण”-इति मन्त्रेण^४ उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अग्नेण’ अग्निभागेन ‘असृचः’ सृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्’ आ ‘अप्राः’ आपूरितवानसि, ‘पृथिवीम् उपरेण’ भूमौ स्थाप्यो भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंहीः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै यूपः”-इत्यादि हतब्रन्दार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि^५ । “या ते”-इति मन्त्रेण^६ यूपं भिनोथात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमद्भ्यो’ गमनाय प्राप्तये ‘उर्यसि’ कामयामहे, ‘यत्र’ येषु धामसु ‘गावः’ रश्मयः ‘भूरिशृङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो रश्मयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अत्रा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्य’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

प्रभृतवाग्गीयमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-सृति-प्रसिद्धं 'परमम्' उत्कृष्ट 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'श्रवभाति' सर्वदा प्रकाशते, प्रार्थयामह इति शेषः । अथ मधिदैवतः सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः' सवनत्रयव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अत्रोरुगायस्य विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्गे 'पद' यूपस्य श्रवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य चिष्टुपत्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतया चिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्प्रत्यग्नि मिति^१ । 'अग्निष्टाम्' 'सम्प्रत्यग्निम्' अन्यभिमुखं 'मिनोति' प्रकमार्यम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन वृद्धयति— "यजमानो वा अग्निष्टाग्निरिति । 'स.' अध्वर्युः 'यद्' यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'ङ्गलेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्' 'यजमानः' अपि 'ङ्गलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्प्रत्यग्नि' मिनुयात् ॥

"अथ पर्युहतीति^१ । पर्युहणादिमन्त्राणा मीदुभ्रवां मुक्तात्^२ अत्र ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्येति^३ । एव कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्वारभ्य

१— एतन्मन्त्रस्य यास्कोयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २ ३ निब०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३ ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ३ १० ।

४— पर्युहणम्, पर्युषणम्, अथ उपनिष्यन् मिति त्रीणि कर्माणि ४ प्र० ५ ब्रा० १०, १८, १९ कण्डिकासु (३०४ पृ०) विहितानि । तत्र सावेव मन्वौ । तौ त्विह वा० सं० ६. ३ २, ३ पुनरास्तातौ ।

५— का० श्रौ० सू० ६ ३ १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यमुं मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्वारम्भम्”-इति^१ हि सूचम् ॥

अथ मर्थः ।— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः !
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पश्यसे’
स्पृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदग्नि-
श्रियत्’-इति, “श्रिञ् सेवायाम्^२”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
बहुत्वेषुपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्तं निर्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गत मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १० ॥

“अथ चषाल मुदीचते” तद्विष्णोरित्यादि^३ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
मीचते । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुम्भम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चक्षुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य शत्रुवधार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितिस्तं ‘पश्यत’- ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— आ० उ० ८६७ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्तु— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्नापरिव्ययन विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति^१ । परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— ‘अत्र’^२ नाभिप्रदेशे इत्यर्थः । “नाभिदग्ने परिव्ययति”—इति तैत्तिरीयकम्^३ । उक्तार्थं लोकस्थिति हेतूकरोति— “अत्रेव हीति । लोके हि मध्यदेशे खलु ‘इद्’ वसन ‘भवति’, तस्मादित्यर्थः । “अन्नाद्य मेवेत्यादि । रश्नाया अन्नसम्बन्धिविकारत्वेनान्नरूपत्वात् अन्न मेवास्मिन्नूप-
स्थापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्नायास्त्रैगुण्य माह— “त्रिवृतेति^४ । अन्नस्य चित्रन्न कुत्र दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यन्न मिति । कथं तेषु चित्रन्न मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि । दधिपयोरूपस्थानस्य चयाणा मपि कारणत्वात् तेषा मथन्नलोपचारः ॥ १० ॥

“स परिव्ययतीति । परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरसीति^५ । हे यूप । त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्नाया वेष्टितोऽसि । ‘दिवी विश्र’ देवसम्बन्धिन्य प्रजा त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु । तथा ‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ यूपशकल मवगूहतीति^६ । ‘यूपशकल’ स्वरुम् अवगूहेत् रश्नामध्ये । ‘तस्मात्’ स्वरोर्यूपरूपत्वात् । एव सर्वथावगूहनीयत्वात्

१— का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ ख ।

२— ‘अत्रैव’—इति छ ।

३— तै० स० ६ ३ ४, १६ ।

४— “चित्रगुणा विश्रामा कौशो रश्ना” का० श्रौ० सू० ६ ३ १४ क ।

५— वा० स० ६ ६ १ ।

६— का० श्रौ० सू० ६ ३ २० ।

यूपैकादशिलपक्षेऽपि स्वस्वयूपानतिक्रमेणैवावगूहेत्^१ । ‘अविपर्यासं’
विपर्यासायाः क्रमेणायहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य हैषामुग्धानुव्रतेत्यादिना । अमुग्धा माह— ‘अनुव्रता’ यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपक्षे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २२ ॥

यूपशकल-रश्मना-चपालानां क्रमेणोर्द्धभाविनात् स्वर्गारोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो हैष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ २३ ॥

यूपावधवत्त्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुमिति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एषः’ यूपशकलः
‘अपच्छिद्यते’ । तत् ‘एतत्’ छिन्नं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘अरुः’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिय-
र्त्तति ‘स्वरुः’ ‘नाम’ सम्पन्नम्^२ ॥ २४ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यन्निखात मिति ।
निखन्यत इति निखातो गत्तान्तरालः । “तेन पितृलोकं जय-

१— का० औ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वरु मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।
“यूपशकल मेतं— स्वरुनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्”—इति तत्र
सायणः । “स्वरुणा पशु मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ०. १ ।
तै० ब्रा० २. ४. ०. १०, ११ । “स्वरु मन्तर्धाय स्वधितिना पशुं
समनक्ति, हृतेनाक्तौ पशुं ज्ञायेथा मिति शिरसि । न वा स्वधितिना,
स्वरुणैव”—इति आप० औ० सू० ०. १४. ११, १२ । मीमासादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-०, अधि० १ स्वरुविचारो द्रव्ययः ।

तीति । चधालादुपरि यूपायं द्विच्यङ्गुलभागः, 'तेन' भागेन 'माध्या इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां लोकं जयति'^१ । वेदितुः फलमाह—“सलोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डसाम्यतः स्तौति—“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणमाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च वज्रो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति', 'यज्ञस्य' अपि 'एष' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् । 'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातु भूयो घोतयति—“यज्ञेन वै देवा इत्यादिना । एतदसकृद् गतम्^२ । देवैस्त्रिरोभावितस्य यज्ञस्य यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृष्णां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ताद्भाविन्दर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजव' मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्युक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकं मायन्, तेऽमन्यन्त, मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति, ते यूपेन घोपयित्वा सुवर्गं लोकं मायन्, तं मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्, तद् यूपस्य यूपत्वम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाश्रितित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१—तै० सं० ६. २. ४. २१, २२ वधने दृश्ये ।

२—१ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ ए०) दृश्यम् ।

३—तै० सं० ६ ३ ४ २० ।

यूपे^१ निगूढस्य स्वरोरुत्तरत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधा-
त्मना होम मभिधातु माह— “त ह स्मैत मित्यादिना । “यथेद
मथेतर्हिक इति । ‘अथेतर्हि’ इदानीं मपि, ‘एके’ अनुष्ठानारः,
‘इदम्’-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीं मपि अनुप्रहरणं मेव कुर्वन्ति । “देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् यज्ञस्थानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिवन्त’ ॥ २६ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एष.’ यज्ञः ‘स्वगा-
हृत.’ स्व स्थान प्राप्तः, हृतप्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । स्पष्ट
मन्यत्^२ ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१— “अथाग्निं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अथाग्निम्—अष्टकोणम् । उपरोऽवट, तत्सम्बन्धिन निखननाहं

यूपस्य प्रदेश मूलत पञ्चमाश वर्जयित्वा’—इति तत्र या० दे० ।

२— सर्वं मेतद् यूपप्रकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्त
व्याख्यातम्, तै० सं० ६ ३ ३, ४ इत्ययम् ।

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

यावती वै व्वेदिस्तावती पृथिवी । व्वज्जा वै यूपास्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्व्वज्जैस्पृणुतेऽस्यै सपुत्रा-
न्निर्भजति तुस्माद् यूपैकादशिनो भवति द्वादशु उप-
शयो भवति व्वितष्टस्तुं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादशु उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ज्ञाद् विभयाञ्चक्रुस्तद्यु एत ऽउच्छ्रिता यथेपुरस्ता तुया वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रुहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा नु वा स्तृणुतेऽथ यु एपु द्वादशु उपशयो
भवति यथेपुरायतानस्ता यथोद्यत मुप्रहृत मेवु मेप
व्वज्ज उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाः रुक्षसा मुपहत्यै
तुस्माद् द्वादशु उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एपु ते पृथिव्यां लोके आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तुदस्ता ऽआरण्यु मेवु पशूना
मुनुदिशति तेनो ऽएपु पशुमान् भवति तुद् द्वयं‡
यूपैकादशिन्यै सम्मुयन माहुः श्व.सुत्यायै हु न्वेवैके

* 'ना'-इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तुद् वप'-इति घ ।

सुमिन्वन्ति प्रकुव्रुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तुदु तथा नु कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नुन्वर्जत्यपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः रात्रिं व्वसन्ति सा न्वेवु परिचक्षा पशुर्वो वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वु पशूनालभन्ते तुस्मादु प्रातुरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ्र-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाद्वा मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छ्रयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तराद्वा मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति‡ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः सु दक्षिणाद्वाः स्यात् । अथ ह्रसीया-
नुथ ह्रसीयानुत्तराद्वा ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पुत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वायु न्वेवु
पत्नीयूप उच्छ्रयते तुत् त्वाद्गं पशु मालभते त्वष्टा वु

* 'प्रकु व्व्रुतायै'-इति ख, डा०-वेवरेण B पुस्तके दृश्यते ।

† 'पशुर्वो'-इति क ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

§ 'इति'-इति ग, घ ।

॥ 'त्वेव'-इति पाठः सायणसम्मतः B-पुस्तके दृश्यते च इति डा०-वेवरः ।

सिक्तः रेतो व्विकरोति तुदेषु एवैतुत्सिक्तः रेतो व्वि-
 करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्करस्तुस्मान्
 मुष्करो भवति तन्न* सुदुस्थापयेत्पूर्यग्निक्षत मेवोत्सृजेत्
 स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै ह्वान्त मियात्तुत् प्रजा मुत्सृ-
 जति तुस्मान् सुदुस्थापयेत्पूर्यग्निक्षत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
 ५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोमीयूपप्रसङ्गात् यूपैकादशनी^१ विधातु सुपोद्घात-
 यति— “यावती वै वेदिरिति । “इय वेदि परो अन्तः
 पृथिव्या^२”, “वेदि माङ्गः पर मन्तं पृथिव्या.”—इत्यादिश्रुतेः ।
 ‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतै’ यूपै. ‘वज्रै.’ ‘सृणुते’ बलवतीं करोति ।
 अतोऽत्यन्तदार्ढ्याय यूपैकादशनी कर्त्तव्या । अत्र यूपैकादशनी-
 विधानं “यूपैकादशनी चेत् रथाक्षमात्राण्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘त न’—इति ग, घ ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय सारस्वत सौम्य पौष्ण-बाह्वस्पत्य वैश्वदेव ऐन्द्र-
 माखत-ऐन्द्राग्र-सावित्र वारुणा इत्येकादशस्तोमायनसञ्ज्ञका सव-
 नीया पशवो भवन्ति । एषा मेकादशाना नियोजनार्थं मेक एव
 यूप, प्रतिपशु एकैको वेति नियमात् यूपे अथ्यस्मिन् पक्षे एका-
 दशैव भवन्ति । एकादशाना वर्गं एकादशनीति सङ्क्षेप । तै० सं०
 ६ ६ ५ इत्यथम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० २० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० स० १. १६४ ४५ ।

३— तै० स० ७ ४ १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे श्रेते इत्युपशयोऽन्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः' विशेषेणोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं कृत्वा तृणैः स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा इ वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रहृतो दन्तिदण्डो वा यदा ऋजु-
गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न, एवं यूपोऽपि उपशय-
सहितः स्थापितः ; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वच्च सुवच्छतीति रक्षसां भयं सुत्पद्यते ।
तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुरितीति^४ । हे उपशय ! यूप ! यूपानां दक्षिणप्रदेशः 'पृथिव्यां' 'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्तर्मिनामीत्यर्थः । तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशुरिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इतीति^५ । यूपस्य सर्वथा पशुमन्त्रोऽपेक्षित इत्याह— "पशुश्च वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१, ३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. ०३ ।

यूपश्चेति । अविनाभूतावित्यर्थ । 'वै'-शब्द इतरयूपाना पशु-
सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थ । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । "तद्
द्वय मिति । यूपैकादशिन्या 'सम्भयन' 'द्वय' द्विविध मित्यर्थ ।
'आहु' विवदन्ते अभिज्ञा ॥

तनैकेषाञ्चित् पञ्च माह— "श सुत्यायै ह त्वेवैके मन्वि-
न्तीति । 'श' परेद्यु क्रियमाणाया सुत्याया पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्ठप्रमुखान्^१ सर्वान यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

त पञ्च निराचष्टे— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्ठम'
एकम् 'एव' उत्तरवेदे पुरोदेशस्यम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्र-
येत्'^२ । इतरेषा मपि पूर्वद्युरुच्छ्रयणे दोष माह— "इद वा
इत्यादिना । 'इद' वक्ष्यमाण भवतीत्यर्थ । 'आ परिव्ययणात्'
रशनापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्यु' 'नान्वर्जति नैव हस्तस्यं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्ताना परिव्ययणस्य 'प्रात' परेद्यु पशु-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् इत्स्ना 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्रा
वसन्ति । 'सा श्वे' श्वैव, उक्तलक्षणैव 'परिचरा' पूर्वद्युरुच्छ्रयमाण-
पञ्च निन्दा ।

खपचे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयण कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादशिनौपचे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "स य

१— व्यग्रै अग्निममोपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठ प्रथमो यूप ।

२— का० श्रौ० सू० ६ २ ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमथ्य भवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोस्तत्रप्राथम्येन पञ्च पञ्च धूपा उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धै भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

“अथो दत्तरथाङ्गरिति । “दक्षिण मेवाय इत्यादिकं पूर्ववाक्य-
द्वैपरौत्येन व्याख्येयम् । तथो द्वाभ्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव'
आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः,
द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स यो वर्षिष्ठ इति । तेषा सुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः
दक्षिणाह्यं' स्यात्' । “अथ इमीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम
मुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर मीषदुच्छ्रित
मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषा सुत्तरस्तु 'इषिष्ठः'
अतिशयेन इहसो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पान्नीवत पशुप्रयोग माह^३— “अथ पान्नीभ्यः पान्नी-
यूप सुच्छ्रयन्तीति^४ । 'पान्नीयूपम्'-इति पान्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं
'पान्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वेलाय न्विति ।
“तत्त्वाद् मिलादि^५ । 'तत्' तत्र यूपे 'लाष्टं' लघुदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १९ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क्व ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २ ।

आलभेत । देवता प्रगमति—“त्वष्टा वै सिक्त रेत इति । ‘वै’-शब्देन
 “थावच्छो वै रेतस सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादि^१श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्द्योत्यते । विशेष
 माह—“मुष्करो भवतीति । ‘मुष्कर’ प्रकृष्टमुष्क । “उषसुषी-
 त्यादिना र-प्रत्यय^२ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञापनप्रसक्तावाह—“तत्र
 सस्यापयेत्, पर्याग्निकृत सेवोत्सृजेदिति । ‘सस्यापन’ पशुसञ्ज्ञापनम् ।
 ‘एव’ शब्दो भिन्नक्रम । उत्सृजेदेव, न सस्यापयेत् । सस्यापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् सस्यापयेदिति । ‘प्रजायै’ प्रजाया युत्रपौत्रादि-
 रूपाया ‘अन्तम्’ अवसानम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजन-
 नेन पिबत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञापन मयुक्त^३ ॥ ८ ॥ ५ [७ २] ॥

इति श्रीसायणाचार्यद्विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

१—तै० स० १ ५ ६ ५ इत्ययम् ।

२—‘उषसुषिमुष्कमधो र’-इति पा० सू० ५ २ १०० ।

३—तै० स० ६ ६ ४, ५ धनुवाकावालोष्यौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुत
 मिद सामाजिक वचनम्—‘यदेकस्मिन् यूषे द्वे रश्मने परिच्ययति,
 तस्मादेको द्वे जाये विन्दते, यस्मैका रश्मना द्वयोर्यूपयो परिच्ययति,
 तस्माद्भैका द्वौ पती विन्दते -इति (६ ६ ४ ०) ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽच्यते यूपान्पशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तुया नु ह वा ऽएतस्मा ऽश्रुये पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युथेद मुन्नं भूता यथा हैवायं
द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवुः हैवु द्विपाद उच्छ्रिता-
श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्वज्रं दुहशुः । यद्यूपं त मुच्छ्रिश्रियु-
स्तस्माद्द्वीपा प्राह्वीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवंस्ततोऽन्न
मभवन् युथेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप एव पशु मालभन्ते नर्ते यूपान् कदा-
चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तुया नु ह वा ऽएतस्मा ऽश्रुये पशुवश्चक्षमिरे युद्धविरुभवि-
ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानग्नौ जुहति तान् देवा
उपनिरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽइमेऽस्य यामं‡ व्विदुर्युदग्नौ हविर्जु-
हति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशुनग्निं मथित्वाग्नावग्निं

* 'प्राह्वीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेदरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'यामं'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेदरः ।

जुह्वाम ते वेदिष्यन्त्येप वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो
रातुमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्ववु-
स्तेऽविदुरेप वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातुमनस
आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तयो ऽएवैषु एतत् । उपरुद्धौव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति सु वेदैप वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो
रातुमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाहृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तुदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रश्ना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगदिति तुदु तथा नु
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतुदेवा-
नुपुरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादायोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावीरसीत्युप हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवीर्विशः प्रागुरिति
 दैव्यो वा ऽएता विशो युत्यश्वोऽस्थिपत देवेभ्य इत्येवै-
 तदाह यदाहोप देवान्† दैवीर्विशः प्रागुरिति ॥ ९ ॥

उशिजो बृह्मितमानिति । विद्वांसो हि देवास्तु-
 स्मादाहोशिजो बृह्मितमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशुवो
 वसु तानेतद्देवा श्रुतिष्ठमानांस्त्वष्टार मव्रुवन्नुपनिमडेति
 यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
 ऽश्रुधियन्त युद्धविरुभविष्यंस्तुस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
 मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
 रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारुया वृद्धनीति ब्रह्म
 वै बृहस्पतिः पशुवो वसु तानेतद्देवा श्रुतिष्ठमानान्
 ब्रह्मणैव परस्तात्पुर्यद्भुस्तन्नात्यायंस्तयो ऽण्वेनानेषु
 एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्पुरिदधाति तन्नातियन्ति तुस्मा-
 दाह बृहस्पते धारुया वृद्धनीति पाशं छत्वा प्रति-
 मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मर्थ
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुश्च वै यूपश्चेत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा ऋत इति । यतो यूप
विना पशालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन, अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय ‘न’
‘चक्षमिरे’ चममाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्न भूत’
अन्न मभवन्, तथा यूपारख्यवज्रोद्यताया रहिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हैवाय द्विपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘त यूपम्’ ‘उच्छ्रियु’ उच्छ्रयण
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतो ‘प्राञ्जीयन्त’ प्रकर्षेण षीनाः
अवचनीयाः अभवन् । ‘तत’ हेतोः मनुष्यवद् द्विपादाः सन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिनोपच परिममाप्य प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— ‘अथोपाहत्य पशु मिति’ । पशुपाकरणान-
न्तरम्^१ अग्निमन्यनान्तर मेव पशु यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राञ्जीयन्त’-इति, ‘शीना’-इति, ‘अवनता’-इति च छ ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽत पशु’-इति का० श्रौ० सू० ८, ७ २५ ।

५— “उपावत्तंश्च मित्यथ प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्व्यतिरिक्तं किमपि
न ब्रूयात्, तेनोपाकरणेन अर्धयुग्मद्वाहभ्यो यज्ञ प्रयच्छति”-इति
शा० दे० (का० श्रौ० सू० ३ ३ १७) । १ भा० १५६ ८०
२ टोष्यन्तो च इष्टव्या ।

जनस्य अग्निमन्थनानन्तरकालं प्रशंसति— “तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मा अग्ने पशव इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपावेयुः’ नोपगताः पशवः ॥ ३ ॥

“ते होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पशवः ‘यद्ग्रौ जुहति’ ।
यतः ‘अस्य’ नियोजनस्य ‘याम’ प्रायनम्,^१ अग्रौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातवन्तः । तदेव विशिनष्टि— “नैतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्रौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्थनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह— “अग्रौ वै किल हविर्जुहतीति । ‘अभवैष्यन्ति’
अवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘आलम्भाय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ ‘इति’ । शिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— “तदाङ्गर्नापाकुर्या-
दिति । उपकरणाद्यकृत्वा प्रथमत एव ‘रशना मादाय’ साम्मुख्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्धा ‘नियुञ्ज्यात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवाद मुपाकरणं विधत्ते— “अथ
दृषण मादायेति^२ । दृषणादानस्य प्रयोजन माह— “द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधं^३ करवाणि । तावता किं मायात मित्यत आह—

१— ‘यानं (?) प्रायम्’—इति छ ।

२— व्यापत्तम्बद्वये उपकरणप्रकारं सूच्यते (७. १६. २-५.) ।

३— ‘पशोर्निरोधं’—इति छ ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापाराचमत्वं
लोकषिद्धम् ॥ ८ ॥

“स त्वण मादत्त इति^१ । त्वणादानमन्त्रस्थाय मर्थः^२— हे त्वण !
त्वम् ‘उपावीरधि’ समीपे स्थित्वा रत्नकोऽसि, एकः कार्यकरो-
ऽसीत्यर्थः । “अवितृप्तु”-इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘दैवीः विग्रः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (८) । “उग्रिजो वङ्गितमा-
नितीति । देवान् विग्रिनष्टि— ‘उग्रिजः’ मेधाविनामैतत्^५,
विद्वांस इत्यर्थः । ‘वङ्गितमान्’ वोढृतमान् (१०) । “देव
त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः । देव ।’ पशुस्वामिन् ! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मित्तीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवींषि
‘खदन्ताम्’ । “रेवती रमध्व मित्तीति^६ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ मङ्गीडध्वम् । हे ‘दृहस्पते !’ दृहतः परिदृहन-
कर्मणः स्वामिन् ! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ क ।

२— सोऽयं मन्त्र — वा० सं० ६. ०. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृश्यत्पु देवानिति’-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ख ।

मन्त्रस्तु — वा० सं० ६. ०. २ । ५— निय० ३. १५ १८ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहितायान्ये दृधमेवैव मन्त्र, परं मिथ

प्रथममन्त्रोपलेशेऽप्येवमिति नित्यं

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्तुं मशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन तं भवतीति प्रसिद्धम् । “दैवीर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्वामिनं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति तेषां प्रजारूपत्वोपचारः । “अस्त्रिषत देवेभ्य इतीति । तेषां मर्था-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्त्रेयाख्ययोश्च”-इत्यात्मने-पदम् । उशिक्ष्शब्दार्थं माह— “विदांसो हि देवा इति । त्वष्टुः प्रार्थनाया कारणं माह— “त्वष्टा वै पशूना मित्यादिना । ‘वै’-शब्दः “त्वष्टा वै पशूनां मियुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव त्वष्टुर्वसु”-इति मन्त्रभागो ‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘त्वष्टारं’ ‘देवाः’ ‘उपनिमद्’ इति यत् ‘अनुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद्’ अस्मत्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अर्ध्वर्युणा ‘देव त्वष्टुः’ इत्यभिधानम्, तत्, पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं त्वष्टुप्रार्थनं मुक्तम्, तत्स्थानीयं मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

“हव्या ते स्वदन्ता मिति । अस्याभिप्रायं माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्तेः स्वदनं नोप-पद्यते, तथापि पलायनं महत्त्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधानं सुपपद्यते (१२) ॥

१— पा० सू० १०. ३ २३ ।

२— उपरिष्ठात् १३ का० १ प्र० ८ श्रा० ७ क० । तै० स० २. १. ८ ३ ।

“रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मण स्पष्टम्^१ ॥

‘ब्रह्मणैव’ ‘परस्तात्’ परे देशे ‘पर्यद्धु’ परितो अधारयन् ।

“अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेष ॥

८-१३ ॥ ६ [७ ३] ॥

इति सायणाचार्यद्विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः^२ ॥

१- सर्वे ह्येतत् तै० स० ६ ३ ६ इत्ययम् ।

२- “कण्डोसह्या १२०”-इति क, “कण्डिका १२०”-इति ख,
“कण्डिकासह्या १२०”-इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०
२१ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०
१९ क०, सङ्कलनया १२० इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्राशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । षट्स्य त्वा देवहविः
प्राशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएया यद्रज्जुस्तुदेन
मेतुद्वत्स्यैव प्राशेन प्रतिमुञ्चति तुथो हैन मेपा
व्वरुण्या रज्जुर्नु हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्पा मानुष इति । न वा ऽएत मुप्रे मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† प्राशेनैतुदेवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तुस्मादाह धुर्पा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'-इति क ।

† 'यदेवर्त्तस्य'-इति क पाठः, डा०-वेवरेय वृत्त्य ।

‡ 'इति'-इति छ, 'इति'-इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नग्मीति* तद्यथैवाद्दो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशुत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुर्मध्यमेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भस्त्वौपधीभ्य इति तद्यत एव
सम्भवति तुत एवैतन्मेध्यं करोतीदुः हि यदा वर्षत्य-
थौपधयो जायन्त ऽथोपधीर्जग्ध्वाणः पीत्वा तुत एष
रुसः सम्भवति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्यत एव सम्भ-
वति युतश्च जायते तुत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मुनु पितेति । स हि
मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तुत
एवैतन्मेध्यां करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुयूथ्य
इति स युत्ते जुन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽदित्येवैतदा-
हाम्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्पेरुरसीति । तुदेन मन्तरती

* 'नियुनग्मीति'-इति क, ख ।

† 'तन्मेध्य'-इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं
चित्सुदेवहविरिति तुदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहाम्रये समिद्भुमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माधारु माघार्यासंस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधारु एष वा ऽश्रुच
यज्ञो भवति यत् पशुस्तद्यज्ञु ऽण्वैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माञ्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्वातेन गच्छता
मिति समुद्गानि युजचैरित्युसयोः सुं यज्ञपतिराशिपेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सञ्जाप्यमानस्य । प्राणो व्वात मपि-
पद्यते तत् प्रामुहि यत्ते प्राणो व्वात मपिपुद्याता
ऽदृत्येवैतदाह स मुद्गानि युजचैरित्युद्गैर्वा ऽश्रस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि यत्ते ऽद्गैर्युजान्ता ऽदृत्येवैतदाह सुं यज्ञपति-
राशिपेति युजमानाय वा ऽस्तेनाशिप माशासते
तत् प्रामुहि यत्त्वया युजमानायाशिप मांशासान्ता
ऽदृत्येवैतदाह सादृयति सुचावुथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसावेव बुन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्येत्य' - इति ग, घ ।

† 'शुभि' - इति स्यात् सां० सं० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्युच होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायुहैवाश्रावयति युजमानुं त्वेव प्रवृ-
 णीते ऽग्निर्हं देवीनां विष्णुं पुर एतेत्यग्निर्हि देवतानां
 मुखं तुस्मादाहाग्निर्हं देवीनां विष्णुं पुर एतेत्ययं युज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वुर्द्धो भवति युस्मि-
 न्नुर्द्धे युजते तुस्मादाहायं युजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्थूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा द्वायू* ऽहुति
 तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतुं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतुदाह ॥ १० ॥

राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चाथां मापिं तनूरित्येवैतुदाह तौ ह
 युत्तनूरुपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्युजमानं दहेत्सयुदमौ
 जुहोति तुदेपोऽभ्रये प्रयच्छत्यथ या मेवात्रत्विजो
 युजमानायाशिप माशासते ता मसै सुर्वा मग्निः
 सुमर्द्दयति तद्राधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापिं तनूस्तुस्मा-
 दाह राधाःसुीत्सम्पृञ्चानावुसम्पृञ्चानौ तुन्व इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा व्यायू'-इति ख, 'हिमा हा यू'-इति ग ।

† 'नापिं'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्त्रकं बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पाशाग्र-
ग्रन्था सुषिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मय वह्निः प्रसार्य, वह्निर्गतं
पाशं माकृष्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“ऋतस्य त्वेति^२ । हे ‘देवहवि !’ पशो । त्वाम् ‘ऋतस्य
पाशेन’ ‘प्रतिमुञ्चामि’ । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति ऋतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “न वा
एत मय इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ मूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ अमुस्मिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यग्रहद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अद्भ्यः’ च
‘ओषधीभ्यः’ च सम्भूतं त्वां ‘प्रोचामि’ । ‘मेध्यं’ करोतीति । सज्-
ज्ञपन्त्यं वाक्ष्यमानं त्वां माचादिरनुमन्यताम् । ‘मगर्भ्यः’ रुमाजे

१— का० श्लो० सू० ६. ३. २० ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्लो० सू० ६. ३. २१ ।

४— वा० सं० ६. ८. १ ।

उदरे भवः, 'अनुमखः' समानख्यानः, 'सयूध्यः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजन माह— "तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशामभव इति, तदुपपादयति— "इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपस्यौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशाग्नेधं करोति । मगभ्यांदीना मपि जन्मसम्बन्धमभवात् तेन सम्बन्धिना मगभ्यादिनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

"अयोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं पानार्थं मुखसमीपे धारयेत् । हे 'पयो ।' त्वम् 'अपां' जलानां 'पेरुः' पानशीलोऽमि । 'तत्' तस्योदकस्यान्तः-प्रवेशात् 'एनं' पशुम् 'अन्तरतः' मेधं करोति^२ ॥

"अथाधन्नादिति^३ । अधन्नादुपोक्षणमन्यप्याय मयः— हे 'आपां देवी.' आपो देव्यः! 'स्वदन्तु' स्वादयन्तु । तथा स पशुः 'स्वात्तं' सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— 'देवहविः' देवतयोर्हविर्भूतमिति^४ ॥ ६ ॥

"अपाहाशये ममिध्यमानायेति^५ । मामिधेन्यथं ममैषं कुर्यात् । "स उत्तर माघार माघार्येति^६ । द्वितीय मित्यर्थः । 'शुची'

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३० ।

०— 'प्रोक्षणीयं'—इति ड ।

२— वा० सं० ६. १०. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३३ ।

४— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— वा० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

०— का० श्रौ० सू० ६. १. ० ।

जुह्वपभृतौ 'अमस्वर्गयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराघा-
रावशिष्टेनाञ्च्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशसति—
"शिरौ वै यज्ञस्योत्तराधार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आधारशेषेणाञ्चनेन
'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह— "स ललाटे समनक्ति'
सन्ते प्राण इति' । वाह्यावातस्यैव शरीरान्तःप्रवेगेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यजत्रे.' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओष्णोः'
अनक्ति । अथ कृत्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आशौरेवेत्याह— "स यस्मै
कामायेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे— "इदं वै पशोरित्यादि । 'इद'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्त विशेषेण योज-
यति— "तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्यत् । अत्र सूत्रम्—
"आ प्रयाजेभ्य उत्तराधार माघार्थं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांम-
ओष्णिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्"— इति' ॥

"सादयति स्रुचावथ प्रवरायाश्रावयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— वा० स० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाश्चावचेत् । आश्चावणार्थंवाद् प्रकृतिगत मचादिग्रति-
 “सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीय माश्चावयतीति । मैत्रावरुणस्यापि हौत्रकर्तृ-
 त्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्चावण किमर्थं
 मित्याह— “स मैत्रावरुणायाश्चैवाश्चावयतीति । ‘स.’ अध्वर्युः ।
 “यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेणत्विजा प्रवरण निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थ— ‘अग्नि’ खलु ‘दैवीनां विशा’
 देवसम्बन्धिनीमां प्रजाना ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
 य्याणां विशा’ ‘यजमान’ ‘पुर एता’ मुख्य । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
 मनुसृत्य भवन्तीत्यर्थ । ‘तयो’ अग्नियजमानयो. ‘गार्हपत्य’ गृह-
 पतिकर्म ‘असूरि’ अनाग्नम् । शतवर्षपर्यन्त हि दीक्षानुयष्टयत्वेत
 अग्नेस्तत्त्व यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्ध । ‘राधासि इत्’ अस्मा-
 न्येव ‘सम्पृश्चानौ’ मिश्रयन्तौ । ‘तम्ब’ तनू ‘असम्पृश्चानौ’ शरीर-
 सम्पर्कं यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्हेत्यादिना । “त हि सोऽम्बुर्द्धो भवति,
 यस्मिन्नर्द्धे यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अर्द्धे’ रात्रे अथ यजमानो
 ‘यजते’, ‘सोऽम्बुर्द्धे’, ‘त हि’ त मनु । “हीने”—इत्यनो
 कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनाप्तानि गार्ह-
 पत्यानीति । ‘राधासि’—इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— ‘राधास्येवेत्या-
 दिना । इच्छद् एवार्थे’ । तेन निरसनोप माह— ‘नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४ ४ इष्टम् ।

२— पा० सू० १ ४ ८६ ।

३— मन्त्रे इति श्रेय ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि सम्पृचानौ”-इत्युक्तम्, सम्पर्कस्य परस्परप्रदानसम्बन्धः कथं
 मत्र सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 यदाग्नौ प्रदानम्, यद्य तदाग्नौ सम्पर्कः, अग्निग्निः यजमानार्थं
 माशास्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानं भस्ति, तदेवाग्नेर्यज-
 मानसम्पर्कः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्पृ-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

मद्भाण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताश्वीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतुलताधेनुमौवर्णभृमीः ।

रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनायो,
 व्यश्राणीदिशचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याङ्गिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कापांसीयं ह्यपावान् गुडहत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

आज्योत्यं प्राज्यजन्मा सवणज मनूणः गार्करं चार्कतेजाः,
 रद्याख्यो रवळ्पं गिरि महत मुदा पाचमात्सिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसामान्यधुरन्वरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

तद्युचैतत् प्रवृत्तो होता होत्वपुदन ऽउपविशति ।*
तदुपविश्य प्रसौति प्रसूतोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्युदाग्नीभिश्चरन्ति सुर्व्वेणैव
वा ऽएष मुनसा सुर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सुभरति सुच्च
जिह्वीर्यति यो ढीक्षते तस्य रिरिचानु इवात्मा भवति
तु मेतुाभिराग्नीभिरुप्याययन्ति तद्युदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाप्रियो नाम तुस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दृश वा ऽद्वमे
पुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्वाँ पुरपस्तुदस्य सुर्व्वं मात्मान्माप्याययन्ति
तुस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । समिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशुभिः प्रयाजैश्चरति
दृश प्रयाजान्निष्ठाह शास माहरेत्यसिं वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावुग्रे जुहुवा अत्का पशो-
ल्ललाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशूंस्त्रायेया मिति व्वजो
वै यूपशकलो व्वजः शासो व्वज आज्यं तु मेवैतत्
कत्सं व्वजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
नाद्रा रुक्षाःसि हिनुसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
त्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासुं प्रयुच्छन्सादुयति
सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्यग्भयेऽनुब्रूहीति* । उल्मुक मादायाग्नी-
त्युर्यग्निं करोति तद्यत्पुर्यग्निं करोत्युच्छिद्र मेवैन
मेतदग्निना पुरियृह्णाति नेदेनं नाद्रा रुक्षाःसि
प्रमृशानित्यग्निहिं रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पुर्यग्निं करोति
तद्युचैनः अपुयन्ति तुदभिपुरिहरति ॥ ६ ॥

तुदाहुः । पुनरेतदुल्मुकः हरेदथाचान्य मेवाग्निं
निर्माथ्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुराहवनीयो वा ऽएष न वा
ऽएष तुस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपयेयुस्तुस्मै वा ऽएष युदस्मि-
च्छृतुं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तुदु तथा नु कुर्यात् । युथा वै अस्तितु मेव मस्यैतद्ग-
वति युदेनेन पुर्यग्निं करोति स युथा अस्तितु मनुहाया-

* 'होति'-इति ग, घ ।

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयुच्छेदेवं तत् तस्मादेतस्यैवोल्मुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्नि-
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाद्रा रुक्षाःस्य-
पद्मन्नेत्यथाभयेनानाग्नेण यशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैप युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्युवे ह्येतं
नयन्ति तस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा ऽएतुं
मृत्युवे नयन्ति युं यज्ञाय नयन्ति तस्मादन्वेवारभेत
यज्ञादु ह्यैवात्मान मन्तरियाद्युन्नान्वारुभेत तस्मादन्वे-
वारभेत तुत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतदु
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे ऽअध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेय्य ह्येतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतदु व्वैश्वदेवं
पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति । रेवति युजमान इति व्वाग्वै रेवती

* 'ऊ'-इति ग, घ ।

† 'शौ'-इति ग, घ ।

सा यद्वाग् बहु वृदति तेन व्याग्रेवती प्रियं
 धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतुदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सजूर्देवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयत परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु उभयत
 परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तद्वातेनैनः सविदाना-
 न्तरिक्षान्नोपायेत्येवैतुदाह यद्वाहोरोरन्तरिक्षात् सजू-
 र्देवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविपस्तमुना यजेति । व्याच मेवैतुदाहाना-
 र्त्तस्यास्य हविप आत्मना यजेति सुमस्य तुन्वा भवेति
 व्याच मेवैतुदाहानार्त्तस्यास्य हविपस्तुन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्युचैनं विशुसन्ति । तुत् पुरुस्तात् तृण मुपास्यति
 व्युर्पो व्युर्पीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धा इति बर्हिरेवास्मा
 ऽएतुत स्तृणात्युस्कन्नः हविरसदिति तद्युदेवास्यात्र वि-
 शस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तुदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुया नामुया भवति ॥ १४ ॥

अय पुनरेत्याहवनीय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सञ्ज
 प्यमानस्याध्यक्षा असासेति तुस्य न कूटेन प्रुघ्नन्ति
 मानुपः हि तुन्नो ऽएव पश्चात्कर्णुं पितृदेवत्यः हि
 तुदपिगृह्य वैव मुख तमुयन्ति व्वेष्कुं वा कुर्वन्ति तुन्ना-

ह जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुञ्जपयान्वगन्निति
तद्धि देवत्रा स यदाह्वान्वगन्नित्येतुर्हि ह्येपु देवाननु-
गुच्छति तुस्मादाह्वान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्युचैनं निविध्यन्ति । तत्पुरा सञ्जुपनाञ्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा प्राह सुञ्जप्तः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरुस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानुवैतत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोका*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते परिपश्ये ऽइत्याहुतौ
स यदि कामयेत जुहुयादेते युद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पद्यप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रमिंतं वेदा घो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

होषादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— “तद्युचैतप्रवृत्तौ
होता होलपदम उपविशतीत्यादिना । होलपदने वेदेरुत्तरा

* ‘सर्गं लोका’-इति, ‘सर्गं लोका’-इति च पाठौ दृश्यते ।

१— का० श्रौ० सू० १. २. १ । १भा० १४५८० १पङ्क्तिच दृश्यम् ।

श्रोणि । 'तत्' तत्र 'उपविश्य' 'प्रसूति' "अग्निर्होता वेतु"—
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— 'दृतवती मध्वर्यो
सुच मास्यस्व"—इत्येव रूपेण^२ ॥ १ ॥

“अथाग्नीभिश्चरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रिय^३ । नामनिर्वचनेनाप्रिय प्रशंसितु तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्थाप्या-
यनस्य सम्भावना माह— “सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञ सम्भरतीत्यादिना । 'एष' दूचित 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्व-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषा तत्रैवोपजी-
व्यत्वात् । अत 'सञ्जिह्वीर्षति' सहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तं शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनमाध-
नत्वात् 'आप्रिय' इति तन्नामनिर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्वं सेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति—
“ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्या द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषा माधारो देह एकादश इति विवेक^४ ॥ ३ ॥

“स आश्राव्याहेत्यादि । समिद्याग एव 'समिध प्रेथ्य' 'इति'
एव ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेथ्य-प्रेथ्य' 'इति' एव नाम
निर्दिशेत् । “चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानयमान इति । जुहुगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३ २ १५ । १भा० ३५०ए० १पङ्क्तिश्च दृष्टव्यम् ।

२— १का० १अ० २त्रा० १कथञ्चा माम्नात एवैष मन्त्र ।

३— 'अप्यायत आप्रिय' इत्यादिग्रन्थोऽप्यालोच्य (निरु० ८ २ १-०) ।

४— १भा० ३०१ए० तृतीया टीप्पणी दृष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजत्रयं कृत्वा, पुनरुपमृति स्थित माज्य मय चतुर्थादि-
सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थं मष्टम भवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
श्रमिम् 'आहर' इति ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शामः श्रमिः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "श्रमिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुहुः श्रयगतेनाज्येन
समज्य, ताभ्या मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट सुपस्पृशति'^२ । तन्मन्त्रस्याय
मर्थः— हे घृतेनाक्तौ स्वरुद्धिती ! युवां 'पशून्' चायेयाम्^३ ।
अथ सूचम्— "स्वरु मादायात्कोभौ जुहुये ताभ्यां पशोर्ललाट
सुपस्पृशति^४ घृतेनाक्ताविति^५"-इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम् ।
'एषा ते'-इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
'प्रायश्चन्' । 'एषा' अष्टाश्रिः हे शमितः ! 'ते प्रजाता असु'-
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति^६ । 'अथ' मुचोः सादमानन्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः 'अग्निं

१— भा० पं० ७२० धा० ।

२,४— का० श्रौ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ प०) नष्टव्यम् ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्मुकेनाग्नीह्वः । “अच्छिद्र मेवैन मित्याद्यर्थवादः स्यष्टार्थः ।
 अत्र तन्नं मादयित्वा सुचोद्यात्वाल मुत्तरेण शमिता अपोक्षिषति,
 पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्मुक मादाय असि चिः समन्तं
 पर्येति, पथात् शामिचदेश्यूपचात्वात् आहवनीयाज्यपशुशामिचो
 वेति । “तद् यत्रैनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’
 शामिचोत्तरभागे ‘एन’ पशु ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम्^१ ‘अभि’
 लक्ष्य ‘एनम्’ उल्मुकं पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्मुकहरणविषये केषाञ्चित् पक्षम्, तद्युक्तिद्वेषोपन्यस्य निरा-
 कृत्य स्वपक्षं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्मुकं हरेदद्यान्नान्य
 मेवाग्नि निर्मग्न्य तस्मिन्नेन अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
 करणानन्तरम् ‘एतत् उल्मुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
 “आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
 होमार्थ एषः, श्रुतअपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तदु तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवायं पशुस्तेनाग्निना
 यक्षितोऽभूत्; अतो मुखस्य हविः पुनराकृत्य पुनर्मग्न्यनाग्नौ अप-
 णदन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पक्षो न युक्त
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाम्नीह्वप्रतिप्रस्थाचध्वर्युयजमानानां^१ शामिच प्रति गमन
 माह— “अथोल्मुक मादायाग्नीदित्यादिना^२ । उल्मुकस्य पुरो-

१— ‘तलस्थानम्’— इति ह ।

२— ‘अथ तेषा’— इतिव ह ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्नि सेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यनुगमनं न युक्तं मिति ॥ ८ ॥

“तदाङ्गरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एन
मिति । केवलहननाथं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयन
पशोः स्वर्गभाष्यार्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परिहृत्य विपक्षे बाधं माह— “यज्ञाद्गुं हैवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां कार्पूर्यमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, तं मनु अर्धयुञ्ज, अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणस्य
पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीणां च वेदेर्द्वे ढणौ अर्धयुरादत्त इति^२ । अन्वारम्भ-
समये वेद्यास्त्रीर्णं बर्हिषि, ढणद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
ढणप्रहीता अर्धयुः आश्रावणं मुक्ता, प्रपद्य, “होतुर्हव्या
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतुर्हव्यान्मुद्दिष्य, देवेभ्य उपप्रैष्य,
मैत्रावरुणप्रैषादनन्तरं मग्निगुप्रैषं पठतीति तस्यार्थः । अत्र ‘देवेभ्य’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “रेवतीति^४ । हे ‘रेवति’ रथिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अनार्त्त-
लक्षणं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि षिचो लुकि रूपम् । यद्वा
दधातेः क्तिप् । धारयिचो लम् आविगदिन्द्रियं मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं ह्य पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० स० ६. ११ २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति वक्ष्यमाणत्वात् 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे वाग्देवि । 'उरोः अन्तरिचात्' विस्तीर्णादन्तरिचात् 'वातेन' 'सजूः' समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिचाद्, 'गोपाय'— इति शेषः । किञ्च 'अस्य हविष' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'त्मना' आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशो' 'तन्वा सम्भव' शरीरेण सम्भव । हे रेवति । यजमानपशौ च सम्भूय यागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वं सुप-पादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति । तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह— "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्यन्मिन्नित्यनार्त्तिः, प्रियः पदार्थः । उरोरन्तरिचादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिचं वा अनु रक्षश्चरतीत्यादिना । 'अमूल' मूलसम्बन्धरहितम् । न केवलं ममूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्' संशेषरहितं मद्रक्षश्चरति । तद् दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति । 'तत्' तेन, अन्तरिचे रक्ष.सञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-च्छाद् गोपायतीत्याह मन्त्र' । "अस्य हविषस्त्वना यज"—इत्यस्या-भिप्रायं माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्त्वय मेव विशदयति— "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्दृवीरूपः मन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव मुत्तरवाक्यं मपि ध्यायेथम् ॥ १९. १० ॥

“तद्यच्चैनं विग्रसन्तीति^१ । “वर्षीयसीति^२ । विग्रसनप्रदेशेऽध्वर्युः
 ढण मपास्यति— हे ढण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपति’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पशवे । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्कन्न हविरसदिति । तद् विग्रद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 केवलवर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नासुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘असुया’ असुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्येति । ‘अध्यक्षाः’ न भवासेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारधितारो न भवासेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पश्चाद्भाग
 मग्रभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘मुख मपि गृह्य’ स्नानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ मुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्^३ ॥

सङ्घपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-
 शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्घृह्य मुखं तमयन्त्यवाग्म-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय माहृत्यासते, सङ्घपयान्वगन्तित्येवं

१— का० श्रौ० सू० ६. ५ १५ ।

२— वा० सं० ६. ११. ५ ।

३— “वेष्को गलावेष्टक, गलं वावेद्य तमयन्ति सङ्घपयन्ति मारयन्ति”

—इति का० श्रौ० सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्"-इति^१ । 'जहि', 'मारय' इत्यादि मानुषवधवत् क्रूरवचन
न ब्रूयात्, किन्तु हे शमित । 'सञ्जपय', अगौ तु^२ 'अन्वगन्
अनुगतोऽभूत् । "तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

"तद्यत्रैन निविद्धन्तीति । 'सञ्जपनात्' प्राक् "स्वाहा देवेभ्य"
'इति' जुहुयात् । सञ्जपनानन्तर "देवेभ्य स्वाहा" 'इति' जुहु-
यात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रयोजनाभिधानेन
प्रशसति— "पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना ।
एतयोराहुत्योर्नाम करोति— "ते वा एते परिपश्ये इत्याहुती
इति^४ । उक्ते द्वे आहुती 'परिपश्ये' परित आज्य तयो पशो-
र्हित यत, अत 'परिपश्ये' इति नामधेये इत्यर्थ । "उग-
वादिभ्यो यत्" इति^५ यत्, "ओर्गुणे"-इति^६ भ सञ्जकस्य गुण ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ५ १६ २१ । 'श्वासरोधो यथा स्यात् तथा
दृष्ट मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्यामान यथा मार्यमाणं शब्दं न
करोति तथा तमयन्ति तमु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धपाणः
सन श्वासं माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्त प्रयञ्जते तमयन्ति । तथा
कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । श्वासरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थं'
—इति तत्र या० दे० ।

२— नेतत् पदद्वयं क्व पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ५ २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ५ २५ ।

५— पा० सू० ५ १ २ ।

६— पा० सू० ६ ४ १४६ ।

एतयोरनुष्ठाने ऐच्छिकत्वं माह— “स यदि कामयेतेति ॥
१६ ॥ २ [ऋ. १.] ॥

इति शायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीय ब्राह्मणम्]

यदा ग्राह सुञ्जप्तः पशुरिति* । अथाध्वर्युराह नेष्टः
पुत्री मुदानयेत्युदानयति नेष्टा पुत्रीं पान्नेजनं विभ्र-
तीम् ॥ १ ॥

तां व्वाचयति । नुमस्त ऽआतानेति यज्ञो वा ऽआता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्हो वा
ऽएषु यज्ञस्य यत्पुत्री ता मेतत्पात्री यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा ऽएवैतद्यज्ञाय निह्रुते तद्यो हैना
मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नुमस्त ऽआता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्यैवैतदाह घृतस्य
कुल्या ऽउपऽकृतस्य पुष्या ऽअन्विति साधूपेत्यैवैतदाह

देवौरापः शुद्धा व्वोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्वयुं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्पावयति ॥ ३ ॥

अथ पशोः प्राणानद्भिः पत्युपस्पृशति । तद्युदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाः हविरमृत ममृताना
मुथैतुत् पशुं घ्नन्ति युत् सञ्जपयन्ति युद्दिशासत्यापो
वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तुथैतुज्जीवु मेव
देवानाः हविर्भुवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्युपस्पृशति । योपा वै पुत्री योपायै वा
ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतुस्यै योपायै प्रजन-
यति तुस्मात् पत्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सुोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणुं ते
शुन्धामीति नासिके चक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कुर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तं
प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्यथ
सःहृत्य* पदुथरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रुतितिष्ठति
प्रुतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रुतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्हुा वा यावत्यो वा

* 'सःहृत्य'—इति ध पाठो हा० वेवरेण दृष्ट ।

तुभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्नेऽनुपिञ्चतस्तुत्राणां-
 श्वैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तुदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तुदङ्घ्रिः सुन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावुनुपिञ्चतः । मुनस्तु ऽश्राप्यायतां व्याक्तु ऽश्राप्या-
 यतां प्राणुस्तु ऽश्राप्यायतां चक्षुस्तु ऽश्राप्यायतां श्रोत्रं
 त ऽश्राप्यायता मिति तुत्राणान् धत्तस्तुसुमीरयतो
 युक्ते क्रूरं यदास्थितं तुत्त ऽश्राप्यायतां निध्यायता*
 मिति ॥ ९ ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
 स्तुदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तुदङ्घ्रिः सुन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
 तन्मेध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
 यतः ॥ १० ॥

तद्यत् क्रूरीकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
 न्तान्यहोरात्राण्यांसन्निति तुस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
 नेन पशुं निनयतः† ॥ ११ ॥

श्रुथोत्तानं पशुं पुर्यस्यन्ति । स तृण मन्तुर्द्वात्योपधे

* 'निध्यायता'-इति ख ।

† 'श्राप्या'-इति ख, 'श्राप्या'-इति ग, घ, 'श्राप्या'-इति च दृष्टो वेवरेण ।

‡ 'निनयतु'-इति ख ।

चायस्वेति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेप वृजोऽसिनु
 हिनस्तुथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसी-
 रिति वृजो वा ऽअसिस्तुथो हैन मेप वृजोऽसिनु
 हिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रुजाताश्रिः । तयाभिनिदधाति सा हि
 युजुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तुणस्य तुत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुधं तुदक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स युवाच्छ्रति । युत एतल्लोहित मुत्पुतति तुदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसीति रुक्षसाः ह्येषु भागो यदु-
 सृक् ॥ १४ ॥

तुदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽववाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाद्रा रुक्षाःस्यववाधते तद्यदमूलु मुभ-
 यतः परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयतः परि-
 च्छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुपो ऽमूलु
 उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तुस्मादमूलु
 मुभयतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

श्रुय व्वपा मुत्स्विदन्ति । तया व्वपाश्रुपण्यी
 प्रोर्णीति घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथा मिति तुदिमे
 द्यावापृथिवी ऽऊर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जः रुसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्पर्य्यमुथ्यौ वपाश्रुपण्यौ भवतः । युत्र वै देवा
श्रुते पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मुधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तुस्मात् कार्पर्य्यस्तेनैवैन मेतन्मुधेन सुमर्द्ध-
यति कृत्स्नं करोति तुस्मात् कार्पर्य्यमुथ्यौ वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां पुरिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तुथो
हास्यात्रापि श्रुता भवति पुनरुलमुक मग्नीदादत्ते ते जघु-
नेन चात्वालं यन्ति त ऽश्रायन्त्यागच्छन्त्याहवनौयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनौये प्रास्यति व्वायो व्वे* स्तोक्वाना
मिति स्तोक्वानाः द्वैषा समित्† ॥ १८ ॥

श्रुथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येथ्यन्वा ऽएयोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यंस्तुस्मा ऽएवैतन्निहृते
तुथो हैन मेपोऽतियुन्त मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपञ्चामिं च हरन्ति । तद्यत्समुया न
हुरन्ति येनान्धानि हवीःपि हरन्ति नेदुश्रुतया समु-

* 'वै'-इति ख ।

† 'समित्'-इति ग, घ ।

या यज्ञं प्रसुजामेति यदु वाह्येन न हरन्त्यग्रेण यूपं
बहिर्द्धा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तयो हास्येते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वाग्निं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्यदाग्नेयी स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यग्निर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतौ स्तोकेरेतुन्स्तोकान्
व्वनुते तु ऽएते स्तोका व्वर्षन्ति तुस्मादाग्नेयी स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावाद्या-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति व्यपट्कते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्रेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्य मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः
पृषदाज्य मिति व्वदन्तस्तदु ह याज्ञवल्क्यं चुरकाध्वर्युरनु-
व्याजहारैव* कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽत्रय मन्तुरगादध्वर्युः
प्राण एनः हास्यतीति ॥ २४ ॥

* नास्येनत् परं ग घ पुन्तकयोः ।

† 'सुवति'-इति ख ।

सु ह स्म वाहु ऽअन्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ वाहु क्व
 स्विद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तद्वाद्रियेतोत्तमो
 वा ऽएषु प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
 ध्रुवा मेवाग्रेऽभिधारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
 होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
 तुस्मादपा मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृषदाज्य मथ युत्पशुं
 नाभिधारयति नेदुश्रुत मभिधारयाणीत्येतदेवास्य सुर्व्वः
 पशुरभिधारितो भवति युद्धपा मभिधारयति तुस्मादपा
 मेवाग्रेऽभिधारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मुवदधा-
 त्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाम्नीपोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
 मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मुवदधात्यथोपुरिष्ठाद्
 विराज्यस्याभिधारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्द्विरण्यशकलावभितो भवतः । घ्नन्ति वा ऽएतत्पशुं
 युद्धमौ जुह्वत्यमृत मायुर्द्विरण्यं तुदमृत ऽश्रायुपि प्रति-
 तिष्ठति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति तुस्माद्विरण्य-
 शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्नीपोमाभ्यां ह्यगस्य
 व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थित मित्याह प्रुसुते
 प्रुस्थित मिति व्वपदक्षते जुहोति ॥ २७ ॥

हुत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपण्यौ कृत्वानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽजङ्घनभसम्भारुतुं गच्छत मिति नेदिमे
 ऽश्रमुया सतो युभ्यां व्वपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्यद्वपया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभने
 ता मेवैतुद्देवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
 तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीरुपि अष्यमाणा-
 न्युपरमति तुस्माद् वपया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
 युत् सञ्जपयन्ति युद्धिशासति शान्तिरुपस्तुदङ्घिः
 शान्त्या शमयन्ते तुदङ्घिः सुन्दधत्ते तुस्माच्चात्वाले
 मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति पष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सञ्जपनानन्तरप्रयोग गाह— “यदा प्राह सञ्जप्तः पशुरित्य-
 ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति” । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पश्वीं ‘वाच-
 यति’ “नमस्ते आताम”-“इति” । आ समन्तात् तन्यत इत्यातामो
 ‘यज्ञः’ । हे ‘आतामः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनवां’
 अषपवः मन् प्रेहि । ‘एतस्य कुच्याः’ ; जुह्वादिषु ब्रह्माज्यसम्भारात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

१— वा० श्रौ० घ० ६. ६. १ ।

२— वा० सं० ६. १२. १, १३ ।

ता विश्विनष्टि— 'स्यतस्य पथ्याः' इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः कुल्याः 'अतु' (लक्ष्य) 'उप' प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य, अथापः प्रसाध्यति— 'सुपरिविष्टाः' पात्रेषु परिपूरिताः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'शुद्धाः' स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो यूथं 'देवेषु' विषयभूतेषु पशुम् 'वोड्ढम्' अपहत । 'वथं' च 'देवेषु' मध्ये 'सुपरिविष्टाः', देवानां 'परिवेष्टारः' ॥

नमस्कारवचन यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति— "जघनार्द्धे इति । यज्ञस्य जघनार्द्धे पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धे इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋवन-कृता भवति । घृतकुल्याद्युपन्यास आगमनात्कूल्याप्रदर्शनायेति व्याचष्टे— "माधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "अप एवैतत् पावयतीति । अत्र 'शुद्धा वोड्ढम्'—इति शुद्धि-विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ ९, १० ॥

"अथ पशोरित्यादि" । प्राणमुखनासाचक्षुरादीनि अङ्गिः पत्नी 'उपस्पृशति' प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा सुपस्पर्शनं पशोः सजीवत्व-करणात्मना प्रशंसति— "जीवो वै देवाना मित्यादिना । पदद्वयं व्याचष्टे— "अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः, जीवन मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं युज्यते । सञ्ज्ञपनविशमने उभे अपि हननात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० स० ६. १३, १ इत्यथम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २, ३ ।

पुन-प्राणापेक्षत्वात्, अपा च “आपोमय प्राण”-इति श्रुते प्राणरूपत्वात्, छिद्रेष्वपा प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थ । ततश्च देवानां सजीव हविर्दत्त भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपस्पर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशमति— “अथ यत् पत्युपसृशतीति । “योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अवयवावयविभेदेनोपस्पर्शनमन्त्रभाग माह— “सोपसृशतीति । “वाच ते शुन्धामौति” मुख मिति । ‘मुख’ वदनम् । हे पशो । ‘ते’ ‘प्राण’ प्राणनम्, नामिकाभ्यां सुत्पद्यमान प्राणवायुम् ‘शुन्धामि’ विशुद्धं करोमि । एव मुत्तरत्रापि योज्यम् । चतु श्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभि ते शुन्धामि”—इति ‘अनिरुक्तम्’ अनभिव्यक्तप्राणम्, अथवा किं अनिरुक्तेन प्राणेन? “भेद्रु ते”—इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राण’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपान, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ सद्यस्य पद’ पादानेकीकृत्य “चरिचास्ते शुन्धामि”—‘इति’ पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शसति— ‘पद्भिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आप परिशिष्यन्त इति” । परिशिष्टाभिश्चर्द्धाभिरुत्पीयभीभिर्वा यजमान पत्नी च पशोः शीर्षाद्यं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चत । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशो’ ‘प्राणान्’ ‘धत्त’ धारयत । ‘तत्’ तेन ‘एन’ पशुम् ‘अत’ अस्मात् स्थानात् ‘ममीरयत’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञपयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावनुपिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरीकरणं ‘तौ’ पत्नीयजमानौ
‘अनुपिञ्चतः’ शिरसि अवशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुपिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्सेचनमन्त्र माह— “मनस्त इति” । मनआदिपञ्चकस्य
शिरस्स्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निपिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह— “यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति” । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य^१ व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । “तत् ते आप्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्ठापयताम्’ सहत भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठित मङ्गं ‘शुद्धतु’
मेथं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरीकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाद्धृष्य^२ समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते— “महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्नानभेदेन मन्त्रभेदं सूचकार आह— “शेषेण यजमानस्य
शिरःप्रभृत्यनुपिञ्चत”, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि,
श महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निपिञ्चतः”— इति^३ । मन्त्रे अह-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ७-७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तत्र कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्वन्तीति ॥ ११ ॥

विश्वसनप्रयोगं माह—“अथोत्तानमिति^१ । “अग्निनाभिनिदधातीति । अत्राग्नेः कर्मभृतस्य कारणलोपचारेण तृतीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताश्चिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चञ्जनायासीत्, याभिर्निदधात्, सा यथा पशोरूपरि भवति, तथा स्थापयित्वा विन्द्यादभिनिधानं छेदनोपलक्षणतया भवितव्यमिति । अत्र हेतुं माह— “सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यवाच्छ्यतीति । “तदुभयतोऽनकीत्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य छिन्नस्य दर्भस्य यत् अयम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यन्मूलम्, तद् दक्षिणेनादाय, ‘यच’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्यति’ आच्छिनन्ति,^३ तत्र प्रदेशे ‘यत’ यस्मात् ‘लोहितं मुत्पतति’, ‘तत्’ तत्र मूलदण्डस्य ‘उभयत’ मूलं यद्यच्च ‘अनक्ति’ “रक्षमा मिति मन्त्रेणेति” ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभिनिष्ठतीति^४ । ‘तत्’ दर्भायम् “इदं महमिति^५ यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० श्रौ० सू० ६ ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ६. ६ ।

३— एतदन्तरं ‘तत् दण्डम्’-इति षट्शयं मधिकं ह-पुस्तके ।

४— वा० स० ६. १६ १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६ ११ ।

६— वा० स० ६ १६ ३ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः'
निष्कृष्ट मन्धकारं भूमेरधस्तादुत्तमानं तम एव प्रापयामि । गत
मन्धत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा सुखिदन्तीति^१ । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोर्णैतीति ।
'तथा' उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शाखयोरुपरि 'प्रोर्णैतीति'
प्रच्छादयेत् । “हतेनेत्यादि^२ तत्र मन्त्रः । हे 'द्यावापृथिवी'
द्यावापृथिव्यौ । युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा 'हतेन' दीयमानेन
वपापदार्येन 'प्रोर्णुवार्था' प्रकर्षणाच्छादयेथाम् । यद्वा विस्तृतत्वात्
वपाश्रपण्यदेव द्यावापृथिव्युपचर्षते । “तदिमे द्यावापृथिवी”—
इत्यादि प्राग् व्याख्यातम्^३ ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्भर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्भर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना ।
पशोः कर्षणाद्धःपतितस्य मेधस्य कार्भर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः
सम्बन्धेन यज्ञः हत्स्नो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्भर्यं
इति नाम सम्पन्नम् । पशोः कर्षणादपि कार्भर्यं प्रशस्त मित्यभि-
प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । 'तां' तयोरुपप्लुतां 'परिवासयति'
पशोः सकाशात् क्षिनत्ति । क्षिप्त्वा 'तां' 'पशुश्रपणे' पशुः श्रयते
यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, 'प्रतपति' । 'तथा' मति 'अस्य'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १२ ।

२— वा० सं० ६. १६. ४ ।

३— पुरस्तात् १५४ ए० १८ ध० ४४५म् ।

पशोर्वपा 'अत्रापि' 'शृता' स्यादित्यभिप्राय । "अत्रापि"-इत्यपि
शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थ । "पुनरुसमुकमग्रीदादत्त
इति । प्रागाहृत मुसमुक अपणार्थ मपक्षताङ्गार पुनरग्रीदादाय
सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्गागादाहवनीय प्राप्नुयु । तत्राध्वर्यु-
रेतपुरा सव्ये घृत दृणाय माहवनीये "वायो वे"—इति प्राखेत् ।
अत्र कात्यायन— "परिवास्य चात्वालेऽवसिच्य ग्रामित्रे प्रतपति,
ग्रामित्रैकदेश माहवनीये प्राख्यत्यग्रीत्, दृणाय चाध्वर्युर्वायोवे-
रिति" इति^१ । हे 'वायो' । 'स्लोकानाम्', वपाया उपरि आज्या-
भिधारणकालेऽध पतिता विन्दव स्लोका, तेषाम् आधारत्वेनेद
दृणायं समित्स्थानीय 'वे' विद्धि, अग्नि गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्त्रिष्टयित्यादि^३ । एतत् उत्तरत प्रतितपनम्,
उपरि दक्षिणत प्रतितपनायो य प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रम,
तत्समाधानार्थं मित्यर्थ ॥ १९ ॥

दक्षिणत प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्तरेण
यूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न
हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तया वपया 'समया' साम्नु-
ख्येनैव सामीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रमज्जाम' प्रकर्षेण मरा
ध्रुम 'इति' । प्रमञ्जन चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो
हरणेऽपि यूपाद् बहिर्न हरेत् 'यज्ञात्' मकाशात् 'बहिर्द्वा' कुयात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६ ६ १३, १४, १५ ।

२— वा० स० ६ १६ ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ १६ ।

यूपस्थापि यज्ञावयवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्वर्युकर्तृकम्, विशेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचा वपायां
तप्यमानायां सुवेणाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयतु,
‘स्वाहा’ इदं सज्जत मस्तु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
ह्रयते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आहुतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्लोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति^४ । होवा स्लोकेभ्योऽनूच्यमा-
नानां मन्त्राणां माग्नेयत्वं वृष्टिषाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
स्लोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै वृष्टिः’ अस्माद् भूलो-
कात्^५ प्रजाता प्रसाधयति । “इतो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते”-इति सङ्घ-
हेणोक्तं विगद्यति- “य एतैरिति । ‘एतैः’ दृतस्तोकैः ‘एतान्’
वृष्ट्यावयवभृतान् ‘वनुते’, ‘ते’ अग्निना भक्षिताः ‘एते’ दृतस्तोकाः^६

१- का० श्रौ० सू० ६. ६. १० । २- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा”-इति ऋ० सं० १०. ११०. ११.
= ऐ० ब्रा० २. २. ३ = निब० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमा
स्वाहाकारप्रदाना जुहोतय”-इति घ का० श्रौ० सू० १. २. ७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मात्लोकात्’-इति छ ।

६- भैतत् पदं छ-पुनःकादन्यथ ।

पुनरुदकात्मना परिणता. पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रकारेण वृष्टेरग्न्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा' वपा 'श्रुता' 'भवति' ॥ २२ ॥

“अथाह प्रतिप्रस्थातेति^१ । अनन्तर 'प्रतिप्रस्थाता' तद्वपा परिपक्वामीत् अतः 'अध्वर्यो । प्रचार कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेथ्य' प्रयोगप्रकार, स्वाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति^२ ॥ २३ ॥

“ऽऽत्वा वपा मेवेति^३ । प्रयाज ऽऽत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक् 'वपा मेव' प्रयाजग्नेषेणाभिधारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनुयाजाद्यर्थे 'पृषदाज्यम्' । चरकशास्त्रोक्ता^४ ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्त्तार 'चरकाध्वर्यव' । 'पृषदाज्य मेवाग्नेऽभिधारयन्ति' । दधिमिश्र माज्य पृषदाज्यम् । प्राणवत् गवा-मन्तर्वर्त्तमानत्वात्, प्राण पुष्टि, तद्धेतुत्वाद्वा पृषदाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नभिधारणप्राथम्यविषये 'याज्ञवल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'याज्ञधार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्य विग्निष्टि—“एव कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवाभिधारयन्तम् 'अथ मध्वर्यु' 'प्राण' खलु 'अन्तरगात्', अतः 'एनम्' अध्वर्यु 'प्राणो हास्यति'—'इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता अध्वर्यु माधारणेनाह ॥ २४ ॥

“स ह म्नेति । एव मधिविप्त. 'म' याज्ञवल्क्य 'ह' 'वाह' 'अश्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'इमौ याह' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६ ६ २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६ ६ २१ ।

४— 'चरकशास्त्रोक्ता'—इति व ।

जरसा युक्तौ लोलयुक्तावभूताम् । अथ मभिप्रायः— एतावान्
 कालो वपाप्रथमाभिधारणेनैव गतः, अथापि प्राणश्च न निर्गत
 इति । स्वयं मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं ह्यसतीत्येतदात्मकम् ‘क यभूव’ ?
 नावगत मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्यं मित्युपसंहारः ।
 हविषममानेऽपि पशोरनभिधारणस्याभिप्राय माविष्करोति—
 “नेदश्टत मिति । अभिधारणं ह्येतत्तद्विःसंस्कारः । अश्टतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिधारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्कारं एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपाय माह—
 “एतदेवाद्येति ॥ २५ ॥

वपायाग माह— “अथाज्यं मुपसृणीत इति । उभयतो
 हिरण्यकलस्यापन मप्राणस्य पशोः सम्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तद्यद्विरण्यकलावभितो भवत इति । अथासृताद्यात्मना
 स्तौति— “वृन्ति वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 मेद इति । “प्रेथब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने”—इत्यत्र^१ “हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः”—इत्युक्तम्^२ । अतः षष्ठौ प्रतिषेधायैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति । सर्वत्राध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणीयपशोः पुनः प्रसञ्जयति— “प्रसृते प्रस्थित मिति ।
 ब्रूयादिति शेषः । ‘प्रसृते’ अभिषवहते सति वपायागस्तत्रे-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“उत्वा वपां समीच्यौ वपाश्रपण्यौ हत्वानुप्रास्यतीति । ‘समी-
च्यौ’ परस्वराभिमुखे, प्राचीं विशाखा प्रतीची मितरा मिति ।
‘स्वाहाकृते स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थ ॥

अस्य प्राग्नेने मन्त्र — ‘ऊर्द्धनभस मितिः । ‘ऊर्द्धम्’ उपरिभूत
‘नभ’ अन्तरिक्ष यस्य वायो स तथोक्त, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, त
‘मासुत’ वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ । युवा ‘गच्छतम्’ । ‘याभ्या’
शाखाभ्यां ‘वपाम् अग्निश्रपाम’ वपाश्रपण मकार्षं ते ‘इमे’ ‘अमुया’
अमुच, ममुच्छ्रयरहिते अनभिमतो देगे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यभि-
प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायाग प्रशंसति— “तद् यद् वपया चरन्तीति । अवयव-
यागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन सुधार्त्ताया देव-
ताया अवान्तरक्षुत्रिवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थ ॥ १९ ॥

‘अथ चान्ताल इत्यादिः । स्पष्टम् ॥ १० ॥ २ [८ १] ॥

इति मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

—

१—का० श्रौ० सू० ६ ६ २० । अत्र मन्त्र—वा० स० ६ १६ ७ ।

२—वा० स० ६ १६ ८ ।

३—का० श्रौ० सू० ६ ६ २८ । अत्र मन्त्र—वा० स० ६ १० १ ।

(अथ तृतीय ब्राह्मणम् .)

यद्देवत्यः पशुभवेति । तद्देवत्यं पुरोडाश मनुनिर्व्वपति तद्यत्पुरोडाश मनुनिर्व्वपति सुर्व्वेषां वा ऽएषु पशूनां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तुस्मात् पुरोडाश मनुनिर्व्वपति ॥१॥

अथ युद्धपुया प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति* मध्यतो वा ऽइमां व्वया मुत्खिदन्ति मध्यतु एवैन मेतेन मेधेन समर्द्धयति कृत्स्नं करोति तुस्माद्पुया प्रचुर्यैतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषु न्वेवैतस्य वन्धुर्यञ्च क्व चैषु पशुं पुरोडाशोऽनुनिरुष्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं व्विशस्ति । त्रिः प्रच्यावयता त्रिः प्रच्युतस्य हृदय मुत्तमं कुरुतादिति त्रिवृद्धि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुऽशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतुऽहविः शमिताऽरिति शृतमित्येव ब्रूतान् शृतं भगवो नु शृतः हीति॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति ग ।

† 'प्यते'-इति ख । 'प्यते'-इति ग, घ ।

‡ 'युञ्ज'-इति क, 'यज्ञ'-इति ग, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । अध्वर्युरूपनिष्क्रम्य
 पृच्छति शृतुः हविः शमिताश्चिति शृत मित्याह
 तद्देवाना मित्युपाः अध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतं वै देवानाः हविर्नाशृतः
 शमिता वै तुद्देद यदि शृतं वा भवत्यशृतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । शृतेन प्रचराणीति तद्यद्यशृतं
 भवति शृत मेव देवानाः हविर्भवति शृतं युजमानस्या-
 नेनाऽध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः
 पृच्छति चिष्टद्धि यज्ञोऽथ यद्वाह तुद्देवाना मिति तद्धि
 देवानां युच्छृतं तुस्मादाह तुद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मुनो
 हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मुनसि प्राणं दधाति
 तुथैतुज्जीवु मेव देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृता-
 नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सुं ते मुनो मुनसा सुं प्राणः
 प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति नु चोपाहुति-
 रुद्दासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'य'—इति ग, घ ।

† 'नाः'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघुनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चाग्निं च
हरन्ति । तद्यत्समुया न हरन्ति येनान्यानि हवीरुषि
हरन्ति श्रुतः सुतं नेदङ्गशो व्विकृत्तेन क्रूरीकृतेन
समुया यज्ञं प्रसुजामेति यदु वाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्द्वा ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चाग्निं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
सप्तशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ता अध्ववद्यति तद्यत्
सप्तशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

यत्र वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्य-
तोऽग्रेऽभ्युवामोतैवुं चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
सु एषु शीर्यन्मस्तिष्कोऽनुक्थश्च मज्जा तुस्मात् सु व्वान्तु
इव त्वष्टा ह्येतु मभ्यवमत्तुस्मात्तुं नाश्रीयात् त्वष्टुर्ह्येतु-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्यावाङ् मेधः पपात । सु एष व्वनस्पतिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तुस्मात् प्राथ्यः प्राथ्यो ह वै नामैतद्यत्
सप्त इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्हयति कृत्स्नुं करोति
तुस्मात् सप्तशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुहुवां चोपभृति च व्वसाहोम-

हृदयान् समवत्तधुन्या मथ हिरण्यशकलावुवदधाति
जुह्वां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
तायै हविषोऽनुवाच आह सुवा ह वै देवताः पशु
मालभ्यमान सुपसुङ्गच्छन्ते मुम नाम ग्रहीष्यति मुम
नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतानाः हविः
पशुस्तासाः सुर्वासां देवतानां पशौ मुनाःस्योतानि
भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो ह्यामीघाय देवतानां
मुनाःस्युपसुङ्गतानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषो-
ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतुः सतो हृदय-
स्याग्नेऽवद्यति प्राणो वै हृदय सतो ह्ययु मूर्द्धः प्राणुः
सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावुद्धोषु प्राणेन प्राणिति
त्वावत् पशुरुथ युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्वेव
तुर्हि भूतो नर्थ्यः† श्रेते ॥ १५ ॥

हृदय सु वै पशुः‡ । तुदस्यात्मन एवाग्नेऽवद्यति

* 'सञ्चरति'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबर ।

† 'नर्थ्यः'-इति, 'मर्थ्यः'-इति च पाठद्वयं दृष्टं डा० वेबरैव ।

‡ 'पशुः'-इति ग, घ ।

तुस्माद्यदि किञ्चिद्वदानः हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य
 हेवास्य तुत्पशोरुवत्तं भवति यद्दृश्यस्याग्नेऽवद्यति तुस्मा-
 न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्नेऽवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाह्वात् प्रतिष्ठत्यथ वक्ष-
 सस्तद्वि ततोऽथैकचरुस्य दोष्णोऽथ पार्श्वयोरुथ तुनिम्नो-
 ऽथ वृक्कयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्युविमोपयुङ्भ्यो[†] सुध्यं जुह्वां
 वेधा कृत्वावद्यत्यणिम अङ्गेषुथैकचरायै श्रोणोरेतावन्तु
 जुह्वा भवद्यति[‡] ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोष्णो गुदं वेधा कृत्वावद्यति
 अङ्गायै श्रोणोरुथ हिरण्यशकलावुवदधात्यथोपरिष्ठा-
 दाज्यस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ व्वसाहोमं गृह्णाति । रेडसीति लेलुयेव हि
 यूस्तुस्मादाह रेडसीत्यग्निष्वा श्रीणात्वित्यग्निर्द्येतुक्त्पु-
 यति तुस्मादाहाग्निष्वा श्रीणात्वित्यापस्त्वा-सुमरिण-
 न्नित्यापो ह्येत मुङ्गेभ्यो रुसः सन्भुरन्ति तुस्मादाहापस्त्वा
 समरिणन्निति ॥ २० ॥

* 'र्वम्'-इति ग, घ ।

† 'स्युविमोपयुङ्भ्यो'-इति घ ।

‡ 'द्यति'-इति ग, घ ।

व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति । अन्तुरिक्षं वा ऽत्रय
 मनुपवते योऽयं पुवतेऽन्तुरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
 व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽहुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रुऽह्या ऽहुति । एष वै पूष्णो रुऽहिरेतस्मा
 ऽह हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रुऽह्या ऽहुति ॥ २२ ॥

जम्भुणो व्यथिपद्विति । एष वा ऽजुष्मैतस्मा ऽह
 हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्णो व्यथिपद्वित्यथोपुरिष्ठाद्
 द्विरुज्यस्याभिघारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति
 तुन्नाद्रा एवैतद्द्रक्षाऽस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्यूपरिशिष्यते । तुत्समवत्तधान्या मानयति
 तद्दृढयं ग्रास्यति जिह्वां वृक्षस्तनिम मुतस्त्रे व्वनिष्ठु
 मुथोपुरिष्ठाद् द्विरुज्यस्याभिघारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घृति वा ऽएतत्
 पशुं युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तुदमृत ऽत्रायुषि
 प्रतितिष्ठति तथात्त उदेति तथा सुञ्जीवति तुस्मा-
 द्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ युदक्ष्णयावद्यति । सव्यस्य च दौष्णो दक्षिणा-
 याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दौष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
 दयं पशुरक्ष्णया पदो हरत्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायुं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्ष्णयावद्यत्यथ यन्न शीर्ष्णो
 स्वद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तद्देवा भीषा
 नोपावेयुस्तान् हेयं पृथिव्युवाच मैतदा इदं महं व
 रतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु ऽएतेन चरि-
 ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सुा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौपुरन्यतरां
 पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिषंस्तानीमान्यवदानानि
 तुतो देवाः स्विष्टकृते चङ्गाण्युपाभजंस्तुस्मात् चङ्गा-
 ण्यथासुरा अवाद्यञ्छीर्ष्णोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
 स्तुस्मात्तेपां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तस्मा-
 दनूकस्य नावद्येद्यथाहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य हविषोऽनु-
 ब्रूहीत्याश्राव्याहाम्रीपोमाभ्यां ह्यगस्य हविः प्रेष्येति न
 प्रुस्थित मित्याह प्रुसुते प्रुस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणाईर्षो याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
 वा ऽअयु मूर्द्धो मेधु उत्थितो यु मस्या इमः रुसं प्रजा
 उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
 मेधो रुसेनैवैतद्रुसं तीव्रीकरोति तुस्मादयः रुसो-
 ऽद्यमानो नु क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्चौ याज्यायै व्वसाहोमुं जुहो-
 तीयं वा ऽअर्द्धर्चोऽसौ द्यौरर्द्धर्चोऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
 ऽअन्तरिक्ष मन्तरिक्षाय वै जुहोति तुस्मादन्तरेणार्द्धर्चौ
 याज्यायै व्वसाहोमुं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । घृतं घृतपावानः पिवत व्वसां व्वसा-
 पावानः पिवतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहेत्येतेन वैश्व-
 देवेन यजुषा जुहोति वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्यदेने-
 नेमाः प्रजा प्राणुत्यथोदनुत्य^{*}थान्तरिक्ष मनुचुरन्ति ।
 तेन वैश्वदेवं व्वपद्रुते जुहोति यानि जुह्वा मवदाना-
 नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्ननाह । व्वनस्पतयेऽनुद्ग-
 हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्वपद्रुते जुहोति
 तद्यद्वनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतद्द्वजं यूपं भागिनं
 करोति सोमो वै व्वनस्पतिं पशु मेवैतत्सोमं करोति
 तद्यदन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति तुथोभयुं व्याप्नोति
 तुस्मादन्तरेणोभे ऽआहुती जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दानुत्य'—इति घ पाठ । परस्तात २ ५ २ २ कण्ठी प्रथया,
 उपरिष्ठा ४ १ २ १६ ।

नयमान आहामुये खिष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामुये
खिष्टकृते प्रेष्येति व्युपदकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्वसाहोमः सुवास्वेवैतुद्दिक्षु रुसं
दधाति तुस्मादयं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतुर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
युत्पुरा सम्मृशति यु ऽइमु ऽउपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त ऽइति शुक्लमानो युद्यु विमाथान्न शुक्लेताचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

रेन्द्रः प्राणः† । अङ्गे ऽअङ्गे निदोध्यदैन्दु उदानो
ऽअङ्गे ऽअङ्गे निधीत इति युदङ्गशो विकृत्तो भवति
तत्प्राणोदानाभ्याः सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्ष्मा यद्विपुरूषं भवातीति कृत्स्नवृत मेवैतत्करोति
देवत्रा युं त भवसे सुखायोऽनु त्वा नातापितरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौपीत्तुदेनं कृत्स्नं कृत्वानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुषिंलोक‡ ऽआत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'-इति सायणसम्मत पाठ इति डा० वेदः ।

† 'प्राणः'-इति ग, घ ।

‡ 'मुषिंलोकः'-इति, 'मुषिंलोकः'-इति, 'मुषिन् लूकः'-इति घ पाठा ।

अथानुनिर्वाण्य पुरोडाश तद्देवता च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
 या देवता पशो , पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकं कर्त्तव्य । पुरोडाशात्-
 निर्वाणं पूर्यमाणस्य पशो ममृद्धिहेतुत्वेन प्रशसति— “सर्वेषां वा
 एष पशूना मिति । सर्वपशूना मेधरूपत्व मैतरेयब्राह्मणे “पुरुष वै
 देवा पशु मालभन्त, तस्मादालभ्यान्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
 प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्धं प्रशसति— “अथ यद् वपया प्रचर्यति ।
 पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजन सर्वेषु पशुध्वति-
 दिगति— “एष न्वेवैतस्य बभ्रुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशु विशास्यीति^३ । शमिता^४ । तदा शमितुरेव मनु-
 शामन कुर्यात्— हे शमित ! ‘त्रि प्रथ्यावय^५ प्रधानस्त्रिष्टदुप-
 यङ्भेदेन त्रिविधाङ्गानि^६ त्रिविधचिह्नानि यथा स्यु, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६ ० १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २ १ ८ द्रष्टव्यम् ।

३— ‘शसु हिसायाम् (भा०प० ०२०)’—इति का० सू० वृत्तौ या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६ ० १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्य कश्चित् शमितेत्येत
 त्पञ्च पशु विशास्यं हि नस्ति मारयतीत्यर्थ” —इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
 ६ ० १ २ ३ ४ सूत्रोपलक्षिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘त्रि प्रथ्यावयताव’—इति छ ।

६— तत्र, जुह्वा मवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
 प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणमकष्यादीनि ‘अ्यौषभृतानि’ श्लिष्ट
 हृदयागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवत्या मवदयानि वसिंछादीनि
 उपयहयागार्थानि तृतीयानीति विवेक ।

प्रच्यावय^१ । 'त्रिः प्रच्युतस्य' पशोः 'हृदयम्' अवयवम् 'उत्तमम्'
उपरिभावं 'कुरुतात्' 'इति'^२ । यदा 'त्रिः प्रच्यावय' यथाङ्गानि
त्रिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । 'प्रच्युतस्य' पक्षस्य 'हृदयं' शूलाग्रेण
पक्षम् 'उत्तमम्' उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रच्यावनस्य चित्तं प्रशंसति—
“चिद्विद्धि यज्ञ इति । उक्तं चिद्वत्त्वम्^३ ॥ ३ ॥

“अथ शमितारं संग्रासीति^४ । अनुशासनं कुर्यात् । शृत-
त्वाभिधानभौत्या प्रथमत एव संग्रासनम् ॥ ४ ॥

“अथ जुह्वेति । पाकानन्तरं 'जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य' जुह्वां
पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शमितारं प्रति गत्वा 'शमितार'
'शृतं हविः?' 'इति' पृच्छेत् । 'शृतम्' 'इति' प्रत्युक्ते 'तत्
देवानाम्' 'इति' 'उपांशु' जुहुयात्^५ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजनं माह— “तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे
'अशृतम्' इति । 'शृतं वा' स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्,
न दैवम्, “यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः
स दैवः”—इति हि तैत्तिरीयकम्^६ । अतः शृताशृतविभागं
शमिता जानातीति “शृतं हविः शमितः?”—इति प्रश्नो युज्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१— “प्रच्यावय = उत्काणय” —इति का० सू० ८० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । “शान्ति = शिस्तयति” —इति तत्र ८० ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— वै० सं० २. ६. १. ० ।

“तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अशुभं
मपि भवेत् । ‘यजमानस्य शुभं भवति’ शुभे यत् फलं तदविकलं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः
‘भवति’; शमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “त्रिः ह्यल इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ७ ॥

“म हृदय मेवाग्नेऽभिघारयतीति^१ । हृदयाभिघारणं प्रशंसति—
“आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्य मन्त्रम्, तत् मन-
आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमय मात्मानं मुपसङ्गामति”-
इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’
खलु, परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस
उपाधित्वात् । उक्तं षुपदाख्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभि-
घारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति
हृदयद्वारा प्राणप्रजयोः स्थापितत्वात् ‘देवानाम्’ इदं सजीवं
‘हविः’ मन्वद्यते । अग्नश्च्युतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादान्ये-
नाभिघारयेत् ॥ ८ ॥

“मोऽभिघारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः” ।— हे अभिघार्यमाण
हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्द्वयवस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-
रभेदात् ‘ते मनः’ इति स्वस्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ षुपदाख्य-

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. ६ ।

२— ते० उप० २. ८ । ऋष्यान्वयान्यत्र च वक्तव्यं । तदुपधा— इति-
वोपरिष्ठात् १४. ४. २. १० ; १४. ८. ८. १ ; छा० उप० २. १४. ७ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणेन । पृषदाज्यस्य मनोरुक्षणेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाज्य मपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवतु । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
यद्वा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाङ्गतिरिति ।
अभिधारणरूपत्वेनाङ्गतिसंस्कारत्वात् स्वत आङ्गतिवाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि" । पूर्ववद् व्याख्येयम् । ससर्जनस्य निषेधो-
पयोगमिद्वये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गम इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्घौकवचनाच्च वीष्णायाम्"—इति" शस् । दक्षिणत आङ्गतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । "स्रजशाखा उत्तरवर्हिर्भवन्तीति । वर्हिष
उपरिभूताः स्युः । वर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माच्छादयेत्,
तासां सुपरि अवद्येत् । स्रजशाखा. प्रशसति— "तद् यत् स्रजशाखा
इत्यादिना" ॥ १० ॥

"यत्र वै देवा इति । पुरा देवानां पश्चालम्भनसमये 'तथा'
देवः, पशुस्वामी । एव मेवोत्तरकाले आलम्भनं करिष्यति,
पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसस्पर्शनात्
'स एष.' शिर.सम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यश्च' तन्मांसम्,
'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४९ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ इत्यथम् ।

वृक्क^१ कुक्ष्यभयपार्श्वस्यमात्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्पन्नानि ॥ १७ ॥

दशम वक्तु माह— “गृदं वेधेति^२ । त्रिधाकृतेषु गृदाङ्गेषु
यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवेत्, मध्यमं जुङ्गां प्रधानहोमार्थं
द्विधाकृत्वावेत्, यद्दणुतरं त्र्यङ्गेषु, तन्मध्ये^३ भवेत्” ॥

एकादशं दर्शयति— “गृदं वेधा करोतीति । “अथैकतराये
श्रोणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह— “अथोपभृति त्र्यङ्गस्येति । चीणि अङ्गानि
यस्येति त्र्यङ्गम्, सौविष्टकृतं हविः । तान्येवाह— “दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^४ दक्षिणस्य दोष्णः सकाशादित्यर्थः ।
‘गृदं’ गृदस्त्राणुभागं ‘वेधा कृत्वा’ उपभृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘भवद्यति’
भवेत् । ‘अङ्गायै श्रोणे’ स्त्रिष्टकदर्यायाः श्रोणेः सकाशात् सव्यायाः
श्रोणेरित्यर्थः । प्रधानस्य इडायाद्याददानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवद्यति यथोक्तं द्विर्द्विः”—इति सूत्रात्^५ ॥

“अथ द्विरण्यशकलाविति^६ । जुङ्गा मुपभृति चावत्तम्नोपरि
द्विरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— ‘वृक्कं (! वृक्कं ?)’—इति छ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

३— ‘त्र्यङ्गेषु मध्ये’—इति छ ।

४— पूर्वं मिदं वर्णितं टोष्णन्याम् (१३ क० २, ३, ४.) ।

५— ‘प्रधानार्थं मभिहितत्वात्’—इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ८. ९ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडसीति^२ वसाहोमं गृह्णीयात्,
ह्ययत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः— हे वसाद्रव्य । त्व ‘रेडसि’ हिंसक मसि ।
“रिषेर्हिंसार्थस्य^३ विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम्, ब्राह्मणानुगुणं
ललादिकं कृत्वा ‘लेलया’-रूपम् । “लेलयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात्
इतस्ततश्चलनं विवक्षित्वा^४ व्याख्यातम्^५ । तादृशं ‘ला’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘श्रीणात्’ अपयतु, तेन सह मिश्रयतु । ‘आपस्त्वा समरिणन्’ ।
“रौ गतिरेषणयोः”—इत्यस्य^६ लुङि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरन्नित्यर्थः, उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निस्सृतत्वात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘भ्राज्यै’ गत्यै गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षै’ वेगाय गृह्णामि ।
वाय्वादित्ययोरन्तरिचाश्रयत्वात् भ्राजिरंक्षोरन्तरिचपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊष्णो व्यधिषत्”—इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा,
ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यधिषत्, तादृक् त्व मसि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेट्’-शब्दं व्याचष्टे— “लेलयेव हि यूरिति^७ । यीति मिश्र-
यतीति यू, सा ‘लेलयेव’, चलनेन चेतस्ततो गमनमुपमीयते ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क ।

२— वा० सं० ६. १८. २ ।

३— भा० प० ६६४ घा० ।

४— ‘विवक्षितत्वात्’—इति क्व ।

५— “लेलयाशब्दस्याख्यवाचक” —इति महोदरः । “बडलेव एधिवी,
लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवाद्यौ यौ” —इति श्रुत मिथैव पुरस्तात्,
२. २. १. १६ इत्ययम् ।

६— का० प० २७ घा० ।

७— “यूपशब्देन मासेन सह पक्वं जलमुच्यते” तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

श्रीणात्वित्यस्य पाकार्थं इति व्याचष्टे— “अग्निर्द्वैतच्छ्रुपयतीति ।
वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहित्यान्तरिचपराविति व्याचष्टे— “अन्त-
रिचं वा अयं मनुषवत इत्यादिना । ऊषण्दोऽप्यन्तरिचपर
इत्याह— “एष वा ऊषैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वनेत्यादि । “प्रयुतं द्वेषः”—इति^१ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’
पार्श्वान्ध्याना ‘अग्निना वा’ गृहीतां वर्षां विभजति । ‘द्वेषः’ अग्निष्टेभ्यः
सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् यूप् परिशिष्यत इति । गृहीतावशिष्टां वर्षां
‘समवत्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^२ । इडार्थं तत्र प्रधाना-
वशिष्टानि इदयादीनि प्रास्य पुनर्द्विरभिघारयति । ‘मतप्ते’ वृक्षौ ।
तनिमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूचकारेण “वपावद्विरण्यम्”—इति^३ हविषा सुभयतो
द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति— “तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत
इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टुष्टयं यदवटानम्, तत् ममुच्चित्यं प्रशंसति— “अथ
यदद्विष्टयावद्यति मयस्य च टोष्ण इत्यादिना । ‘मयस्य’ ‘टोष्णः’
भुजस्य ‘दक्षिणायाः श्रोणे. च’ प्रधानावटानममये, ‘दक्षिणस्य च
टोष्ण’ मथायाः श्रोणेरिति स्त्रिष्टुष्टीत्येवं मयस्यते । उक्तलक्षण
मवटानं प्रमिद्धपत्रोर्धदद्विष्टया पादमध्वरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— वा० श्रौ० सू० ६. ८. १३ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्षणाया पदो हरतीति । अक्षणाया पादश्रोण्यो-
र्यत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेयत्वोप-
पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यत्त शीर्षाऽवद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाहोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गराधारः,
आयतः पृष्ठास्थिविशेषः । तत्रत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरमक्ययोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्यौ^२ ॥ २७ ॥

“असुरा ह वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयु’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृढम्’ आदरं मा कार्ष्ण, ‘अहं’ ‘वः’ युष्मदर्धम्
‘एतस्य’ पश्यालभस्य ‘अथवा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘वरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ २८ ॥

“वा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाऽऽति महौयुः’
प्रधान मेव ऊतवन्तः, ‘अन्यतरां’ स्त्रिष्टकृतं ‘पर्यगिषन्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिशिष्टा का १ इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानीति ।
दक्षिणं दो’, सया ओणिः, गुदद्वतीयं चेति चौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्तत्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाद्यन्’, ‘तस्मात्’ तैरवन्तत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं छ-च-पुस्तकयोः । “गवाद्ये प्रयत्नकाले अङ्गाणि पादान्
‘अक्षणाया’ वक्तृत्वेनावस्थापयन्ति”-इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावहेत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्य मवदानप्रकार मुक्त्वा प्रदानप्रकार माह— “अथाग्नी-
षोमाभ्यां ऋगस्येत्यादि^१ । वपाप्रैषवदग्नीषोमौयहोमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थित मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वसाहोमस्य काल माह— “अन्तरेणाद्धूर्ध्वाविति^३ । प्रधानाङ्गति-
याज्यायाः पूर्वाद्धूर्ध्वमाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति' । अर्द्ध-
र्चयोमूर्द्धभावित्वं प्रशंसति— “इतो वा अय मूर्द्ध इत्यादिना ।
पूर्वात्तरार्द्धर्धौ घृष्टयिव्यात्मकौ, तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' माराङ्गवसेत्यादिरूप मूर्द्धं मुद्गतं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थित मुदकात्मक मधो
निर्गतं मुपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादर्द्धर्धयोरन्तराक्षहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्'
वसाख्यं 'रसं' 'तिव्रीकरोति' । होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चाद्धूर्ध्वयोरन्त-
राक्षं हतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

वसाहोममन्त्र माह— “स जुहोति एतं एतपावान इति^४ ।
'एतं' चरणरूपं रसात्मकं मिदं हविः 'एतपावानः' एतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः यूयं 'पियत' । एतदेव विग्निनष्टि—

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे दृश्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० ।

४— वा० सं० ६. १८. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिचस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिचस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्पत्वात् अन्त-
रिचस्य देवताद्वारा अन्तरिचस्यैव हविषम् । अत्र सूत्रम्— “अर्द्ध-
ज्ञान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”-इति^१ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गत मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र बह्वलक्षिणाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ; ‘अन्तरिचम्’
अपि सर्वासां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिचार्थश्च वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वपट्कते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ३१ ॥

“अथ जुहोति^२ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुह्वद्वारा
‘षष्टदाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपपन्न’ अवद्यन् “वनस्पतयेऽतुमूहि”-
‘इति’^३ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिरूपभिमानौ देवः । स्पष्ट मन्यत् ॥

वनस्पतियामं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्वनस्पतय इत्यादिना^४ । सोमस्यामावस्थायां वनस्पतिषु वासात्
सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आहुती’
उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ दैवतं सौविष्टकृतं च यूपान्नाया ‘याप्रोति’ ॥ ३२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १० । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १६ ।

खिष्टकृतप्रयोगप्रकार माह— “अथ दान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति,
तानि समानयमान आहेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया वज्रवचनम् ।
'समानयमानः' जुङ्गां प्रक्षिपन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याघारण विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य
परिशिष्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति^२ । वसाहोमस्य ,द्रव्यस्य
'दिशः', प्रदिशः'-इत्यादिका मन्त्रा^३ । दिशो व्याघारयतीति श्रुते-
रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । 'दिशः' प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, 'प्रदिशः'
दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, 'आदिशः' पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, 'विदिशः'
उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, 'उद्दिशः' ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, 'दिग्भ्यः'
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः 'स्वाहा' । वसाहोमो 'रसो वै' द्रवद्रव्यात्मक खलु,
दिशि दिशि समूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्गतावयवस्य पशोः ससर्गन विधत्ते— “अथ पशुं समू-
गतीति । 'अथ' दिग्घोमानन्तरम् 'एतर्हि' अस्मिन् काले पशु-
ससर्गन कुर्यात्^४ ॥

विश्रसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्था दर्शयति— “अथ यत् पुरा
समूगतीति । 'ये' च राक्षसाः 'इमे'^५ मदीय यज्ञम् 'उपतिष्ठन्ते'

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४ ४. १६, १० सू०), २१ ।

३— वा० स० ६. १८. २-० ।

४— अथ का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० द्रव्या ।

५— 'मे' इति भाष्यपुस्तकेषु विधेव । “य इमे उपतिष्ठन्ते मार्गारादयः,
ते विमद्यन्ते इति शङ्कमानः”—इति दृष्टिमानि ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिथन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्मृशेत्; अतथाभूतस्येत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्मृशेत् । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्मृशत्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ २६ ॥

सम्मर्शने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति^२ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राण' । हे पशो । ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेष्वङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा । एवं ध्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र उपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे 'लष्टः' पशुरूपकर्त्तुः । 'देव ।' "लष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्"—इति श्रुतिः^३ । 'ते' तव पशो, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सलक्ष्म', अत एव 'विपुरुष' भवति भवति, तत् 'ते' लक्ष्म्यन्धि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-सवेशनविशिष्टम्, तादृशसवेशनविशिष्ट भवेदिति, प्रवृद्धं भवन्ति-त्यर्थः । किञ्च 'देवचा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य आचष्टे— "यदङ्गशो विहत्त इत्यादिना । "हत्तवृत्त सेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यदा 'एतत्' एतेन "देव लष्टः"—इतिमन्त्रेण वागुच्चारणसामर्थ्येन हत्त्रैरङ्गैः वृत्तं व्याप्तं करोति, 'यच्च' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अहौषीत्',

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सू० ६. १. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एन ह्यत्त्र ह्यत्वा’ विकल्पं सकल ह्यत्वा ‘अनु समस्यति’
गतप्राणेन त्वगस्थिमासेन सह प्राणान् अद्भानि चानुक्रमेण सद्बद्धन
कृतवान् भवति । तेन ‘स’ पशु ‘अमुष्मिन् स्वर्गे लोके ‘सात्मा’
सजीवो ‘भवति’ ॥ २० ॥ ४ [८ २] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्]

त्रीणि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयुजो दश पाण्या अद्भुलयो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतवान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः पशूनां यः सर्वेऽनु पशवः ॥ १ ॥

तुदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्व्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानाना यस्या मृत्विका मक्ष्ण मिहैदोक्तम् (का०
श्री० सू० ५ ५ २६, २७, ३ ६, ४, ५, ६) । वनितु मग्रीधे,
अध्वुषी घोत्रे, लोम ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यव, श्रीह यजमानाय ।
सर्व्वत्र ददातीति श्रेय । व्यापस्तन्वे तु “उपहृता मैत्रावरुणशठा
भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तम” —इति ॥

युदेवु गुदं चैधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं
प्राङ्गततस्तु मयुं प्राणोऽनुसुञ्चरति ॥ ३ ॥

स युदेवु गुदं चैधा करोति । तृतीय मुपयुङ्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सुर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु हु त्वेवु पशु मालभेत । यु एनं मेध मुपनयेद्यदि-
कशः स्याद्युदुदुर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत्
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयुं प्राणोऽनु-
सुञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धोव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरय युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति द्वावेव तुर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः श्रेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
युद्यु ऽञ्चःसलो भुवति स्वय मुपेत एव तुर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

श्रुय पृषदाज्यं पृथ्वाति । दयं वा ऽद्दुः सर्पिश्चैव
दुधि च दन्धं वै मिथुनुं प्रजुननं मिथुनु मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशुवो वा ऽञ्चनुयाजाः पुयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वैतत्पुयो दधाति तुर्दिदं पशुषु पुयो

* 'शिवः'-इति ग, घ ।

† 'शु'-इति ग, घ ।

द्वितुं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि
प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरुस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरुस्तात्
प्राणस्तु मेवैतद्दधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं
पश्चात् प्राणस्तु मेवैतद्दधाति ताविमा ऽउभयुतः प्राणौ
द्वितौ यश्चायु मुपुरिष्टाद्यश्चाधुस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्युपदकरोति । अर्धयुवे च
युश्चैषु उपयुजत्यथ यद्यजन्त मुपयुजति तस्मादुपयुजो
नामाथ युदुपयुजति प्रैवैतुज्जनयति पश्चाद्भुपयुजति
पश्चाद्भि योपायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयुजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र
आपो रेतो रेत एवैतुत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवुः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां
प्रसविता सवितृप्रसूत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मित्रा-
वरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽयुवैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दाःसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दाःसि सप्त-
ग्राम्याः पशुवः सुप्तारण्यास्तानुवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पुर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां पुरिगृहीतास्तुथो ऽयुवैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां पुरिगृह्णाति ॥ १७ ॥

श्रुथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् श्रुवात्यो
हैवाग्ने प्रजाः सृष्टास्तुवात्यो हैवु स्युर्न प्रजायेरन्नुथ
युदत्युपयजति प्रुवैतज्जनयति तुस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति यष्टप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गृहस्य प्रधानस्त्रिष्टहदुपयडिष्ये
चेधा विभज्य विनियोगं प्रथमं प्रयाजादीना मितराज्ञान माह—
“वैषि इ वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाय

एकादशैकादश प्रसिद्धा, अनुयाजानन्तर यद्यथा एकादशोपयाजा^१
उपरिष्ठादान्नास्यन्ते^२ एकादशत्रय मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते ।
पशुपूतकृष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्पशोरपि शीर्षण्या^३ प्राणा सप्त,
अवाञ्चौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणा' । ते च पाणिपादगत-
विश्वत्यङ्गुलिभिः सहिता त्रिंशद् भवन्ति, प्राण उदानो व्यान
इति त्रयो मुख्यप्राणा, इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-
ङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । 'त्रिंशत्' श्रेष्ठ । पुरुषपशोर्दशपादाङ्गुल्य
प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति, तथा च मुख्यप्राणस्थापीतराङ्गुलित्वत्
साधारण्यमेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्, अतो यज्ञे सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य
सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वकेन प्रकारेण कृतमिति प्रश्नः ॥ १ ॥

तस्योत्तरमुच्यते— 'यदेव गुदवेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् 'प्राण' एव 'गुद' (॥२॥) तस्य प्रधान-
स्त्रिंशदुपयङ्ग्भेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वेभ्यो-
ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणमित्यर्थः ॥ २, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
तत्पशोः कृतत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मास तेन

१— 'एकादशोपयज्ञ'—इति छ ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डसं "समुद्र गच्छ"—इत्यादि-
मन्तेष्विति भावः । अत एवोक्तमैतरेयभाष्ये "समुद्र गच्छ माहेत्यादि
मन्तोक्ता समुद्रादय एकादशोपयाजमन्ता"—इति (२ • ८) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधार्हम्
 प्रवृद्धम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् । अय मेव मुख्यः
 पक्षः । ‘षदि’ पशुः ‘ह्यगः स्यात्’ तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्घस्य’ उदरे भव मुदर्घम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं मुद्धृत्य यन्नांसं ‘परिश्रियेत’,
 ‘तत्’ आदाय अल्पीयसि ‘गुदे’ ‘न्युषेत्’ गमयेत्, तेन त प्रवर्द्धये-
 दित्यर्थः । “प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रवृद्धांसः,
 पुष्टाङ्गो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेध’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यपहण विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाणं दधं खलु ‘दधम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिष्यैव दधि चेति । अस्य दधम्, ततः कि
 मित्याह— “दध वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्पादकम् । अतः पृषदाज्यपहणेन प्रजननमिथुन मेव हतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु’ चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभय प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’, ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्नापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयद्भिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— “प्राणो हि पृषदाज्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिं सुपपादयति— ‘पृषदाज्य’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्न’ व्यतिरेकानविधायित्वात् ‘प्राण’, अतः ‘पृषदाज्य
प्राण’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयद्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ पृष-
दाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राण सुखस्य मपान पशौ निहितवान्
भवति, ‘पथात्’ उपयडनुष्ठानस्य पथात्-‘प्राणम्’ उदानास्य पशौ
स्थापितवान् भवति । मिलित्वा ‘य’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राण’, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तद्वा एतदित्यादि । ‘एक’ होता, ‘दाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयद्दे’
प्रतिप्रस्थाचे ‘च’, प्रयाजार्थम् उपयड्यागार्थं च ‘वपट्’ कुर्यात् ॥

उपयाज नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’लक्ष्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पथाद्यष्टव्या उपयज
इत्यर्थः १ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । पृषदाज्यरूपैरनुयाजेः
प्रजननस्य कृतत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं सेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पथाद्युपयजतीति । योषायाः पथाद्वागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विशुषे हन्दि”-इति पा० सू० ३. ०१ ।

“स उपयजतीति” । “समुद्रं गच्छ”-इत्याद्य उपयङ्याग-
मन्त्राः^१ । हे गुदावयवरूप, हविः । त्वं ‘समुद्र’ समुद्राभिमानिभं
देवं ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं सुष्ठु मसु । एव मुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रयत्नपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । यदार्थस्तु
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “गामित्रादङ्गारानाद्यत्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्याम्, आग्नीद्गीयादा सोमे होत्रधिष्ण्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदब्रतीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^२
प्रतिवषट्कारम्”—इति^३ ॥ ११—१० ॥

अत्युपयाज विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
द्यत्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^४ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १० ।

२— वा० स० ६. २१ १-११ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८ ८-११ ।

४— ‘अत्युपयङ्गोमकाद्यत्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्या’-इति छ ।

हेतुतया प्रशंसति— “स यन्नात्युपयजेद् यावत्यो ह्येवाग्ने प्रजा
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

—

१— तै०भ० ६ ३. ११. १५-१७, ४. १. १-१४; १. ३ १०, ११।

२— “कण्वीसंह्या ११२”-इति क, “कण्विका ११०”-इति ख,
“कण्विकासंह्या ११२”-इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० २० क०, ४ ब्रा० ३० क०, ५ ब्रा० १८ क०, सङ्ख्यया
११२ इति सिद्धम्।

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
वैश्वानरः सेयं प्रतिष्ठेमा एवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रुजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं व्विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो
होपयुष्टात्मानुं नानुप्रुष्टणक्ति ॥ ५ ॥

अथ ज्वाघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति । जघनार्द्धो वै
ज्वाघनी जघनार्द्धाद्वै योपायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तुज्जनयति यज्जाघन्या पुत्रीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्रीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै
योपायै प्रजाः प्रजायन्त ऽऽपुरिष्ठादग्नये गृहपतय
ऽऽपुरिष्ठाद्वै वृषा योपा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्लेनावभृथं यन्ति । पशोर्ह वा ऽत्रालभ्यु-
मानस्य हृदयं शुक् समभ्युवैति हृदयाद्दृदयश्ले मथ
युच्छृतस्य परितन्दन्ति तदलञ्जुपुं तुस्मादु परितृद्यैषु
श्ललाकुर्यात् तत् त्रिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्युवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्ले प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नासु स युत् पृथिव्यां परास्येदोपधीश्च वुनस्पतीथैषा
शुक् प्रविशेद्यदसु परास्येदप एषा शुक् प्रविशेत् तुस्मान्
पृथिव्यां नासु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगूहेद् युद्यु ऽत्रभ्यवायनाय ग्लुयेदुग्रेण यूप
मुदपात्रं निनीय युत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भवति
तदुपगूहति मापो मौपधीर्हिःसीरिति तुद्या नापो
नौपधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरण नो

मुञ्च । यदाहुरध्या इति व्वरुणेति शुपामहे तुतो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सुर्वस्माद्वरुणपाशात्
सुर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमित्रिया न आप औपधयः
सन्तु दुर्मित्रियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च व्वयं
द्विष्य इति युत्र वा ऽएतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-
त्तावदोपधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तुदु ताभिमित्रधेयं
कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येपो तुत्र प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्नीपोमृीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्य
व्वश्याया ऽएवानूवन्ध्यायै ताः हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत ऽएतुदु हास्याग्नीपोमृीयस्य पशोराग्नेयस्य च हृदय-
श्लेन चरितुं भवति युद्वश्यायाश्चुरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपधाजमन्त्रान् विधाप पुन. सृष्ट्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञ गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यत्र वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रथो द्रुत्वापः प्रविवेश”—इति—वक्ष्यमाणत्वात्
यज्ञ-रमानुप्रवेगेन यज्ञम्यान्नूपत्वम् ॥ १ ॥

* ‘ति’-इति ख ।

१— एतत्प्रपाठकोपद्वितीयब्राह्मणारम्भो दृश्य ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वाद्दौषधित्वादौषधिवि-
वादा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

द्वयं नम इति । ‘द्वयं नमः’ श्लोकः; ततो वृष्ट्युत्पत्तेस्तस्या-
म्; अधिष्ठानाधिष्ठात्रोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

‘अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते’, तस्य
तत्त्वेन प्रतिष्ठारूपत्व स्पष्टं मेव ॥ ४ ॥

‘अथ मुखं विमृष्टे^१ मनो मे हार्द्दित्यादि^२ । मुखविमर्शनमन्त्र-
मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘ने’ ‘हार्द्दि’ हृदयसम्बन्धि ‘मुखं’
। यदा ‘हार्द्दि’ हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
कथं होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

‘अथ जाघन्या पत्नीः मयाजयन्तीति^३ । जाघनी वालदण्डः,
‘पत्नीः’ पत्न्युपलक्षिताः सोमत्वद्राद्या देवताः मयाजयेत् ।
नार्द्दी वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अथ “वैश्वानरं कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(७. २१-३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ ।
वा० सं० ६. २१. १२ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४ ।
“जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० श्रु० । अन्यत्र च तत्रैव
“जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अधिक्तरणमाज्ञाया
मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०) । “जाघनी कटो”—इति पितृभूति-
हरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते, कटिपर्यायश्रोत्रोऽप्यो. प्रागुपासत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पत्नीभ्यो-
 ऽवद्यतीति^१ । देवानां पत्नीभ्य इति चतुर्थी, तामा मर्याय ।
 ‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं सुत्थितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अलोभक-
 प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतय इति । सरोमके
 वाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्हने
 ‘तत्’ जोषाय भक्षणाय ‘अलं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न
 यागाहे स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परिब्रूय’ पाकं
 कुर्यात् । “शूलात् पाके”—इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
 परितर्हनात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । ‘त्रिः प्रच्युते पशौ’
 पाकोत्तरकालं ‘हृदयं’ शूलात् ‘प्रवृह्य’ ‘उत्तमं प्रत्यवदधाति’
 इतरावयवानां मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
 ‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अप्सु’ च ‘न परास्तेत्’ । परास्यतो दोष
 माह— “ओषधीशेति । ‘ओषधीश्च वनस्पतीश्च एषा शुक् प्रवि-
 शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्तेत्’ । तस्या मुत्पन्नेष्वोषधिवन-
 स्पतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषविधिश्च का० श्रौ० सू० ६. ६. १४-२० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— या० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप एवेति^१ । ‘अप’ मन्त्राय ‘यव’ देशे अतीवारस सरमद्य न भवति, ‘तत्’ तत्र ‘अपगूहेत्’ । अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदाव्विषये ग्लानि प्राप्नुयात्, तदा यूपस्य प्राग्देशे उदपाचनिनयन कृत्वा, तत्रापीषदार्र्द्रदेशे उपगूहेत् । तत्र मन्त्र १— “मापो मौषधी-हिंस्री”—इति^२ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसा मा कुरु । ईषदार्र्द्रे उपगूहनादपा हिंसाप्रसङ्ग , पृथिव्या मुपगूहनात् तदीयौषधीना वाधप्रसङ्ग , अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहार प्रार्थ्यते ॥

तत्र मन्त्र — “धाम्नो धाम्नो राजन्निति^३ । निगूहनस्य बन्धन-रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’ वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा सा, ‘तत’ तस्मात् बन्धस्थानाद् ‘न’ अस्मान् ‘मुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत’ यस्मिन् आगमि सम्भाविते, आगस्कृत्तारोऽपि ‘अष्ट्या’ अहन्त्या, रक्षणीया इति ‘आङ्’ मनुष्या^४ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६ १० ३, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वय दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपर प्रतीकग्रहणेन विहित । तद्यथा— ‘शुगसि त मभिशीघ्र योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय हिंस्रो मापो मौषधीरिति’—इति । मद्यौधरेणाप्युक्तम् ‘शुगसि माप इति मन्त्राभ्या मिति’—इति ।

३— वा० स० ६ २२ १ ।

४— वा० स० ६ २२ २ ।

५— “व्यग्रया इति गोनाम, प्रकरणादिद्वानूषन्ध्याविषयम् । बद्धवधन मनुष्यावङ्गत्वेऽथवत । एकानूषन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्”—इतीह मद्यौधर ।

प्रार्थ्यते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रसृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्र्याः’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्
द्वेष्टि’ अस्मासु द्वेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्र्याः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपसृग्न्यपः, उपगूहनशेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वीक्ष-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यत्र वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपश्च’ ‘ओषधयश्च’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपक्रम्य’ अप-
सृत्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तद्’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्र्या”—इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पष्ट मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमीयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”—इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [प. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनग्रन्थपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. ३।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेषे’—इति छ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्ड गोमहस्य कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभृमी ।
रत्नोखा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि भिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वक प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घटञ्च ॥
धान्याद्रि धन्यजन्मा तिलभव मतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान् गुडकृत मज्जो राजत राजपूज्य ।
आव्योत्य प्राज्यजन्मा लवणज मनूण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरि महत मुदा पात्रमात्सिङ्गनार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजभाषाव्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

दशतौषकाण्डे अष्टमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

सु ऐक्षतारिश्युहम् । युस्माऽऽ* कामायासृष्टि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मुत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिपतेति ॥ २ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तरेऽस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । सु एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् सु एकादशिन्येष्टा प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययत्तोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वुसौयानेवेष्टाभवत् ॥ ४ ॥

तस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवुऽ हैवु प्रजया
पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स वुसौयानेवेष्टा भवत्येतस्मै क
मेकादशिन्या यजते ॥ ५ ॥

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मालभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव युजमान-
स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वती व्याचैव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मुनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैषु एतदाप्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मुनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मुनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु एतदाप्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मुनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मुनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्युन्नः
सोमस्तस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नादो द्वैव भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशुवो वै पृषु पशुभिरेव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माप्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-
नुनुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैषु एतदाप्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूनुनुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'तम्'-इति ग, घ ।

‡ 'म्यम्'-इति ग, घ ।

५ 'ते'-इति ख । एव मत्तरथ ख ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतन्नजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत ब्रह्मैव मुपसमावर्त्तत
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत ब्रह्मणो ऽण्वैपु एतदाप्यायते
ब्रह्मैव मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशुवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तुस्माद् ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतमः पुराहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽत्राहितास्तुस्माद् दुत्सुर्व्वं दुत्वाजिन-
वासी चरति ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम् । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वेणैव
तन्नजापतिः पुनरात्मान माध्याययत सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत सुर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत सुर्व्वेणो ऽण्वैपु
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तुस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'—इति स्यात् धायण-सम्मत ।

† 'वि'—इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'—इति क, ख, 'वैश्वदेवः'—इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै व्वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तुह्वीर्येण
 प्रजापतिः पुनरात्मान माध्याययतेन्द्रिय मेनं व्वीर्यं मुप-
 समावर्त्ततेन्द्रियं व्वीर्यं मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
 ऽएवैष एतुह्वीर्येणाध्यायत इन्द्रिय मेनं व्वीर्यं मुपसमा-
 वर्त्तत इन्द्रियं व्वीर्यं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति । श्वं वा इन्द्रो
 व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्
 करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । व्विशो वै मरुतो भूमो वै विद्
 भूमैव तुप्रजापतिः पुनरात्मान माध्याययत भूमैन
 मुपसमावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूमो
 ऽएवैष एतदाध्यायते भूमैन मुपसमावर्त्तते भूमान
 मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति । श्वं वा इन्द्रो व्विशो व्विश्वे
 देवा व्विशो वै मरुतो व्विश्वैवैतत् श्वं पुरिदृहति
 तुदिदं श्वं मुभयतो व्विशा पुरिदृढम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्रम्† । तेजो वा अग्निरिन्द्रियं व्वीर्यं मिन्द्र
 उभाभ्या मेव तुह्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माध्याय-

यतोभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बुवैषु एतद्द्वीर्याभ्या माप्यायत
 ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽअनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १९ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तयो
 हास्मा ऽएते सवितृप्रसूता एव सुर्व्वे कामाः समृद्धान्ते ॥२०॥

अथ वारुणु मन्तत आलभते । तुदेनः सुर्व्वस्माद्वरुण-
 पाशात् सुर्वस्माद्वरुणयात्युमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरान्व्युपनयेयुर्यथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पुत्रैकादशिनी स्यात् । आग्नेयु मेव यूप ऽआल-
 शेरन्थेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदीचो नुयन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्व्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेयु मेव प्रथमं दक्षिणार्द्धं
 निविध्यन्त्यथेतरानुदीचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां यत्र व्वपाभिः प्रचुरन्ति । आग्नेयुस्यैव प्रथमस्य
 व्वपया प्रचुरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'तु'—इति ख ।

† 'वु'—इति ग, घ ।

‡ 'र्व्वम्'—इति ग, घ । एव सिद्धोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

तैर्युच प्रचुरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य मिश्रित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।

निर्ममे, त मह वन्दे विघातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पथेकादग्निनी^१ विधातु माख्यायिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजा सृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मान
रिक्त मिवाबुद्धत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् पराथ्य प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापते सकाशात् ‘प्रजा’ ‘पराथ्य’ एव
अभवन् । रिक्त मेव विगदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
बहुप्रज कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभि श्रियुक्तोऽस्त्रादिमांथ भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थ ॥ १ ॥

“स ऐचतेति । विचार कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभूवम् । रिचेर्लुङ्गत्तमे रूपम् । तदेव विगदयति— “अह मस्यै
कामायासृचीति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टि मकार्यम् । ‘स कामो न

* ‘वंम्’-इति ग, घ ।

१— “पथेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपथयूपा एकयूपा च”-इत्यादि का०
श्री० ८ ८. १० सू० इतौ दृश्यम् ।

मे' 'समाद्धि' समृद्धियुक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— “न मे प्रजाः श्रिये चाप्ताद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

“सोऽर्चन्निति । वाङ्मयापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चक्षार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च बहुत्वाय पञ्चेकादशिनोम् ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिसाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येद्वा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । “वसूयानेवेद्वाभवदिति । ‘वसूयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिनोप्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतीत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एनं’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-मृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘श्रिये अन्वाद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभक्त्यं दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथमं मालभते’ । सत्सनेकदेवताकेषु प्रथमं आग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारणं माह— “अग्निर्वै देवतानां सुखं प्रजनयितेति । य. परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां सुखम्’ खलु । देवानां सुखत्वम् “अग्निर्वै देवाना
मवम”^१, इति, “अग्निमुखा वै देवा”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् ।
देवानां मध्ये अग्निरेव ‘सुखम्’ प्रजा-जनयिता, सुखत्वेनोत्पादक,
“ता भग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”-
इत्यादौ अग्निरेवेत्येकत्वदर्शनात् । ‘स’ अग्नि प्रजापतिना समत्वात्
‘प्रजापति’ । ‘स एव’ अग्नि ‘यजमान’ च, गार्हपत्यं सन्
यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् ।
तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयं पशुं कर्त्तव्यं ॥ ६ ॥

“अयं सारस्वत मिति”^३ । आत्मभूत इति श्रेय । या ‘सरस्वती’
अस्ति, सा ‘वाग्वै’ वायुपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्त
स्वात्मानं ‘पुनराप्याययत्’ । ‘वाग्’ वायुपा प्रजा ‘एन’ प्रजापतिम्
उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत्’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एय’ यजमान
‘आत्मन’ कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च थाख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

शौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तरं प्रथममिति— ‘तद् यत् सारस्वत
मनु भवतीति । “वाग्वै सरस्वत्यञ्च मिति । सोमस्यौषध्यधिपतित्वात्
तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘य’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रमामि’ अत्यस्य^४,
स ‘अन्नादौ भवति’ । वाचोऽन्नमाधनत्वात् सारस्वतानन्तरं शौम्य
उक्तं ॥ ८ ॥

१— ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

२— ता० ब्रा० २५ १५ ४ ।

३— का० खो० सू० ८ ८ २६ ।

४— अत्यस्य’-इति छ ।

“अथ पौष्ण मितिः^१ । ‘अथ’ सौम्यानन्तर ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ वार्हस्पत्य मितिः^२ । ‘वार्हस्पत्य’ इहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । इहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् प्रच्छात्वम्, अथवा ‘इहस्पतिः’ ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

वार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्ण’ पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ वार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ब्राह्मण.’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुणुतम. भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ल्लभेणानुष्ठातर्यजमानस्य (‘पुरोहिताः’) पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः ‘भवन्ति’ पशवः । तदेव व्याचष्टे— “मुख आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुपु स्त्रामिव मग्नि, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वे’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवासी’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवामधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनाश्नातम्^३ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं दशच्छदी.”-इति प्रक्रम्य, “बहिर्लोम परिधाय”-इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मितिः^४ । वार्हस्पत्यामन्तरं ‘वैश्वदेवं’ पशु माल-
 भते । वैश्वदेवस्य वार्हस्पत्यामन्तर्याच्यवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् वार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अथैवैतन् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्यो० सू० ८ ८ २६ ।

३— सा० ता० मा० १६ अ० ४. ५, ६ ल० ।

४— का० श्यो० सू० ८. ८. २६ क ।

मुखं करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य बृहस्पतेः पुरो-
भाविलसम्पादनेन 'ब्रह्म मुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुखं
कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । 'ऐन्द्रं' पशु मालभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता
इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रियं वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण सृष्टम्
'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम्, सृज्यन्नशोरभेदात् 'इन्द्रः'
एवेन्द्रियम्; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चत्रियजातित्व मसकदुक्तम्,
विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् बडत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम्;
अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वामिन इन्द्रस्य पुरस्ता-
द्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं
पशु मालभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं चच सुभयतो विशा परिवृढ मिति ।
पूर्वच विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरच मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्र मिति^३ । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्रम्' इन्द्राग्नि-
देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ सावित्र मिति^४ । आशभते । सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे
सृष्टे ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख ।

२, १, ३— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग ।

“तस्माद् यदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशुना भेकादशत्वात् ‘यदि
यूपैकादशिनौ’ यदैकादशयूपसम्भानम्, तदा प्रतिपशुयूपसम्भवात्
‘अग्निष्ठे’ पूर्वद्युर्निखाते मध्ययूपे ‘आग्नेय भेव’ प्रथम ‘पशु’
नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान् पशून्’, ‘यथापूर्वं व्युपनयेयु’
यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूप पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ ।
स च क्रम,— “स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्रे उच्छ्रयेद्य
दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्ट^३ ॥ २२ ॥

“यद्यु पश्वैकादशिनौति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पश्वैकादशिनौ
स्यात्’, यूपस्त्रेक एव तदा ‘आग्नेय भेव प्रथम यूपे आलभेरन्,
‘अथ’ ‘इतरान् सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

“तान्यत्रोदीचो नयन्तीति^५ । उद्दन्वयनकालेऽपि ‘आग्नेय
भेव प्रथम’ नयेत्, ‘अथेतरान् इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

“तान्यत्र निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञाप्यानर्थ्य ‘आग्नेय भेव प्रथम
दक्षिणाङ्क’ निविद्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० क ।

३— इहैव पुरस्तात् ० २ ५ ४२० पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८ ८ २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८ ८ २० ख ।

६— का० श्रौ० सू० ८ ८ २६ ।

“तेषा यत्र वपाभि प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपा प्रथम प्रचरेत् । किं वज्रना, अज्ञाना यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथम यजेत्, ‘अथेतेरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ २६, २७ ॥ २ [८ १] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीय ब्राह्मणम्)

युच वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तुस्य रुसो द्रुत्वापः प्रविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु सेवैतद्रुसः स्युन्दमानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरच्छैति । तु सेवैतद्रुस माहृत्य यज्ञे दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरी-रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेषुवैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति सुर्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्वि* सु यज्ञस्य
रुसस्तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीधाय वा ऽएता गृह्यन्ते । सुर्वं वा ऽइदु मन्यु-
दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पुवतेऽथैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्यन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

द्विवा गृह्णीयात् । पुश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानीति
तुस्माद्विवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
व्विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य व्विश्वे
देवास्तुस्माद्विवा गृह्णीयाद्विवा वा ऽएष तुस्मादेव द्विवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै व्विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृह्णानुगच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयाद्वसतीवुरीर्गृह्णाति युथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृप्तेनोपासीतैवं तत्तु ऽएतु-
द्विः प्रविशन्ति तु ऽएतासु व्वसतीवुरीपूपवसन्ति तु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स वस्वत् गृहीता ऋध्वस्त मियात्? । तुत्र प्राय-

* 'ऐद्वि'-इति ख ।

† 'य' -इति ग, घ ।

† 'व' -इति ग, घ ।

‡ 'यात्' -इति ग, घ ।

श्रित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाह्याङ्गुलीया-
 द्विवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति यद्यु
 ऽश्रुनीजानः स्याद्य एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
 वसितो वा स्यात्तस्य निनाह्याङ्गुलीयाद्विवा हि तस्य
 ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं नु व्विन्देत्† । उल्कुपी मेवादायो-
 पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारुयन् गृह्णीयाद्द्विरण्यं वोपर्यु-
 परि धारुयन् गृह्णीयात् तुदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
 तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
 यज्ञस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तस्मादाह हविष्मतीरिमा
 आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
 ह्येना युजमान आविवासति तस्मादाह हविष्माँश्‡
 ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
 द्युस्मै यज्ञाय गृह्णाति तुः हविष्मन्तं करोति तस्मादाह
 हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुम्यैता'—इति ख ।

† 'व्विन्देत्'—इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'—इति ग, घ । एव मिथोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति य
एष तुपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्मांश्च ऽअस्तु सूर्य
इति ॥ १२ ॥

ता आहुत्य जघुनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
सादयामीत्येवैतदाहुय युदाग्नीषोमीयः पशुः सन्तिष्ठते-
ऽय परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहुयेण हविर्हुने युजमान
आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दृक्षिणेन निष्क्रामति । ता दृक्षिणायाः श्रोणौ
सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थिति विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
हत्यायेण पुत्रीः सादयति सु जघुनेन पुत्रीं पर्येत्य ता
आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणौ
सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थिति नैवुः सादये-
दुतिरिक्तं मेतुनैवुः सम्पत्सम्पद्यत ऽइन्द्राग्न्योर्भागधेयी
स्थित्वेव ब्रूयात्तुदेवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुह्यै वा ऽएताः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरुस्तादयैताः
समन्तं पुल्यद्भ्यन्ते नाद्रा रुक्षाःस्यपघ्नत्वस्ता आमीध्रे

सादयति व्विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थिति तुदासु
 व्विश्वान् देवान्तसुंवेशयत्येते वै व्वसतां व्वरं तुस्माद्द-
 सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
 मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूःपि भवन्ति । चतुर्भि-
 र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन पुरिहर-
 त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
 च्छन्दाःसि सप्तपदा वै तेषां परार्द्या शुक्लर्येता मभि-
 सम्पुदं तुस्मात्सप्त युजूःपि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिपवाये वसतीवरीग्रहण विधातु माह— “यत्र वै
 यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णो. वधार्थं देवैः प्रेषिता
 उपदीका धनुर्ज्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो “यत्र
 वै यज्ञस्य”-इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकार. प्रदर्शय प्रपञ्चित १ ।
 पुरा ‘यत्र’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘गिर’ ‘अच्छिद्यत’ द्विस्र
 मभूत्, तस्मिन् काले द्विस्रगिरसो यज्ञस्य रसोऽद्भवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाच’-इति ख ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः ‘आप’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ किञ्चिन्निरस्काद् यज्ञाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्यन्दमानं’ प्रवहन्त ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहण विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरञ्छेतीति । ‘अञ्छेति’ अभिमुखं गच्छति । ‘त मेव रस पुनराद्यत्य यज्ञे सन्दधाति’ । वसतीवरीग्रहणकाले सूत्रे उक्तं— “अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— “ता वै स्यन्दमानाना मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘स.’ यज्ञरस’ ‘ऐत्’ अस्रवत्, अथ ततो गच्छन्तीना मेवापा सम्बन्धिनीः ‘गृहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इलयति’ इतस्ततश्चलति । ‘इद्’-शब्दार्थं विशिनष्टि— “यदिद् किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इद्’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्ध किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽथ पवत इति । ‘योऽथ वायुः’ ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेलपन्ति’

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ ए० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि स्यन्दमानाना मितरेषा च पदार्थाना
चलन साधारणम्, तथापि स्यन्दमानाना व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्यन
मितस्ततश्चलन विवक्षितम् । 'स्यन्दमानानाम्' एकरूपेण प्रवहन्तीना
मया तथाविधचाञ्चल्याभावात् 'गोपीषाय गृह्णीयात्' ॥ ५ ॥

“दिवा गृह्णीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— “पशन्
यज्ञस्य रस गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परि-
ज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्गि क्रियमाणोऽभिपय साङ्गो भवती-
त्यभिप्राय । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— “एतस्मै वै
गृह्णाति य एष तपतीति । कथ सेतदर्थतेति तत्र हेतु माह—
“विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो
गृह्णाति । तेषा मत्र कथ सम्भावेनेति तत्राह— “रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषा देवानां
रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्राय । अतो रश्मिरूपाणा विश्वेषां देवा-
नाम्, तदधिपते सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृह्णीयादित्यर्थ ।
किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीन ग्रहण प्रशंसति— “एतद्द वा इत्यादि ।
अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवाना प्रातर्यष्टयत्वात्, तत्-
पूर्वम् 'उपकृतेन' सम्पन्नेनैव 'आवसथेन' आवसथ मावासस्थानम्,
तत्तदादिक सर्वं यज्ञोपकरण सुपलक्ष्यते, तत् सस्करोति, तेन
पुजोपकरणेन सम्भावयति । 'एतत् ह वै' एतत् खलु अतिथिभृतानां

विश्वेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयं मित्यर्थः । "एतद्भुवि प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "त एतासु वसतीवरीषू-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरीषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथ', उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरीग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपायं माह—
"स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिं क्रियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्यर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शयते— "यदीति । स यजमानो 'यदि' 'पुरेजान'
इष्टप्रथमसोमयागः 'स्यात्', स 'निनाद्यात्' स्वगृहस्थितप्रभृतघटादेः
सकाशात् 'गृहीयात्'; 'ता' आप' 'पुरा' अस्तमयात् पूर्वं तस्य
'गृहीता भवन्ति', प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः' । स्वयम् 'अनीजानः' चेद्, 'य' 'एन' यजमानम्
'ईजानः' इष्टवान्, 'उपवसित' २ समीपे गृहे अवस्थित, 'पर्यवसितो
वा' दूरगृहस्थितो वा 'स्यात्', 'तस्य' 'निनाद्याद्' घटादेः सकाशाद्
'गृहीयात्' । एव सति 'ताः पुरा गृहीता भवन्ति' ३ । "ब्राह्मणो
वज्रयाजो तस्य कुम्भानां गृहीयात्"—इति ४ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— 'एनम्—यजमानम्'—इति सूत्रविशेषम्, महीधरमतविशेषः ।

३— 'उपवसिते (१)'—इति ख । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ९ ।

५— तै० स० ६. ४. २. १ ।

तदुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतदुभय न विन्देदित्यादिना ।
 ‘उल्लुषीम्’ उल्का मित्यर्थ । ‘एतस्य’ इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
 तपतीति । उल्काया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णसाम्यात् तद्रूपकरणम् ।
 अत्र सूत्रम्— “अस्मिन्निशेत् निनाद्यात् पुरेजानस्येदनीजानो
 ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउल्लुषीः हिरण्य
 वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति” इति^१ । ८ ॥

मन्त्र विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
 इति^२ । ‘इमा’ गृह्णमाणा ‘आप’ हविष्मती’ अभिपूयमाणेन
 सोमरूपास्तेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
 तद्वत् । एताभिर्निष्पन्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमान’
 ‘आविशामति’ परिचरति एता वसतीवरी ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देव’ द्योतमान ‘अध्वर’
 द्विसारहित ‘यज्ञ’ गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणेहविर्भिर्भिरिति
 ‘हविष्मान्’ भवति ॥

“हविष्मांश्च ॥ ऽअसु सूर्य इतीति । यदृणस्य देवार्थत्वात्, विशेष्य
 देवाना रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्योऽपि गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणे
 हविर्भिर्भिरिति हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपाद विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
 द्वासु रस प्राविशत् तस्मादाह हरिष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आह्वयेति^३ । “अग्नेर्वाऽपन्नगृह्येति” । ‘अपन्नगृह्य’

१— का० श्रौ० सू० ८ ८ ८-१० ।

२— वा० स० ६ २४ १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८ ८ ११ ।

४— वा० स० ६ २४ १ ।

अपतितगृहस्य, अग्नीर्षगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्निष्ठते' पत्नीसंवा-
जान्तः समाप्तो भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीर्वेदेः
परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दौचिताः! 'व्युक्तामत' 'इत्याह' ।
“त्रिरिति कात्यायनः^१ । 'हविर्द्वानि' हविर्द्वानस्य पुरोदेशे 'यज-
मानः आस्ते' । “उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)”-इति^२
सूत्रम् ॥ १२ ॥

“स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन'
द्वारेण प्राग्वंश भतिक्रम्य^३, उत्तरवेद्या दक्षिणथोणौ 'सादयति'^४
“इन्द्रान्योर्भागधेयी स्य”-इति^५ । भागधेय्यौ । मन्त्रं व्याचष्टे—
“विश्वेभ्यो ह्येना इति । “ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाज-
रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^६ । अथैव काण्डे—
“देवाना मुदु स दौचितानाम्”-इत्यत्र विदुरपश्चैर्विरचस्तमै-
रस्यैव रूप मसामेति^७ देवाना भग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१— “व्यक्तमिते संस्थाप्य व्युक्तामतेत्याह त्रि”-इति का० श्रौ० सू० ८.
६. १४ । “व्युक्तामतेति प्रैधं त्रिभ्रुयात् ; त्रिरित्येतच्छाखान्तरात्”-
इति तद्वृत्तौ या० दे० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । “उपष्टे सोमं कृत्वा”-इति शाखा-
न्तरीयो विधिश्च तत्तूचान्ते विद्यते ।

३— 'प्राग्वंशान्निष्क्राम्य'-इति कृ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ ।

५— वा० सं० ६. २४ २ ।

६— तै० सं० १. ८. १ सा० भा० दृश्यम् ।

७— अन्यत्र च तै० ब्रा० २. ४. १० दृश्यम् ।

देवमयलम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतिल प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्न्यो-
र्भागधेयौ स्वेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराद्यत्याग्रेण पत्नी सादयतीति^१ । पत्न्याः पद्याद्देशेन
'पर्येत्य' पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः 'ताः' वसतीवरीः ('आदत्ते'^२ ॥
१४ ॥) आदाय, 'उत्तरेण' मार्गेण 'निष्क्रामति' । निष्क्रम्य,
उत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ सादयेत्^३ ॥

उत्तरश्रोणौ^४ सादने कञ्चिन्नान्त निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिक्रुत्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव
सम्पदसुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्वेति^५ नैवं
सादयेदित्यादिना^६ । 'एव' यस्मादयं मन्त्रः 'अतिरिक्तः' अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शकरीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा 'सम्पत्' 'न
सम्पद्यते', “इन्द्राग्न्योः”-इत्यनेनैव^७ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं सुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गृष्ट्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अर्षां वज्रत्वेन रक्षोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रक्षस्तुकाग्रात् सर्वतो गृप्तिर्भवति । साचाद्रक्षो-

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नाम्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

४— नाम्येतत् पदं छ पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४. २ ।

द्वेषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । 'पल्यङ्गन्ते' परितोऽङ्गन्ते, द्वियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीद्वमण्डपे "विशेषां देवाना मिति"
मन्त्रेण सादयेत्^१ । 'तत्' तेन, "विशेषां देवानाम्"-इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

संवेशनप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति- "एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति । 'वसतां' क्वचित् क्वचित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये 'एते' खलु देवाः 'वरम्', एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकत्वावेदकत्वात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु 'एताः' आपः 'वसतां' विशेषां देवानां
'वरम्' उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति- "वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रसङ्गात् आग्नीद्वमण्डपानां मन्त्राणां या
सप्तमह्या, तां शक्ररीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति- "तानि वा एतानि सप्त
यजूंषीत्यादिना । "चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव^२ । "यत्र वै वाचः प्रजातानि हन्दांसीति । वाचः सकाशात्
हन्दासा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे "वागेव सूपर्षी"-इत्युक्त्वा
"तथेति सा हन्दांसि ससृजे"-इति प्राक् प्रतिपादिता^३ । 'तेषां'

१- वा० सं० ६. २७. ७ । २- का० श्लो० सू० ८. ८. २३ ।

३- न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविधार्थ इति ध्येयम् ।

४- पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (३६१८० ११५०-३६३८०
२५०) । "हन्दांसि सूपर्षीया"-इति च तै० सं० ६. १. ६. १ ।

मध्ये 'पराह्यां' पराह्यै भवा श्रेष्ठा 'शक्ती' सप्तपदसङ्गावरूपा षड्
निर्वृत्ता' ॥ १७ ॥ ३ [८ ९] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीय ब्राह्मणम्)

तान्तसम्प्रबोधयन्ति* । तेषु उपस्पृश्याग्नीद्ध मुप-
समायन्ति त ऽश्राज्यानि गृह्णते गृहीत्वश्राज्यान्ध्यायन्त्या-
साद्युज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजान मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुरासुं
प्रजाना मिमा मेवैतुप्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु ऽउपावहरति । यज्ञो वा ऽअनस्तन्न्वेव
यज्ञान्नु वहिर्हुं करोति श्रावसु सम्मुखेऽधिनिदधाति
श्वं वै सोमो विशो श्रावाणः श्वं मेवैतुद्विश्युध्यति

१— एतावदेवौपवस्य मुपदिष्ट मत पर सौख्य कर्मोपदेश्यते ।

* 'न्ति'-इति ग, घ ।

तद्यत्सम्मुखा भवन्ति विश्वे मेवैतत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृद्रे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामुयते यत्काम्या युजते तस्मादाह हृद्रे त्वा मुनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धुं
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
ऊर्द्धुं मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेह्वीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तुदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुस्तज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्ययथायथ मिव वा ऽएतत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तुत्पापवस्यसुङ्गरोति
तुद्देद मनु पापवस्यसुङ्गियतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तुदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तस्माद् क्षत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्तादपासत
ऽपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवद्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादुधाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दां-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा नु
ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादुधाति । छन्दांस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-
प्याययत्युयातयामानि करोति यातुयामानि वै देवै-
श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-
श्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते नु शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-
तत्पुनराप्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तस्माद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कुः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाध्वर्युरुपासोत स युन्निमिपुति सु हैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा नु कुर्याद्यदि निद्रायादुपि कामं स्वप्यात्स युत्र

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तन्प्रचरणीति सुग्भवति
तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

युञ्ज वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मदः पूर्वेषुर्वसतीवुरीभिराहरत्यथ योऽत्र
यज्ञस्य रुसः परिशिष्टस्तु मेवैतदुच्छैति ॥ १२ ॥

युञ्जेवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणीते त मारुन्धे याम्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः
प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । शृणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽहुति
शृणोतु म ऽद्दु मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
शृण्वन्त्रापो धिपुणाश्च देवीरिति शृण्वन्तु म ऽद्दु
मापोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुपो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु म ऽद्दु ग्रावाणोऽनु मे
जानन्वित्येवैतदाह विदुपो नु यज्ञ मिति शृण्वन्तु
म ऽद्दु ग्रावाणोऽनु मे जानन्वित्येवैतदाह विदुपो
नु यज्ञ मिति विद्वाऽसो हि ग्रावाणः शृणोतु देवुः
सविता हुवं मे स्वाहेति शृणोतु म ऽद्दु देवुः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवितृप्रस्तुत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्छैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
 प्रयन्नाहापु इष्य होतरित्यपु इच्छ होतरित्येवैतदाह
 तद्यदुतो होतान्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रुस्तृणीते
 त मारुन्ध ऽएतानु† चैवैतदनुतिष्ठते नुदेनानन्तरा‡
 नाद्रा रुक्षाऽसि हिनसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
 पुत्रीरुदानयैकधनिन एताग्नीचात्वाले व्वसतीवुरीभिः
 प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैपु एवैषः§ ॥ १६ ॥

त ऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघुनेन चात्वाल मुग्रेणा-
 ग्नीङ्गस युस्यां तुतो दिश्यापो भुवन्ति तुद्यन्ति ते वै सह
 पुत्रीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्रीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
 प्रुविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुपुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा जचुः । इयु मु न्येवेहु नाद्रा युदिमे
 गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
 रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'-इति ग, घ ।

† 'ऽएता उ'-इति ख, डा०-वेवर्-वृष्ट्य ।

‡ 'नुदेना अन्तरा'-इति सायणसम्मत इति डा० वेवर् ।

§ 'घ'-इति ग, घ ।

ते होचुः । योपित्कामा वै गन्धर्व्याः सुहैव* पुत्रीभि-
रयाम ते पुत्रीष्वेव गन्धर्व्या गङ्घिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्रीभिरीयुः । ते पुत्रीष्वेव गन्धर्व्या जगृधु-
रथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजङ्गुः ॥ २१ ॥

तुयो ऽएवैषु एतत् । सुहैव पुत्रीभिरेति ते पुत्रीष्वेव
गन्धर्व्या गृह्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एताः ह वा ऽआहुतिः हुता
भेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

युद्धेवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रस्तृणीते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

सु जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तुस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व जर्मि-
र्हविष्य इति यो व जर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

* 'सह'-इत्येव ग, घ ।

† 'ति'-इति ग, घ ।

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ठ इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं
 देवेभ्यो देवत्रा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषा मु
 ह्येषु भागु * ॥ २५ ॥

अथ मैत्रावरुणचमसेनैता माहुति मुपस्त्रावयति ।
 कार्पिरसीति युथा वा ऽश्रुङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव
 मेपुहुतिरेतुया देवतया प्साता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरङ्घ्रिरुपस्रक्ष्यन् भवति या एता मैत्रावरुणचमसे
 व्वुञ्जो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुञ्जेणाङ्घ्रेन रेतः
 सोमः हिनुसान्नीति तुस्माद्वा ऽश्रुपस्त्रावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽनुन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदुक्षितिं दधाति तुस्माद्वाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने नु क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युन्मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति । युत्र वै देवेभ्यो
 युञ्जोऽपाक्रामत्तु मेतद्देवा प्रैपैरेव प्रैप मैच्छन् पुरो-
 रुग्भि प्रारोचयन्निविद्धिर्न्यवेदयंस्तुस्मान्मैत्रावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्नीच्चात्वाले व्वसती-
 वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालः
 सःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैत्रावरुणचमसुं च स
 मापो ऽअद्भिरग्मत स मोपधीभिरोपधीरिति युश्चासौ
 पूर्वद्युराहतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः
 सःसृजति ॥ २६ ॥

तद्वैके* । ऐवु मैत्रावरुणचमसे व्वसतीव्वुरीर्नयन्त्या
 मैत्रावरुणचमसाद्वसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वद्युराहतो
 यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः सःसृजाम
 इति व्वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समव-
 नुयति तद्वैषु उभयो यज्ञस्य रुसः सःसृज्यतेऽथ होतृ-
 चमसे व्वसतीवुरीर्गृह्णाति निग्राभ्याभ्यस्तद्युदुपर्युपरि
 चात्वालः सःस्पर्शयत्युती वै देवा द्विव मुपोदक्रामां-
 स्तद्युजमान मेवैतुत्सुर्ग्यं पुन्यान मनुसुह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रायन्ति । तः होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपाइ
 ऽइत्युविदोऽपाइ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
 विद मुथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यग्निष्टोमः स्यात्† । यदि प्रचरण्याः सःस्रवः

* 'के'-इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्राम'-इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'-इति ग, घ ।

परिशिष्टोऽलः होमाय स्यात्तुं जुहुयाद्यद्यु नालः
 होमाय स्वादुपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
 यु मग्ने पृत्सु मुत्थ्य मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
 शुश्वतीरिपः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-
 स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मुत्तवत्या पुरुषसम्मिती
 वा ऽअग्निष्टोम एव जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युकथ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेत्तयः
 परिधुयस्त्वौण्युक्थान्येतैरु हि तुर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यद्यु ऽअतिरात्रो वा षोडशौ वा स्यान्नैव जुहुयान्नु मध्यमं
 परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णीं मेत्य प्रुपद्येत तुद्यथा-
 यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति । त्रयो वा पुञ्च वा
 पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
 वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्वं मुह
 मिधुनुं प्रजुननं मुथ यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
 मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएपाः सधनं† यो
 युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युटेपाः सधनं तुस्मा-
 देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'जा'—इति ग, घ ।

† 'सधन'—इति घ इति वैश्वदेव ।

अथ सुत्यादिवसप्रातःकालीनं सवनीयपञ्चमप्रयोगं माह—
 “तान्सम्प्रबोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ ऋत्विजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वर्यवः । “अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयन्ति”-इति^१ सूत्रम् ।
 उदकोपस्पर्शनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहीत्वान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपात्रसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणसुकुम्भार्जनोद्दासना-
 वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्ध उत्पूय पश्चाज्यपहणम्, आन्यायादाय सोमं
 चार्यवञ्चाहवनीय इक्ष्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आन्यासादनात् कृत्वेपान्तरेणार्द्धसोम मद्रिपु सम्मुखेषु निदधाति
 षडे त्वेति”-इति^२ ॥ १ ॥

त मिमं सोमोपावहरणं समन्वकं विधत्ते— “अथ राजान
 मुपावहरतीति । अधिषवणचर्मापरिप्रदेश प्रति अधो नयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा जनूरिति । ‘आसाम्’ उत्पत्ति-
 मतीनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ स्रक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अश्वै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अश्वै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवांस्य भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्गं माह— “अन्तरेणेष इति । ‘इये’ आयतौ^३

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. २-५ ।

३— ‘आयत्ये’-इति च, डा-वैश्वदेव ।

शकटदण्डौ । यज्ञभाधनसोमाश्रयत्वात् 'अनस' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तरास्ताद्ध सुम्नावरोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्वांनात् वाद्य न
कृतवान् भवति । घाव्णा मध्ये स्थापन विधाय प्रशंसति— "घावसु
सम्मुखेष्विति । सोमस्य वेदेषु चचियजातित्व ममकृदुक्तम्, घाव्णां तु
बहुत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वघावमाश्रुष्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा भवन्तीति ।
'चचियम्' 'अभि'लक्ष्य 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीला
'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपा-
वहरति' इदे त्वा मनसे लेति' । हे सोम ! त्वा 'इदे' हरति ।
दूरस्य विषयाभिमुख स्तोपहित मात्मान हरतीति वा । इदय
मन्त.करणम्, तद्विशेषरूप सङ्कल्पविकल्पात्मक मन, यजमानमन्-
न्धिनोस्तयोरुभयोर्विषय. काम, तस्य स्ताभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विराशानाद् उपावहरामीति द्विरभ्यास, अतो
वाक्यद्वयम्, न व्याख्यानव्याख्येयभाव (४) ।

तथा 'दिवे' देवशोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्भ्रशिश्रितानां
देवाना मुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति योष्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'ऊर्द्धम्' उपरि, ताद्यमानत्वेनोन्नतम्, 'इम' सोमघागं
'दिवि' घुनोके 'देवेषु' 'यच्छ', 'होचा.' होषकाय देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

१— का० श्रौ० सू० ८. १. ५ ।

२— वा० स० ६. २५. १ ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् ।' 'त्वं' 'विश्वा प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति^१ (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "हृदे त्वा मनसे त्वेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय त्वेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— "देवेभ्यस्त्वैत्वैतदाहेति । "रश्मयो ह्यस्य
विश्वे देवाः"—इति^२ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । "ऊर्द्धं मिम मित्या-
देर्ब्राह्मण स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहतस्य सोमस्य समन्त्रक सुपस्थान माह— "अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^३ । 'अनुसृज्य' वेष्टितं वस्त्रं विस्त्र्येत्यर्थः ।
"विश्वास्त्वा मिति"^४ । मन्त्रार्थः स्पष्टः । "अथथाथय मिव वा
इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण स्तत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च
प्रतीतिः । तस्यास्य चत्रियभृतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन 'अथथाथयम्' यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरीत्य कृतं भवति । 'तत्' च 'पापवस्यसं' पाप च वशीयस्य
पापवस्यसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनैः
'पापवस्यसं क्रियते' । अत उक्तवैलक्षण्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६ २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ ए० १० प० इत्यथ मिश्रैव पुरस्तात् ।

३— "विश्वास्त्वा मिति विस्त्र्योपतिष्ठते"—इति का० श्रौ० सू० ६. ६ ।

४— वा० सं० ६ २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्त प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुप-
 क्षीणत्वसम्पादनात् इदानीं मपि सम्पादयन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं'
 सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्त' 'प्रति'
 सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजान मुपरि
 कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजा । यद्देदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्'
 एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' ऋत्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि । 'होता'
 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतर्युप-
 सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्यैककाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति" । "देवेभ्योऽनुमूहि"—इत्येवाहम्,
 किं "प्रातर्यावभ्य"—इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोग दर्शयति—
 "हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति
 'प्रातर्यावाणः' । ते शानुयाजदेवाद्योभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
 त्रादिच्छन्दोरूपाः । एव सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
 समये "देवेभ्यः प्रैष्य देवान् यज"—इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
 हाराद्वापि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्दोदेवान् यज"—इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितो प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
 महीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १० ।

प्रैषात् अनुयाजदेवताच्छ्रन्दांस्यपि आगमित्यन्तीति तद्भाववर्त्तनाय
 “देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”-इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदु हैक आङ्गरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य
 इति विशेषणेनेति ‘एके’ शाखिनो ब्रुवते । ‘तदु’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
 रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
 सिद्धिरेवेत्याह— “छन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
 “देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहौति समिध मादधाति, देवेभ्य
 इत्येके”-इति ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमाङ्गभूतं समिदाधानं छन्दोदेवतासमिन्धन-
 रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^१ । होतृकर्त्तव्यं
 प्रातरनुवाकानुवचनं छन्दमां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
 यद्भूता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘छन्दांसि’ एव
 ‘अथातयामानि’ अगतमाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्थक-
 त्वाथ गतमारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
 कृतानीति शेषः । “छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति । स्वर्गार्थं
 सुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामत्वप्राप्तिः । तदेव यातर्यामत्वं प्रातरनु-
 वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । स्तौति
 शंसति बोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
 द्भूता प्रातरनुवाक मिति^२ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सुप्रप्राप्याथ प्रेष्यति”-इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केपाश्विन्मतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
द्य निराचष्टे— “तदाङ्गः क' प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विनिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्^१) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तदु तथा न कुर्यात्’ निद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि निद्रा आयात्’ निद्रा
मात्रान् इच्छेत्, ‘अपि कामं’ ‘स्वप्यात्’ स्वापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जायदुपामीताध्वर्युः, स्वप्याद्वा”-इति^२ ॥

अत्र मध्ये “अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि^३-सूत्रोक्तः
सवनीयनिर्वापः, यद्ब्रह्मममपात्राणां मासादनप्रयोगस्य द्रष्टव्यः^४ ॥

एकधनाख्यानां सुदकानां मानयनार्थं यः प्रचरणा होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “स यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् ममये
‘स होता’ ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयाम् “अभ-
दुपा”-इत्येता^५ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्मनया
जुह्वपभृतोर्व्यापारदशाया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘स्रुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीतं माच्यं गृहीत्वा ‘जुहोति’ जुहुयात्^६ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कार्त्तव्य-
सम्प्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नाम्नेतत् परं छ-पुस्तके । २— का० श्रौ० सू० ८. १. १३, १४ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. १. १५ (०त्वं निर्वपति) ।

४— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२. २३ । ५— षट् सं० ५. ७५. ८ ।

६— ‘तया’-इति छ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ क ।

होम प्रशंसति— “यत्र वै यज्ञस्येति” । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेश’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसती-
वर्यन्नूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिमुखीकृत्याभि-
गच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरणा-
ज्याङ्गतिहोम एव यज्ञरसाभिमुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

आङ्गतिप्रक्षरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्देवैता माङ्गति जुहो-
तीति । ‘यद् एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अव-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रसृणीते’ रसस्य क्षरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त मारुन्धे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘याभ्यो देवताभ्य’ अन्यादिभ्यः ‘एता माङ्गतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘सन्नमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १९ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” शृणोन्मि-
रित्यादिना” । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धिपणाः’ वाचः, ‘देवैः’ देव्यः,
‘विदुषो न पावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘श्वम्’ आङ्गान ‘यज्ञ मिमं
शृण्वन्तु’— इति सङ्गहायः । अत्र सर्वत्र “शृणोतु” “शृण्वन्तु”—इति,
“अनुजानातु” “अनुजानन्तु”—इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘श्रोता
पावाणः’—इत्यत्र “श्रुचोऽतस्तिडः”—इति दीर्घः । ‘विदुषः’—इत्येतद्
शब्दद्विगेषणतया व्याचष्टे— “विद्वांसो हि पावाण इति । मयसा-

१— इत मित् माग्यान् मिरिष्य परन्तात् (५३२ ए० १० पं०) ।

२— का० औ० य० ८ १ १ ग ।

३— वा० स० १. २६. १ ।

४— पा० य० ६. १ १५ ।

वङ्गवचने ह्यन्दिम द्वितीयावङ्गवचनम् । चरमपादे सवित्प्रबन्धप्रयो-
गस्य तात्पर्यं माह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापर चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं मेकवारग्रहणस्योक्तत्वात्पर
मित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
अस्य होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुख गच्छन् व्रजमान प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तत्र प्रथमप्रैषं सुक्त्वा व्याचष्टे— ‘अप इय्य होतरिति’-
इत्यादि^२ । हे ‘ह त ।’ ‘अप’ प्रति ‘इय्य इच्छ, अप प्रति-
गमनोचित प्रदेववेति^३ अपोनश्रीय^४’ मनुब्रूहीत्यर्थः, । इय्यतेरिच्छति
रर्थं इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पद
व्याख्याय तात्पर्यं माचष्टे— ‘तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एता’
एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, कि
तदित्याह— ‘नेदेना इति । ‘एना’ अप । ‘नाद्वा’ नाशकानि
‘रचांषि’ ‘हिनमन्’ हिंस्यु । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदि-
त्येतेन समययुष्यते परिभवे”-इति नैरुक्तम्^५ । अतस्मात्तस्मात् हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८ ३ २ क ।

२— का० श्रौ० सू० ८ ३ २ ख । होतार प्रत्यध्वयुंशत् ।

३— ‘प्रदेवत्वा’-इत्याद्यपोगमदवताक सूक्त मपोगश्रीयम् (ऋ० म० १०
३०) । ऐ० ब्रा० २ ३ १ इत्यथम् ।

४— ‘आपोगश्रीयम्’-इति छ पुक्तके ।

५— निरु० १ अ० ३ पा० ६ ख० ।

अन्यान् प्रेषान् दर्शयति— “अथ सम्येयतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति^१ । दग्ध चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्तारः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्वोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति^२ । हे ‘नेष्टः’ त्वं ‘पत्नीः’ पात्रेजनोद-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति^३ । एकधना उदकानि, तेषां धारकाः कुम्भा वा ; प्रत्येकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात्, तेषां यद्दो-
तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीञ्चालाल इति^४ । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युष्टंहीताभिः दम-
तीवरीभिः, ‘होष्टचमसेन’ ‘ष’ युक्तः सन्, चालालदेशे यावदागमनं
‘प्रति’ ‘उपतिष्ठसै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राद्येद् व्याख्यातव्याः विधयस्येत् स्तोत्रव्या इत्यागच्छाए—
“सम्येप एवैप इति । ‘एयः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यो”-इत्यादिक-
कर्त्तव्यः ‘सम्येप एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनाथे निर्गमनमार्गं भाह— “त उदस्यो निष्क्राम-
न्तीति । अग्नीद्वाचालानयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र मोप-
सभ्यन्ते कथं मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिग्गीति । निर्गमने

१— का० श्यो० गृ० ६. २. २ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्यो० गृ० ६. ७. ७ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्यो० गृ० ६. ७. ५ । ‘एकधनिनः’ अत्रिण सवै ।

४— का० श्यो० गृ० ६. ७. ४ ।

एव उदङ्नियमः । गमनसमये पत्नीसाहित्य विधाय तदाख्यान
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यत्र वै यज्ञस्येत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञशिरस्केदादुद्गत
रस पलाय्य अणु निविष्टम्, त रस गन्धर्वा. सोमपालका
ररचु— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचु’— ‘इमे गन्धर्वा’ एव
‘नाष्टा’ नाशकरूपा, ‘कथम्’ ‘अनाष्टे’ नाशरहिते देशे ‘रस’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योपित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
प्रिया, तद्वय पत्नीभि सहिता एव गच्छाम”, ते च गन्धर्वा
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वय मभयेऽनाष्टे यज्ञरस माहरि-
य्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभि. सह गता, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां क्षतवन्त । तस्मिन् समये देवा यज्ञरसम्
‘आजहु’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानी मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभि सह गमनेन एते गन्धर्वा. पत्नीषु काङ्क्षा कुर्वन्ती
भवन्ति, तथा अवाधितस्यले रस माङ्क्षितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयस्योत्सृज्यस्याणु होम विधाय प्रशंसति— “सोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माङ्कतिम्’ अनुसृत्य ‘एष’ अनुप्रविष्ट”

१— “एहगमनमात्र मत्र विधीयते”—इति या० दे० वा० सू० ८. १ ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ० ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिमुखं सम्प्राप्नोति । एतस्यैव व्याख्या-
नम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशसति— “यद्देवैता माङ्गति जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु त प्रवर्द्धन्त रसं मारुद्भवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अप.’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः देवताभ्यः एताम् आङ्गति जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘दत्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज्ञ-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यज्ञमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ १४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति’ । हविय इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्म्मिर्हविय इति,
यो व ऊर्म्मिर्हविय इत्येवैतदाहेति । हविशब्देन तत्साधो यज्ञो
लभ्यते, द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्त्यं
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह—
“मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्त मुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह त देवेभ्यो देवचा
दत्तेति’ । “लोट् च”—इति’ लोटो विधाद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० स० ६. २७ १ ।

२— पा० सू० १ १ १६० ।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेन 'एना.' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
 तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्य" -इत्यस्य यत् "शुकपेभ्यः"-इति
 विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह- "सत्य वै शुकम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
 तदाहेति । शुक दौप्तम्, रसाख्य वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
 सत्यास्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्य मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
 इत्येतेदेवैतत् शुकपेभ्य इति वाक्य माहेत्यर्थ । "येषां भाग स्य
 खाहा"-इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह- "तेषां सु ह्येष भाग
 इति । 'एष' अपां शुकुरसरूपो भागः, 'तेषां सु' तेषां शुकपानां
 देवानां 'भागः' प्रतिनियताग्र खसु, अतो येषां मिति मन्त्रे
 निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः ॥

मन्त्रस्याय मर्थ ।- हे 'देवीः' देव्यः । 'आप ।' हे 'अपा-
 क्षपात्' न पातयति तत्, 'य' अय 'व.' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्मिः'
 प्रवृद्धः 'हवियः' रस, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाग्नेन्द्रियेत्यादिनां
 दीर्घं, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तम.' मादयिद्वतमः, 'त' रस 'देवचा'
 "देवमनुष्येत्यादिनां सप्तम्यर्थे चा-प्रत्यय । देवेषु मध्ये 'शुकपेभ्यो
 देवेभ्य' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो यूथं 'येषां' देवानां 'भाग' 'स्य'
 भवथ, तदर्थं 'खाहा' इदं द्रव्यं खाज्जत मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आऊत्या अपमारण ममन्त्रक विधत्ते- "अथ मैदा-
 वरुणचमसेनेति" । तत्र मन्त्र - "कार्पिरमीति" । हे ऊताज्य-

१- निर० ८. २. २, १०. २. ५, अ० म० १. १२५ सा० भा० द्रव्यम् ।

२- पा० सू० ६. ३. १३१ ।

३- पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४- का० श्रौ० सू० ८. १. ८ ।

५- वा० म० ६. २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' हृषेर्देवतायाः, कर्षणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धी
 'अभि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै'
 अचौणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि' । उक्तस्याप-
 सारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
 स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
 करोपभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आङ्गतिः' 'एतया'
 अश्वेवतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
 मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
 'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
 'उपसृज्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संभर्गं करिष्यन् 'भवति' ;
 अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^१, आधवनीये
 संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
 इत्यादि, प्रागमशब्द व्याख्यातम्^२, "एतं ससु वै देवा वज्रं
 हृषेत्यादिप्रदर्शनेन" ॥ १६ ॥

समन्वकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव मूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः हतो महो-
 धरेण, सूत्रे विनियोगस्य तदाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेदोक्तशब्दा
 कण्विकायां तदैव । भाक्ति चैतन्मन्त्रग्येह व्याख्याने कथिदुपयोगः ।
 कार्षिंरसोत्येव ऋको मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इतिव भिंश्या कण्विकाया इत्यलम् (५५१ ए० १० पं०) ।

३— १३० ३४० ३५० ३६० (१ भा० १६० ए० ० पं०) ।

४— त० सं० ६० १० ११ ।

समुद्रस्य त्वेति^१ । यद्यथत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि
 “समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णाति^२”-इति सूत्राद् गम्यते । अपां
 सहात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य इत्स्नात्मना
 सृतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्यै”-इति पाठेन ‘असु एव’
 ‘अचितिम्’ अत्रय मचीणत्वं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’
 “अचित्यै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्यावरजङ्गमा-
 त्मकजगत्पर्याप्तिसिद्धिः भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न
 प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदन्वित्यादि । होहृषमसोन्नय-
 नानन्तर मेकधनाना सुन्नयनम्^३, ततः पाप्मेजनानां पथ्या
 इति^४ ॥ १० ॥

संस्मितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्य-
 मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन
 मैत्रावरुणाख्येन त्विंशो ‘प्रैपैः’ तत्प्रतिगमनमाधनैः आशानवाक्यैः
 ‘प्रैपं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’ ; ‘निविद्धिः’ निषेदनमाधनैः
 “अग्निर्देवेभ्यः”-इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेद्यन्’ परस्पर निषेदित-
 वन्तः ; ‘पुरोरुग्निः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’
 इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “वायुरयेगाः”-

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र इति ।

३— वा० श्रौ० सू० ८. ३. १० ।

४— “पाप्मेज्जाय पथ्यो दौ-दौ”-इति का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

५— निविद १-१२ पदानि, दे० मा० ३. ५. २ प्रपद्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिमाधनत्वात् तदीयश्चमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
"तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ २८ ॥

असुभरणानन्तर मनुष्येय विधत्ते— "त आयन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । 'अग्नीत्' च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-
प्रकारेण 'चात्वाले' 'वसतीवरीभिः' अग्निः 'होत्रचमसेन च' युक्तः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— "प्रत्येत्य चात्वालस्यो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीय ससर्गयति समाप इति, इत-
रस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं मन्वे
विधत्ते— "स उपर्युपरि चात्वाल ससर्गयति, वसतीवरीय मैत्रा-
वरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्रमाह— "स मापो अद्भिरिति^३ । 'आप.' मैत्रावरुण-
चमसगताः, 'अद्भिः' होत्रचमसम्याभिर्भवसतीवरीभिः 'समग्मत'
सद्गता अभवन् । तथा 'ओषधीः' ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, 'ओषधीभिः' प्रीक्षादिरूपाभिः 'समग्मत'^४ । यदा, उभयत्र

१— पुरोदस्य १-७ ऋष, वा० सं० १०. २१-२०, ऐ० ब्रा० १. १. ६
नामोक्तेष्वमात्रेण विहिता ।

२— वा० श्रौ० सू० ६. १. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— " 'ओषधी' ओषधयो मुद्गमण्डूनादिका, 'ओषधीभि' वीहियवा-
दिभिः 'समग्मत' लक्ष्मणात्, अपां चारत्भूतत्वात् ओषधीना मपि
योगोऽप्यु" इति मन्वीधर ।

श्रोत्रधिशब्देन प्रकृता मैत्रावरुणहोत्रचममगता आपो विवक्ष्यन्ते ।
 “यश्चासौ पूर्वधुरित्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥

अत्र केपासित् माचात् उदकममर्जनपत्र मुदाद्यत्य तदभि-
 प्राय मथाविष्कृत्य तस्यान्यथामिद्धित्वप्रदर्शनेन निराचष्टे— “तद्वैक
 इति । ‘एव’ नयन्ति’-इति सम्बन्ध, आनयन्त्येवेत्यर्थ । ‘आ मैत्रा
 वरुणचममाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवगात् नयन्तीत्यनुपज्यते । एव
 कुर्वता पूर्वधुराद्यतस्य यज्ञरमस्य, अद्याद्यतस्य च मसर्ग एवो-
 ऽपेक्षित, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवन्धनाद् भविष्यति, अत
 ‘तत् तथा न क्षुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं ‘होत्रचमसे वसतीवरी कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
 निघाभ्या इति, तदेतदाह— “अथ होत्रचमस इति । आग्नीह्व-
 हस्तस्य होत्रचमस मध्वर्युरादाय पूर्वधुराद्यता ‘वसतीवरी’ अध्वर्यु
 ‘गृह्णाति’ । कस्मै उपयोगाय ? ‘निघाभ्याभ्य’, होत्रचमसे निगृह्य
 माणत्वात् “निघाभ्या”-इति सञ्ज्ञा^१, निघाभ्यासु थावयति,
 निघाभ्यासु ससिञ्चति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यश्चासौ पूर्वधुरित्यादि, मसर्गस्य चात्वालोपरि
 भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चात्वाल मिति । ‘अत’

१— ‘एव -इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेष । का० श्रौ० सू० ६ ३ १५ ।

३— अध्वर्युर्होत्रचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति,
 तास्वाध्वर्युणा यजमानाय समर्पितास्वमसस्या आपो निघाभ्यसञ्ज्ञका
 अभिपवार्था ताभ्य एव च यहा अपि गृहीष्यन्ते’-इति या० द० ।

अस्मात् चालालोपरिप्रदेशात् 'देवा दिव सुपोदकामन्', 'तत्'
तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चालालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्'
अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुमह्यापयति' अनुक्रमेण
सह्यापयति, सम्यक् प्रख्यापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

"त आयन्तीति । अथाध्वर्युं मुद्दिश्याद्विषयं होतुः प्रश्न मव-
तारयति— "तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । 'तम्' अध्वर्युं
होता 'पृच्छति', हे 'अध्वर्यो' । 'अपः' उदकानि 'अवेः' लभ-
वानसि । मुक्तिः प्रश्नार्थः । "अवेः"-इत्यस्य 'अविदः' इत्यर्थं इति
व्याचष्टे— "अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— "तं प्रत्याहोतेव
नम्रमुरितीति^१ । वय मिदानीं न केवल मपो लभार एव, अपि च
'नम्रमुः' अत्यर्थं मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्यं माह—
"अविद मयो मेऽनमतेऽवेतदाहेति । 'अविदम्' अपो लभवानसि
'अपो' अपि च 'मे' आपः 'अनमत' आनता आगता अभूवन्
'इत्येव' 'एतत्' उत्तररूप वाक्यम् 'आह' ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— "प्रचरणौमंश्रव मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं य मग्न इति, उक्ते प्रथमं परिधि मानभते, प्रविशत्यवा-
न्यत्र"-इति^२, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नाटावग्निष्टोम माह— "म

१— पा० सु० ८ २. १०० ।

२— "होता एष्ट"-इत्यादि वा० शौ० सु० ८. २. १५ ।

३— वा० शौ० सु० ८. २. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोम स्यादिति । 'स' वर्त्तमान क्रतुरग्निष्टोमस्यश्चेत् 'प्रच-
रणा' य 'सस्रव' अवग्निष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्त 'स्यात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्', नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्य'
'गृहीत्वा' "य मग्ने श्रुत्सु" इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्याय मर्थ ।- हे 'अग्ने ।' 'यम्' 'मर्त्य' मनुष्य 'श्रुत्सु'
सङ्घामेषु 'अवा' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अन्त्रेषु निमित्तभृतेषु
'यम्' मर्त्य 'जुना' जवतिर्गत्यर्थं प्राप्तवानसि, 'स' उभयविषयो
जन 'शश्वती' शाश्वती 'दूष' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति,
'स्वाहा' सुहुत मस्तु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्व प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे-
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्^१ अग्निष्टोमोऽग्नि , ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशमति- "मर्त्तवत्या, पुरुषमग्मितो वा
अग्निष्टोम इति । 'द्वौ स्तोमौ प्रातस्सुवन वहतो यथा प्राण्या
पानश्च'-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषमग्मितो वा एष यज्ञ
इति श्रुतत्वात् पुरुषमग्मितत्व मस्य यत, अत एवैतया मर्त्तवत्या

१- वा० स० ६ २६ १ ।

२- ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०-८ अ० ० ख० पर्यन्त द्रष्टव्यम् । तच्चैतदन्य-
खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्य ।

३- त० स० ७ १ १ १ द्रष्टव्यम् ।

होमो युक्त इत्यर्थः । निगमति— “एव जुहुयाद् यद्यग्निष्टोमः
स्यादिति ॥ २२ ॥

“यद्युक्थः स्यान्मध्यमं परिधि सुपस्पृगेदिति” । अग्नेः परितो
निधीयमानाः परिधयः । प्राच्यां दिशि सूर्यश्चैव परिधित्वात् ते
च एव । ‘उक्थानि’ अग्निष्टोमादुपरि उक्थस्ये क्रतौ स्तोतव्यानि
‘चौणि’ उक्थस्तोत्राणि । अमु चित्तम्, किं तत इत्याह— “एतैरु
हि तर्हीति । यतः ‘एतैः’ उक्थैः यज्ञः ‘प्रतितिष्ठति’, अतस्त्रिपु
परिधिपु ‘मध्यमं परिधिं’ पद्याद्दिगतं प्रचरणा ‘उपस्पृगेत्’ ॥

अतिरात्रपोडगिनोस्तु कथं नित्यत आह— “यद्यु अतिरात्रो
वा पोडगौ वा स्यादिति” । तत्रोभयत्र होम सुपस्पृगं च न
कुर्यात्, किन्तु ‘मनुद्यैव’ “य मग्ने पृत्सु”—इति मन्त्र मुक्तैव
‘दृष्णी मेत्य’ देवयजनं ‘प्रपद्येत्’ । ‘तत्’ तथा मति क्वचित्
होमः, क्वचित् परिधिसंस्पर्शं, क्वचित् दृष्णी मिति ‘यथायथ’
पृथक्प्रकारेण ‘यज्ञकृत्स्न’ अग्निष्टोमादिकान् ‘व्यावर्तयति’ परस्पर-
व्यावृत्तान् करोति ॥

तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्यग्निष्टोमो जुहोति यद्युक्थः
परिधौ निर्माष्टि, यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रपद्यते यज्ञकृत्स्ना
व्यावृत्तैः”—इति । कात्यायनस्तु अतिरात्रपोडगिनौ प्रति विकल्प

१— “उक्थे प्रथमं परिधि माज्जते”—इति (श्री० ए० १००) विषयम् ।

२— “प्रविशन्तेषाम्प” —इति का० श्रौ० ए० ८० १८ ।

३— तै० श्रौ० १०० १४ ।

मुक्तवान्— “रराध्यालम्भनं वा षोडशनि, छदिरतिरात्रे”-
इति^१ ॥ ३३ ॥

इदानीं मेकधननामघटानां मयुग्मसङ्ख्याविकल्पमाह— “अयुग्मा
अयुग्मा एकधना भवन्तीति । वक्ष्यमाणं त्रिपञ्चादिपञ्चवङ्गलाभि-
प्रायेण वीष्णा । ‘अयुग्मा.’ त्रि-पञ्चादयः । तानेवायुग्मविकल्पानुदा-
हरति— “त्रयो वा पञ्च वेत्यादिना । त्रयो वा पञ्च वेत्येको
ऽयुग्मविकल्पः, पञ्च वा सप्त वेत्यपरः । एव मुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
तथा चासादनप्रस्तावे कात्यायन— “प्रत्यगेकधनानयुग्मानुद-
हरणांस्त्रिप्रभृत्या पञ्चदशभ्यः”-इति^२ ॥

अथ युग्मसङ्ख्यायां एकधनशब्दनिर्वचनं प्रदर्शयन् प्रशंसति—
“इन्द्रं महं मिथुनं प्रजननं मथ य एष एकोऽतिरिच्यते इत्या-
दिना । एषु विकल्पेषु मध्ये यदि त्रयोदा द्वावेकं इन्द्रं तृतीयो-
ऽतिरिच्यते, यदि पञ्च, तदा द्वे इन्द्रे पञ्चमोऽतिरिच्यते । एवं
सप्त-नवैकादश-त्रयोदश-पञ्चदशस्यपि योज्यम् । तत्र यत् ‘इन्द्रं’
तत् ‘मिथुनम्’, तच्च यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननरूपम् ; ‘य
एषोऽतिरिच्यते’ तृतीयादिकः, ‘सः’ सर्वोऽपि ‘यजमानस्य’
‘अथम्’ ‘अभि’लक्ष्य ‘अतिरिच्यते’ । ‘स वै’ सोऽतिरिक्तः ‘एषां’
विकल्पितानां युग्मानां ‘सधनम्’ समानं मेकं मेव धनम् ;
तदन्तःपातित्वात् । यस्मादपा सधनं मासीत् अतिरिक्तं, ‘तस्मात्’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. २३ ।

अयुग्मसङ्ख्याका उदकविशेषा^१ एकधननामकाः सम्यक्ताः । अत
 एकधनात्मकत्वात् अयुग्मसङ्ख्याका एकधनाः प्रशस्ता इति^२
 स्तुतिः ॥ ३४ ॥ ४ [८. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथाधिपुवणे पर्युपविशन्ति । अथास्याः हिरण्यं
 बभ्रौते द्वयं वा ऽद्भुदं नु तृतीय मस्ति सत्यं चैवानृतं च
 सत्यमेव देवा अमृतं मनुष्या अग्निरेतसं वै हिरण्यं
 सत्येनाः शूनुपस्पृशानि सत्येन सोमं पुराहणानूति
 तुस्माद्वा ऽत्रस्याः हिरण्यं बभ्रौते* ॥ १ ॥

१— तावत्याप्तच्छन्यायादुदहरणा कलशासैकधनशब्दप्रतिपाद्या भवन्ति ।

२— तथात्र अग्निष्टोमे प्रथमं पञ्च वा, अथग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव, उक्त्ये
 पञ्च वा सप्त वा, योदशसि सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा,
 अतिरात्रे एकादश वा त्रयोदश वा, अतोर्षामे त्रयोदश वा पञ्चदश
 वेति एकधनाख्या उदहरणाः कलशा भवन्तीति ॥

* 'बभ्रौते'—इति ग, घ ।

अथ श्रावाणं मादत्ते । ते वा ऽएतेऽश्ममुया श्रावाणो
 भवन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृचो वै सोम
 आसीत्तुस्यैतच्छुरीरं युद्धिरुयो यदुश्मानस्तच्छुरीरेणैवैन
 मेतत्सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति तुस्मादश्ममुया भवन्ति
 घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्वन्ति तु मेतेन घृन्ति
 तथ्यात उदेति तथा सुञ्जीवति तुस्मादश्ममुया श्रावाणो
 भवन्ति ॥ २ ॥

त मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददे रावासीति सविता वै देवानां
 प्रसविता तुत्सवितृप्रसृत एवैन मेतदा दत्तेऽश्विनो-
 र्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्या मादत्ते
 न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुघस्तत्तुस्यैव
 हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां वृजो वा ऽएय तुस्य नु
 मनुष्यो भर्ता तु मेतुभिर्देवताभिरुदत्ते ॥ ३ ॥

श्राददे रावासीति । यदा वा ऽएन मेतेनाभिपुण्व-
 न्यद्याहुतिर्भवति यदाहुतिं जुहोत्यथ दृक्षिणा ददात्ये-
 तुक्षेपु द्वयं रासत ऽश्राहुतीय दृक्षिणाथ तुस्मादाह
 रावासीति ॥ ४ ॥

गभीरु मिसु मध्वरुं कधीति । अध्वरो वु यज्ञो महान्त
 मिसुं यज्ञं कधीत्येवैतदाहुन्द्राय सुपृतम मित्तीन्द्रो

वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्रायेति सुपूतम मिति
 सुसुततम* मित्यैवैतदाहोत्तमेन पविनेत्येष वा ऽउत्तमः
 पविर्यत्सोमस्तुस्मादाहोत्तमेन पविनेत्यूर्जस्वन्तं मुधुमन्तं
 पयस्वन्त मिति रुसवन्त मित्यैवैतदाह यदाहोर्जस्वन्तं
 मुधुमन्तं पयस्वन्त मिति† ॥ ५ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । देवा ह वै यज्ञं तन्वान्वास्ते
 ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गादिभयाञ्चक्रुस्ते हीचुरुपाःशु यजाम
 व्वाचं यच्छामेति तु ऽउपाःश्वयजन् वाच मयच्छन् ॥ ६ ॥

अथ निग्राभ्या आहरति । तास्वेनं व्वाचयति निग्राभ्या
 स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा मुनो मे तर्पयत व्वाचं मे
 तर्पयत प्राणं मे तर्पयत चुक्षुर्मे तर्पयत श्रोत्रं मे तर्पय-
 तात्मानं मे तर्पयत प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत
 गणान्मे तर्पयत गणा मे मा वितृपन्निति रुसो वा
 ऽआपस्तास्वेवैता माशुष माशास्ते सर्वश्च म ऽआत्मानं
 तर्पयत‡ प्रजां मे तर्पयत पशून्मे तर्पयत गणान्मे तर्पयत
 गणा मे मा वितृपन्निति स यु एषु उपाःशुसवनः स
 व्विवस्वानादित्यो निद्वानेनु सोऽस्यैषु व्यानः‡ ॥ ७ ॥

* 'सुसुतम'-इति ग, घ ।

† 'मित्ति'-इति ग, 'मिति'-इति ग, घ ।

‡ 'तर्पयत'-इति ग, घ ।

§ 'न'-इति ग, घ ।

तु मभिमिमिती । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिषुएवन्ति
 तु मेतेन घ्नन्ति तथात उदेति तथा सुञ्जीवति युद्धेव
 मिमीते तुस्मान्मात्रा मनुष्येषु मात्रो यो चाप्यन्या
 मात्रा ॥ ८ ॥

सु मिमीते । इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवत इतीन्द्रो
 वै यज्ञस्य देवता तुस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते रुद्रवत
 इति तदिन्द्र मेवानु व्वसुश्च रुद्रांश्चाभजतीन्द्राय
 त्वादित्यवत इति तदिन्द्र मेवान्वादित्यानाभजतीन्द्राय
 त्वाभिमातिघ्न इति सपत्नो वा* ऽअभिमातिरिन्द्राय
 त्वा । सपत्नघ्न इत्येवैतुदाहु सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्यो-
 द्वारु एव मस्यैषु ऽचरते देवेभ्यः ॥ ९ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृत इति । तुज्ञायच्यै मिमीतेऽग्नये
 त्वा रायस्पोपद इत्यग्निर्वै गायत्री तुज्ञायच्यै मिमीते स
 युज्ञायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम माहरत्तेन सा श्येनुः
 सोमभृत् तेनैवास्या एतुद्दीर्घेण द्वितीयः मिमीते† ॥ १० ॥

अथ यत् पुञ्च कृत्वो मिमीते । सव्वत्सरसम्मितो वै
 यज्ञः पुञ्च वा ऽचरतुवः संव्वत्सरस्य तुं पुञ्चभिराप्नोति
 तुस्मात् पुञ्च कृत्वो मिमीते ॥ ११ ॥

* 'वा'-इति ग, घ ।

† 'मिमिती'-इति क ।

‡, § 'सव्व'-इति ख ।

तु मभिमृशति । युत्ते सोम दिवि ज्योतिर्युत् पृथिव्यां
 युदुरावन्तुरिक्षे । तेनास्मै युजमानायोरु राये दृष्ट्यधि
 दात्रे वोच ऽहुति युत्र वा ऽप्योऽग्रे देवानां हविर्वभूव
 तुद्देशाच्चक्रे मैव सुर्व्वेणोवात्मना देवानां हविर्भूव
 मिति सु एतास्तिस्त्रुस्तनूरेषु लोकेषु विन्ध्यधत्त ॥ १२ ॥

तद्वै देवा अस्पृखतु* । तेऽस्यैतेनैवैतास्तनूरामुवन्स
 कृत्स्नु एव देवानां हविरभवत्तुथो ऽण्वास्यैषु एतेनैवै-
 तास्तनूरामोति सु कृत्स्नु एव देवानां हविर्भवति तुस्मा-
 देवु मभिमृशति ॥ १३ ॥

श्रुय निग्राभ्याभिरुपसृजति । आपो ह वै वृत्रं जघ्नु-
 स्तेनैवैतद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते तुस्मादेनाः स्यन्दमाना न
 किञ्चन प्रतिधारयते† ता ह स्व मेव वृशञ्चेरुः कुस्मै नु
 व्वयं तिष्ठेमहि याभिरस्माभिर्दृत्रो इत इति सुर्व्वं वा
 ऽद्द मिन्द्राय तस्थानु मास युदिदं किञ्चापि योऽयं
 पुवते ॥ १४ ॥

स दुन्द्रोऽद्रवीत् । सुर्व्वं वै म ऽद्दुं तस्थानं युदिदं किञ्च
 तिष्ठध्व मेव म ऽहुति ता ह्योचुः किं नस्तुतः स्यादिति

* 'त'-इति ग, घ ।

† 'एतेनै'-इति ग, घ ।

‡ 'प्रतिधारयते'-इति ग, घ । 'प्रतिधारयते'-इति गा०-सम्प्रत्यय ।

प्रथमभक्षु एव वः सोमस्य राज्ञ इति तथेति ता
 अस्मा ऽअतिष्ठन्त तास्तस्थाना उरसि न्यगृह्णीत तद्यु-
 देना उरसि न्यगृह्णीत तुस्मान्निग्राभ्या नाम तुथैवैना*
 एतद्युजमान उरसि निगृह्णीते सु आसा मेषु प्रथम-
 भक्षु सोमस्य राज्ञो युन्निग्राभ्याभिरुपसृजति ॥ १५ ॥

स उपसृजति । श्वाचा स्य वृचतुर इति शिवा
 ह्यापस्तुस्मादाह श्वाचा स्येति वृचतुर इति वृचुः ह्येता
 शुभ्रन्दाधो गूर्ता अमृतस्य पत्नीरित्यमृता ह्यापस्ता
 देवीर्देवेषुं यज्ञं नयतेति नाच तिरुोहित मिवास्त्युप-
 ह्यताः सोमस्य पिबतेति तदुपह्यता एव प्रथमभक्षुः
 सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति ॥ १६ ॥

अथ प्रहरिष्यन् । युं द्विष्यात्तं मुनसा ध्यायेदमुष्मा
 ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मिति यो न्वेवेमुं मानुषं ब्राह्मणः
 हुन्ति तं न्वेव† परिचक्षतेऽथ किं यु एतं देवो हि सोमो
 घृन्ति वा ऽएन मेतद्युदभिपुण्वन्ति तु मेतेन घृन्ति तथा
 त उदेति तथा सुञ्जीवति तुयानेनस्युं भवति युद्यु
 नु द्विष्यादपि तृण मेव मुनसा ध्यायेत्तथो ऽअनेनस्युं
 भवति ॥ १७ ॥

* 'ता'-इति ग, घ ।

† 'घृन्'-इति ग, घ ।

‡ 'तन्वेव'-इति क, ख, तद्वेव-इति घ वृष्टो डा० वेवरेय ।

स प्रहरति । सा भेर्मा संव्विक्या इति मा त्वं भैपीर्मा
 संव्विक्या अमुष्मा ऽअहं प्रहरामि न तुभ्य मित्येवैतदा-
 होज्जं धत्वेति रुसं धत्वेत्येवैतदाह धिपणे व्वीड्वी
 सती व्वीडयेथा मूर्ज्जं दधाथा मितिमी ऽएवैतत् फुलके
 आहुरित्यु हैक ऽआहुः किन्नु तुत्र योऽप्येते फुलका भिन्द्या-
 दिमे ह वै द्यावापृथिवी ऽएतस्माद्दुज्जादुद्यतात् सुऽरेजेते
 तुदाभ्या मेवैन मेतद्द्यावापृथिवीभ्याः शमयति तुथेमे
 शान्तो नु हिनल्यूर्ज्जं दधाथा मिति रुसं दधाथा
 मित्येवैतदाह पाप्मा हतो न सोम इति तुदस्य सुर्व्वं
 पाप्मानः हन्ति ॥ १८ ॥

स वै त्रिरभिपुणोति । त्रिः सुम्भरति चतुर्निग्राभ
 मुपैति तद्दुश दुशाधरा वै त्रिराद् वैराजः सोमस्तुस्मा-
 द्दश कृत्वः सुम्पादयति ॥ १९ ॥

अथ युन्निग्राभ मुपैति । युच वा ऽएषोऽप्ये देवानाः
 हविर्व्वभूव तुझेमा दिशोऽभिदध्यावाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन
 प्रियेण धाम्ना सुऽस्पृशेयेति तु नेतुदेवा आभिर्दिग्भि-
 मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समस्पर्शयन् युन्निग्राभ मुपायं-
 स्तयो ऽएवैन मेपु एतदाभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुऽस्पर्शयति युन्निग्राभ मुपैति ॥ २० ॥

स उपैति । प्रागुपागुदगधरुक्त्तर्त्तस्त्वा दिश आधा-

वन्विति तुदेन माभिर्दिग्भिर्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना
 सुस्पृश्यत्यम्ब निष्पर सुमरीर्विदा मिति योषा वा
 ऽश्रुम्वा योषा दिशस्तुस्मादाहाम्ब निष्परेति सुमरीर्विदा
 मिति प्रजा वा ऽश्रुः सम्रजा जानता मित्येवैतदाह
 तुस्माद्या अपि विदूर मिव प्रजा भवन्ति सु मेव ता
 जानते तुस्मादाह सुमरीर्विदा मिति* ॥ २१ ॥

अथ युस्मात्सोमो नाम । युच वा ऽएषोऽग्रे देवानाः
 हविर्वभूव तुङ्क्षेष्वाञ्चक्रे मैव सुर्व्वेणवात्मना देवानाः
 हविर्भूव मिति तुस्य या जुष्टतमा तनूरुस ता मप-
 निदधे तद्दे देवा अस्पृखत ते होचुरुपैवैतां प्रष्टहस्व सुहैव
 न एतया हविरेधीति तां दूरु ऽइवोपप्राष्टहत स्वा वै म
 ऽएयेति तुस्मात्सोमो नाम† ॥ २२ ॥

अथ युस्माद्यज्ञो नाम । घ्नन्ति वा ऽएन मेतद्युदभि-
 पुण्वन्ति तद्युदेनं तन्वते तुदेनं जनयन्ति सु तायुमानो
 जायते स युन् जायते तुस्माद्यज्ञो यज्ञो‡ ह वै नामि-
 तद्युद्यज्ञ इति ॥ २३ ॥

* 'मित्ति'-इति ख, 'मित्ति'-इति ग, घ ।

† 'नामु'-इति ख, 'नाम'-इति ग, घ ।

‡ 'य जायते तस्माद्यज्ञो यज्ञो'-इति क, ख ; डा० वेवरेण चैकत्र दृष्टः ।

तुचैता मुपि व्वाच मुवाद । त्वु मङ्ग प्रुशसिपो देवुः
शविष्ठ मुर्त्यम् । न त्वुदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र
ब्रुवौमि ते व्वाच इति मुर्त्या हुवैतद् भुवन्नुवाच* त्वु
मेवेतो जनयितासि नान्यस्त्वदिति† ॥ २४ ॥

अथ निग्राभ्याभ्यो ग्रुहान्विगृह्णते । आपो ह वै
वृषं जघ्रुस्तेनैवैतुद्वीर्येणापः स्यन्दन्ते स्यन्दमानानां वै
व्सतीवुरीर्यं ह्लाति व्सतीवुरीभ्यो निग्राभ्या निग्राभ्याभ्यो
ग्रुहान्विगृह्णते तेनैवैतुद्वीर्येण ग्रुहान्विगृह्णते होतृचमसाद्
योपा वा ऽकृग्घोता योपायै वा ऽद्रुमाः प्रजाः प्रजायन्ते
तुदेन मेतुस्यै योपाया ऽकृचो हुतुः प्रजनयति तुस्मा-
होतृचमसात् ॥ २५ ॥ ५ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

इत्य मभिपवसाधनाना मपां ग्रहण मभिधाय, अथ सोमा-
भिपवप्रयोगं वक्रु मुपक्रमते— “अथाधिपवणे पर्युपविगन्तीति† ।
‘अधि’ उपरि सुयेते इत्यधिपवणे दाहमये फलके, तयोहपरि ते
‘उपविगन्ति’ । उपवेगमप्रकारः सुचे द्रिंत— उक्तरी तावध्वर्यु-

* ‘भुगवन्नुवाच’—इति शा०—सम्मतः पाठ इति डा० देवरः ।

† ‘दिति’—इति ल, ‘दिति’—इति ग, घ ।

१— इतरेशोऽं कात्यायनेन, श्री० सू० ६. ४. १ इत्यम् ।

यजमानौ, पूर्वोऽध्वर्युः, अपरेण परीत्यितरे इयं, देवस्य त्वेत्यादिना^१ । 'इतरे' अध्वर्युपुरुषा इत्यर्थः । हिरण्यवन्धनं विधाय, तत् सचरूपत्वेन प्रशंसति— “अथास्यां हिरण्यं वधीते इयं वा इदं न तृतीय मस्तीत्यादिना । 'अस्याम्' अनामिकाङ्गुल्या मित्यर्थः । इयं वेत्यादि प्रागसकृद् व्याख्यातम्^२ । अत्रेतत्वं हिरण्यस्येत्यं श्रूयते— “आपो वरुणस्य पत्न्य आसन्, ता अग्निरभध्यायत्, ताः समभवत्, तस्य रेतः परापतत्, तद्धिरण्य मभवदिति^३ । अध्वर्योर्मनुष्यत्वेनानृतरूपत्वात् सत्यभृतस्याग्निरेतस्य हिरण्यस्याचाभिषवसमये स्पर्शनेनानृतवाधात् 'सत्येन' 'अंशून्' सोमांशून् 'उपसृशानि', 'सत्येन' 'सोमम्' 'पराहणानि' अभिपुणोमीत्यभिप्रायेण हिरण्यं वधीयात् ॥ १ ॥

“अथेति । 'अथ' अंशुप्रहाभिषवार्यम् 'अध्वर्युः' घावाण मादत्ते^४ । अभिषवसाधनस्य घावणोऽग्नमयत्वं विधाय प्रशंसति— “ते वा एत इति । सोमस्य देवत्वममर्थनाय “दिवि हीति । 'हि'-शब्दः “तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्”—इत्यादि^५ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयः । तस्य शुभस्य सोमस्य वृद्धत्वप्रकारः प्राग् वर्णितः^६ । तस्य वृद्धीभृतस्य सोमस्य 'गरीरं' परिदृग्गमानाः 'गिरयः', तद्वयवाः

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ २, ७, ४, ५ ।

२— १. १. १. ४, ५. २ २३ (१ भा० ६, ४१८ ए०) ।

३— तै० सं० ५. ५. ४. १ । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ५ क ।

५— तै० सं० ३. ५. ७ २. (३ भा० ३४६ ए०) ।

६— ३५० ४३१ १६क० (७४४ ए० ५५०) ।

‘अग्निः’ । अतः ‘एतत्’ एतेन गाव्या मशमयत्वकरणेन ‘एन’ सोम समृद्धं कृतवान् भवति । न हि स्वर्गरीरं स्वस्य बाधकं भवति, अतस्तेनाभिपवेनापि समृद्धिरेवेत्यर्थः । किञ्चापरावयविनौ विद्विष्टाविदानीं सोमाभिपवव्याजेन सम्बन्धयन् सोम ‘कृत्स्नं’ सकलं कृतवान् भवति । किञ्चाभिषवो नामास्य वध, तं कुर्वन्तोऽप्येते अश्वमया यावाणः तदवयवत्वात् ‘न घ्नन्ति’ न हिघ्नन्ति । ‘अतः’ ‘अस्मात्’ अभिषवस्वामात् सोम ‘उदेति’ पुनरुदितो भवति । तथैव ‘सञ्जीवति’ च पुनः सम्यग् जीवोपेतो भवति । “तस्मादिति पुनरुपसहारः ॥ १ ॥

अथ तत्र मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “त मादते देवस्य त्वेत्यादिना^१ । गतं मेवैतत् । “पूषा भागदुघ इति । “दुहेः कप् घञ्”— इति^२ कप् घकारश्च । किं कारणं सविचाद्यभिधानम् ? उच्यते— “वञ्जो वा, एष इति । ‘एष’ यावा प्रक्षेपसाधनत्वसाम्यात् मारवत्त्वाच्च ‘वञ्ज’, ‘अतः’ ‘तस्य’ अस्य देव. ‘भन्तां’ स्वामी ‘न मनुय्य’, एत एव मत. ‘त’ यावाणम् ‘एताभि’ सविचादिभि. ‘देवताभि.’ ‘आदत्तो’ अध्वर्यु^३ ॥ १ ॥

“आददे रावामीति” । मन्त्रभागे यावाण सम्बोध्य तत्र रावामीति मन्त्रोऽभिधत्ते । तस्य तत्राल्लुत इत्याशङ्क्य परम्परया भविष्यतीत्युपपादयति— “यदा वा एन मेतेनाभिपुष्पमीत्यादिना । अभिषवाभावे आङ्गत्वात्साम्यात्, आङ्ग्यभावे दक्षिणामा मन्त्रमन्त्रेः

१— वा० सं० ६ १०. १ क ।

२— पा० सू० १ १. ०० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १ १. ५ ।

४— वा० सं० ६. १०. १२ ।

‘आङ्गतीश्च दक्षिणाश्च’ इति ‘एतद्’ द्वयम् ‘एषः’ यावा ‘रासते’ ददाति । अतो रासत इति रावेति, रासतेर्दानार्थात्^१ रावशब्दो निप्यन्न इत्यभिप्रायेण मन्त्रो ‘रावासीति आह’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गभीर मिम मध्वर मिति^१ । मन्त्रं व्याचष्टे— योऽयम् ‘अध्वरः’ सः ‘यज्ञः’ ‘वै’ एव, उभौ शब्दौ पर्यायावित्यर्थः । यदतिगुम्फितत्वेन महत्, तद् ‘गभीरम्’ इति लोके व्यवह्रियते ; अतो गभीरे महत्त्वदर्शनात् ‘इमम् अध्वरं महान्तं रुधि’ ‘इत्याह’ मन्त्रः । सुषूतम मित्याच सुसुततम मिति वक्तव्ये तकारसोपो दीर्घ-श्चान्दस इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे— “सुषूतम मिति सुसुततम मित्ये-वैतदाहेति । पवि-शब्दस्य वज्रादौ प्रसिद्धत्वात् अत्र सोमार्थ इति व्याचष्टे— “एष वा उत्तमः पविः, यत् सोम इति । पवतिर्गति-कमा^२ । पवति, दग्नापविचे स्रवतीति पविः सोमः । अथ वा पवि-वद् वक्षरूपत्वात् पविः सोमः । सोमः ‘इति’ यदक्षि, ‘एषः’ सोमः ‘उत्तम. पविः’ खलु, सोमपानेन प्रवलस्त्रेन्द्रस्य वृत्रादिवधश्रव-णाद् । अत्र मधुररमानां वाचका ये ऊर्ज-मधु-पयः-शब्दाः, तेषां तात्पर्यतो रस एवार्थ इति व्याचष्टे— “ऊर्जस्वन्तं पयस्वन्त मित्या-दिना । अर्षोर्जमधुपयसां रमविगोपेरूपत्वात् मामान्यविगोपेरुपा-दिति भावः । नैते माधुर्यार्थतया प्रसिद्धाः, अतः कथं न एषं मङ्गलं इत्यस्या आशङ्काया अपनोदनाय पुनर्निर्देशः इतः— “यदार्षोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्त मितौति ॥

१— निघण्टौ २. २२. ५ इष्टयम् ।

२— वा० सं० ६. ३०. १ ग ।

३— निघ० २. १४. १०८ ।

मन्त्रस्याय मर्थः ।— हे यावन् ! त्वं 'रावासि', अतस्त्वां 'सवितुः
देवस्य' अनुज्ञायां सत्याम् 'अश्विनोर्वाङ्मयां' 'पूष्णो हस्ताभ्याम्'
'आददे' । उक्तो वाङ्मस्तद्विभागः । 'इमम्' 'अध्वर' यज्ञं 'गभीरं'
महान्तं 'हृधि' कुरु । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुपूतम्' सुद्वभिपुतं कुरु ।
'उत्तमेन पविना' सोमेन युक्तं चेत्त मध्वरम् ऊर्जादिराश्रयभूत-
रसोपेतं कुर्विति ॥ ५ ॥

“अथ वाचं यच्छतीति । वाग्यमनार्थवादो “देवा ह वा
इत्यादिः, प्राग्व्याख्यातः । वाग्यमनस्यावधिः सूत्रे दर्शितः— “(देवस्य
त्वैत्यभि मादाय) वाचं यच्छति प्राग्घिहारात्”—इति^१ ॥ ६ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— “निपाभ्यासु वाचयति उरस्त्रेणा निगृह्य
निपाभ्यास्येति^२ । तदिदं माह— “अथ निपाभ्या आहरति, तास्त्रेण
वाचयति निपाभ्या स्य देवश्रुत इत्यादिना । 'तासु' आगतासु
'एनं' यजमानं 'निपाभ्या स्य' इत्यादि-मन्त्र^३ 'वाचयति' अध्वर्युः ।
हे आपः ! 'देवश्रुतः' देवेषु प्रसिद्धाः सत्यो यूयं 'निपाभ्याः स्य
इन्द्रेणोरमि गृहीतत्वात् । वक्ष्यति हि— “तद्यदेना उरसि न्यगृ-
हीत, तस्माच्चिपाभ्या नाम”—इति^४ । तादृशो यूयं 'मा' मां 'तर्प-
यत' प्रीणयत ॥

सङ्गृह्योक्तं मन्त्रव्यवशोऽभिधत्ते— “मनो म इत्यादिना^५ ।

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. ० ।

३— वा० शं० ६. ३०. २ ।

४— अनुपद मिश्रितोपगृह्यात् पद्यदशां ऊर्जां दृष्टव्यम् (५०० ए०) ।

५— वा० शं० ६. ३१. १ । पूर्वमन्त्रस्यैव द्वेषोऽयम् : इह विविधोपासक-
कृतः । संदितायान्तु मिदं दृश्य मन्त्र इति प्रतीयते ।

‘आत्मान’ शरीरम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिकाम् । ‘गणान्’ वस्तुमृत्या-
दीन् । युष्माभिस्तर्पिता अस्रदीयाः ‘गणाः’ ‘मा विदधन्’ विदध-
दण्णा मा भूवन् । आपः स्वल्प मेव तर्पणसाधन द्रव्यम्, तर्पयि-
तव्यास्तु बहवः, अतस्तासां तादृशी शक्ति कुत इत्याशङ्काया माह—
“रसो वा आपस्तास्त्रेवैता माश्रिय माशास्त इति । अपां रसरूप-
त्वात् तास्त्रेवैतां तन्निरूपा माश्रिय माशास्ते, अतः सारवता
आशासन युक्तम् । मन आदिक सर्व मपि सङ्गृह्यानुवदति— “सर्वै
ष म इति । आत्मान मित्यादिर्विविध्यानुवादः ॥

“उपांशुसवने सोम मिमीत’ इन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादि-
सूचोक्त मयं दर्शयति— “य एष उपांशुसवन’, स विवस्त्रानादित्यो
निदानेन, सोऽस्यैष ध्यान इति । उपांशुग्रहार्थः सोमोऽभिषूयते
येन, स ‘उपांशुसवन’ पाषाणः, ‘सः’ ‘निदानेन’ मूलकारण-
विचारेण विवस्त्रसञ्ज्ञक आदित्य एव ; तस्यैवैतदात्मनावस्थानात् ।
‘स एष’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘ध्यान’, प्राणापानरूपयोरुपांशुन्तर्यामयो-
र्मध्ये स्थाप्यत्वात् । “अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स ध्यान”-इति
श्रुतेरस्य ध्यानत्वम् । उपांशुसवन इति वैदिकी मञ्जा, व्यवहारार्था,
तदुपांशुसवनेन मिश्रयतीत्येवमथां ॥ ७ ॥

“त मभिमिमौत इति । ‘तन्’ उपांशुसवनम् ‘अभि’ तस्यो-
परि सोम ‘मिमिते’ क्रयकालीनमानेन सोमं मत्कुर्यात् । “प्रन्नि

१— का० श्रौ० सू० ८. ७ ८ । २— वा० सं० ६. ३२. १—५ ।

३— हा० प्रा० ५ ३ ३ ।

वा इत्यादिरूपोपांशुसवनपरिमाणार्थवादवद् व्याख्यायमानस्य यावो-
परिभावं प्रशस्तेदानीं मानं प्रशंसति— “यद्देव मिमीते तस्मा-
न्मात्रा मनुष्येष्विति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । यापि मात्रा सोमे कृता,
‘तस्मात्’ सोमस्य मितत्वात् ‘मनुष्येषु’ व्यवहारार्थं प्रस्य-कुडुवाढक-
द्रोणादिका ‘मात्रा’ सम्पन्ना । “यो चापि”—इत्यत्र उकारः प्रश्लेषः ।
‘अपि च’ ‘या उ’ च ‘अन्या मात्रा’ एकद्वीत्यादिमह्याप्रयुक्ता, सापि
सोममानप्रयुक्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सोमोन्माने मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “स मिमीते इन्द्राय त्वा
वसुमत इत्यादिना^१ । इन्द्रस्य विशेष्यतया निर्द्देशस्य वसुरुद्राणां
तद्विशेषणतया निर्द्देशस्य च प्रयोजनं माह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य
देवतेत्यादिना । ‘यज्ञस्य’ सोमयागस्य ‘इन्द्रो देवता’, “प्रातःसुत
मपिबो हर्यश्च माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते । समृभुभिः पिवस्व रत्न-
धेभिः”—इत्यादिमन्त्रात्^२ सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य प्राधान्यात् “इन्द्रो वै
यज्ञस्य देवता”—इत्युक्तम् । ‘वसुमते रुद्रवते’ इत्यादौ वखादेरिन्द्र-
शेषत्वप्रतीतेः इन्द्रप्रधानभूतं मुख्यं भागिनं कृत्वा वखादीनपि
‘अन्वाभजति’ पश्चाद्भागिनः करोति, इन्द्रस्यानुचरान् कृतवान्
भवतीति यावत् । “इन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्राभिमातिशब्दः
सपन्नमभिधत्त इत्याह— “सपन्नो वा अभिमाति रिति । “इन्द्राय
त्वाभिमातिघ्ने”—इत्यत्र देवतान्तरसम्बन्धवैधुयं प्रशंसति— “सोम्यो-
द्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । यथा धान्यादिभागसमये मुख्यस्य राज्ञो

१— पूर्वलिखिते १-२ टोषण्याविहापि सङ्गच्छेते ।

२— ऋ० सं० ४. १५. ७ ।

देवो भागः प्रातिस्विकः, १ तं प्रथमं सेवापोद्धृत्य पश्चात् खं ख मंगं विभजन्ति ; एवं रुद्रवस्त्रिन्द्रेभ्यः देवतान्तरसहभाव मन्तरेण केवल उद्धारः कृतो भवति । श्रेष्ठत्वे वीज मभिमातिहन्तृत्वम् । यतोऽय मभिमातिहाः, अत उद्धारार्ह इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

“श्रेनाय त्वेति । ‘श्रेनाय त्वा’-‘अग्नये त्वा’-इति वाक्यद्वयस्य तात्पर्यं माह- “तद् गायत्र्यै मिमीत इति । ‘सोमभृते श्रेनाय’ इति सोमोन्माने कृते गायत्र्यर्थत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्य तदुपपादयति- “स यद् गायत्री श्रेनो भृत्वा दिवः सोम माहरदिति । अन्यर्थमित्यस्य, गायत्र्यर्थत्वं तु स्पष्टत्वाद् ब्राह्मणे उपेक्षितम् । तत्रेत्य मेवावगन्तव्यम्- “अग्नेर्गायत्र्यभवत्”-इतिमन्त्रवर्णात् १ गायत्र्या निदान मग्निः, अतो जन्यजनकयोरभेदोपचारे गायत्र्यर्था स्यादित्यभिप्रेत्य “तद् गायत्र्यै मिमीते”-इत्युक्तम् ॥ १० ॥

मानगतपञ्चमक्षां प्रशंसति- “अथ यत् पञ्च कृत्वो मिमीत इति । “एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायस्यौत्सर्गिकत्वात् मन्त्राणां पञ्चत्वात्मान मपीति पञ्च कृत्व इत्यर्थमिद्धम् । गवामथनादिमन्त्रस्य संवत्सरसम्मितयज्ञत्वं प्रसिद्धम् । ‘तस्मात्’ ‘पञ्च कृत्वः’ मानं प्रशस्तम् । “इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रम्”-इति १ सूचम् ॥ ११ ॥

१- प्रातिस्विकः स्रकौपोऽसाधारणः ।

२- “अग्नेर्गायत्र्यभवत् सधुर्वोष्णिहया सविता सम्भूव । अनुष्टुभा सोम उक्थेमंहस्तान् रुद्रस्पतेर्यहती वाध भावत्” ऋ० सं० १०. ११०. ४ ।

३- का० शौ० सू० ८. ४. ८ ।

मितस्य सोमस्य समन्त्रक मभिमर्शनं विधत्ते— “त मभि-
 मृशति^१ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति^२ । हे सोम । ‘ते’ तव
 ‘यत्’ ‘ज्योतिः’ द्युतिमत्त्वं ‘दिवि’ अस्ति, यत् च ‘पृथिव्यां’ ज्योतिः
 वक्षीरूपः सोमः, ‘यद्’ अपि ‘उरौ’ विस्तीर्णं ‘अन्तरिक्षे’ षोडश-
 कलात्मकः, ‘तेन’ सर्वेषु तव स्वरूपेण सहितं सन् ‘अस्मै’ अभि-
 पुष्यते ‘यजमानाय’ ‘राये’ तस्य धनार्थम् ‘उरु कृधि’ प्रभूतं कुरु ।
 तव शरीरं मिति शेषः । ‘दात्रे’ हविप्रदात्रे ‘अधिवोच’ यज-
 मानेन वचनं अधिवचनम्, मदीयोऽयं सर्वथा अनुयाह्य इति
 प्रब्रूहीत्यर्थः ॥

सोमस्य लोकान्तरस्थाव्यंशस्य यत् परिग्रहाभिधानम्, तदा-
 ख्यायिकामुखेन प्रशंसति— “यत्र वा एषोऽग्रे देवानां मित्यादिना ।
 ‘यत्र’ यत्काले ‘अग्रे’ सृष्टेः प्राक् ‘देवानां’ ‘हविः बभूव’ सोमः,
 ‘तत्’ तदा अहं ‘सर्वेषात्मना’ ‘देवानां’ ‘हविः’ ‘मा भवम्’ न
 भवामि ‘इति’ विचार्य, ‘एषु’ त्रिषु ‘लोकेषु’ स्वाः ‘तनूः’ विन्ध-
 धत्त’ विभज्य स्थापितवान् ॥ १२ ॥

“तद्वै देवा अस्पृश्वतेति । ‘तद्’ वृत्तान्तं ‘देवाः’ ‘अस्पृश्वत’ ।
 “स्यु प्रीतिबलनयो.”^२ । बल्लोपलक्षितव्यापारं कृतवन्त, ज्ञातवन्त
 इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘अस्य’ अग्नेः ‘एताः’ लोकत्रयस्थिताः ‘तनूः’
 ‘एतेन’ “यत् ते दिवि ज्योतिः”—इत्यादिमन्त्रेण ‘आभुवन्’ प्राप्त-

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

२— वा० सं० ६. २१. १ ।

३— “स्यु प्रीतिपावनयो । प्रीतिबलनयोऽित्यन्ते । बलनं जीवनं मिति
 खामो”—इति वि० कौ० शा० प० ११ धा० ।

वन्तः । 'मः' 'वृत्त एव' अविकल्प एव 'देवानां हविरभवत्' ।
 "तथो एवेत्यादि, दृष्टान्तवाक्यवद् व्याख्येयम् । "तस्मादेवेति
 निगमयति ॥ १३ ॥

अथ निग्राभ्योदकैः सोमसेचनं विधत्ते— "अथ निग्राभ्याभि-
 रूपसृजतीति^१ । मिश्रयेदित्यर्थः । मिश्रण माख्यामुखेन प्रशंसति—
 "आपो ह वै वृचं जप्नुरित्यादिना । 'तेनैव वीर्येण' केनाप्यवधो
 वृत्रोऽस्माभिर्हृत इत्येवमात्मकेन 'एतत्' इदानीं मपि 'आपः' 'स्यन्दन्ते'
 वेगेन गच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात् 'स्यन्दमानाः' 'एना' आपः 'न
 किञ्चन' वस्तु, सौष्टकाष्टपाषाणादिकं 'प्रतिधारयति' प्रतिबध्नाति,
 किन्तु, 'ताः' आपः 'स्व मेव वश' स्वतन्त्र यथा भवति तथा
 विश्रम्भेण 'चेरु' अगच्छन् । तेषां स्वातन्त्र्ये कारणं माह— "कस्मै
 नु वयं तिष्ठेमहि, याभिरस्माभिर्वृत्रो हत इतीति । सर्वस्यापि
 लोकस्य घातको वृत्रः, सोऽप्यस्माभिर्घातितः, अतो 'वयं' 'कस्मै'
 अन्यस्मै 'तिष्ठेमहि' आत्मानं प्रकाशयेमेति । इत्य मयां स्वातन्त्र्य
 प्रतिपाद्य, तासां मिन्द्राधीनत्वं प्रतिपादयति— "सर्वं वा इदं
 मिन्द्राय तस्यान मासेति । 'तस्यानम्' इति तिष्ठतेः कानचि^२
 रूपम् । कैमुतिकन्यायमिद्व्यर्थं माह— "अपि योऽयं पवत इति ।
 'योऽयं' दुर्वहत्वेन प्रसिद्धो वायुः 'पवते', सोऽपि इन्द्राधीनः
 स्थितवान् किञ्च, किमु वक्तव्यं मेतत् सर्वं मिन्द्रवशे स्थित
 मिति ॥ १४ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १२ ।

२— पा० सू० १. २. १०५, १०६ ।

“स इन्द्रोऽब्रवीदिति । अथ ‘स इन्द्रः’ एवम् ‘अब्रवीत्’ । ‘यत्’
‘किञ्च’ ‘इदं’ भूतजातं ‘मे’ मर्त्यं स्थितम्, अतो यूय मपि
‘तिष्ठध्व मेव’ न गच्छत इति । अथ तेन तथोक्ताः ‘ताः’ आपः,
वयं तिष्ठेमहि, ‘नः’ अस्माकं ‘ततः’ ‘कि’ लब्धं ‘स्यात्’ ? ‘इति’ अनु-
वन् । अथ तासा मिन्द्रः ‘सोमस्य राज्ञः प्रथमभवे’ इतरेभ्यो देवेभ्यः
प्राक्, अभिषवकाले ‘एव’ ‘वः’ अस्तु ‘इति’ प्रादात् । ‘ताः’ अस्तु
‘तथेति’ अङ्गीकृत्य ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘अतिष्ठन्त’ ॥

प्रसङ्गात् नियाभ्यशब्दनिर्वचन माह— “तास्तस्याना उरसि
न्यगृहीत इति । इन्द्रेणोरसि निगृहीतत्वात् ‘नियाभ्याः’ इति तासा
मपां नाम सम्बन्धम् । “इषहोर्भश्चन्दसि”—इति^१ हकारस्य भवम् ।
नियाध्या इत्यर्थः । कर्मणि कृत्यः । तथैवेताः एतद्यजमान उरसि
निगृहीत इत्यर्थः । अत्र विधिरुच्येयो निगृहीयादिति ॥

न चात्र प्रथमभवे श्रूयत इत्याशङ्क्य अभिषवकाले ताभिः
संसर्ग एव भव इत्याह— “स आसा मेव इति ॥ १५ ॥

उपसर्गे मन्त्र मभिधाय व्याचष्टे— “स उपसृजति श्वाचा स्य
वृचतुर इत्यादिना^१ । श्वाच-शब्दस्याभिप्राय माह— “शिवा ह्याप
इति । यद्यपि “श्वाच मिति क्षिप्रनाम^२, “आशु अतनं भवति”—
इति निरुक्तम्^३, तथाप्यवरसामान्यान्निर्भूयादिति न्यायेन^४ श्वाच-

१— पा० २. १. २ सू० वा० १ ।

२— वा० सं० ६. १०. १ ।

३— निघ० ४. २ १० ।

४— निघ० ५. १. ३ ।

५— “अविद्यमाने सामान्येऽप्यवरवयंसामान्यान्निर्भूयात् त्वेव न निर्भूयात्”—
इत्यादि निघ० २. १. १ इत्ययम् ।

शब्दविक्षेपणेन शिवशब्दप्रतिभानात् अपा च सर्वाप्यायनरूपत्वेन शिवत्वप्रसिद्धे “शाचा स्वेत्यभ्युक्त मित्यर्थ । यस्मान् ‘एता’ आप ‘वृत्र मघ्नन्’ तस्माद् ‘वृत्रतुर इति मन्त्रो ब्रूते । तूर्वी हिमार्थ’^१ । वृत्र तूर्वन्ति घ्नन्तीति वृत्रतुर । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नी’ पालयिष्य । यदि द्यूय ममृता न भवयु, तर्हि तादृशीना मपां स्वामित्व मेव नोपपद्यत इत्यनया प्रसिद्ध्या ‘अमृता ह्याप’-इति ब्राह्मणम् । प्रसिद्धिवाचक हि-शब्द माह— ‘ता देवीर्देवत्रेति । मन्त्रभागस्य स्पष्टार्थता माह— “नाच तिरोहित मिवास्तीति । इदानीन्तन सोमपानविषय सुपक्वानम् “उपहृता सोमस्य पिवतेति मन्त्राभिधानादायात मिति दृश्यति— ‘उपहृता एव प्रथमभव सोमस्य राज्ञो भवयन्तीति ॥

मन्त्रस्थाय मर्थ सम्यक् ।— हे निपाभ्या आप । द्यूय ‘शाचा स्य’ शिवा भवय, ‘वृत्रतुर’ वृत्रस्य हिमका स्य, ‘राध’ धनस्य ‘गूत्ता’ उद्यमयिष्य । “गुरी उद्यमने”, ‘नमत्तनिपत्तेत्यादिना^२ निपातितो गूर्त्त-शब्द । ‘अमृतस्य’ ‘पत्नी’ पालयिष्य स्य । अतस्तादृश्विभोपता ‘देवो’ हे ‘देव्य । देवचा’ देवान् प्रति ‘इम यञ्च सोमात्मक ‘नयत’ प्रापयत, ‘उपहृता’ अनुज्ञाता सत्यो द्यूय ‘सोमस्य’ सोम पिवतेति मन्त्रार्थ ॥

“शाचा स्वेत्यासिञ्चति निपाभ्या”-इति^३ कात्यायन ॥ १६ ॥

१— भा० प० ५०० धा० ।

२— नु० षा० १५ धा० ।

३— पा० सू० ८ २ ६१ ।

४— का० आ० सू० ८ ४ १२ ।

यदुक्तं तेन “प्रहरिष्यन् द्वेष्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं वज्रं
प्रहरामि, न तुभ्यं सोमेति, अभावे वृषं माभेरिति प्रहरत्येवं चिः”-
इति', तदिदं माह— “अथ प्रहरिष्यन्नित्यादिना । ‘अमुष्मै’ द्वेषे;
अत्र सोमशर्माण इति द्वेषुर्नाम मनसा गृह्णीयात्, ‘प्रहरामि’ प्रचि-
पामि, पाषाणरूपं वज्रं मिति शेषः । हे सोम । ‘न तुभ्य मिति’ ।

नैव प्रहरणं चेत् को वध इति, तत्राह— “यो न्वेवमं मानुषं
ब्राह्मणं मिति । अत्यन्तदोषाविष्करणं मितौमं ब्राह्मणं मिति
विशेषितम् । ‘तं’ ब्राह्मणस्य हन्तारं ‘परिचक्षते’ ‘न्वेव’ खल्वेव ।
‘परिख्यानं’ दूष्यत्वेन वर्जनम्, ‘अथ’ ‘किं’, वक्तव्यं मिति शेषः ।
‘एतं’ माहात्म्यवन्तं पुरोवर्तिनं यो हन्ति, तं परिचक्षत इति किमु-
तेत्यर्थः । कैमुतिकन्यायस्य बीजं माह— “देवो हि सोम इति ।
हि-शब्दो “देवो वै सोमः”-इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । अस्तु
तथा, यदि हन्तिः स्यात्, सैवाच कुत इत्यत आह— “ग्नन्ति वा
एन मिति । प्राग् व्याख्यातं मिव । ‘एते’ शत्रुनामघरणपूर्वकं मभि-
पुण्यन्तः ‘तं’ सोमं ‘न ग्नन्ति’ । ‘तथा’ द्वेष्यत्वभावनायां सत्याम् ।
‘अतः’ अस्माद्धननसकाशात्, अस्मात् स्थानादा । ‘तथा’ सति
अभिषोतुरध्वर्याः ‘अग्नेनस्यं भवति’ न विद्यते एनः पापं यस्य म
अग्नेनाः, तस्य भावः अग्नेनस्यम् ॥

द्वेष्याभावे तत् कथं मित्याप्रह्लाह— “यद्यु न द्विष्यादपि वृषं
मेव मनसा ध्यायेदिति । अमुष्मै वृषाय वज्रं प्रहरामि, हे सोम !
न तुभ्य मिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रहरण मनुच मन्त्र विधाय व्याचष्टे— “स प्रहरति माभेरित्यादिना । मा भेरिति पद व्याकुर्वन्नेव द्वेष्यत्वभावनायां यत् प्रयोजन प्रागुक्तम्, तदेव माभेरिति मन्त्रभागस्यापि तत्पर्यं मिति व्याचष्टे— “माभेर्मां सविक्ष्या इति, मा ल भैषीर्मां सविक्ष्या अमुष्मा अह प्रहरामि, न तुभ्य मित्येवैतदाहेति । ‘एतत्’ माभेरिति मन्त्र-वाक्यम् । ऊर्क्-शब्दस्याक्षनामसुं पाठात् अत्राक्षहारो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रस धत्स्वेत्येवैतदाहेति । “धिषणे वीक्षी” इतिमन्त्रभागस्य धिषणफलके अर्थ इति केषाञ्चिदाचार्याणां मतम् तन्मत निराकर्तुं मुदाहरति— ‘इमे एवैतत् फलके आङ्-रित्यु हैक आङ्गरित्यादिना । प्रथमम् ‘आङ्’-इतिशब्दस्य पदानि ‘धिषणे’-इत्यादीनि । ‘एतत्’ एतस्मिन् वाक्ये ‘इमे’ सोमाधारभूते ‘फलके’ ब्रुवते इत्यर्थ । ‘इति’ अमु मर्थं मेकशाखिन आङ् । ‘सु’ प्रश्ने । ‘कि ‘तच’ त्वदभिमतं, विद्यत इति शेष । विद्यत एवेत्या-शङ्काह— “योऽप्येते फलके भिन्द्यादिति । यद्येते च द्वे स्यातां, तर्हि कदाचिदपि भग्ने स्याताम्, अत किञ्चु तत्रेत्यर्थ ॥

इदानीं स्वाभिमत मर्थं सोपपत्तिक दर्शयति— “इमे इ वै द्यावापृथिवी इत्यादिना । अथ धिषणे अनूद्यते, तद्योदांशं माग्रा-स्यते, तच्च सति ग्रैथिन्यकारणे उपपद्यते, अतन्मत्प्रमक्ति माह— ‘एतस्माद् वज्रादुद्यतात् संरेजेत इति । वज्रवह्निसक्तात् अभिषवा-द्योद्यतममकाग्रात् ‘इमे द्यावापृथिवी’ ‘संरेजेते’ कल्पते । ‘द्यावा-

पृथिवीभ्याम्' इति चतुर्थीद्विवचनम् । 'एतत्' इदानीम्, आभ्या-
 मर्थाय 'एनं' यज्ञं 'ग्रमयति' शान्तं करोति, यथासौ उत्सेकावचे-
 पाभ्यां द्यावापृथिव्यौ न हिनस्ति तथा करोति । 'तथा' सति,
 "धिषणे विद्धि वीरुयेयाम्"—इत्यभिधाने सति 'शान्तः' असौ यज्ञ
 इति 'इमे' द्यावापृथिव्यौ 'न हिनस्ति', प्रोत्साहनेन तयोर्दृढत्वस्य
 प्राप्तत्वादिति भावः । गत ऊर्गर्थवादः । "पाप्मा हतो न सोम इति
 तदस्य सर्वं पाप्मानं हन्तीत्यर्थवादिकं फलं मा मा सन्ताप्त मिति
 च देवताभूतस्य सोमस्याभिषवरूपो वधोऽध्वर्योरेव सम्भावित इति
 तस्यैवेति मन्ताव्यम् ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "एवं चिरभिषुणोति"—इति, तदिदं चित्तं
 विधाय सम्भरणनिपाभोपायनयोः सङ्ख्याया सह समुच्चित्य प्रशंसति—
 "स वै चिरभिषुणोतीत्यादिना । 'चिः सम्भरति' चिः सन्निषीद-
 यति । निपाभोपायनम् प्रागपादित्यादिमन्त्रजपः, तत् चतुर्वारं
 कर्त्तव्यम् । 'तत्' मिलित्वा 'दश' सम्पद्यन्ते, विराट्कृन्दस्य दशा-
 चराणि; सोमोऽपि विराट्सम्बन्धौ, "पञ्च ह्रस्वो यजुषा मिमीत,
 पञ्चशतस्त्रुष्णी मिति दशसङ्ख्याया मितत्वात्, अतो वैराजस्य
 सोमस्य समत्वाय अभिषवादिगता दशसङ्ख्या प्रशस्ता । ततोऽत्र
 सम्भरणचित्तस्य निपाभोपायनचतुष्टयस्य च विधिभिर्द्वैशादेव
 द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

१— का० श्रौ० श्रु० ८. ०. १६ स ।

२— चिरभिषवे प्रथारसङ्ख्या का० श्रौ० ८. ०. १०—१६ सूत्रेषु दृष्ट्या,
 इहापि चतुर्विंशत्ये (१. १. १०, १६.) किञ्चिद् व्यप्यति ।

अथ निघाभोपायन मनुद्य प्रशसति— “अथ यन्निघाभ मुपैति, यत्र वा एषो ऽग्रे देवाना हविर्बभूवेत्यादिना । “इमा दिशो-
ऽभिदध्याविति । अभिधान मैथुनविषय ध्यानम् । अभिधानप्रकार
माह— “आभिर्दिग्भिरिति । ‘मिथुनेन’ तद्योगेन, ‘प्रियेण’ दिशा
मभिमतेन, ‘धाम्ना’ मम शरीरेण ‘सस्पृशेयेति’ । यदा, ‘दिग्भि
मिथुनेन प्रियेण धाम्ना’ दिशा मिथुनार्हेण प्रियेण धाम्ना शरी-
रेण सस्पृशेयेति व्याख्येयम् । एवहामयमानस्य सोमस्य निघाभो-
पायनेन देवा’ ‘आभिर्दिग्भि’ सह ‘मिथुनेन प्रियेण धाम्ना’
‘समस्पर्शयन्’ सयोग मकारयन्, निघाभोपायन मेव सस्पर्श इत्यर्थ ।
“तथो एवैन मिति, दार्ष्टान्तिक वाक्यम् दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ।
यदा, पूर्वत्र सङ्ख्याविधि स, ‘यन्निघाभ मित्यत्र तु यच्छब्द मुपेक्ष्य
विधिरवगन्तव्य ॥ १० ॥

तत्र मन्त्रे विधाय प्रशसति— “म उपैति^१ प्रागपागित्या-
दिना^१ । अपाञ्चतीत्यपाक्, प्रतीची दिक् । “अधरागिति, उदक्-
प्रतियोगिनी दक्षिणा दिगुच्यते^२ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

अथ सोमस्याभिषवमभरणादिप्रसङ्गाद् यज्ञनामनिर्वचन दर्श-
यति— “अथ यस्माद् यज्ञो नामेति । ‘यस्मात्’ प्रवृत्तिनिमित्तात्
यज्ञस्य ‘यज्ञ’ ‘इति’ ‘नाम’ अभूत् । तस्योत्तरम्— “प्रन्तीत्यादि ।
अभिषवेन हतम् ‘एन सोम’ ‘तन्त्रे’ मभरणग्रहणहोमादिना

१— का० श्रौ० सू० ८. ४ १० ।

२— वा० म० ६ ३६ १ ।

३— पा० सू० ४ १ २० दृष्टव्यम् ।

विस्तारयन्तीति यावत्, तदेव तस्य पुनरुत्पादनम् । 'सः' सोमः
'तायमानः' सन् 'जायते', अतो यत् परम्परया आङ्गतिभावं
गच्छन् 'जायते' पुनः पुनः सम्भवति, अतो यन् जायत इति
'यन्जः' । अतो वस्तुतो 'यन्जः'-इति तस्य 'नाम', 'तद् यज
इति' परोक्षेण व्यवहरति^१ ॥ १३ ॥

उक्तार्थसंवादात्वेन सोमप्रार्थनारूपं मन्त्रसंवादं दर्शयति—
“तच्चैता मपि वाच सुवाद, त्व मङ्ग प्रगंसिष इति^२ । 'तत्र' तस्यि-
अभिषवकाले 'एतां' प्रार्थनारूपां त्वमङ्गेति 'वाचम्' 'उवाद' उक्त-
वान् । हे 'शविष्ठ !' अतिशयेन बलवन् ! 'अङ्ग' हे इन्द्र ! 'देवः'
'त्वं' 'मर्त्यं' मरणधर्माणं मां सोमं 'प्रगंसिषः' प्रगस्तं कुरु, आङ्ग-
त्यात्मना विस्तारयन् देवात्मना पुनरुत्पादयेत्यर्थः । “ग्रंसु स्तुती^३”,
“भिव्वङ्गलं लेटि^४”—इति^५ सिप्, आङ्गधातुकत्वादित्, “इत्य
लोपः,”—इतीकारलोपः^६, “लेटोऽडाटौ”—इत्यडागमः^७ । अस्यन्यो
देवः किमिन्द्रप्रार्थनयेति तच्चाह— “हे 'मघवन् !' तत् 'सत्तः'
'अन्यः' 'मर्जिता' सुखयिता 'म अस्ति', यत एवम् अतः 'ते' तुभ्यं

१— “यस्यः कस्मात् ? प्रत्यातं यनतिकर्मेति नैवाद्या, दाप्यगो भवतीति
वा, यजुषगो भवतीति वा, बहुलाप्याजिन इत्यीपमन्त्र, यूप्येन
नयतीति वा”—इति निब० १. ४. १ ।

२— वा० सं० १. १०. १ ।

३— वा० सू० १. १. १४ ।

४— वा० सू० १. ४. ८० ।

५— भा० प० ७१८ धा० ।

६— वा० सू० ०. १. ११ ।

७— वा० सू० १. ४. ८४ ।

‘दचः’ प्रशमाप्रार्थनारूपम् ‘ब्रवीमि’ । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
 “मर्त्या ह वै तद् भवन्नुवाच,^१ त्व मेवेतो जनयितामि नान्यस्तदिति ।
 स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

अथ निघाभ्याभ्योऽद्भ्यो होदचमसेन ग्रहणम्, तत् प्रशंसति—
 “अथ निघाभ्याभ्यो ग्रहान् विगृह्यत इति^२ । ‘निघाभ्या.’ अभिपव-
 समये सोमोपसर्गाद्योपयुक्ता आप । कथं ताभ्यो ग्रहणं मिति पर-
 स्परयेति दर्शयति— “आपो ह वै वृत्रं जप्सुरित्यादिना । वीर्यवत्य-
 स्तन्दमाना आप’, ताभ्यो वसतीवरीणां ग्रहणम्, ताभ्यश्च होद-
 चमसं निघाभ्याणां ग्रहणम्, निघाभ्याभ्यं सकाशात् सोमरसद्वारा
 ग्रहान् विगृह्यते । तदा ‘तेनेव’ वृत्रवधप्रयुक्तमामर्थ्येनैव ‘एतत्’
 एतेन निघाभ्याभ्यो ‘ग्रहान् विगृह्यते’ । तच्च ग्रहणं होदचमसका-
 शाद् भवति, होदचमसं दशापवित्रस्थोपरि धारयित्वा, तत्र सोम-
 रसं मामिच्य, धारां सम्याद्य ग्रहणात् । ‘योषा वै’ स्त्री खलु
 ‘शक्’, सैव ‘होता’, ऋचः शम्भ्राद्यवयवरूपायाः होदप्रयोज्यत्वात्
 अभेदविवक्षया षग्घोतेति सामानाधिकरण्यम् । “तदेन मेतस्या
 इति । ‘एतस्यै योषायै’ पृथ्वर्ये चतुर्थी^३ । एतस्या योषायाः षग्घोद-
 लक्षणायाः समन्वितया ‘एनं’ सोमम् ‘एतद्’ एतेन होदचमसाद्
 ग्रहणेन ‘प्रजनयति’ पुनस्त्यादयति । “तस्माद्द्वोदचमसादिति ।

१— ‘भगवन्नुवाच(1)”—इति च ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २०, २१, २२ ।

३— पा० ३. ४. ६० सू० वा० १ ।

पुनर्निर्गमनम् । तस्मात् निघाभ्योदकैर्होतृचमसेन घृष्टान् गृही-
यादिति विधिः^१ ॥ २५ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे नवमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभृमीः ।
रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभत्र मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडरुत मण्डो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्स्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनुणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रमात्सिद्धनार्यः ॥

१— तत्रकारस्य यदकाण्डेऽनुपद मेव स्फुटियतीति धम् ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरहरिहरभूपालसायान्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे नवमाध्याय समाप्त ॥ ८ ॥

॥ इति तृतायकाण्डे सप्तमः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

॥ इत्यध्वरं नाम तृतीयं काण्डं समाप्तम्^२ ॥

—————

१— 'कण्डिकासह्या ११४'—इति क, 'कण्डिका ११४'—इति ख,
 "कण्डिकासह्या ११४"—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
 २७ क०, ३ ब्रा० १०, ४ ब्रा० ३४ क०, ५ ब्रा० २५ क०, सङ्ग-
 नयात्र प्रपाठके ११४ कण्डिका सम्पन्ना ।

२— "कण्डिकासर्वसह्या ८५८"—इति क, 'अस्मिन् काण्डे कण्डिकासह्या
 ८५८'—इति ख, तद्यैव ग, घ । तत्र प्रथमे प्रपाठके १०४, द्वितीये
 १९८, तृतीये १०२, चतुर्थे १६२, पञ्चमे १२०, षष्ठे ११२, सप्तमे
 ११४, सर्वसङ्गनयात्र काण्डे ८५८ कण्डिका श्रुता इति सिद्धम् ।